De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 15. Brieven 2082-2203

Desiderius Erasmus

Vertaald door: J.C. Bedaux

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 15. Brieven 2082-2203* (vert. Jan Bedaux). Ad. Donker, Rotterdam 2017

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr16_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

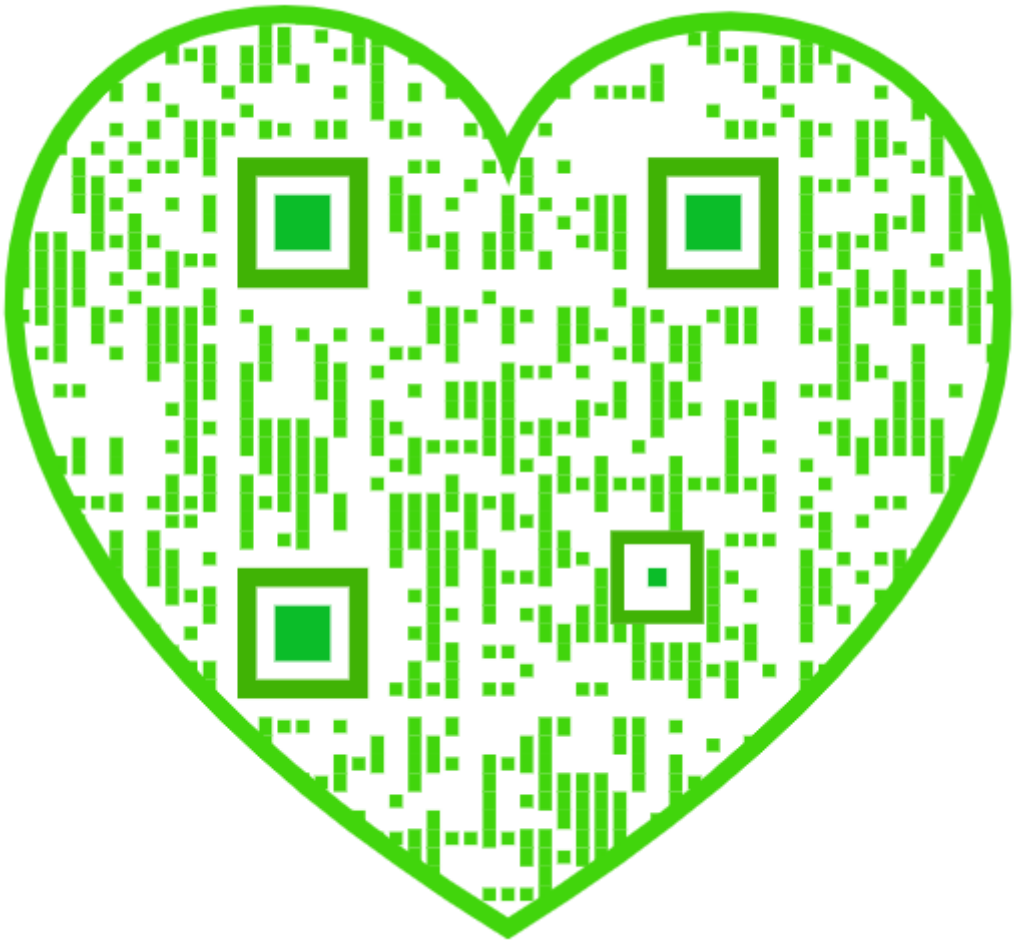

Inleiding

Erasmus van januari tot augustus 1529

Deel 15 van de *Correspondentie van Desiderius Erasmus* beslaat de periode van 6 januari tot en met 7 augustus 1529 en bevat in totaal 123 brieven; 81 hiervan zijn door Erasmus geschreven terwijl er 42 aan hem zijn gericht.

De belangrijkste gebeurtenis van deze periode is zonder twijfel in april Erasmus' verhuizing van Bazel, dat vanaf november 1521 zijn vaste woonplaats was, naar Freiburg. Hoewel hij diverse uitnodigingen voor andere plaatsen had ontvangen, viel zijn keuze uiteindelijk op deze stad vanwege de nabijheid van Bazel, dat van belang was voor zijn contacten met de drukkerij van Froben. De toegenomen spanningen tussen de evangelische meerderheid en de katholieke minderheid ontlaadden zich op 8 en 9 februari in een beeldenstorm, waarna de mis formeel werd afgeschaft. In de brieven 2158 en 2196, beide gericht aan Willibald Pirckheimer, geeft Erasmus een uitvoerige beschrijving van de verslechterende toestand die hem definitief deed besluiten Bazel te verlaten. Herhaaldelijk spreekt Erasmus over het wegvliegen of verlaten van zijn nest, zoals in brief 2125: ‘Toch bereid ik mij intussen op mijn verhuizing voor en word ik gedwongen uit het nest waar ik al zoveel jaren aan gewend ben weg te vliegen; want ik vrees dat de behandeling die de heiligen hebben ondergaan [Erasmus doelt op de beeldenstorm] ook mij een keer overkomt.’ Aanvankelijk wilde hij vóór Pasen (23 maart) verhuizen, maar door een zware verkoudheid moest hij zijn vertrek uitstellen. Nadat hij eind maart zijn belangrijkste bezittingen vooruit had gestuurd verliet hij op 13 april zijn geliefde Bazel. Op welke datum hij Freiburg bereikte is niet bekend; de eerste brief die hij van daaruit verzond (brief 2150) draagt 21 april als datum.

Voor zaken in Bazel was Bonifacius Amerbach voortaan Erasmus' aanspreekpunt. Hun correspondentie omvat tien doorgaans korte brieven. Op 25 april schreef Erasmus hem: ‘Mijn kleine verhuizing is veel voorspoediger verlopen dan ik had gedacht. Zij heeft niet alleen mijn gezondheid niet aangetast, maar haar zelfs sterker gemaakt. Daaruit leid ik af dat ook een uitgebreidere reis voor mij niet nadelig zal zijn. Ik hoop dat we rust in de wereld krijgen. Deze stad is goedaardig en bevalt mij. Ik hoor niemand over een ander kwaadspreken’ (brief 2152). Soortgelijke positieve geluiden liet Erasmus

daarna ook aan andere vrienden horen, hoewel hij later geen verdere reizen maakte.

Ondanks de onrustige situatie in Bazel had Erasmus zijn werkzaamheden onverminderd voortgezet. Eind februari verscheen de tweede editie van Seneca met een uitgebreide opdrachtbrief aan Piotr Tomicki, bisschop van Krakau (brief 2091), waarin hij onder meer vertelt wat er met de eerste uitgave (1515) was misgegaan. Hoewel al lang het tegendeel bekend was handhaafde Erasmus zijn visie dat er één Seneca had bestaan in plaats van vader en zoon. Maar terecht stelde hij vast dat de briefwisseling van Seneca met Paulus onecht moest zijn (brief 2092).

In het najaar verschenen de *Opera omnia* van Augustinus in tien delen, opgedragen aan de primaat van Spanje, Alfonso Fonseca (brief 2157). Reeds in 1517 had Erasmus een verzoek van Froben voor deze editie ontvangen, maar andere prioriteiten zorgden steeds voor vertraging. Met het eindresultaat - alle delen uit hetzelfde grote lettertype gezet - toonde Erasmus zich tevreden. In de opdrachtbrief geeft Erasmus niet alleen een levendige beschrijving van Augustinus, maar ook van de problemen die hij in de loop der jaren bij het gereedmaken van de teksten was tegengekomen.

Daarnaast verschenen er twee kleinere werken. Het eerste, *De vidua christiana*, was opgedragen aan de jonge weduwe Maria van Hongarije (brief 2100), die later als landvoogdes der Nederlanden Erasmus zou uitnodigen zich in zijn geboorteland te vestigen. Omdat het werk onvoldoende omvang had, werd aan de uitgave Lactantius' *De opificio Dei* toegevoegd (brief 2103). Het tweede werk, *De pueris instituendis*, waarin Erasmus zijn pedagogische idealen uiteenzette, droeg hij op aan de jonge hertog Willem van Kleef (brief 2189). Erasmus had dit werk al omstreeks 1509 tijdens zijn verblijf in Italië geschreven en, hoewel het aanvankelijk niet zijn bedoeling was, op aandrang van zijn vrienden nu pas laten drukken. Voorts liet Erasmus een tweede editie van zijn *Ciceronianus* verschijnen (brief 2088) waarin hij passages corrigeerde die in de eerste editie veel commotie teweeg hadden gebracht.

Ook persoonlijke twisten bleven Erasmus bezighouden. Begin 1529 laaide de controverse met Heinrich Eppendorf weer op. Erasmus en Eppendorf beschuldigden elkaar van het schenden van de overeenkomst die een jaar eerder na een heftig conflict was getekend (brieven 2086 en 2099). Aan hertog Georg van Saksen had Erasmus een brief geschreven waarin zijn onenigheid met Eppendorf uitvoerig was behandeld (zie brief 2124). Waarschijnlijk heeft Erasmus deze brief later omgewerkt tot een boek tegen Eppendorf, *Admonitio adversus mendacium*, dat in 1530 zou verschijnen.

Kort voor Erasmus' vertrek was ook Ambrosius Pelargus uit Bazel naar Freiburg gevlucht, na Amerbach degene met wie Erasmus in deze periode

het meeste briefcontact had: in de maand juni wisselden zij zeven brieven waarin zij een uitvoerige discussie voerden over de familierelaties van de apostelen, omdat uit de Griekse en Latijnse tekst van het Nieuwe Testament niet valt af te leiden of 'van' opgevat moet worden als 'zoon van' of als 'broer van'.

Meningsverschillen met Spaanse en Franse theologen duurden onverminderd voort. In maart 1528 had Erasmus zijn *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* gepubliceerd. Omdat zijn Spaanse vrienden meenden dat dit werk door zijn felle toon averechts zou werken, besloot Erasmus een mildere versie hiervan uit te brengen (zie brief 2094). Een aanval van de Spaanse franciscaan Luis de Carvajal met een werk dat volgens de titel de onzin van Erasmus aantoonde (*Apologia monasticae religionis diluens nugas Erasmi*), pareerde Erasmus met de haastig geschreven *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum.* Een tijdlang dacht Erasmus dat de auteur geen Spanjaard was, maar iemand uit Brabant of Gelderland (zie brief 2126).

In Frankrijk had Erasmus met twee tegenstanders van doen, Alberto Pio, een naar Frankrijk gevluchte Italiaan, en de conservatieve theoloog Noël Béda. Alberto Pio liet in januari 1529 zijn *Responsio accurata et paraenetica* dat al vanaf 1526 als handschrift had gecirculeerd en volgens Erasmus met hulp van anderen tot stand was gekomen, in druk verschijnen. Erasmus' reactie hierop, *Responsio ad epistolam Alberti Pii*, naar zijn zeggen in vijf dagen geschreven, volgde kort daarop in maart (zie brief 2118). Béda zette met zijn *Apologia adversus clandestinos Lutheranos* een nieuwe aanval op Erasmus in. Erasmus, die dit werk nog dommer en dwazer noemde dan Béda's eerdere *Apologia*, reageerde prompt met zijn *Responsio ad notulas Bedaicas* (zie brief 2110).

Op 17 april werd Erasmus' vriend Louis de Berquin op beschuldiging van ketterij na drie processen in Parijs terechtgesteld. De executie wordt beknopt in brief 2158 en uitvoerig in brief 2188 beschreven. Berquin die enkele werken van Erasmus in het Frans had vertaald, was niet gevoelig gebleken voor Erasmus' aansporingen zich tegenover de Parijse theologen voorzichtiger te gedragen.

De laatste brief in dit deel (brief 2203) vormt het voorwoord bij Erasmus' *Opus epistolarum*, een uitgave van alle eerder verschenen brieven, aangevuld met meer dan vierhonderd nieuwe. Het advies van vrienden de brieven chronologisch te ordenen legde Erasmus naast zich neer. Ook van ordening op onderwerp zag Erasmus af, 'omdat bij dit soort geschriften gevarieerdheid het meest aantrekkelijk is'. Brieven aan voormalige vrienden die hij op dat moment als grote vijanden beschouwde handhaafde hij 'omdat ik van mening ben dat deze hun meer schande dan eerbetoon zullen bezorgen'. Bij

de verhuizing waren heel wat brieven die hij graag had willen opnemen, verloren gegaan of onvindbaar gebleken. De helft van de brieven voorzag hij, naar later is vastgesteld, van aantoonbaar onjuiste data.

De vertaling van de brieven is gebaseerd op het door P.S. Allen en H.M. Allen uitgegeven deel 8 van *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* (Oxford, 1934). De tekst van brief 2178a is als brief 1229 opgenomen in deel 7 van *Willibald Pirckheimers Briefwechsel* (München, 2009). Voor de noten is naast de informatie in de editie van Allen gebruik gemaakt van deel 8 van *La correspondance d'Érasme* (Brussel, 1979) en vooral van deel 15 van *The Correspondence of Erasmus* (Toronto, 2012). Tineke ter Meer ben ik erkentelijk voor haar waardevolle suggesties.

Jan Bedaux

2082 *Van Lieven van den Zande*
Sint-Maartens-Bos, 6 januari 1529

Lieven van den Zande brengt de hartelijke groeten over aan Erasmus van Rotterdam, zonder meer de belangrijkste theoloog

Zelfs als ik dat graag zou willen zou ik niet kunnen beschrijven met wat voor uitbundige omhelzingen en zogezegd[1] met open armen ik je brief,[2] Erasmus, heb ontvangen. Aan de vriendschap met zo'n onbeduidend iemand hechtte je werkelijk zoveel waarde, dat je met de vingers van je geleerde hand op mijn brief terugschreef! Met moeite kon ik mij ervan overtuigen, zelfs toen ik hem in mijn handen hield, dat het een brief van jou was voordat ik hem volledig in mij had opgenomen. Ik zou niet in staat zijn te beschrijven hoe smachtend, hoe verlangend en hoe gulzig[3] ik dit heb gedaan. Meer dan voldoende zou je me een grote weldaad hebben bewezen, als je via een of andere secretaris of op een andere manier je gevoelens voor mij kenbaar had gemaakt. Want ik wilde er alleen maar zeker van zijn dat jij je aan mijn bewezen beleefdheid helemaal niet had geërgerd. Maar jij met jouw vriendelijkheid meende dat dit te weinig was als je dit niet met sterkere bewijzen zou bevestigen. Op welke plaats zal ik nu deze autograaf van je bewaren? Denk alsjeblief niet, Erasmus, dat ik zo'n grote weldaad niet waardeer. De grootste geleerden, vorsten en zelfs belangrijke bisschoppen vinden het belangrijk (en terecht) dat ze zelf een brief van Erasmus hebben ontvangen; ze dragen hem meestal op hun borst om bij hun vrienden zichzelf daarmee geluk te wensen; ze bewaren hem zorgvuldig onder hun dierbaarste spullen om te voorkomen dat ze hem kwijtraken. Wat denk jij dat een man van de laagste rang[4] dient te doen die niet door enige geleerdheid, gezag of waardigheid wordt aanbevolen?

Was het maar mogelijk in jouw aanwezigheid niet alleen de omvang van mijn vreugde, maar ook van mijn uitbundige blijdschap te tonen, omdat het

1. *Adagia* 1854.
2. Brief 2062 (31 juli 1528).
3. Plautus, *Stichus* 468.
4. *Adagia* 2680.

verlangen naar jou tranen bij mij opwekte en omdat ik meende dat ik met alleen de letters jou bijna bij me had. Hoe vaak heb ik de brief opnieuw gelezen, hoe vaak ben ik van het einde naar het begin[5.] teruggekeerd, hoe vaak heb ik de brief neergelegd en weer ter hand genomen en kon ik maar met moeite geloven dat ik hem met voldoende aandacht had gelezen! Ik kon werkelijk geen genoeg krijgen van het lezen. Maar mijn grote vreugde nam nog toe door het berekenen van de tijd, omdat ik jouw brief bijna eerder ontving dan dat ik vernam dat mijn brief bij jou was bezorgd. Mijn vriend, of liever gezegd voortaan onze vriend Omaar,[6.] heeft mijn brief zo zorgvuldig, snel en betrouwbaar bij je laten bezorgen, dat hij mij pas schreef dat hij de de brief had verzonden nadat hij jouw antwoord al had ontvangen. Natuurlijk wilde hij door de snelheid zijn weldaad aanbevelen omdat hij heel goed wist dat snelle diensten de aangenaamste zijn.[7.] Toch heeft hij intussen de brief zelf een paar dagen bij zich in huis gehad, totdat hij mij deze met een hoogst betrouwbare koerier (want daar had je om gevraagd) liet bezorgen.

Als ik je nu bedank zal dit gezien mijn gevoelens voor jou, Erasmus, beslist weinig hartelijk lijken en ik zou mij bezwaard voelen om voor zoveel weldaden van jouw zo'n onbeduidend geschenk van enkele woorden gereed te maken. Eerder verlang ik om, als ik op een of andere manier nuttigs kan doen, jou helemaal toegewijd te zijn en te verklaren dat ik mij naar je schik. De werkelijkheid dwingt mij trouwens eerlijk te zeggen dat ik door meer verplichtingen aan je gebonden ben dan ik ooit zal kunnen nakomen, zelfs als ik door een verkoop te houden mijzelf en al mijn bezittingen stuk voor stuk zou verkopen (voor zover er althans iets mijn eigendom kan worden genoemd). Want wat kan hieruit worden vergaard dat met jouw weldaden overeenkomt? Na Christus heb ik aan jou bijna alles te danken wat ik aan verstandige gedachten in mij heb: ik ben bevrijd van die armzalige opvattingen waarvan ik weliswaar niet doordrenkt was (want mijn vrije geest verzette zich steeds daartegen), maar toch sterk beïnvloed omdat ik te midden daarvan was opgegroeid. Al wat ik aan kennis bezit heb ik ten slotte volledig aan jou alleen te danken; hierdoor kun je mij als je leerling al wat je goeddunkt met het volste recht opdragen. Als jij hiertoe besluit zul je merken dat ik heel anders ben dan degene die jij in je brief ter sprake bracht, een onaangenaam iemand[8.] die vanwege zijn buitengewoon verwerpelijke ondank-

5. *Adagia* 137.
6. Omaar van Edingen.
7. Citaat uit *Anthologia Palatina* 10, 30; zie *Adagia* 791.
8. De schoolmeester die in brief 2062, p. 305 wordt genoemd. Van den Zande dacht dat het om Gervasius Amoenus ging en maakt hier een woordspeling van *amoenus* (‘lieflijk’) met *inamoenus* (‘onaangenaam’).

baarheid door God en de mensen even erg wordt gehaat[9] en het beslist verdient dat hij op de manier van de Perzen heel streng wordt gestraft. Maar omdat het onmogelijk is dat ik je met gelijke munt terugbetaal, zal ik tenminste stevig aan deze blijk van dankbaarheid vasthouden, namelijk dat ik openlijk verklaar dat ik mij aan jou verplicht voel en dat ook graag ben, waarbij ik me inspan mij van mijn kant bij elke gelegenheid, wanneer die zich ooit voordoet, voor jou verdienstelijk te maken. Intussen bid ik trouwens Christus de Heer, dat hij jouw bezigheden en financiën zo naar wens laat verlopen en door een gunstige wind[10] laat voortdrijven, dat je nooit wordt gedwongen de hulp van je nederige dienaar in te roepen.

Met jouw brief is bovendien een tweede weldaad meegekomen en zelfs een niet geringe. Want je bent zo vriendelijk geweest met diezelfde vingers ook onze vriend Omaar te schrijven, en dat omwille van mij. Hij bedankte mij met de meest vriendelijke woorden en verklaarde dat hij mij hierom veel verschuldigd was. Je kunt hem nu zelf horen spreken: 'Ik stuur je', zegt hij, 'een kopie van de brief van Erasmus[11] waar jij om vraagt en die hij ter wille van jou aan mij heeft gericht. Ik acht mij nu werkelijk bijzonder gelukkig, omdat ik Erasmus met eigen ogen in mij heb opgenomen, nog gelukkiger omdat ik een eigenhandig geschreven brief van hem aan mij in mijn bezit heb, en het meest gelukkig omdat zo'n belangrijk iemand niet weigerde in de groep van mijn vrienden opgenomen te worden. De twee laatste zaken heb ik stellig aan jou, mijn beste Van den Zande, te danken. Wat zou ik hem graag niet alleen erkentelijk zijn, maar ook een wederdienst bewijzen!' Tot zover zijn brief. Wat kon er vriendelijker gezegd worden? Hij verdient het zeker dat jij, Erasmus, op hem gesteld bent, hij is meer dan men kan zeggen een eerlijk iemand met sympathie voor al degenen die zich op de humaniora en de ware godsdienst toeleggen. Wanneer ik nadenk over het drievoudige geluk waarmee hij zich feliciteert, merk ik dat ik wat de laatste twee betreft in zekere zin met hem kan worden vergeleken, en slechts bij het eerste voor hem onderdoe. Want aan jouw genegenheid voor mij kan ik voortaan helemaal niet twijfelen, omdat je me zo vriendelijk hebt geantwoord. Ik ben ervan overtuigd dat jij, eerlijk als je bent, alleen maar oprecht hebt geschreven dat je me werkelijk toegenegen bent. Ik stel mijzelf in zoverre gelijk aan de man die een grote vriend van me is; maar hij overtreft mij hierin dat hij Erasmus ook van gezicht kent, terwijl ik hem nooit met eigen ogen heb gezien. Ik denk niet dat het terecht is dat ik hierdoor word gekweld omdat ik jou wellicht toch uit je geschriften ken. Daarin lijkt de hele Erasmus in al

9. Vgl. Cicero, *Philippica* 8, 10.
10. *Adagia* 1416.
11. Brief 2060.

zijn grootheid het beste tot uitdrukking te komen en daarmee sluit ik hem, telkens wanneer ik wil, in mijn armen en converseer ik heel aangenaam met zo'n groot iemand. Ik doe dat beslist met zoveel genoegen dat er bijna geen dag voorbijgaat waarop ik hier niet Erasmus bezoek en hem heel beleefd begroet.

Ik ben zelfs van mening dat het feit dat ik je nooit heb gezien voor mij helemaal niet verkeerd uitpakt. Ik heb hiermee, zo niets anders, tenminste dit als voordeel bereikt dat men zelfs niet kan vermoeden dat de vriendschap die er tussen ons is uit uiterlijk vertoon bestaat, omdat zij niet uit vertrouwelijke omgang en een persoonlijke gunst is ontstaan, maar uit een nauwkeurig oordeel over en een geweldige bewondering voor je voortreffelijke kwaliteiten. Genegenheid die aan een oordeel voorafgaat wordt door dichters als ronduit blind weergegeven en dat is zij ook. Maar wanneer een oordeel aan bewondering voorafgaat en op bewondering daarna genegenheid volgt kan deze genegenheid niet anders dan oprecht zijn. Daarom is het niet zo belangrijk iemand van gezicht te kennen en dient men dit in geen enkel opzicht tot geluk te rekenen. Want Christus zelf die tot zijn leerlingen had gezegd: ‘Zalig zijn de ogen die zien wat jullie zien’,[12.] zei van sommige mensen: ‘Ze hebben gezien en gehaat’,[13.] iets wat ook jij van verscheidene mensen naar waarheid kunt zeggen. Maar ik denk dat het van groot belang is dat je het innerlijk van degene die je tot je vriend wil maken grondig kent en dat je weet dat hij het in alles met je opvattingen eens is, want niets kan zo gemakkelijk genegenheid laten ontstaan als gelijkgestemde geesten. Wie anders dan een heel boosaardig iemand die tegen de Heilige Geest strijdt, zou met hem van wie hij weet dat hij zich oprecht voor de zaak van Christus inzet, van mening willen verschillen? Toch zijn deze gedachten er niet op gericht afbreuk te doen aan het geluk van mijn vriend Omaar wie ik het hoogste geluk toewens. Ik weet heel zeker dat hij ook zelf meent dat hij niet gelukkig is omdat hij met de ogen van zijn lichaam Erasmus heeft gezien (als dit trouwens een vriend overkomt, hoeft hij dit hoe dan ook niet af te wijzen), maar eerder omdat hij de geest van Erasmus volledig uit diens zeer achtenswaardige geschriften kon leren kennen. Als hij een keer vrij is van zijn juridische bezigheden leest hij deze met des te meer genoegen naarmate zij meer tot zijn geestelijk welzijn bijdragen. Dat doen ze echter in hoge mate, niet omdat ze van Erasmus zijn, hoe belangrijk dit ook is, maar omdat ze prachtig met de zuivere leer van Christus overeenstemmen.

Ik heb in mijn brief[14.] wat te nadrukkelijk geprobeerd te voorkomen dat

12. Lucas 10:23.
13. Johannes 15:24.
14. Brief 2016, p. 193.

jij je beledigd zou voelen. Dat heb ik niet gedaan omdat jouw gezindheid mij onbekend was, Erasmus, of omdat ik bang was dat je mijn bescheiden aantekeningen vervelend zou vinden (als ze althans jou op het juiste moment zouden bereiken). Maar ik wilde uitdrukkelijk in dit opzicht liever een fout maken en vond het beter met wat meer toewijding jouw verontwaardiging te voorkomen dan haar zelfs in geringe mate te verdienen. Want toen ik die aantekeningen opschreef besefte ik hoeveel mensen door aan jouw prachtige en heilzame geschriften te knagen hun best doen zichzelf een goede naam en jou een slechte te bezorgen. Ik merkte dat het voor de hand lag dat ook ik zelf bij jou een dergelijke verdenking op mij laadde, omdat dit soort knagers doorgaans uit de kudden van de monniken tevoorschijn komen, tenzij ik mij eerst inspande haar op alle mogelijke manieren ongedaan te maken. Bovendien wist ik dat Plinius[15.] van oordeel was dat hij dan pas geloofde dat zijn boek bij een vriend in de smaak was gevallen, als hij had gehoord dat sommige stukken niet waren bevallen. Ik was er eenvoudig van overtuigd dat jouw instelling ook niet anders was. Maar ik had alleen die passages opgeschreven die mij niet aanstonden en die ik niet zozeer vanwege mijzelf had genoteerd, maar vanwege die lieden die meestal de heftigste tragedies over niets anders dan geitenwol[16.] tegen jou hebben gesponnen (want zij konden tussen zoveel meer schitterende passages zich voor de meeste mensen als enkele onopvallende steenpuisten in een prachtig lichaam verbergen). Daarom was ik niet in staat, ik zeg het eerlijk, deze passages zonder ongerust te zijn naar je toe te sturen. Ik was bang de indruk te wekken geen bijen te imiteren die het mooiste deel van de weide afwerken, maar vliegen die op de zweren gaan zitten - en dat juist omdat ik niet kon weten in wat voor gemoedsgesteldheid, opgewekt of ontstemd, jij mijn aantekeningen zou ontvangen. Want ik dacht aan veel dingen die konden gebeuren, vooral omdat er onder vele duizenden mensen slechts zelden iemand voorkomt die altijd dezelfde gelaatsuitdrukking heeft. Daarom is het niet verwonderlijk dat ik van tevoren vreesde dat mijn bedoeling jouw goedkeuring niet zou krijgen - wat ik met uiterste inspanning wilde voorkomen - en dat je aannam dat ik tot die groep mensen behoor die jouw goede naam teniet willen doen. Tot nu toe heb ik jou steeds heel oprecht gesteund en jou bij al wie ik kon geliefd gemaakt.

Waarom zou ik nu zeggen, Erasmus, hoe vaak ik aan een vijandig front jou en je werken met schild en lans[17.] tegen je lasteraars heb verdedigd en na mijn overwinning hen toen zij milder over je oordeelden heb weggestuurd?

15. *Epistolae* 3, 13, 5.
16. *Adagia* 253; bedoeld zijn onbelangrijke zaken.
17. *Adagia* 1766.

Hoeveel mensen die zonder kennis van zaken maar alleen door een ongegrond gerucht jou overal bekritiseren, heb ik, nadat zij jouw verdedigingsschriften onder ogen hadden gekregen en gelezen, tot een bekentenis van hun vergissing gedwongen? Je moet niet geloven dat ik aan iemand van jouw medestanders in betrouwbaarheid en eerlijkheid onderdoe. Was het daarom soms niet terecht zo'n buitengewoon dierbaar iemand zo vriendelijk mogelijk toe te spreken om te voorkomen dat ik hem enige ergernis bezorgde? Je kunt van me aannemen - ik spreek uit mijn hart[18.] - dat ik voor mijn gevoelens voor jou niet de gepaste woorden heb kunnen vinden. Niets voldeed aan mijn wensen. Maar wie anders, vraag ik je, mijn beste Erasmus, had jou ervan kunnen overtuigen als ik niet zelf wat meer mijn best had gedaan om bij jou in de gunst te komen, vooral omdat ik voordien door geen enkele persoon bij jou was aanbevolen? Want als dit het geval was geweest, wat zeker bij een onbekend iemand kon gebeuren - namelijk dat hetgeen ik vanwege mijn plichtsgevoel had gedaan anders door jou was uitgelegd - en als jij door een ongunstige gedachte meende dat ik dit had gedaan om je te beledigen en als je verder met een brief had laten weten dat je kwaad op me was, dan zou ik - eerlijk gezegd - wat ik heb gedaan oprecht diep hebben betreurd. Maar dan had jij mij toch niet de genegenheid ontnomen die ik jou met mijn bijzondere sympathie bewijs. Want ik heb deze genegenheid niet zomaar opgevat, geleid door mijn onbezonnenheid, onbetrouwbaar geroddel van het volk of een toevallig ontstane gedachte zodat zij eenvoudig te niet gedaan kan worden. Die genegenheid heb ik op grond van een vaststaand oordeel, na een grondige bestudering van je schitterende werken en met een lang bestaande overtuiging in mij opgenomen. Over alle aderen van mijn geest wijd en zijd verspreid heb ik haar heel standvastig bewaard. Maar nu is het goed, nu pas heb ik rust in mijn geest sinds jij me met je vriendelijk geschreven brief - het meest wenselijke dat ik in mijn leven kon verwachten - hebt laten weten dat de dobbelsteen van mijn vrijmoedigheid gunstig is gevallen.

In je brief heb jij het aangedurfd mij te vragen zo vriendelijk te zijn jou mee te delen of ik verder nog iets van dat soort opmerkingen had, hoewel je mij dit met het recht dat ik je graag geef eerder had moeten bevelen. Dat heb je, Erasmus, vriendelijk en uitermate bescheiden gedaan, heel anders dan de onjuiste maar ook algemeen aanvaarde mening van sommige lieden over je geaardheid luidt. Ze schrikken er niet voor terug openlijk te verkondigen (maar het zijn doorgaans aanhangers van Luther) dat geen sterveling vrijuit kritiek kan leveren of jij keert hem weldra je horens toe, en dat je voor niemand van mening verandert, maar zelfzuchtig en meedogenloos bent. Met dergelijke lieden had ik vaak niet alleen een lichte schermutseling maar ook

18. *Adagia* 946.

een felle strijd, zelfs zo dat ik gedwongen was uit al je werken passages te verzamelen en als contant geld[19] bij me te hebben om daarmee hun schaamteloze laster te weerleggen. Daarin vraag je de geachte lezer duidelijk om vriendelijke kritiek, wanneer hij zou ontdekken dat jij je hebt vergist (wat volstrekt menselijk is). Maar je zegt dat hij pas je dank zal ontvangen, als hij dit met redeneringen en argumenten en niet met beledigingen en verwensingen heeft gedaan. Als zo iemand dit niet doet dient hij naar mijn mening niet als een vriend, maar als een kwelgeest te worden beschouwd, hoezeer hij zich ook als vriend voordoet. Want wat is normaler dan bij kritiek op een ander dit vriendelijk te doen en te beseffen dat je ook een mens bent en vergissingen kunt maken? Als je met verbitterde aanvallen doorgaat gebeurt het dat 'ook zij van hun kant naar jouw fouten op zoek gaan', zoals Horatius[20] zegt. Want de fouten van wie als criticus van een ander optreedt, worden lang niet zo welwillend geaccepteerd.

Degenen die veel zorg besteden aan het bekritiseren van je werken, lijken mij om twee redenen onmenselijk te handelen, ten dele omdat zij zich uitsloven jou schade toe te brengen en ten dele omdat zij ook zichzelf niet sparen. Jou duperen ze, omdat ze - voor zover zij dat kunnen - hun best doen de roem die jou terecht toekomt te verminderen en zelfs - wat een soort heiligschennis is - naar zichzelf over te brengen; zichzelf omdat zij met het verlies van veel tijd - het kostbaarste van alles - zowel bij de mensen van deze generatie als bij hun nakomelingen als enige winst boeken dat ze bijzonder worden gehaat. Als zij van zo'n mateloos verlangen zijn bezeten om hun geleerdheid te tonen, dat zij zelfs liever met een misdaad naam willen maken dan onbekend blijven, waarom gaan zij dan niet eerder op eigen kracht[21] te werk? Ik zou willen dat zij in hun eigen werk ons hun ijver laten blijken en de toewijding van een ander onaangeroerd laten. Maar als zij liever de taak van criticus überhaupt op zich willen nemen, laten zij dat dan doen zoals fatsoenlijke kerels betaamt, dat wil zeggen vriendelijk en zonder beledigingen en zoals christenen past, dat wil zeggen bescheiden zonder de verdenking van arrogantie op zich te laden. Zodoende blijft voor een auteur de eigen roem onaangetast en heeft de lezer het profijt dat hem toekomt. Daarbij moeten ze bedenken dat het geen verbazing wekt dat iemand die oplettend en met een scherp oordeelsvermogen zijn aandacht op veel onderwerpen richtte, als mens ergens heeft zitten slapen. Want op deze manier zullen zij niet alleen andermans werk steunen, maar voor zichzelf ook lof voor hun eerlijkheid vergaren.

19. *Adagia* 3282.
20. *Satiren* 1, 3, 27-28.
21. Lett. 'met hun eigen Mars'; zie *Adagia* 519.

Welk voorbeeld hebben lieden met wat zij doen overgenomen? Met hun dwaas geschreeuw roepen zij vanaf de preekstoel, waar men doorgaans preken over het evangelie hoort, het lichtgelovige volk op tot onlust en opstand en gaan daarbij tegen de goede naam van een naaste die zoiets niet verdient tekeer. Met dergelijk onchristelijke handelingen laten zij zich erop voorstaan dat zij voor zichzelf een fraaie taak met een christelijke inborst hebben vervuld. Magistraten van steden en bestuurders van kerken zouden er naar mijn stellige overtuiging goed aan doen die kletskousen met stokslagen onder handen te nemen en een tijdlang naar de mijnen verbannen, totdat zij door straf wijs geworden eindelijk beginnen na te denken over wat christelijke vrede en eendracht inhoudt. Want door verscheidene ervaringen staat het voor mij vast dat degenen die door voedsel en drank onmatiger zijn geworden en in hun maag een vast vertrouwen hebben gesteld,[22.] het meest geneigd zijn uit volle borst te schreeuwen, onrust te veroorzaken en veroordelingen uit te spreken. Die lieden zijn niet alleen dwaas, maar ook door het dolle heen, boosaardig, van geen enkel nut, niet meer dan vraatzuchtige beesten en ‘een nutteloze last op aarde’.[23.] Ik denk dat de Normandiër Gervasius zo iemand is, die men in tegenstelling tot wat hij is Amoenus[24.] heet en het verdient door alle rechtschapen mensen te worden verwenst. Hij heeft jou voor zulke grote weldaden zo bijzonder gemeen bedankt, dat het voor hem niet alleen genoeg is zo'n welwillende redder, leraar en beschermer te haten, maar ook Alfenus[25.] die door zijn eigen ziekte al meer dan gek is, door de leugens die hij over jou verzonnen heeft nog waanzinniger te maken. Je weet wie ik met Alfenus bedoel; door Horatius[26.] wordt hij zonder twijfel geleerd genoemd. Hoewel er naar mijn mening voor jou geen reden is erg bang voor hem te zijn, is het toch vervelend met zulke giftige beledigingen te worden bestookt.

Maar niemand zal de moeite nemen die oudewijvenpraat[27.] te lezen en ik denk dat de drukker, wie dat ook was die zo slecht aan zichzelf dacht, slechts één keer zijn olie en geld heeft verloren.[28.] Daarna zal hij bij een dergelijke Cariër[29.] geen risico meer willen lopen als hij ziet dat die kletspraat omdat

22. Vgl. Plautus, *Captivi* 805.
23. Homerus, *Ilias* 18, 104.
24. Zie noot 8.
25. Bedoeld is Pierre Cousturier (Petrus Sutor).
26. *Satiren* 1, 3, 130-132; sommige handschriften lezen *sutor* (‘schoenlapper’) in plaats van *tonsor* (‘barbier’).
27. Cousturiers *Antapologia* (maart 1526), waarop Erasmus in een bijlage bij zijn *Prologus in supputationem calumniarum Bedae* (augustus 1526) reageerde.
28. *Adagia* 362.
29. *Adagia* 514; in de Oudheid golden de Cariërs als een verachtelijk volk.

niemand ernaar vraagt in zijn winkel blijft liggen en hij uiteindelijk gedwongen is deze de marskramers aan te smeren voor de verpakking van wierook en makreel,[30.] om niets smerigers te noemen. Geloof me, Erasmus, ik zweer het je plechtig: van alle mensen die alle pas verschenen boeken zonder meer plegen te kopen en van wie er zeer velen mij bekend zijn, ken ik niemand die de boeken van deze kwaadsprekende man heeft aangeschaft. Ik zou daarentegen mensen kunnen noemen die deze boeken toevallig bij boekhandelaren in Antwerpen hebben aangetroffen. Zodra zij de naam van de auteur hadden gezien wierpen zij ze onmiddellijk met verwensingen en vervloekingen weg en brachten het zelfs niet op ze verder in te zien, laat staan dat ze ook maar een cent door aankoop wilden verliezen.[31.] Iedereen is er nu van overtuigd dat hij niets anders 'dan nietszeggende schijnbeelden verzint als koortsdromen, zodat kop en staart geen samenhang hebben',[32.] en niets leert waar enige sterveling voordeel van zal hebben. Bovendien weet ik dat de auteur zelf zijn voortbrengselen die hij liefheeft zoals een aap van zijn jongen houdt en die sowieso heel lelijk zijn,[33.] aan verscheidene mensen uit mijn woonplaats en van mijn orde, als waren het geschenken, heeft opgedrongen, hoewel niemand erom vroeg. Natuurlijk verkeerde hij in de mening dat ze als een grote en bijzondere weldaad zouden gelden. Wie daarvan overtuigd is, is gek. Wil hij weten hoe ze ontvangen zijn? Ik zal het zeggen: met een Sardijns gelach,[34.] niet anders dan geschenken van een gastheer uit Calabrië[35.] of een rotte ui[36.] of iets dat veel verwerpelijker is. Want wie zou met kennis van zaken het zelfs kunnen opbrengen ze ter hand te nemen? Ten slotte heb ik (de hemel sta mij bij) deze fraaie werkjes gelezen die iemand mij had toegezonden nadat hij ze ondanks heftig verzet had ontvangen. Toch heb ik ze niet helemaal gelezen, want wie zou dat kunnen? Ik las ze, zeg ik, met zo'n enorme afkeer, dat mijn maag bij het zien ervan steeds van streek raakte en mij bijna dwong te spugen en te braken. Wil je weten waar ze uiteindelijk terecht zijn gekomen? Laat ik je oren eerder sparen, Erasmus, ik heb het er liever niet over.

30. Vgl. voor verpakking van wierook Horatius, *Epistolae* 2, 1, 269-270 en Persius, 1, 43; voor makreel Catullus 95, 8, Martialis 4, 96, 8 en Persius 1, 43.
31. *Adagia* 709.
32. Horatius, *Ars poetica* 7-9.
33. *Adagia* 1454.
34. *Adagia* 2401.
35. De Calabrische gastheer drong geschenken op die niemand wilde; zie Horatius, *Epistolae* 1, 7, 14-19.
36. *Adagia* 2194.

Hij is het in elk geval niet waard dat je ook maar een paar woorden met hem wisselt. Want wat, vraag ik je, probeert hij zonder zelfbeheersing met zulke zware en gruwelijke beledigingen die dat monster overal tot zijn beschikking heeft, niet aan te tonen? Voor iedereen met wat meer gezond verstand staat onmiddellijk vast dat het waanzin of, nog erger, een godslastering is. Hij beweert[37.] dat Maria als moeder van Christus die God en mens is verheerlijkt moet worden en dat een prediker haar als regel eerder moet aanroepen dan de Heilige Geest. Bovendien zegt hij[38.] dat zij zelf door haar deugden en toewijding het verdiend heeft tot zo'n grote taak te worden geroepen en zij het waard was de moedermaagd van God te worden. Hoe anderen deze godslasterlijke woorden kunnen verdragen weet ik natuurlijk niet; ik was in ieder geval volledig verbijsterd toen ik dit had gelezen. Het verwondert mij dat de christelijke bisschoppen met hun vroomheid, waarvan zij intussen niet weten waar die ligt begraven, niet wakker worden. Zij dienen deze heiligschennende woorden door zijn keel terug te duwen, de auteur hiervan tot een eeuwig zwijgen te veroordelen of - wat het meest gepast is - hem te verbannen om schoenlapperswerk[39.] te verrichten. Maar als hij door schaamte is overwonnen en uiteindelijk iets hiervan in zijn hardvochtige gezicht is overgebleven, zal hij naar ik meen leren zijn mond te houden, zodra hij jouw aantekening bij de bekende passage van de heilige Lucas[40.] heeft gelezen (als hij zich ten minste niet te goed hiervoor voelt): 'Omdat hij heeft omgezien naar de nederigheid van zijn dienstmaagd', en ook van Johannes:[41.] 'Als ik wil dat hij blijft totdat ik kom'. Bij de laatste passage heb je hem bijna met zijn naam genoemd. Maar je hebt, tenminste naar mijn mening, er goed aan gedaan zijn naam niet te noemen, omdat hij het absoluut niet verdient om in zo'n geleerd en onsterfelijk werk zelfs tot zijn schande te worden genoemd. Elders kan dit op een geschiktere manier gebeuren. Ik ben trouwens bang dat de man het maar moeilijk kan verteren dat je aan het einde van deze aantekening met een paar woorden de waarheid hebt gezegd, die hij dieper haat dan een hond of een slang.[42.] Maar laat hij het maar opvatten hoe hij het wil; ik trek mij niets aan van het oordeel van een zelfingenomen man

37. Cousturier, *Apologeticum in novos Anticomaritas* (Parijs, 1526), hfdst. 2.
38. *Ibidem*, hfdst. 9.
39. Woordspeling met de naam Sutor (Cousturier); zie *Adagia* 516.
40. (Lucas) 1:48; zie ASD VI, 5, p. 464-467.
41. (Johannes) 21:22; zie ASD VI, 6, p. 168-174.
42. Horatius, *Epistolae* 1, 17, 30; *Adagia* 1863.

die met een brutaal gezicht[43.] durfde te ontkennen dat iemand van zijn orde dacht dat de voor- en achtersteven[44.] van de vroomheid op zaken van bijgeloof berustten. Ik ken meer mensen van dit slag[45.] voor wie dit de afgelopen jaren als zekerheid gold, hoewel zij langzamerhand op verstandiger gedachten kwamen terwijl ook de hele wereld zijn verstand hervond, zodat zij zich diep schamen over hun voormalige verwaandheid. Ach, was het maar terecht wat hij hardnekkig ontkent! Kon Christus iedereen maar geestelijke vrijheid schenken zodat niemand daar waar geen vrees is[46.] door vrees de moed verliest. Maar genoeg hierover. Want het is voor mij niet zonder gevaar om daarover uitvoerig te schrijven, omdat een spion in het geheim ergens vandaan in het geheim binnensluipt en mee zou kunnen luisteren.[47.]

Je hebt mij heel aangenaam nieuws verteld, namelijk dat Germain de Brie na zijn vertaling van *Babylas*[48.] zich toelegt op het vertalen van de resterende *Psegmata* van Chrysostomus.[49.] Had hij maar zoveel vrije tijd over om ook alle overige werken, of althans de werken die nog niet betrouwbaar zijn vertaald, te herzien of met zijn typisch Franse stijl op te knappen en te bewerken. Ongetwijfeld zou hij iets doen wat voor iedereen die de ware vroomheid is toegedaan, uiterst welkom is. Want hoe ongelukkig die grote heilige die waarlijk met een gulden mond spreekt,[50.] bij het vertalen is behandeld, kan iemand die zich de tijd gunt, eenvoudig vaststellen door het voortreffelijke Grieks van *De sacerdotio*[51.] met het gebrekkige Latijn te vergelijken. Naast talloze passages die absoluut niet correct zijn vertaald, hebben diverse plaatsen daar een betekenis die volledig het tegendeel is van het origineel. Tegen Oecolampadius is hij met volle zeilen[52.] uitgevaren en hoewel dat overigens heel terecht is, weet ik niet of dit alle rechtschapen mensen even goed zal bevallen als bij bepaalde theologen het geval was. Ik had liever gewild dat de kwestie met persoonlijke brieven over en weer in christelijke toegevendheid was afgehandeld om te voorkomen dat zij in razernij zou ontaarden. Ik had liever dat, als het uiteindelijk op een of andere manier mocht gebeuren, die man die naar mijn mening niet helemaal bij zijn verstand is, op een of andere manier van die dwaze en onjuiste overtuiging van de ware leer naar een meer

43. *Adagia* 747.
44. *Adagia* 8.
45. *Adagia* 2444.
46. Psalm 53:6.
47. *Adagia* 144.
48. De vertaling was rond maart 1528 in Parijs verschenen.
49. Zie brief 2062, p. 304.
50. Chrysostomus betekent ‘gouden mond’.
51. Zie brieven 1558 en 1733.
52. *Adagia* 3501.

verstandige denkwijze en het ware geloof zou terugkeren. Ik betreur het dat hij beide is kwijtgeraakt.

Als iemand zich niet in deze opvatting kan vinden, zou ik willen dat hij met een gezond oordeel leest wat Oecolampadius heeft geschreven over een vers in het eerste hoofdstuk van Jesaja, of zoals hij zegt Iesaias (over andere passages heb ik het nu niet): 'Als gij gewillig zijt en naar mij luistert etc.'[53] Daar gaf hij, natuurlijk met behulp van de muzen, een prachtige uitleg over de vrije wil en droomde hij, een heel spiritueel iemand - om niet te zeggen door geesten bezeten -, over ik weet niet wat voor spirituele geesten. Ik denk dat jij, Erasmus, over de vrije wil een beslissende slag hebt geleverd met die andere persoon,[54] zodat deze dwaze en zichzelf tegensprekende opmerking die Oecolampadius over deze passage maakt, niet nodig is. Hoewel christelijke vroomheid die ook voor haar vijanden bidt het tegendeel aanraadt, zie ik daarom met verlangen uit naar een nieuwe komedie of (wat naar mijn mening eerder het geval zal zijn) tragikomedie tussen die lieden. Want veel mensen die zonder enige kennis van zaken hem te hoog aanslaan, zullen daar mijns inziens baat bij hebben als ze merken hoe ongelukkig hij Chrysostomus heeft behandeld. Hij lijkt hem als enige te hebben uitgezocht om in het Latijn te vertalen. Ik denk dat onze vriend De Brie niet zonder reden het gevecht met hem is aangegaan en dat dit alleen maar met vakmanschap kan worden beslecht.

Wat Béda en de Spaanse pseudomonniken betreft kan ik mij niet genoeg verbazen over de grote halsstarrigheid die zich van hun geesten meester heeft gemaakt. Het gevolg hiervan is dat zij, hoewel hun ongelijk met zulke duidelijke argumenten is aangetoond, hun oorlog allerminst beëindigen, maar heftiger en zelfs nog meer door het dolle heen hun opstand voortzetten. Als zij denken dat jij in het geheim Luther steunt, heb jij de wereld al voldoende kenbaar gemaakt hoe onjuist dit is. Maar als zij iets anders vermoeden, waarom maken zij dan geen einde aan deze ruzies en voeren zij dit toneelstuk met wat meer fatsoen op? Wat hebben zij met zulke zware beledigingen en zo'n kwaadaardig optreden anders bereikt dan dat de meeste mensen over zowel theologen als monniken nu heel negatief oordelen en spreken? De etter van een paar zweren bezorgt bij zijn verspreiding het hele lichaam dat nog ongeschonden is, een afschuwelijke stank en tast het met een vreselijke besmetting aan. Bracht Luther zoals je schrijft maar enige zelfbeheer-

53. Jesaja 1:19 in Oecolampadius, *In Iesaiam prophetam Hypomnemata*, (Bazel, maart 1525), boek 1, p. 17 verso.
54. Luther, tegen wie Erasmus in 1524 *De libero arbitrio* schreef, waarop Luther in 1525 reageerde met *De servo arbitrio.* Vervolgens antwoordde Erasmus hierop met *Hyperaspistes* 1 en 2 (resp. 1526 en 1527).

sing op en liet hij zich na zich van Carneades ontdaan te hebben maar als de stoïcijn Diogenes zien.[55.] Ik hoop dat hij zich uiteindelijk niet te goed voelt om van zijn ondraaglijke onstuimigheid naar een bescheiden manier van schrijven over te gaan. Desondanks ben ik bang dat hij, nu de geest van veel mensen aangetast en verbitterd is, te laat met zijn genezende handen komt. Hoeveel beter was het geweest in het begin te genezen dan dergelijke tragedies te veroorzaken! Het is beslist niet, ik herhaal het, niet de Heer (zoals tot Elia[56.] is gezegd), in de zware en heftige wind die bergen verscheurt en rotsen verbrijzelt en die voor hem uitging, niet in de aardbeving en in het vuur, maar in het ruisen van een lichte bries. Paulus[57.] zegt: 'Laat alle bitterheid, gramschap, toorn, getier en gevloek bij u worden weggenomen tegelijk met alle kwaadaardigheid. Maar weest vriendelijk tegenover elkaar, barmhartig, vergeeft elkaar zoals ook God u door Christus vergeving heeft geschonken.' En elders:[58.] 'God is geen God van wanorde, maar van vrede.'

Welke nette mantel overigens voor zo'n heftige verbittering te vinden is weet ik absoluut niet. Bij meningsverschillen dient men onderlinge kritiek niet af te keuren, want tot zover mag men wellicht ongestraft gaan. Maar 'verwensingen, beledigingen, woedeuitbarstingen, rivaliteiten en hardnekkige gevechten bij discussies lijken mij (zegt Cicero)[59.] doorgaans de filosofie onwaardig.' Als hij dit zegt van de heidense en onzekere filosofie die slechts op menselijke verzinsels steunt, hoeveel eerbied dient men dan aan onze filosofie toe te kennen die het meest heilig, het meest zeker is en uit de hemel is overgebracht? Als glas zoveel waard is, wat is dan de waarde van een parel?[60.] Ik kan niet anders dan diep bedroefd zijn over het feit dat Philipp Melanchthon zich bij die partij heeft aangesloten. Hij leek als het ware geboren om de humaniora te bevorderen; zijn boeken zijn nu door een of andere kwade genius[61.] voor een belangrijk deel van de christelijke wereld verboden. Niet zo lang geleden heeft zich trouwens bij ons het veel aangenamere gerucht verbreid (van wie het afkomstig is weet ik niet) dat hij zich met de kerk zou verzoenen. Het zou mijn vurige wens zijn dat althans in deze kwestie de onbetrouwbare godin Fama haar erewoord nakomt. Ik bid zelfs

55. Vgl. Aulus Gellius 6, 14, 8-10, waar de onstuimige Carneades tegenover de ingetogen Diogenes van Babylon wordt geplaatst.
56. 1 Koningen 19:11-12.
57. Efesiërs 4:31-32, door Van den Zande in de vertaling van Erasmus geciteerd.
58. 1 Korintiërs 14:33.
59. *De finibus* 1, 27.
60. *Adagia* 3269.
61. *Adagia* 72.

Christus dat hij hem ons tijdig teruggeeft. De man met zijn veelzijdige geleerdheid en verfijnde talenkennis zal een uitmuntend lid van de kerk en instrument van Christus zijn. We moeten, denk ik, zeker niet aan de goedheid van Christus wanhopen. Als het nu vanwege de uitgave van Augustinus[62.] niet mogelijk is, zullen wij, mijn beste Erasmus, rustig wachten tot eindelijk een keer het Griekse werk verschijnt dat een normale omvang heeft en door jou met je al je inzicht uit de meest verzorgde tuinen van Chrysostomus is samengesteld.[63.]

Maar stop, ik heb nu wel genoeg gekeuveld; het wordt tijd er een punt achter te zetten[64.] om te voorkomen dat ik jou met mijn breedsprakigheid nog langer van veel belangrijker kwesties afhoud. Het is mij een groot genoegen met zo'n belangrijk iemand te spreken, want het lijkt bijna alsof ik dit in jouw aanwezigheid doe. Maar ik moet met belangrijker zaken rekening houden. Aan het einde vraag ik je met klem, Erasmus, om zoals je tot nu toe hebt gedaan, met een onwrikbare geest tegen boosaardige tongen stand te houden en niet voor de beledigingen waarmee sommige lieden je bestoken te wijken. Laten anderen maar zien (ik zeg het liever met Demosthenes[65.] in het Grieks) hoe zij zulke mensen moeten beoordelen; ik kan niets anders zeggen dan dat het hun aan verstand ontbreekt. Naar mijn mening is het voor jou niet volledig nutteloos en gebeurt het niet zonder de zegen van Christus dat er onder het grote applaus van degenen die je zo duidelijk steunen ook lieden zich bevinden die als Momus[66.] jacht op je maken.

> Laat niemand als hij zijn levensreis voltooit zo spreken:
> Alleen ik ben aan de ellende en de successen van het leven ontkomen.[67.]

Want slechte mensen zijn voor goede mensen tenminste in zoverre nuttig, dat zij op het juiste ogenblik arrogantie uit hun geest verdrijven. Want volgens Salomo maakt laster iemand werkelijk deemoedig, en niemand is zo gevoelloos dat hij de pijn in zijn ziel niet voelt en niet wordt vernederd, wanneer hij toevallig op monden is gestoten die gauw geneigd zijn tot liegen.[68.]

62. Zie brief 2157.
63. Zie brieven 1950, p. 66 en 2093.
64. Letterlijk staat er ‘de hand van het schilderij weg te nemen’; zie *Adagia* 219.
65. Demosthenes, *Contra Aristogitona* 1, 43.
66. Momus was de god van de hoon en ongegronde kritiek.
67. Gregorius van Nazianze, *Ad Vitalianum* 41-42.
68. Basilius, *Epistolae* 51 (*Ad Bosporium*) naar aanleiding van Prediker 7:8; de tekst wijkt hier af van die van de Septuagint en van de Vulgaat.

Ik denk niet dat bij jou veel gevaar hiervoor bestaat, omdat zo niets anders, dan toch juist die beul, de niersteen, je overvloedig heeft geleerd wat bescheidenheid is; maar toch is dat geen reden boos te moeten zijn dat God de Edomiet Hadad[69.] tegen je heeft opgezet en een engel van Satan[70.] heeft gestuurd om jou een pak slaag te geven.

De volgende uitspraak die je ergens doet[71.] was voor mij een groot genoegen: 'Ik zal de gemeenschap van de kerk niet uit haat tegen of om vriendschap met iemand verlaten.' Wat intussen de oordelen van mensen over jou ook mogen zijn - ik hoop dat wat volgens de heilige Hieronymus[72.] Titus Livius over Cato heeft geschreven, ook jou overkomt: 'Niemand vergrootte zijn roem door hem te prijzen en niemand beschadigde hem met zijn kritiek.'

> Want afgunst voedt zich met de levenden en komt na de dood tot rust.[73.]

En:

> Na de dood maakt de tijd alles groter,
> Na de begrafenis neemt iemands roem onder de mensen toe.[74.]

Daarom moet je het gesis van adders nu grootmoedig verdragen, vooral omdat er meer mensen aan onze kant staan dan aan hun kant. En ik denk dat binnenkort ook de grote rabbijnen door de simpelste handwerkslieden terecht belachelijk gemaakt zullen worden, want wij zullen weldra een heel ander tijdperk zien als ik tenminste de juiste vermoedens heb.

Graag zou ik Karel Uutenhove[75.] bij je aanbevelen, maar ik zie dat dit niet nodig is. Toch vind ik dat hij het verdient een intieme vriend van je te zijn als de genegenheid waarmee je hem vanwege zijn verdiensten met jouw vriendelijkheid tegemoet treedt, nog kan toenemen. Hoewel hij thuis overvloedig van het beschikbare comfort kon genieten wilde hij liever in den vreemde leven, met name bij jou om, mits beter opgeleid, naar zijn vaderland terug te keren. Moge de Heer Jezus jou in goede gezondheid laten leven ter meerdere glorie van zijn kerk, mijn beste Erasmus, altijd mijn zeer geachte vriend.

69. Hadad was een vijand van Salomo; zie 1 Koningen 11:14-22.
70. 2 Korintiërs 12:7.
71. In brief 2037, p. 242; deze brief was inmiddels in druk verschenen. Erasmus herhaalt deze uitspraak vaak.
72. *Commentarium in Osee prophetam* 2, 53-54.
73. Ovidius, *Amores* 1, 15, 39.
74. Propertius 3, 1, 23-24.
75. Zie brieven 2093 en 2197, p. 307.

Moge hij je vervullen van alle geestelijke vreugde en je uiteindelijk daarheen leiden waar in alle opzichten volmaakte vreugde zal zijn.

Uit het kartuizerklooster van Sint-Maartens-Bos, 6 januari aan het begin van het jaar 1529 volgens de Romeinse tijdrekening

Altijd je oprechte vriend,

Lieven van den Zande

2083 *Van Guy Morillon*
Saragossa, 6 januari 1529

Hartelijk gegroet. De boekhandelaar Gaspar Trechsel bracht mij de groeten van je over. Hoe aangenaam dit voor mij was valt eenvoudiger te begrijpen dan uit te leggen. Enkele dagen heb ik hier doorgebracht en was alleen ik maar bezig met het bijeenschrapen van geld om volledig overdekt met goud naar je terug te keren. Ik hoop dat mij dat goeddeels zal lukken.

Er zijn hier veel mensen die Erasmus bijzonder gunstig gezind zijn. Tot hen behoort de heer Michael don Lope,[1.] raadsheer van de koning en een man met veel gezag niet alleen onder de rechtsgeleerden, maar ook onder hen die met geloofszaken zijn belast. Tegen die kevers die het niet kunnen verdragen dat je werken in het Spaans worden vertaald, beschermt hij je zo dat hij het absoluut verdient om met een brief van jou te worden geëerd. Verbazingwekkend is het hoe bekend de naam Erasmus in Spanje is en hoe je werken die van dag tot dag meer Spaans worden, alle goede mensen bevallen.

Met vurige verlangens richt men twee verzoeken tot je. Het ene is dat het werkje *De ratione concionandi*[2.] dat je een tijd geleden hebt aangekondigd, het licht laat zien. Het andere is dat wat je over de eerste vier psalmen hebt geschreven,[3.] ook met de rest van het psalterium doet. Anders was het beter geweest dat je dit niet had beloofd of het als voorproefje had aangeboden. Het zijn deze zaken waar ik hier vooral om hoor vragen. Omdat je je belofte niet nakomt hoewel je dat wel kunt, zegt men dat je God zijn glorie en de mensen hun heil onthoudt. Maar waarom zeg ik dat tegen je? Alsof ik jou van advies zou moeten dienen.

Over Jean Lalemand die wegens hoogverraad gevangen zit en ook over andere kwesties zal Gaspard persoonlijk je uitvoeriger inlichten. Het ga je goed.

1. Niet geïdentificeerd.
2. De *Ecclesiastes sive de ratione concionandi* zou pas in 1535 verschijnen.
3. Zie voor het commentaar op de eerste vier psalmen brieven 327, 1304 (inleiding), 1427 en 1535.

Saragossa, Spanje, 6 januari 1529
G. Morillon
Aan de heer Erasmus van Rotterdam, Bazel

2084 *Aan Pierre de Mornieu*
Bazel, 10 januari 1529

Erasmus van Rotterdam groet Pierre de Mornieu, abt van Saint-Sulpice

Mensen die te lui zijn om te schrijven, geven de schuld van een korte brief altijd aan de koerier. Wanneer deze hun onvoldoende betrouwbaar overkomt weigeren ze hem een uitvoeriger brief toe te vertrouwen uit vrees dat veel werk verloren gaat als de brief niet wordt bezorgd, of dat iets wat aan één iemand bekend diende te zijn, bij meer mensen bekend raakt als door onbetrouwbaarheid van de bezorger het zegel wordt verbroken. Wanneer de betrouwbaarheid van de koerier is bewezen, zeggen ze dat een uitgebreide brief niet nodig is. Want een koerier zal alles beter persoonlijk vertellen dan dat men het op schrift kan stellen.

Dit excuus kon ik werkelijk gebruiken, omdat Albanus[1.] naar je vertrekt, die wij beiden niet alleen kennen, maar die ons ook heel dierbaar is. Van hem zul je horen wat zich hier in het openbaar en bij mij privé afspeelt. Er vinden veel bijzondere gebeurtenissen plaats en ik bid God dat hij ze gunstig laat aflopen. Ik ben zwanger van een steen in mijn blaas en heb daar veel last van, slachtoffer, zoals Horatius[2.] zegt, van de niets ontziende Orcus.

Voor je langdurig stilzwijgen kan ik twee redenen als excuus aanvoeren: of omdat niemand beschikbaar is om een brief te bezorgen of omdat je volledig in de Heilige Schrift bent gedoken en van eenmaal geproefde honing niet bent weg te slaan. Toch zal ik het op prijs stellen als ik van je hoor dat je in goede gezondheid verkeert en mij niet bent vergeten. Het is niet nodig Albanus bij je aan te bevelen; ik zou willen dat zijn zaken er wat beter voor stonden. Als je een keer de gebroeders Ardelet[3.] ontmoet, wees dan zo vriendelijk, vraag ik je, hen namens mij te groeten. Het ga je goed.

Bazel, 10 januari 1529

1. Albanus Torinus.
2. *Oden* 2, 3, 24.
3. Amblard en Claude-Louis Alardet.

2085 *Van Christoph von Carlowitz*
Besançon, 10 januari 1529

[...][1] Niemand weet hier, omdat er verschillende soorten Bourgondische wijn[2] bestaan die niet allemaal dezelfde kleur hebben, welke soort jij het lekkerst vindt. Zorg er daarom voor dat ik zo snel mogelijk weet wat je voorkeur heeft.

Over C.[3] heb ik niets te melden, behalve dat hij vanwege de vriendschap die jij met mij wilde hebben, wat meer van mij vervreemd lijkt. Ik vind dit vanwege mijn gevoelens voor je, zoals mij betaamt, niet bijzonder vervelend. Maar ik denk niet dat hij op dit moment iets tegen jou in zijn schild voert, omdat hij aan zijn eigen zaken zijn handen zo vol heeft dat hij zich bijna vertwijfeld afvraagt wat hij moet doen. Want ik hoor dat hem aan het begin van het jaar zijn functie van kannunnik[4] is afgenomen. Vandaag heeft hem het bericht van de dood van Valentins vader[5] bereikt, door wiens vrijgevigheid hem bijna alles ter beschikking stond. Daardoor lijkt hij diep bedroefd te zijn en aan alles behalve aan jullie onenigheid te denken. Als hij toch iets onderneemt vermoed ik dat hij hierbij medewerking krijgt van de broer van Nesen[6] die in Wittenberg woont. Want de afgelopen maand stuurde hij hem een enorm pakket documenten. Maar wat daar uiteindelijk de inhoud van was weet ik nog niet. Het ga je goed.

Besançon, 10 januari 1529

Je toegenegen dienaar Christoph von Carlowitz

Toen ik al op het punt stond deze brief te verzegelen schoot mij te binnen dat ik het laatste deel van het boekje[7] nog niet netjes genoeg had overgeschreven. Toch heb ik het deel dat wel overgeschreven was naar je opgestuurd, zodat de feiten overeenstemden met de woorden van mijn brief[8] waarin ik schreef je het boekje toe te zenden. Ik verzoek je dit deel, als je het hebt doorgelezen of liever hebt bekeken (want waarom zou je het nauwkeurig willen

1. Een groot deel van deze brief is verloren gegaan.
2. Zie voor Erasmus' voorliefde voor deze wijn brieven 1342, p. 315-316, 2115, 2241, 2242, 2329, 2330 en 2348.
3. Ludovicus Carinus.
4. Carinus was kanunnik in Beromünster.
5. Ludwig Fürster.
6. Konrad Nesen, jongere broer van Wilhelm Nesen.
7. Een pamflet van Georg van Saksen, door Christoph von Carlowitz uit het Duits in het Latijn vertaald; zie brief 1951, p. 68.
8. In het ontbrekende deel van de brief.

lezen?) naar mij terug te sturen. Tevens vraag ik je, voor het geval je van de hertog[9.] deze maanden een brief hebt ontvangen waarin ik word genoemd, mij dit te laten weten tenzij het lastig is. Ik zal dit hogelijk waarderen zoals al je diensten. Opnieuw zeg ik: het ga je goed. Neem mij mijn uitvoerige maar ook onverzorgde brief niet kwalijk.

Aan de zeer [...] heer Erasmus van Rotterdam, mijn vriend en leermeester aan wie ik zoveel te danken heb, in Bazel

2086 *Aan Heinrich Eppendorf*
[Bazel, ca. januari 1529]

Tussen ons is zo plechtig een vriendschapsverdrag gesloten[1.] dat het niet zonder de zwaarste beschuldiging van trouweloosheid kan worden geschonden. Desondanks heb ik, zoals je weet, je vriendschap nergens nodig. Ook wormen en kevers kunnen schade veroorzaken. Hoe groot de schade is die jij kunt aanrichten, weet ik niet. Ik wil in elk geval iedereen helpen en niemand kwaad doen. Als je een goede naam nastreeft zou je die langs een andere weg met meer roem kunnen verkrijgen dan door kritiek op mij te leveren. Als je op geld uit bent zou ik het, hoewel ik maar heel weinig bezit en dat met de grootste moeite heb verdiend, toch eerder aan een vriend geven dan aan een vijand die me bedreigt. Het zou zelfs beter zijn dat jij met jouw geld mij vanwege mijn leeftijd en werkzaamheden te hulp kwam dan dat ik jouw uitgaven financieel steunde.

Je weet dat ik na je vertrek[2.] meer heb gedaan dan de bemiddelaars[3.] hadden voorgeschreven, om geen aanleiding te geven tot het verbreken van onze onlangs herstelde eendracht. Hier had zich toen al het afschuwelijke gerucht[4.] verspreid dat ik door jou tot voorwaarden was gedwongen die jij voor geen drieduizend goudstukken wilde aanvaarden. Ik heb dat gunstig uitgelegd en gedacht dat je het had gezegd voordat we elkaar de rechterhand gaven. Weldra verspreidde zich het gerucht dreigend tot aan Aken toe over heel Duitsland. Ik heb ook dit vriendelijk opgevat en door brieven[5.] te sturen heb ik het gerucht zo bestreden dat ik eerder in jouw dan in mijn belang han-

9. Georg van Saksen; een dergelijke brief is niet bekend.
1. Zie brieven 1937 en 1992, p. 141-142.
2. Ca. 5 februari 1528.
3. Zie brief 1937.
4. Zie brieven 1991, p. 130-131 en 1992, p. 138.
5. Bijvoorbeeld brief 1992.

delde. Daarna berichtten[6] zoveel belangrijke mensen mij jouw meer dan vijandige woorden, dat ik degenen die dit meldden slechts met moeite kon wantrouwen of wat zij berichtten gunstig kon uitleggen. Toch wilde ik deze overtuiging nog niet diep in mijn hart toelaten, want ik wilde voorkomen dat het voortbestaan van onze herstelde vriendschap van mij afhankelijk was. Het is mijn oprechte wens dat alles wat mij is meegedeeld niet op waarheid berust.

Je zult, denk ik, niet ontkennen dat je mij onbetrouwbaar vindt omdat ik het boek[7] dat ik in onze overeenkomst heb beloofd, nog niet heb laten verschijnen. Maar jij weet met al je wijsheid heus wel dat nieuwe boeken niet zo gemakkelijk ontstaan en dat niet elk willekeurig onderwerp bij je past. Hier is het iedereen bekend dat ik bij het herzien van Augustinus, Seneca en wat ik verder onder handen heb, zo met werkzaamheden word overstelpt dat mijn vrienden roepen dat ik een zelfmoordenaar ben. Daarnaast wordt al in vier brieven van mij verlangd[8] dat ik, zoals ik voor de koningin van Engeland over de christelijke echtgenote[9] heb geschreven, zo ook voor Maria, zuster van de keizer en voormalig koningin van Hongarije, over de christelijke weduwe[10] schrijf. Daar komt nog bij dat ik met zoveel monsters van theologen en monniken een voortdurende strijd op leven en dood voer. Wat moet ik verder zeggen? Zelfs als je driemaal mijn broer was had ik je tot nu toe niet tegemoet kunnen komen. Als ik hiertoe wel in staat was geweest, had ik niemand nodig gehad om mij terecht te wijzen. Dit wordt voldoende bewezen door het feit dat ik voor andere punten van de overeenkomst meer heb gedaan dan zou moeten en ook vóór de vastgestelde termijn.

Je weet ook dat hiervoor geen termijn was vastgesteld en dat eraan was toegevoegd: ‘als ik had vastgesteld dat jij van harte mijn vriend was geworden’.[11] Als ik het langer dan redelijk was had uitgesteld, diende ik er eerst aan herinnerd te worden voordat het op dreigingen en onvriendelijke woorden zou uitlopen. Het was de taak van de bemiddelaars vooraf een termijn vast te stellen. Men zegt dat je bij mij per brief over mijn onbetrouwbaarheid je beklag hebt gedaan hoewel geen lettergreep mij heeft bereikt. Wanneer is er reden voor onbetrouwbaarheid als vooraf geen termijn is vastgesteld? En zelfs als deze vastgesteld zou zijn, is er niet onmiddellijk sprake van onbe-

6. Maar vgl. brief 2081, p. 339.
7. Zie brief 1941.
8. Vgl. brief 2011, p. 183 en het begin van brief 2110.
9. *Institutio christiani matrimonii*, opgedragen aan Catharina van Aragon, echtgenote van Hendrik VIII; zie brief 1727.
10. *De vidua christiana*; zie brief 2100.
11. Zie brief 1934, p. 46.

trouwbaarheid wanneer een belofte niet wordt nagekomen. Anders zou een debiteur telkens als hij het geld op de vastgestelde dag niet betaalt, van onbetrouwbaarheid beschuldigd moeten worden. Niemand weet beter dan jij hoe dwaas dit is. Bovendien geldt bij een overeenkomst op de vastgestelde dag een vrijstelling wanneer ziekte is opgetreden of een ander noodgeval zich heeft voorgedaan. Deze vrijstelling moet meer gewicht hebben als tevoren geen datum is vastgesteld.

Ik gebruik nu niet de houding die je toont en de voorwaarde van mijn belofte als excuus, want ik wil niet de indruk wekken dat ik ooit de overeenkomst ontrouw ben geworden. Ik was van plan om indien mogelijk voor de eerstkomende jaarmarkt onze overeenkomst uit te voeren. Maar als wat zoveel mensen vertellen waar is, weet ik niet wat ik moet doen. Als jij je vijandige houding al openlijk hebt laten blijken, wat zullen zij dan zeggen wanneer het boek is uitgekomen? Wat anders dan dat jij door je gewetenloosheid in staat was Erasmus hiertoe te dwingen of dat ik zo bang ben dat ik ieders bevelen uitvoer? Je ziet, dunkt me, dat deze affaire voor ons beiden even oneervol zal zijn. De overeenkomst luidt[12.] dat de kwestie zonder smaad voor een van beide partijen afgehandeld zou worden. De zeer illustere hertog Georg denkt dat tussen ons een volmaakte eendracht bestaat - dat schreef mij iemand uit zijn naaste omgeving.[13.] Hij denkt dat hij dat met zijn brief[14.] heeft bereikt.

Naar men zegt riskeert de ridder Otto[15.] de doodstraf. Jouw brief aan hem kreeg ik bezorgd en ook de brief aan hertog Georg met hetzelfde onderwerp. Maar aan wat vóór het herstel van onze vriendschap is gebeurd, wil ik niet opnieuw worden herinnerd. Zorg ervoor dat niemand oprechtheid en betrouwbaarheid bij jou mist. Want als is komen vast te staan dat jij met een valse bedoeling je vriendschap met mij hebt hersteld, kun je verstandig als je bent vast wel vermoeden hoe de hertog en de andere stervelingen over je zullen oordelen. Van mijn kant zal ik niets nieuws ondernemen, tenzij jij me over je gevoelens voor mij per brief zekerheid verschaft.

12. Zie brief 1937.
13. Waarschijnlijk Simon Pistoris; vgl. brieven 1940, p. 53 en 1951.
14. Zie brief 1951.
15. Otto von Pack; zie brieven 1934, p. 42-43 en 1951, p. 67.

2087 *Van Ludwig Baer*
[Bazel, ca. januari 1529]

Allervriendelijkste en mijn altijd zeer gerespecteerde Erasmus, ik vraag jou uitmuntend als je bent of je zo goed wilt zijn om, als je een ogenblik tijd hebt, een brief eigenhandig te schrijven of althans te ondertekenen, die ik overal ter wereld veilig met jouw goedvinden iedereen kan tonen en laten lezen. Je zou daarin kunnen uitleggen wat je nog enigermate aan Bazel bindt en welke onlosmakelijke band jou met de katholieke kerk verenigt in je strijd tegen de verkondigers van het nieuwe evangelie, volgelingen van Luther en Oecolampadius. Een dergelijke brief zal ik, waar ik ook naar toe ga, als een christelijk en onsterfelijk bewijs van jouw welwillende houding tegenover mij zorgvuldig bewaren - als een kostbare schat die mij het meest dierbaar is. Vanwege het aanzien dat jij geniet zal ik hem toch heel veel mensen laten lezen om hun godsdienstigheid op te wekken.

Je herkent mijn handschrift.

2088 *Aan Johann von Vlatten*
Bazel, 24 januari 1529

Deze brief was toegevoegd aan de tweede editie van de *Ciceronianus* (Bazel, maart 1529). De eerste editie was ook aan Vlatten opgedragen; zie brief 1948.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer Johann Vlatten

Welk lot of welke genius, mijn beste Vlatten, wilde dat met het leven van mensen deze verderfelijke gewoonte is verbonden, namelijk dat wat de meeste mensen aanstaat bij veel mensen eveneens een sterke afkeer oproept? Dat gebeurde zodra ik om zo te zeggen met de dezelfde bevalling onlangs twee werkjes[1] ter wereld bracht, het ene over de uitspraak, het andere over de navolging van Cicero. Aan het eerste nam niemand aanstoot, maar het vond wel minder liefhebbers op zijn weg. Het tweede werd gretig gekocht, maar riep bij nogal wat mensen behoorlijk veel ergernis op. Men klaagt dat sommigen die het niet verdienden, stilzwijgend zijn overgeslagen[2] en anderen onbehoorlijk zijn behandeld. Sommigen zouden minder en anderen meer dan ze verdienden, zijn geprezen. Voor het onderwerp dat ik daar behandel

1. *De recta pronuntiatione* en de *Ciceronianus* verschenen in maart 1528 tegelijk in een deel; brief 1949 was de opdrachtbrief voor *De recta pronuntiatione.*
2. Vgl. brieven 2008, 2040 en 2056.

waren zeven voorbeelden uit de Oudheid voldoende. Er is geen sprake van dat ik had besloten de namen van alle schrijvers op te noemen, vooral omdat dit juist hier een bijzaak is. Als ik hierin uitvoerig had willen zijn had men mij terecht het Griekse spreekwoord[3] 'De vracht is groter dan de zak' voor de voeten kunnen werpen. Met meer recht kon ik een dwaas lijken omdat ik zoveel mensen ter sprake heb gebracht dan omdat ik sommigen onvermeld heb gelaten. Ik zou nog veel dwazer zijn als ik had geprobeerd de stijl van iedereen die door zijn geschriften bekendheid heeft gekregen, te beoordelen. Want tegenwoordig tellen Duitsland, Frankrijk, Engeland, Hongarije en Polen zoveel jonge mensen die zowel verzorgd kunnen spreken als schrijven. Was de vooruitgang in godsdienstigheid maar even groot geweest!

Als bewijs dat ik niemand door haat of vergeetachtigheid heb overgeslagen, geldt verder het feit dat ik bepaalde mensen[4] op wie ik bij uitstek gesteld ben en die ik iedere dag zie, niet heb genoemd. Ik wist dat sommigen zo verlegen zijn als jonge vrouwen, zodat ze het absoluut niet verdragen in publicaties alsof ze op het toneel staan genoemd te worden, want het publiceren van boeken is een soort toneelspel. Sommigen zijn zo kieskeurig dat je niet weet hoe je ze moet behandelen, anderen zo eigenzinnig en lastig dat ze hoe je ze ook aait altijd terugtrappen.[5] Als ik alleen maar degenen die ik met name noem, had geprezen en dat zonder een uitzondering te maken, zou ik het beoogde resultaat van dit werk hebben bedorven. Want jonge mensen hebben veel profijt van dergelijke beoordelingen, omdat zij zich tot gewoonte maken alle auteurs kritisch te lezen en bij ieder van hen te bekijken wat men dient te vermijden of na te volgen. Tussen kritiek en een lofrede is het verschil erg groot.

Het doel van dit overzicht was dat de scrupuleuze navolger van de stijl van Cicero aan niemand van hen de eervolle naam 'Ciceroniaan' wenst toe te kennen. Hoewel dit bij monde van Nosoponus gebeurt die in dit opzicht niet erg verstandig overkomt, heb ik toch om te voorkomen dat de weigering van de titel iemand zou beledigen, mensen een voor een veel lof toegezwaaid. Het doel van deze vermenging was dat iemand mij geen gebrek aan oprechtheid kan verwijten en hij bij iedereen zou erkennen wat het kenmerkende van die persoon is. En dat heb ik zo welwillend gedaan, dat ik ook de namen van mijn vijanden zoals Hutten en Zúñiga niet verzwijg en hun hun verdiende roem niet onthoud. Sommige mensen zijn razend over het feit dat ik Budé weinig eervol heb behandeld, maar ik denk dat zij spijt hebben van hun oordeel. Even schaamteloos mompelden enkele lieden dat ik een beetje jaloers op Longueil was, hoewel ik bijna niemand zo oprecht lof heb

3. *Adagia* 3169.
4. Bijvoorbeeld Beatus Rhenanus; zie brief 2008, p. 178.
5. Vgl. Horatius, *Satiren* 2, 1, 20.

toegezwaaid; hij heeft trouwens in zijn geschriften enkele opmerkingen uitgestrooid die het vermoeden wekken dat hij niet een bijzonder hoge dunk van mijn capaciteiten had. Maar bij geleerden heb ik aan deze vrijheid van opvatting nooit aanstoot genomen. Als zij een juist oordeel hebben verkondigen ze dat; zo niet, dan is het een menselijke fout die het niet verdient dat aan vriendschap met fatsoenlijke mensen een eind wordt gemaakt. Ik zou willen dat er veel mensen zoals Longueil waren om grappen over de Bataafse woordkunstenaar[6.] te maken, als ze de wetenschap en de christelijke godsdienst maar goede diensten bewezen. Hij zou dat, denk ik, voortreffelijk hebben gedaan als hem een langer leven was vergund. Om nu te voorkomen dat de lof die ik geleerden toeken, onvoldoende gewicht zou hebben, verzon ik het personage van een uitmuntende geleerde die in andere opzichten normaal is en alleen maar krankzinnig vanwege een mateloze liefde voor Cicero.

Maar wat is een mensenleven vluchtig! Wat een Euripus[7.] van menselijke zaken is het of als er iets veranderlijkers is dan de Euripus. Terwijl ik dit zeg vlucht de tijd, zoals de satirendichter[8.] het uitdrukt, en terwijl ik mijn vrienden naloop, heb ik er een verloren en niet de minste, Jakob Wimpfeling[9.] uit Sélestat. Hij kon tot de gelukkigen worden gerekend als zijn hoge leeftijd hem niet in deze uiterst woelige tijd terecht had laten komen. Want vanaf zijn jonge jaren werd hij in de humaniora onderricht, aanvankelijk in Sélestat onder Ludwig Dringenberg uit Westfalen, daarna in Freiburg en vervolgens in Heidelberg. Hij combineerde deskundigheid in kerkelijk recht succesvol met kennis van de theologie en was overigens in alle schone kunsten bedreven. Zowel in poëzie als in proza toonde hij zoveel welsprekendheid als men van een theoloog of iemand uit die tijd kan verlangen. Hij werd naar Speyer geroepen waar hij het ambt van prediker eervol vervulde.

Intussen heeft de vrome man met een vurige liefde voor hemelse zaken en daardoor met afkeer van deze tijd die, getuige Johannes,[10.] volledig in het kwade ligt, overwogen zich uit de wereld terug te trekken. Zijn voornemen werd gedeeld door Christoph von Utenheim, iemand die even geleerd is en een en al integriteit. Om naakt tot een naakte Christus zijn toevlucht te zoeken[11.] zag hij af van wat hij aan kerkelijke inkomsten had - hij had voldoende om een verzorgd leven te leiden. Christoph gaf dit plan echter op toen hij

6. Namelijk Erasmus zelf; zie brief 1706, p. 117.
7. Zee-engte tussen Euboea en het Griekse vasteland; zie *Adagia* 862.
8. Persius 5, 153.
9. Overleden op 15 november 1528.
10. 1 Johannes 5:19.
11. Thomas a Kempis, *Imitatio Christi* 3, 37, woorden die in de middeleeuwen vaak en bij verschillende auteurs voorkomen.

tot het bisschopsambt werd geroepen;[12.] want zijn vrienden overtuigden hem ervan dat, als gezag bij zo'n godsvruchtige geest werd gevoegd, hij meer mensen voor Christus zou winnen dan wanneer hij een verborgen leven was gaan leiden. Maar Jakob, verheugd om zijn armoede, ging toch door met het uitvoeren van wat hij had besloten. Opnieuw gaf hij in Heidelberg uitleg over de kerkvaders, met name Hieronymus. Bovendien gaf hij door het uitgeven van boeken[13.] onderricht aan jonge mensen en spoorde priesters aan zich op vroomheid en kuisheid toe te leggen. Door zijn liefde voor de godsdienst voelde hij zich niet bezwaard als begeleider bij enkele veelbelovende jongeren op te treden. De voortreffelijkste van hen is Jacob Sturm; onder degenen die nu om hun geleerdheid, eerlijkheid, vriendelijkheid en wijsheid hoog staan aangeschreven, geniet hij de meeste bekendheid. Aan zijn raadgevingen heeft bijna heel Duitsland zeer veel te danken en niet alleen de vermaarde stad Straatsburg.

Zijn vrijheid in heiligheid bleef niet voor afgunst gespaard. De man die zich door zijn ouderdom en rugpijn langzaam bewoog, werd door toedoen van augustijner monniken naar Rome ontboden. Hij had namelijk ergens geschreven dat Augustinus geen monnik was geweest of in elk geval niet zoals tegenwoordig augustijnen zich manifesteren, hoewel deze hem op schilderijen en in boekjes toch met een lange baard, een zwarte pij en een leren riem afbeelden. Deze brand die zich van een klein vonkje wijd dreigde te verbreiden, werd door Julius II met zijn gezag geblust, en dat met applaus van alle goede mensen.

Naast andere vijandigheden waarmee de voortreffelijke man werd lastiggevallen greep het noodlottige meningsverschil van de hele kerk hem heftig aan en bracht hem bijna tot een afkeer van het leven. Nadat hij tevergeefs had geprobeerd zich in een leven van eenzaamheid terug te trekken, verbleef hij gebukt door de last der jaren in Sélestat in het huis van zijn zuster Magdalene. Twee neven liet hij achter, zonen van haar die hij steeds met een vaderlijke genegenheid had gekoesterd en die verzorgd onderwijs in goed gedrag en de humaniora hadden gekregen. Een van hen, Jakob Spiegel, befaamd om zijn juridische kennis, was eerst bij keizer Maximiliaan en daarna bij koning Ferdinand raadsheer. Bij Ferdinand is hij onlangs opgevolgd door Johannes Maius, zijn jongere broer, die bij de belangrijkste hovelingen vanwege zijn onberispelijke karakter en zijn vriendelijke manier van optreden volkomen terecht zeer geliefd is.

Toch heb ik nog niet vastgesteld of de dood van Wimpfeling eerder een

12. In 1502 werd Utenheim bisschop van Bazel.
13. Bijvoorbeeld *Adolescentia* (Straatsburg, 1500) en *De integritate* (Straatsburg, 1505).

gelukwens dan een klaagzang verdient. Hij bereikte de leeftijd van bijna tachtig jaar en zou nog langer hebben geleefd als hij wat rekening had willen houden met zijn verzwakte lichaam, en is uit deze tijd weggenomen - de meest verdorven tijd die men zich kan voorstellen. Ik twijfel er tenslotte niet aan dat hij nu bij de hemelbewoners geniet van beloningen voor een leven dat hij in deugdzaamheid heeft doorgebracht.

Maar om op mijn onderwerp terug te komen: lang na het verschijnen van de *Ciceronianus* kwam ik te weten dat juist dit onderwerp in drie brieven die Gianfrancesco Pico della Mirandola met Pietro Bembo wisselde, was behandeld. Van hen geeft de een[14.] uitvoerige uiteenzettingen, de ander[15.] heeft ongeveer dezelfde mening als ik, want hij zegt dat hij alleen maar spreekt over talentvolle mensen die bijzonder succesvol zijn. Hij houdt mensen niet af van het lezen van goede auteurs, maar nodigt hen uit uitsluitend Cicero na te volgen en zelfs met hem te wedijveren, wat nog moeilijker is. Ik houd mij alleen met hen bezig die deze overdreven nauwkeurigheid zo zijn toegedaan, dat zij alles wat anders klinkt met een opvallende arrogantie afwijzen. Ik heb het werk herzien, een klein aantal plaatsen verbeterd en ook een paar namen toegevoegd. Want toen het al een tijd geleden van de pers was gekomen verscheen er plotseling een gemene schreeuwlelijk,[16.] die de voortgang en de aandacht ervoor enigszins onderbrak. Sommige mensen zijn voor niets anders geschikt dan anderen die zich met fatsoenlijke zaken bezighouden dwars te zitten, terwijl zij zelf alleen maar in beslag worden genomen door dobbelen, hoeren, braspartijen en grootspraak. Het ga u goed.

Bazel, 24 januari 1529

2089 *Van Pieter Gillis*
Antwerpen, 25 januari [1529]

Pieter Gillis groet Erasmus van Rotterdam

Iemand van de Sint-Michielsabdij[1.] had hier het dwaze geschrift van de minderbroeder,[2.] maar heeft het tot mijn spijt teruggegeven. Via vrienden kreeg

14. Bembo.
15. Pico.
16. Heinrich Eppendorf; zie brief 1934.
1. Norbertijner abdij in Antwerpen.
2. Frans Titelmans; zijn werk *Collationes quinque super epistolam ad Romanos* verscheen in mei 1529 te Antwerpen.

ik gedaan dat hij het terug zou vragen. Maar de minderbroeder weigerde. Want de universiteit van Leuven had hem niet alleen verboden het werk uit te geven, maar ook opgedragen het verborgen te houden. Ik heb allerlei pogingen gedaan, maar zonder resultaat.

Haio Herman heeft bijgaande brief van de aartsbisschop van Palermo[3.] aan jou bij mij achtergelaten. Tot nu toe heeft zich geen geschikte koerier aangediend, want ik had het ook met Erasmus Schets hierover gehad. Daarom heb ik de brief aan de postmeester[4.] toevertrouwd; die beloofde plechtig ervoor te zorgen dat je de brief ontvangt.

Maar intussen vraag en smeek ik jou, mijn beste Erasmus, voor zover mijn verzoeken bij je enig gewicht hebben, zo vriendelijk te zijn de documenten die ik eigenhandig geschreven en ondertekend heb[5.] naar mij terug te sturen of mij formeel van de verantwoordelijkheid voor jouw zaken te ontheffen. Want als een van ons beiden iets menselijks zou overkomen, kon dat voor mij of mijn kinderen een heel onaangenaam probleem veroorzaken. Ik weet zeker dat jij absoluut niet wilt dat dit gebeurt. Ik zie en ervaar iedere dag in het openbare leven hoe verraderlijk de wereld is en hoe juist de beste mensen worden bedrogen. Als je mij van mijn bezorgdheid bevrijdt zal ik je bijzonder dankbaar zijn. Daarom vraag ik jou je plicht te vervullen.

Ik hoor[6.] dat jij deze lente hier zult zijn; iets aangenamers is voor mij niet mogelijk. Al wat ik aan bescheiden vermogen heb stel ik volledig voor je beschikbaar. Er is geen reden om van de ene plaats naar de andere te verhuizen; misschien zul je nergens rustiger en comfortabeler leven dan hier. Ik ken je karakter en je smaak beter dan vele anderen.

Hier hoor ik helemaal niets over een revolutie; met onze buren leven wij in volledige vrede. Intussen wens ik je, mijn dierbare Erasmus, het beste toe.

Antwerpen, 25 januari

Aan Erasmus van Rotterdam, mijn patroon en bij uitstek achtenswaardige leermeester

3. Jean (II) de Carondelet; de brief die niet bewaard is gebleven, was het antwoord op brief 2055 en bereikte Erasmus pas begin maart; zie brief 2112.
4. Waarschijnlijk Johann Baptista von Taxis.
5. Zie brieven 1993, 1999, 2001 en 2014.
6. Wellicht van Haio Herman; zie brief 2055, p. 294.

2090 *Aan Ferdinand van Oostenrijk*[1.]
Bazel, 27 januari 1529

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere vorst Ferdinand, koning van Hongarije en Bohemen

Vanwege mijn respect voor uwe majesteit en uw zeer belangrijke verdiensten voor mij heb ik u, sieraad der koningen Ferdinand, altijd dat geluk toegewenst dat niet alleen bij uw zeer voorname positie paste die op een lange reeks van keizers en zeer machtige koningen terugziet, maar dat u ook vanwege uw buitengewone godsdienstigheid en oprechtheid verdiende. Naar mijn mening kon echter zo'n grote vorst die over zoveel talent beschikt niets gelukkigers overkomen dan zijn heerschappij zonder bloedvergieten te verkrijgen, in stand te houden of uit te breiden. Hetzelfde heb ik altijd voor de onoverwinnelijke keizer Karel, uw broer, gewenst. Hem heb ik zoals mijn plicht was steeds met evenveel ontzag gerespecteerd als ik voor u heb. Maar omdat ik zie dat mijn eerste wensen voor u niet in vervulling zijn gegaan, verheugt het mij in ieder geval dat wat er het dichtst bij kwam, wordt gerealiseerd omdat de goden uw zaken gunstig gezind zijn. Want het is niet te geloven wat voor genoegen ik beleefde aan een gerucht dat onlangs hier de ronde deed. Maar dit genoegen kreeg meer zekerheid en werd versterkt door brieven[2.] van vrienden die berichtten dat u zonder veel strijd en bloedvergieten de koninkrijken Hongarije en Bohemen aan uw heerschappij hebt onderworpen.

Want ik ben niet erg gesteld op triomftochten van de Romeinen, die als luisterrijker golden wanneer men berichtte dat er grotere aantallen vijanden waren gedood, meer steden en dorpen in brand waren gestoken en meer mensen kinderloos, wees en weduwe waren geworden en naarmate men ten slotte een grotere menigte krijgsgevangenen en gewonden meesleepte, wat een afschuwelijk schouwspel opleverde, alsof het feit dat ze verpletterend waren verslagen niet voldoende was, wanneer hun de nederlaag niet kwalijk werd genomen. Geen overwinning kan glansrijker zijn dan een die, voor zover dat mogelijk is, de ondergang van heel weinig mensen tot gevolg heeft en hemelsbreed verschilt van wat de Grieken een Cadmusoverwinning[3.] noemen, een overwinning waarmee de overwinnaar meer roem vergaart voor zijn wijsheid en zelfbeheersing dan voor zijn dapperheid of ook geluk. Want

1. Erasmus schreef deze brief om toestemming te krijgen zich in Freiburg te vestigen.
2. Bijvoorbeeld brief 2030, p. 222.
3. *Adagia* 1734.

het geluk verdient niet veel applaus als het ten koste gaat van het ongeluk van zeer veel mensen. Met hoeveel verliezen wordt soms de verovering van een stadje of een vesting betaald zodat de overwinnaar even diep treurt als de overwonnene! Hoeveel doden heeft de Grieken de inname van Troje gekost? Bij de belegering ervan heeft de pest bijna meer mensen omgebracht dan het zwaard! Maar u hebt het zeer omvangrijke en tegelijk welvarende koninkrijk Hongarije, dat door een ander was bezet en waar door meningsverschillen overal onrust heerste, met een zeer gering verlies aan uw kant en een niet zo groot verlies bij de vijand gered.

Als ik mij niet vergis, staat er over Julius Caesar geschreven:[4] 'Hij brengt de goden met zich mee naar de strijd.' Zelf besefte hij ook dat hij geluk had door te zeggen: 'Ik kwam, zag en overwon.'[5] Met hoeveel meer recht kan over u worden gezegd dat u een vorst bent met de gave van een bijzondere vroomheid en onberispelijke levenswandel, die bijna zonder strijd en uitsluitend door uw komst aan ernstige onlusten in Hongarije een eind hebt gemaakt en na het verdrijven van de bezetter de heerschappij over het grote rijk op u hebt genomen. Wat verdient meer hulde dan deze overwinning waar zo weinig bloed aan kleeft, dat men zelfs de vijanden kan gelukwensen met het feit dat zij zo'n lankmoedige en verstandige overwinnaar zijn tegengekomen? Ik twijfel er niet aan dat alle weldenkenden onder hen verheugd zijn over hun nederlaag. Want soms gebeurt het dat het lijden van een nederlaag het ondergaan van een weldaad is. Wie beseft niet dat een gunstig gezinde God over deze succesvol verlopen gebeurtenissen de leiding heeft gehad? Want van een werkelijk succes is pas dan sprake wanneer de rechtschapenheid, godsdienstigheid en lankmoedigheid van de overwinnaar de gunst van God verdienen. De allerhoogste God belooft in de Heilige Schrift dat hij zijn mensen zal verdedigen die op zijn hulp vertrouwen en niet van de gerechtigheid afwijken. 'En al wat hij onderneemt,' zegt hij,[6] 'gelukt.' Het is een schitterende belofte, maar zij is afkomstig van hem die niet kan liegen omdat hij alles vermag.[7] Zelfs zaken die hoogst rampzalig lijken, lopen onder zijn auspiciën voor ons immers gunstig af. Wanneer daarentegen verdorven mensen denken dat bepaalde gebeurtenissen door de gunstige wind van het toeval geschieden, is dit geen geluk, maar eerder een hinderlaag van een boze geest die hen als het ware met lokaas tot de ondergang verleidt.

Voor dit grote succes van u, illustere koning Ferdinand, brengen wij daar-

4. Ovidius, *Metamorfosen* 13, 82; Erasmus vergist zich, de woorden slaan op Hector.
5. Suetonius, *Caesar* 37.
6. Psalm 1:3.
7. Vgl. Hebreeën 6:18 en Matteüs 19:26.

om allereerst God, de machtigste van de koningen, dank. Vervolgens wensen wij u geluk met uw vroomheid, wijsheid, zelfbeheersing en lankmoedigheid en twijfelen wij er niet aan dat u bij andere gebeurtenissen op dezelfde voorspoed kunt rekenen of zelfs grotere, als u - waar ik alle vertrouwen in heb - uw talenten die u bij God geliefd maken standvastig behoudt. Niet alleen u feliciteer ik, maar vooral uw koninkrijk. Het was ten onder gegaan als het niet van Godswege u, even vroom als machtig vorst, had ontvangen. Want u wilde vanwege uw edelmoedigheid en kon vanwege uw macht de hoge golven van de onlusten tot bedaren brengen.

U ziet, koning Ferdinand, hoe zwaar de last van de koninkrijken is die op uw schouders drukt en hoeveel zwaardere lasten u te wachten staan. U ziet de zeer gevaarlijke woelingen van deze tijden. Bij zulke stormachtige gebeurtenissen is een stuurman nodig die bijzonder veel kennis van zaken heeft en waakzaam blijft. Uw gaven en de aanvang van uw heerschappij beloven dat u zich als zo iemand zult laten zien. Met hoeveel verdriet hebben wij gezien dat de twee belangrijkste heersers ter wereld[8] al zoveel jaren elkaars vijanden zijn! En onder het voorwendsel van het evangelie schieten intussen verderfelijke partijen als schadelijk onkruid van dag tot dag meer wortel en veroveren zij bijna de hele wereld. Als ik enig inzicht heb in menselijke aangelegenheden, denk ik dat dit alleen al voor de vorsten een voldoende zwaarwegende reden is om hoe dan ook na het bijleggen van hun meningsverschillen een verdrag te sluiten teneinde met gemeenschappelijke plannen en gezamenlijk gezag het christendom dat overal zo verscheurd is in een goede staat terug te brengen. Zolang vorsten op deze wijze oorlog voeren, bisschoppen slapen, priesters slechts hardnekkig aan wat ze hebben vasthouden, monniken zich over hun macht druk maken en theologen met artikelen en onbeduidende geschriften strijd voeren en zolang het volk de vrijheid heeft te geloven en te doen wat het wil, zie ik aan de ellende geen einde komen. Het enige dat we kunnen doen is God bidden dat hij ons eens de zonden waardoor wij deze ellende hebben verdiend, vergeeft en zowel aan koningen en als aan kerkleiders die plannen bezorgt die voor ons in vrede en eendracht ware vroomheid terugbrengen.

Ik heb uitvoeriger geschreven dan ik van plan was of dan uw bezigheden toelaten. Maar u met uw zachtmoedigheid zult het goedkeuren; een diepe genegenheid kent geen maat. Een late gelukwens - ik weet het - wordt meestal als een verontschuldiging aangevoerd als het niet mogelijk is zijn gevoelens onmiddellijk kenbaar te maken.[9] Dit was de eerste koerier die ik

8. Karel V en Frans I.
9. In de tekst dient *abes*t in plaats van *adest* te worden gelezen; vgl. Cicero, *Ad familiares* 2, 7, 1.

had om u wat ik wilde veilig te schrijven. Moge de Heer Jezus uwe illustere majesteit tot algemeen welzijn van de wereld tot steeds groter aanzien begunstigen.

Bazel, 27 januari 1529

2091 *Aan Piotr Tomicki*
Bazel, januari 1529

De brief vormt het voorwoord van de tweede editie van de *Lucubrationes* van Seneca.[1.]

Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerwaarde heer Piotr, bisschop van Krakau en kanselier[2.] van het koninkrijk Polen

Wellicht zal men, zeer illustere bisschop, direct aan het begin van dit werk zich in verwondering afvragen wat de reden is dat er nu een Seneca verschijnt die in afwijking van mijn gewoonte in het voorwoord niet de naam van dezelfde persoon[3.] draagt aan wie hij eerder was opgedragen. Want sommigen dragen hetzelfde boek af en toe aan meer personen op, diverse auteurs wijden afzonderlijke boeken van hetzelfde werk telkens aan afzondelijke personen, en bepaalde lieden voegen aanhangsels toe en dragen die aan anderen op dan voor wie het werk was bestemd. Toch heb ik mij tot nog toe in dit opzicht heel consequent gedragen, zelfs zo dat ik toen ik lang geleden alleen de *Hecuba* van Euripides[4.] aan de eerwaarde heer William Warham, aartsbisschop van Canterbury, persoonlijk had aangeboden, later, toen ik niet meer bij hem was, in een uitgave ook *Iphigenia in Aulis*[5.] eraan toevoegde. De meeste mensen weten hoe klein aanvankelijk het boekje met de *Adagia* was dat ik aan de zeer illustere baron William Mountjoy opdroeg.[6.] Hoe omvangrijk het werk nu is, is algemeen bekend. Toch is er aan de titel niets veranderd. Ik had in elk geval bij de duizendtallen of honderdtallen kunnen doen wat Ludovico Ricchieri, een geleerd en vroom iemand, deed bij de zes-

1. De editie verscheen in maart 1529 bij Froben in Bazel; de eerste editie dateert van 1515 (zie brief 325).
2. Tomicki was in werkelijkheid vice-kanselier.
3. Thomas Ruthall, bisschop van Durham.
4. Zie brief 188.
5. Zie brief 208.
6. Zie brieven 126 en 211.

tien boeken van het werk waarvan hij wilde dat *Antiquae lectiones*[7] de titel was. Deze ambitie staat zo ver van mij af dat ik verscheidene werken zonder opdracht heb uitgegeven; zij is ook verder verwijderd van de schaamteloosheid van lieden die hetzelfde werk door alleen maar het voorwoord te veranderen aan meer mensen opdragen en die zogezegd[8] met dezelfde dochter meer schoonzoons proberen te verkrijgen.

Omdat ik anders dan bovengenoemde voorbeelden tot aan de dag van vandaag aan mijn gewoonte heb vastgehouden, zal iemand des te meer verbaasd zijn over het feit dat hij ziet dat in dit werk dat vroeger aan Thomas, bisschop van Durham, was opgedragen nu de naam van een ander in het voorwoord staat. Ik zeg eerlijk, zeer illustere bisschop, dat dit niet toevallig, niet zomaar, maar met opzet is gedaan. Want ik wilde op deze manier aan iedereen duidelijk maken dat de eerste editie niet van mij was, hoewel ik met te veel vertrouwen in de beloften van een vriend er een voorwoord aan had toegevoegd. Toen ik in Cambridge enkele handgeschreven werken van Seneca had aangetroffen, ben ik, nadat ik iemand erbij had gehaald om mee samen te werken,[9] eerder door de hele Seneca heen gerend dan dat ik hem nauwkeurig heb gelezen. Daarbij tekende ik in de marge aan wat ik aan verschillen in de handschriften had ontdekt of wat ik zelf als conjectuur had bedacht. Heel veel hiervan vergde een onderzoek van een oplettend en geleerd iemand. Omdat het mij niet goed uitkwam langer in Bazel te verblijven heb ik dit hele karwei aan een vriend[10] toevertrouwd. Aan zijn betrouwbaarheid had ik toen geen enkele twijfel en nu heb ik geen zin daarover te klagen. Maar toen ik een paar maanden later in Bazel was teruggekeerd ontdekte ik dat hij het werk zo had uitgevoerd dat ik mij over deze uitgave diep schaamde.

Ik zal hier niet op de gebruikelijke manier een ander de schuld geven, maar hem eerder verdelen tussen degene die de taak aan een ander overliet en degene die de toevertrouwde taak op zich nam. Het was mijn fout dat ik de wijze fabel over de kuifleeuwerik[11] vergat en bij dat karwei dat ik zelf beter had kunnen en moeten uitvoeren, de medewerking van vrienden verwachtte. Zijn fout was het dat hij een last die zijn krachten te boven ging, op zijn onervaren schouders nam. Toch is waarschijnlijk mijn deel van de schuld

7. Het werk verscheen als *Antiquarum lectionum libri* in 1516 bij Manutius in Venetië en in 1517 bij Froben in Bazel.
8. *Adagia* 604.
9. Robert Aldridge; zie brieven 1656 en 1766.
10. Wilhelm Nesen; zie brieven 329, 1341a, p. 255-256 en 1804, p. 20.
11. Ennius, geciteerd bij Aulus Gellius 2, 29; ook in brief 1341a, p. 255 gebruikte Erasmus dit citaat.

het grootst, omdat degene die een pakzadel[12.] op een os legt dwazer is dan de os zelf die het krijgt. Maar als het niet mogelijk is zich voor de fout van beiden te verontschuldigen, dan is het naar ik meen eleganter hem tenminste af te zwakken. Proefondervindelijk had ik vertrouwen in mijn vriend gekregen en vanwege mijn genegenheid voor hem oordeelde ik over zijn capaciteiten, geleerdheid en oordeelsvermogen veel gunstiger dan het feitelijk daarmee was gesteld. Omdat hij van zijn kant sympathie voor mij voelde, mij een dienst wilde bewijzen en zich wellicht schaamde mijn verzoek te weigeren, nam hij meer op zich dan hij in staat was te doen. Wat ik verkeerd heb gedaan lag aan mijn argeloosheid en hartelijkheid. Zijn fout was het gevolg van zijn ijver en zijn meegaandheid. Het feit dat het deel van het handschrift dat de meeste aantekeningen bevatte, is verdwenen wens ik als volgt uit te leggen: of het is niet door hem gebeurd, of hij deed het uit genegenheid voor mij. Hij wilde daar liever zijn erewoord vergeten dan onze vriendschap in gevaar brengen.[13.]

Maar op deze ramp volgde een tweede zodat u begrijpt dat de hele onderneming onder een ongelukkig gesternte heeft plaatsgevonden. Ik had via een boekhandelaar,[14.] die voor zichzelf succesvol maar voor anderen een regelrechte ramp is, een exemplaar van Seneca aan de bisschop laten bezorgen aan wie het werk was opgedragen. Bij zijn terugkeer uit Engeland verzekerde hij onder erewoord dat hij zijn opdracht had uitgevoerd. Ik geloofde hem, want wie zou iemand die zo stellig iets verzekerde niet geloven? Intussen maakte ik in mijn brieven aan de bisschop herhaaldelijk melding van het werk dat ik aan hem had opgedragen en hem had toegezonden. Omdat hij niets had ontvangen dacht hij dat ik de spot met hem dreef. Zijn woede werd ook nog vergroot door een jurist die tot zijn raadgevers behoorde. Want hij had de bisschop enkele passages laten zien die zo duidelijk fout waren, dat het verbazing wekte dat de drukkers het niet hadden gemerkt. Toen ik naar Engeland was teruggegaan[15.] merkte ik eindelijk, terwijl ik van dat alles niets wist,[16.] dat de bisschop, die gewoonlijk zeer vriendelijk met mij omging, opvallend koel was en ontdekte ik de reden hiervan. Daarom leed ik naast de schande van de uitgave bijna ook het verlies van een niet alledaagse vriend.

12. *Adagia* 1884.
13. Vgl. brief 1479, p. 282.
14. Franz Birckmann, in Erasmus' colloquium *Pseudochei et Philetymi* als Pseudocheus (hij die leugens uitgiet) opgevoerd. Zie ASD I, 3, p. 320-324, vertaling: *Gesprekken*, p. 156-162.
15. In juli-augustus 1516.
16. Uit brief 437 blijkt dat Erasmus het probleem had opgemerkt voor zijn bezoek aan Engeland in 1516.

Intussen zette de prikkel van de schande mij steeds ertoe aan om, zoals soldaten gewoonlijk na het lijden van een nederlaag in het eerstkomende gevecht de ondervonden blamage compenseren, wat er bij de eerste editie verkeerd was gegaan met een meer succesrijke heruitgave te herstellen. Ook die eerste editie, hoe gebrekkig zij ook was, verbeterde behoorlijk wat fouten; in ieder geval gaf zij geleerden enige hoop dat deze plek vol doornstruiken voor een vruchtbare akker werd schoongemaakt. Daarom heb ik Seneca, als ik mij niet vergis, met betere vooruitzichten weer ter hand genomen. Aan het verwijderen van fouten heb ik zoveel zorg en inspanning besteed dat ik met het volste recht de eerste editie ongeldig kan verklaren. Om te bereiken dat hier geen ongunstige voortekenen achterbleven maar dat een ander werk onder een volledig nieuw gesternte zou verschijnen, heb ik besloten het voorwoord te veranderen en deze pennenvruchten aan uw bijzonder gunstige naam op te dragen. Met uw betrouwbare en verstandige raadgevingen bezorgt u koning Sigismund, die in de methoden van vrede en oorlog even bedreven is, en het zeer vooraanstaande koninkrijk Polen, waarvan u een uiterst waakzame kanselier bent, bij uitstek geluk en voorspoed. Ik hoop evenzo dat uw naam die in het voorwoord bij Seneca wordt genoemd een gunstig voorteken zal zijn voor alle liefhebbers van de studie, van wie tot nog toe erbarmelijk veel is gevergd door een auteur die welswaar zeer de moeite van het lezen waard is, maar zo toegetakeld dat een lezer hem bijna nergens kan verklaren.

Ik zal hier niet onder woorden brengen hoe erg de arbeid mij heeft uitgeput. Ik weet dat niemand mij zal geloven tenzij hij de eerste editie met deze vergelijkt. Wie de moeite neemt dit te doen zal direct erkennen dat een andere Seneca tevoorschijn is gekomen, niet omdat er niets is blijven staan dat verwijderd had moeten worden, maar omdat ik talloze wangedrochten even succesvol als dapper heb verwijderd - en dat met behulp van diverse handschriften waaronder een paar bijzonder oude. Aan het maken van conjecturen[17.] heb ik mij niet zonder meer overgegeven omdat ik door ondervinding had geleerd hoe gevaarlijk dat is. Toch moest ik hier en daar een conjectuur aanbrengen, wat vaak goed is gelukt tenzij ik me in alles vergis. Bij dit werk kreeg ik wat hulp van de toegewijde Matthaeus Fortunatus uit Hongarije, een man die zoals uit de feiten blijkt, een nauwkeurige geleerde is, ijverig en met een verstandig en gezond oordeelsvermogen. Hij heeft immers de boeken van *Quaestiones naturales* heel zorgvuldig herzien.[18.] Had hij zijn medewerking ook maar aan alle andere geschriften verleend! In de meeste gevallen ben ik hem graag gevolgd, maar op diverse plaatsen verschilde ik met

17. Vgl. brieven 325, p. 58, 1479, p. 282, 1482, p. 294, 1544, p. 34 en 2013.
18. Zie brief 1479, p. 282.

hem van mening, vooral wanneer de handschriften mijn oordeel steunden. Ik had ook baat bij een boek, ooit eigendom van Rudolf Agricola, dat vijftig jaar geleden in Treviso was gedrukt[19.] en dat hij heel nauwkeurig blijkt te hebben gelezen. Dat bewijzen de aantekeningen van zijn hand, waarmee hij talloze plaatsen had verbeterd. Maar op veel plaatsen volgde hij, zoals bleek, eerder de conjectuur van zijn briljante geest dan de betrouwbaarheid van een oud handschrift. Het is niet te geloven hoeveel juiste conjecturen deze waarlijk goddelijke man heeft aangebracht. Zijn talrijke en voortreffelijke capaciteiten kan ik niet korter samenvatten. Haio Herman van Friesland stelde dit exemplaar beschikbaar,[20.] een jongeman die zo getalenteerd is dat hij als enige geschikt lijkt Agricola in roem op te volgen en de faam van deze belangrijke man in stand te houden. Hij is overigens uit hetzelfde vaderland afkomstig en een verwant van hem. Ook Sigismundus Gelenius, die al lange tijd in de drukkerij van Froben de leiding over de correctoren heeft, een man zonder enig vertoon, een uitmuntende geleerde en - wat bij erudiete mensen ook zelden voorkomt - iemand man met een fijne neus[21.] en een weloverwogen oordeel, ontdekte gelukkig nog veel fouten die mij waren ontgaan omdat ik veel werd afgeleid en soms ook vermoeid was. Want het ligt niet in mijn aard iemand de lof die hij heeft verdiend te onthouden.

Naast de gangbare oorzaken, namelijk onzorgvuldigheid en onwetendheid van kopiisten en onbezonnenheid van zogenaamde geleerden die wat ze niet konden volgen veranderden, zijn er, zoals ik vaststel, vooral twee aparte oorzaken geweest dat wij een Seneca hadden die zo afschuwelijk was misvormd. De eerste is het taalgebruik van Seneca. Het streeft overal naar retorische spitsvondigheden die soms tot een raadselachtige onduidelijkheid leiden, vooral wanneer daar de valkuil van een beknopte en onafgewerkte stijl nog bijkomt. Daarom was het maken van een fout voor minder geleerde lieden of sufferds niet alleen heel eenvoudig, maar ook rampzalig. Ik kom er dadelijk uitvoeriger over te spreken. De tweede is het feit dat de oude christenen met een zekere voorliefde op deze schrijver aanspraak hebben gemaakt en hem bijna als een orthodox gelovige in hun armen hebben gesloten, ten dele vanwege de morele standaard van zijn leefregels die zij in zijn boeken aantroffen en gedeeltelijk omdat een werkje dat enkele brieven bevat die de apostel Paulus en Seneca elkaar hebben geschreven, als aanbeveling gold. De titel is verzonnen, maar het is verbazingwekkend hoeveel gewicht men bij menselijke zaken aan verzonnen en onbenullige nonsens toe-

19. Seneca, *Opera philosophica et epistolae* (Treviso, 1478); het is niet bekend of dit exemplaar nog bestaat.
20. Zie brieven 1978, 2056 en 2108.
21. *Adagia* 1759.

kent. Want er zijn niet alleen in de oorlog zoals het spreekwoord zegt,[22.] maar ook in een heel mensenleven veel illusies.

Omdat er nooit iets pleegt te bestaan dat lichtgeloviger is dan het gewone volk, was het des te eenvoudiger hen met de schijn van vroomheid te bedriegen naarmate mensen in die tijd meer tot vroomheid geneigd, eerder goedgelovig en minder argwanend waren. Veel populariteit kreeg Seneca door een aanbeveling van de heilige Hieronymus, die hem in zijn *Catalogus sanctorum*[23.] opnam, hoewel in deze catalogus heel wat personen staan genoemd van wie de heiligheid niet is bewezen, zoals de jood Josephus[24.] en de ketters Tertullianus, Novatianus en Donatus. Vanwege hun toewijding aan de godsdienst en hun weerzin tegen de meer verfijnde literatuur, wetenschappen, talen en historische kennis van de heidenen lazen zij zodoende de boeken van Seneca privé en legden deze in het openbaar aan de jeugd uit. Ze waren niet welbespraakt, nauwelijks halve grammatici en slechts besprenkeld met eerder een droombeeld dan de kennis van zijn primitieve en ongeordende filosofie. Hun uiteenzetting begonnen zij met een uitleg over vier oorzaken, de materiële, de formele, de werkoorzaak en de doeloorzaak. Vervolgens verklaarden ze dat een brief tot de moraalfilosofie behoorde en verdeelden ze haar in twee hoofdgedeelten en deze weer een voor een in drie of vier minder belangrijke delen. Nadat ze met deze rook[25.] waren binnengekomen en het midden van de tekst hadden bereikt, was het onvermijdelijk dat ze pure wangedrochten bedachten of de tekst wijzigden, als ze een minder gangbaar woord, een stijlfiguur, een toespeling op niet gangbare schrijvers, iets in het Grieks of iets uit de oude geschiedenis aantroffen - kortom wat over het algemeen tot de meer verborgen geleerdheid behoorde. Want van deze zaken, waarvan het bij Seneca wemelt en waar hij bijna de fout van een opschepper maakt, wisten zij niets. Wat zou men anders kunnen verwachten? Zwijgen is immers een schande[26.] als men de lessenaar heeft bestegen, en degene die door zijn muts en de titel van *magister artium* bekendheid geniet, behoort zijn onwetendheid niet toe te geven.

Het is nauwelijks te geloven hoeveel gewetenloze daden ik hier heb ontdekt. Ik trof dezelfde passage aan die intussen op zulke verschillende manieren was verdraaid en zo schaamteloos veranderd, dat geen enkel woord van de tekstbedervers hetzelfde was en met de oorspronkelijke lezing die ik in de oude handschriften vond overeenstemde. Doordat de een wat eenmaal

22. *Adagia* 1919.
23. In *Catalogus sanctorum* (beter bekend als *De viris illustribus*), 12.
24. Flavius Josephus.
25. *Adagia* 3783; bedoeld zijn schitterende, maar loze beloften.
26. *Adagia* 1604.

misvormd is met dezelfde onbezonnenheid poogt te verbeteren en weer anderen herhaaldelijk iets vernieuwen, valt de fout niet meer te herstellen. Zodoende kan een conjectuur van iemand, hoe geleerd hij ook is, niet meer helpen. Fouten die door onkunde van kopiisten worden gemaakt, dragen enkele sporen van de oorspronkelijke tekst. Deze bieden scherpzinnige geesten enig vermoeden van wat juist is. Zo is er voor geleerden een mogelijkheid overgebleven een conjectuur op te nemen in teksten, die gehanvend zijn vanwege afkortingen van schrijvers of omdat de stem van degene die dicteert niet op gelijke wijze ieders oren heeft bereikt. Leraren hadden immers de gewoonte te dicteren wat ze gingen uitleggen. Niet iedereen zat even dicht bij hen in de buurt, de uitspraak verschilt per land en de taal wordt niet altijd duidelijk uitgesproken. Zo gebeurde het dat men in plaats van *constantius contantius* schreef en *alea* in plaats van *area.*[27.] Tegelijk was de variëteit aan afkortingen een bron van vergissingen. Toch hebben wij het aan de ijver van de christenen te danken dat, terwijl zoveel beroemde auteurs verloren zijn gegaan, Seneca daarentegen voor ons grotendeels bewaard is gebleven - als men dat althans 'bewaard gebleven' wil noemen.

Ik denk dat ik de zaak zoveel vooruit heb geholpen dat, wanneer iemand met meer geleerdheid, geluk en vrije tijd aan deze uitgave evenveel toevoegt als ik dat met de vorige heb gedaan, Seneca, naar ik verwacht, zo zal zijn dat men hem met de minste afkeer en de grootste vrucht kan lezen. Ik heb er korte aantekeningen[28.] aan toegevoegd, maar niet veel en alleen daar waar ik vond dat ik een verkeerde lezing moest afwijzen. Anders zou er geen eind aan mijn aantekeningen komen als ik - wat Fortunatus[29.] heeft gedaan - alle verbeteringen had willen noteren. Toch zou het mijn vurige wens zijn dat deze auteur met aantekeningen werd toegelicht, als het ware met enkele sterretjes[30.] die aan het onbezonnen handelen van tekstbedervers een eind maakten. Iemand heeft het leven van Seneca dat hij aan Suetonius, Tacitus en Hieronymus had ontleend, met veel toewijding op schrift gesteld. Aan dat werk is ontleend wat we hier als bijvoegsel zien.[31.]

27. *Constantius* betekent 'vasthoudender', *contantius* (*cunctantius*) 'met meer aarzeling', *alea* betekent 'dobbelsteen', *area* 'terrein'.
28. De editie van 1515 bevatte geen aantekeningen, hoewel Erasmus deze had gemaakt; zie brief 1341a, p. 255 en verder brieven 305, p. 32 en 1479, p. 282.
29. Matthaeus Fortunatus bezorgde in 1523 een uitgave van Seneca's werk, waarin hij een aantal gissingen van Erasmus overnam en fouten uit diens editie van 1515 verbeterde.
30. *Adagia* 457 en 2442.
31. De tekst volgt in de Seneca-uitgave onmiddellijk op deze brief.

Ik ben het overigens niet eens met degenen die hun best doen van Seneca een christen te maken zoals Nicodemus.[32] Omdat zij geen enkel geloofwaardig argument hebben behalve de brieven die, zoals ik hierna[33] zal laten zien, door een toegewijde volgeling zijn verzonnen, hanteren ze verder als enige argument dat beide onder dezelfde keizer in Rome verbleven. Maar laten we veronderstellen dat Seneca - niemand anders heeft ooit vaker of indringender over het minachten van de dood geschreven - zo bevreesd was dat hij zelfs in zijn geschriften die hij op zeer hoge leeftijd liet verschijnen, nergens voor zijn geloof durfde uit te komen, en zo voorzichtig dat Nero niets in de gaten had; want toen deze had besloten hem uit de weg te ruimen gaf hij verzonnen redenen op, maar beschuldigde hem er niet van een christen te zijn. Met welk voorwendsel moeten we het dan verdedigen dat hij het in zijn laatste geschriften herhaaldelijk over goden en godinnen heeft en steeds weer twijfelt of er iets van de mens na de dood overblijft?[34] Weliswaar geef ik toe dat het geoorloofd is uit angst voor de dood te ontkennen dat men christen is, maar een ontkenning die godsdienst met goddeloosheid ontkent, is in ieder geval goddeloos. Het is één ding om Christus achter een heidens kleed te verbergen, maar iets anders om door publicatie van geschriften tegen de leer van Christus te strijden. Het is één ding om over Christus te zwijgen en iets anders om woorden te gebruiken die zijn waardigheid aantasten.

Maar waartoe dient dit verzinsel? Soms om zijn boeken aan christenen aan te bevelen? Ik denk dat het meer in het belang van de lezer is de boeken van Seneca te lezen als van iemand die van onze godsdienst geen weet heeft. Want als je hem als een heiden leest schrijft hij christelijk; als je hem als een christen leest schrijft hij als een heiden. Maar omdat er bij hem heel veel passages voorkomen die ons in onze traagheid tot het beoefenen van de deugd kunnen aanzetten, zullen zij een grotere stimulans vormen als we beseffen dat ze van een heiden afkomstig zijn. Want bij hen zijn sommige dingen zo gezegd of gebeurd dat ze volgens de christelijke filosofie buitengewoon verwerpelijk zijn, maar toch een bijzonder kenmerk van deugd met zich meedragen. Bijvoorbeeld de bekende woorden van Socrates:[35] ‘Ik weet alleen maar dat ik niets weet.’ Hoewel dit een dwaze uitspraak is verwijt hij ons toch onze verwaandheid. En hoewel de daad van Lucretia[36] terecht afkeur

32. Johannes 3:1-12; 7:50 en 19:39.
33. Zie brief 2092.
34. *Epistolae ad Lucilium* 36, 10-11; 65, 24 en 71, 16; *Ad Marciam* 19, 4-6; *Ad Polybium* 9, 2.
35. De uitspraak komt in deze vorm niet in de *Dialogen* van Plato voor.
36. Pleegde zelfmoord na te zijn verkracht.

verdient beveelt hij ons toch het streven naar kuisheid aan. De aanbeveling heeft des te meer effect omdat het voorbeeld van een heidense vrouw afkomstig is.

Daarom zal Seneca voor zover het zijn ethiek betreft met meer vrucht worden gelezen als men hem als een heidense auteur leest - wat hij ook was. Want wat op de manier van christenen is gezegd zal ons dieper raken en wat anders is gezegd zal minder aanstoot geven. Overigens wijkt hij nergens meer van de christelijke filosofie af dan wanneer hij onderwerpen behandelt die voor ons van essentieel belang zijn. Want het belangrijkste punt van onze godsdienst is God te kennen. Als hij ons wil laten zien wat God is zegt hij:[37.] 'God is elk ding dat je ziet en dat je niet ziet', alsof deze hele wereld een reusachtig dier is waarvan het lichaam voor onze ogen zichtbaar en de ziel onzichtbaar is, en dit dan God is. Verder twijfelt hij hevig of er één God is of dat er meer bestaan, en toch heeft hij het voortdurend over 'goden en godinnen'. Daarentegen drijft hij de spot[38.] met degenen die menen dat er in deze wereld niets gebeurt dat voor deze God onopgemerkt blijft, zoals een olifant[39.] een mug voelt. De vraag of de ziel het lichaam overleeft behandelt hij zo alsof het niets uitmaakt wat je gelooft. Ergens beweert hij, zoals Tertullianus[40.] zegt, dat door de dood aan alles een eind komt, ook aan de dood zelf. Telkens als Seneca over de stoïcijnse wijze komt te spreken verheerlijkt hij hem ten slotte dermate dat hij hem vaak aan de goden gelijkstelt en soms hoger plaatst.[41.] Hij zegt dat de wijze al zijn geluk alleen aan zichzelf te danken heeft, dat hij de goden niet nodig heeft, maar dat integendeel de goden aan de wijze verplicht zijn. Maar het geloof heeft geleerd dat God ook voor de kleine mussen en de leliën zorgt[42.] en dat de mens niets goeds van zichzelf heeft, maar zijn hoogste geluk aan Gods vrijgevigheid dankt. Hoe gevaarlijk zou het daarom zijn als zijn werken worden gelezen alsof ze door een christen waren geschreven. Al lang geleden adviseerde Quintilianus[43.] Seneca voor zover het zijn geleerdheid of welsprekendheid betreft met kennis van zaken en kritisch te lezen. Zijn kritiek is zo weloverwogen dat hij niet uit sympathie voor zijn persoon wat afkeuring verdient prijst en niet wat lof verdient uit haat veroordeelt.

37. *Naturales quaestiones* 1, prol. 13; 2, 45, 3.
38. *De beneficiis* 4, 4-6; 4, 19.
39. *Adagia* 966.
40. *De resurrectione mortuorum* 1; *De anima* 42. Verwezen wordt naar Seneca, *Troades* 397.
41. *Epistolae ad Lucilium* 31, 8; 73, 11-16; 92, 30; *De brevitate* vitae 15, 3-5.
42. Matteüs 6:26, 28 en 10:29; Lucas 12, 27.
43. 10, 1, 131.

Het zou daarom wellicht nuttig zijn als ik voor de leergierige jeugd met een paar woorden aangeef wat men bij deze auteur dient af te wijzen en wat na te volgen. In de eerste plaats heeft hij zijn woorden als het ware zo aangepast dat hij niet op Cicero lijkt, hoewel hij dit met Quintilianus en de beide Plinii gemeenschappelijk heeft en wellicht met de hele eeuw die als zilveren eeuw op de gouden eeuw van Cicero volgde. Ik zal er een paar voorbeelden van geven, zodat de lezer de rest hieruit kan afleiden. Het wederkerend voornaamwoord *sui*, *sibi* en *se* gebruikt hij vaak op een nogal lastige manier. *Tanquam* ('alsof') bezigt hij bijna altijd in plaats van *velut*, *sive* en *ut* ('zoals'), als hij een voorbeeld wil geven. Nogal vaak zegt hij *aeque quam* in plaats van *aeque atque* ('evenals'). Aan superlatieven voegt hij graag *cum* toe, *quam* voor zover ik weet nooit, bijvoorbeeld *cum maxime* in plaats van *quam maxime* ('zoveel mogelijk'). In plaats van *erga* ('jegens') gebruikt hij vaak *adversus* ('tegen') in gunstige zin, zoals *gratus adversus deos* ('de goden dankbaar'). In de zin *Non modo contemnit homines, sed deos negligit* ('hij veracht niet alleen mensen, maar verwaarloost de goden') voegt hij bijna nooit *sed et deos* of *sed deos quoque* ('maar ook de goden') als verbinding toe. Deze en dergelijke uitdrukkingen keur ik niet af en veroordeel ik niet, ik wijs er alleen op dat ze niet de helderheid van Cicero hebben.

Quintilianus zegt in zijn tiende boek[44.] dat Seneca zijn taal goed beheerste, omdat hij ieder genre van schrijven had beoefend. Hij stelt dat hij door zijn aanleg met gemak en breedvoerig schreef, dat hij ijverig was en van zeer veel zaken op de hoogte. Hij erkent dat er veel prachtige uitspraken bij hem in overvloed voorkomen, prijst zijn vrijmoedigheid wanneer hij gebreken van mensen hekelt en voegt eraan toe dat zijn boeken ook voor de vorming van het karakter bevorderlijk zijn. Kortom, hij zegt eerlijk dat er in zijn boeken veel staat wat niet alleen geprezen dient te worden maar ook bewondering verdient. Maar aan de andere kant beweert hij dat hij geen nauwkeurige kennis van de filosofie heeft en zelfkennis mist, omdat eigenliefde - een menselijke fout - dat had bedorven. Soms treft men deze smet bij goede en geleerde personen aan, die haar wel royaal met talloze deugden compenseren. Want dat geeft Quintilianus aan als hij zegt: 'Als hij niet erg met alles van hemzelf ingenomen was.' En daarna zegt hij: 'Je zou willen dat hij dit met zijn eigen kwaliteiten en andermans opvatting had gezegd.' Daarom lijkt Seneca niet een erg onpartijdige criticus van andermans geschriften te zijn geweest, wat Quintilianus met de volgende woorden weergaf: 'Ik probeerde hem niet volledig te verwijderen, maar liet niet toe dat hij boven betere auteurs werd verkozen die hij onophoudelijk had aangevallen. Want hij was zich ervan bewust dat zijn stijl met die van hen verschilde en betwijfelde of hij met zijn

44. 10, 1, 125-131.

stijl het succes kon bereiken dat zij hadden.'[45.] Wat zijn stijl betreft meent Quintilianus dat daarin erg veel decadent en des verraderlijker is 'omdat het wemelt van aangename fouten.' Met name verwijt hij hem dat hij door heel korte zinnen aan het gewicht van zijn onderwerpen afbreuk doet. En als ik mij niet vergis,[46.] keurt hij elders bij hem zijn beknopte en afgemeten stijl af.

Ook Suetonius lijkt bij hem eerlijkheid te hebben gemist, want in zijn *Leven van Claudius Nero*[47.] schrijft hij: 'Als kind kwam Nero met bijna alle vrije kunsten in aanraking. Maar zijn moeder hield hem van de filosofie af, want ze waarschuwde hem dat die voor een toekomstige keizer schadelijk was, en Seneca probeerde te voorkomen dat hij met oude redenaars kennis maakte om daardoor zelf langer bewonderd te worden.' Dezelfde Suetonius lijkt in zijn *Leven van Caligula*[48.] aan Seneca een verzorgde en gepolijste stijl toe te kennen als hij over Caligula zegt: 'Hij had zo'n minachting voor diens nogal verzorgde en gepolijste stijl, dat hij zei dat Seneca die toen vooral in de smaak viel, louter pronkredes schreef en zand zonder kalk[49.] was.' Omdat Seneca door zijn pathetische emoties onstuimig is verbaast het mij dat hij op Suetonius wat kalmer overkomt om het verder maar niet over zijn verfijnde stijl te hebben.

Maar Aulus Gellius gaat in het twaalfde boek, hoofdstuk twee van zijn *Noctes Atticae*[50.] nog heftiger dan de vorige auteurs tegen hem tekeer. Want hij deelt eerst het oordeel van anderen over Seneca mee van wie sommigen meenden dat zijn boeken absoluut niet de moeite van het lezen waard waren, 'omdat zijn stijl afgezaagd en alledaags lijkt, de inhoud en de gedachten een smakeloze en nietszeggende heftigheid of een onbeduidende en zogenaamd grappige scherpzinnigheid bezitten, zijn geleerdheid alledaags en ordinair is en hij niets heeft van de bekoorlijkheid en waardigheid dat aan oude schrijvers is ontleend.' Anderen waren wat minder vooringenomen, ze zeiden dat zijn stijl voor een groot deel smakeloos was, maar dat hij wel kennis van zaken had; ze prezen 'zijn niet onaantrekkelijke strengheid en ernst als het gaat om het bekritiseren van verkeerd gedrag'. Zelf keurt Gellius heel vrijmoedig met name het oordeel van Seneca over Cicero af en raakt zo verhit dat hij hem een 'nietsnut' noemt. Daarna voegt hij eraan toe: 'Maar ik krijg nu genoeg van de woorden van Seneca; toch kan ik aan deze geestigheden van deze onbekwame, onnozele en flauwe man niet voorbijgaan.' Ten slotte besluit hij zijn kritiek als volgt: 'Seneca zou het in ieder geval verdie-

45. 10, 1, 126.
46. Erasmus vergist zich; Quintilianus zegt dit over Sallustius (4, 2, 45).
47. *Vita Neronis* 52.
48. *Vita Caligulae* 53.
49. *Adagia* 1257.
50. 12, 2.

nen dat jonge mensen hem lezen en bestuderen.' Om aan te tonen dat er onder Seneca's zwakke passages, die hij als talrijker wil zien dan de goede, ook iets voorkomt dat men kan goedkeuren citeert hij slechts één passage: 'Wat doet het ertoe, of je veel hebt? Er is veel meer dat je niet hebt.' Dit lijkt weliswaar geen uitspraak van Seneca, maar van de mimendichter Publius,[51.] omdat het een catalectische trocheïsche tetrameter is. Dit oordeel van Gellius zegt wel iets, maar toch is niet alles waar.

Cornelius Tacitus[52.] is minder vooringenomen over hem. Terwijl hij met andere geschiedschrijvers de betrouwbaarheid en vastberadenheid[53.] van de man roemt, schrijft hij hem ook een verzorgde stijl toe.[54.] Voor het feit dat zijn manier van spreken eerder op vermaak dan op ernst is gericht, voert hij het volgende als verontschulding aan: toen de verstandige man in de gaten kreeg dat hij het onstuimige karakter van de jongeman met leerregels van filosofen geen liefde voor de deugd kon bijbrengen, deed hij zijn best hem met meer aangename en vriendelijke middelen milder te maken of te boeien. Daardoor komt het dat Nero in het maken van gedichten uitmuntte, terwijl hij zich met redevoeringen liet gelden die door Seneca waren geschreven.[55.]

Van alle kwaliteiten die, zoals Quintilianus[56.] erkent, in de geschriften van Seneca talrijk en uitmuntend zijn, is de belangrijkste dat hij de lezer met opvallende aansporingen tot het streven naar het goede aanzet en van onbeduidende zorgen en smerige genoegens wegroept. Aangezien dat het beste is, wat doet het er dan toe met welk taalgebruik je dat bereikt? Niettemin is zijn stijl op zich ook zo dat hij in een hoog ontwikkelde eeuw tot de belangrijkste auteurs behoorde. Er is daarom geen sprake van dat men hem in onze tijd kan afwijzen.

Toch schuilt er enige waarheid in wat zeer geleerde schrijvers over hem te berde hebben gebracht. Hij was niet erg eerlijk met zijn kritiek op de talenten van anderen. Herhaaldelijk drijft hij de spot met de 'kleine Grieken', en soms zonder reden. Bijna nooit citeert hij uit gevestigde auteurs wat hij niet probeert te ondergraven, alsof het een schande is het met iemand helemaal eens te zijn. Hoe vaak leverde hij kritiek op hun kwaliteiten en hun taalgebruik, hetgeen hij bij voorkeur in zijn *Declamationes*[57.] doet; tegen hoeveel

51. Erasmus gebruikt niet de goede naam; het gaat om Publilius Syrus.
52. *Annalen* 13, 2, 2.
53. *Annalen* 15, 63 (de zelfmoord van Seneca).
54. *Annalen* 13, 3, 2.
55. *Annalen* 13, 3, 2; 13, 11, 2 en 14, 11, 4.
56. 10, 1, 128.
57. Bedoeld zijn de *Suasoriae* en *Controversiae* van Seneca Maior, de vader van de filosoof.

mensen ging hij nogal brutaal tekeer! Hij verweet sommigen onnozele, anderen waanzinnige en weer anderen dwaze gedachten en maakte velen bespottelijk met erg sarcastische grappen die bij een serieus iemand niet passen. Dit feit toont het beeld van een geest die andermans roem te weinig bewondert en te veel in zijn eigen roem zwelgt. Het is trouwens bijna een ziekte en een verwaandheid die bij alle geleerden voorkomt. Zodoende bestaat er nauwelijks iemand die zo volmaakt is dat hij een ander in alle opzichten tevredenstelt, tenzij een langlopende verjaring een vrij oordeel heeft laten verdwijnen en ieders geest van een zeker ontzag heeft vervuld. Nogal vaak spreekt hij niet erg vriendelijk over Ovidius omdat deze met zichzelf zo ingenomen was en zijn tekortkomingen liever wilde koesteren dan verbeteren.[58.] Dit oordeel schijnt ook Quintilianus[59.] te zijn bevallen, want hij denkt dat men uit zijn *Medea* kan afleiden hoeveel hij gepresteerd zou kunen hebben, als hij zich niet liever aan zijn temperament had willen overgeven in plaats van zich te matigen. Maar Seneca geeft zich in zijn proza en serieuze onderwerpen meer aan zijn temperament over dan Ovidius in zijn gedichten die meestal schalks zijn. Ergens[60.] mist hij bij hem de ernst die bij het onderwerp past, zoals bij de beschrijving van de zondvloed van Deucalion. Elders ergert hij zich aan zijn woordenstroom omdat hij van geen ophouden weet. Soms verwijt hij hem dat hij een zin ontleent aan Porcius Latro,[61.] alsof hij zoiets niet zelf kon bedenken en het niet mogelijk is dat bij twee personen dezelfde gedachte opkomt. Intussen spaart hij Vergilius[62.] niet en evenmin Cicero.[63.] Toch is dit nuttig voor de wetenschap, als dit met een eerlijk oordeel en zonder overdrijving zou gebeuren.

Juist datgene waarom Seneca in het bijzonder wordt geprezen, is bedorven. Vrijmoedig en scherp hekelt hij het gedrag van mensen, maar niet altijd op de juiste plaats, soms onbeheerst en vaak nogal gekunsteld en wel zo dat het bijna joligheid lijkt. Sommige gebreken beschrijft hij al spottend zo, dat hij er eerder jaloers op lijkt te zijn dan er een afkeer van te hebben en hij ze eerder aanprijst dan afkeurt. Want bepaalde gebreken zijn zo dat de beschrijving hiervan een onderricht of aansporing betekent, zoals de hoogst onfatsoenlijke uitweiding in het eerste boek van de *Naturales quaestiones*[64.]

58. *Controversiae* 2, 2, 12.
59. 10, 1, 98; de *Medea* van Ovidius is verloren gegaan.
60. *Naturales quaestiones* 3, 27, 13-14; zie voor Deucalion Ovidius, *Metamorfosen* 1, 253-312.
61. *Controversiae* 9, 5, 17 en 2, 2, 8.
62. *Epistolae ad Lucilium* 108 (vgl. Aulus Gellius 12, 2, 10).
63. Aulus Gellius 12, 2, 2-9.
64. 1, 16.

over het gebruik van spiegels. En hoewel hij zijn *Declamationes* voor zijn zonen Seneca, Novatus en Melus schrijft,[65.] voegt hij toch enkele passages toe die een deugdzame man, ook als hij zich heeft verontschuldigd, nauwelijks zou durven uitspreken, laat staan een vader bij zijn kinderen. Het bespotten van gedragingen in het openbaar heeft wel iets genoeglijks, maar is niet erg beschaafd als er met welvoeglijkheid geen rekening wordt gehouden.[66.] Niets is gemakkelijker dan bij deze onderwerpen welsprekendheid te bezitten. Vandaar dat tegenwoordig ook sommige predikers als zij over godsdienstige zaken moeten spreken, welsprekendheid missen, maar bij dit onderwerp heel goed van de tongriem zijn gesneden.

Overal lijkt hij zelfs een groot liefhebber van grappen, ook bij bijzonder ernstige onderwerpen waar ik zou willen dat hij wat meer afstand nam van wat smakeloos onfatsoenlijk, jolig en brutaal is. Er bestaat een bepaalde soort scherts die in ieder opzicht gepast is, en ook een voortdurend aangename manier van spreken die een deugdzaam iemand niet misstaat als hij op de juiste plaats wordt toegepast. Maar bij Seneca kun je vaak eerder zijn uitbundige dan ingehouden gelach merken. Het is niet zonder reden dat Quintilianus[67.] over zijn uitspraken klaagt die hij overal wil toepassen, omdat hij alles door middel van aforismen probeert te zeggen, en hoewel de meeste erg geslaagd zijn gebeurt het toch dat er enkele tussen zitten die onvriendelijk, kil en smakeloos zijn. Hetzelfde gebeurt wanneer hij herhaaldelijk afsluitende uitroepen en spitsvondigheden gebruikt. Bij hem zijn deze meer in de woorden dan in de onderwerpen gelegen, zodat het onvermijdelijk is dat ze soms nogal kil en duister zijn. Zo'n voorbeeld is direct de eerste brief aan Lucilius: ‘Sommige momenten worden van ons afgenomen, andere worden in het geheim weggehaald en weer andere glijden weg.’[68.] Vervolgens zegt hij: ‘Een groot deel van het leven verloopt met verkeerd handelen, het grootste met nietsdoen en het hele leven met wat anders doen.’ Op de juiste plaats zal ik iets hierover zeggen.

Hij maakt ook fouten als hij emoties wil weergeven die andere schrijvers bij hun betoog voorbereiden en op de juiste plaats beschrijven. Want geleerden hebben het voortdurend opwekken van emoties afgekeurd, waarbij sommige deze zelfs volledig hebben verworpen omdat ze een oordeel in de weg staan. Maar overal en direct al in het begin prikkelt Seneca de emoties eerder dan dat hij ze oproept. Hieronder vallen vooral de emoties van trage-

65. Erasmus schrijft weer over Seneca Maior alsof deze dezelfde persoon is als Seneca Minor.
66. *Controversiae* 1, praef. 7-10.
67. 10, 1, 129-130.
68. *Epistolae ad Lucilium* 1, 1.

dies die de Grieken *pathè*[69.] noemen. Telkens als hij belangrijke onderwerpen aansnijdt - bijvoorbeeld het heelal, het eigene van de goden, de stoïcijnse wijsgeer, de aardbeving, de bliksem, de zondvloed, het einde van de wereld, de minachting voor de dood en spontane sterfgevallen - lijkt hij, alsof hij zijn eigen terrein heeft gevonden,[70.] met zijn hoogdravende stijl te koop te lopen en iets van een tragedie uit te stralen.

Het is aannemelijk dat een groot deel van deze tekortkomingen aan hem is vast gaan zitten vanwege de retorenschool waar hij bijna zijn hele leven heeft gesleten.[71.] Ook Quintilianus[72.] geeft toe dat dit soort oefening, hoewel het voor het bereiken van volmaakte welsprekendheid als nuttig was beoordeeld, toch op een of andere manier veel bederf met zich mee heeft gebracht. Want omdat men daar op het applaus van toehoorders uit was, zorgde iedereen ervoor niet het beste, maar wat het meest succes opleverde te behandelen. Kieskeurige lieden die niets te doen hadden, applaudisseerden alleen maar voor aforismen, spitsvondige gezegdes, stijlfiguren, uitroepen ter afsluiting en voor alles wat nieuw of buitensporig was. Van wat gangbaar was, hoe goed dan ook, moesten ze niets hebben. Niet zelden kreeg de slechtste voordracht het vaakst applaus van hen. Zo is men afgeweken van de eenvoudige en natuurlijke wijze van spreken die boven alles de voorkeur verdient of omdat deze door geloofwaardigheid zich aanbeveelt. Want wat is een verzorgde redevoering die niet geloofwaardig is, anders dan een mooi gezongen lied? Daarom klaagt Quintilianus[73.] over sommige redenaars die de fouten waaraan ze bij hun voordrachtsoefeningen gewend waren geraakt, naar het forum en belangrijke rechtzaken hebben overgebracht. Het levert een groot gevaar op voor degenen die zijn aangeklaagd, doordat hun advocaat liever zijn zaak wil verliezen dan de kans op een grap of retorisch hoogstandje, waarbij soms de rechters en de toehoorders moeten lachen. Dergelijke procédés heeft Seneca ook in zijn boeken toegepast zoals de hiervoor genoemde en de ronduit onware verzinsels die hij vaak gebruikt, zoals: ‘Ik zie wat je wilt’, ‘Hierna zal ik op je gelaatsuitdrukking letten’,[74.] en: ‘Hoewel Novatus zijn wenkbrauwen fronste’.[75.] Zelfs bij het verzinnen van nieuwe of veranderen van bestaande personages gaat hij soms overhaast te

69. Zie Quintilianus 6, 2, 8-24.
70. Vgl. Quintilianus 4, 2, 39.
71. Opnieuw een verwijzing naar Seneca Maior.
72. 2, 10, 1-8; 10, 5, 14-20; 12, 6, 5 en 12, 11, 15-16.
73. 4, 3, 2.
74. *De beneficiis* 6, 1, 1.
75. Seneca Maior, *Controversiae* 10, praef. 9, waar Mela en niet Novatus wordt genoemd.

werk, zodat hierdoor onduidelijkheid ontstaat en je soms twijfelt of hij zelf aan het woord is, of degene met wie hij een debat voert, of een derde persoon. Niet dat dit bij anderen niet voorkomt, maar daar gebeurt het minder vaak, is het minder onaangenaam en duidelijker. Dikwijls doet hij dat in dialogen doordat hij voor deze of gene personages een taal verzint die hun past, hetgeen tot een bloemrijke, onderhoudende en opwindende stijl leidt. Hij doet dit niet zonder succes, maar te vaak en als een voordrachtskunstenaar, dat wil zeggen meer tot vermaak dan om het aangesneden onderwerp serieus te behandelen.

Het oordeel over keizer Caligula[76.] als een zwakzinnig iemand die de standbeelden van Vergilius en Titus Livius uit de bibliotheken probeerde te verwijderen,[77.] kon men naast zich neerleggen als ook Quintilianus[78.] dit niet had opgemerkt en de feiten haast niet voor zichzelf zouden spreken. Want je zou in de geschriften van deze man meestal naar orde en structuur verlangen. Immers ieder onderwerp dat je aanpakt, heeft een begin, een verdere behandeling van het onderwerp en een einde. Eerst pleegt men te behandelen wat het onderwerp is. Dat wordt met een verdeling uitgewerkt. De onderdelen hiervan worden in juiste volgorde gezet en bij het behandelen van elk deel dient men een zekere volgorde aan te houden, doordat wat het meest op de essentie van het onderwerp betrekking heeft, het eerst aan bod komt. Vervolgens komen bijkomstigheden aan de orde, dan verwante of tegengestelde onderwerpen en daarna wat hieruit voortvloeit, voordelen en nadelen. Ten slotte komt aan de orde op welke manieren men deze kan verkrijgen, bewaren en vergroten of als tegendeel kan ontwijken, verdrijven of verminderen. Zodoende lijkt het hele boek op een lichaam dat uit keurig gerangschikte ledematen bestaat - iets wat je bij Aristoteles bewondert en bij Seneca mist. Want hij geeft niet altijd zijn plan en zijn verdeling aan, en als hij dat wel heeft gedaan, voert hij niet uit wat hij zich heeft voorgenomen, maar weidt bij iedere gelegenheid uit en begint daarna steeds als het ware opnieuw. Zelden maakt hij van overgangen gebruik, hetgeen bij een uiteenzetting heel verhelderend is. Soms begint hij aan het einde van een werk een verdeling aan te brengen, en het komt voor dat hij hetzelfde herhaalt omdat hij zichzelf heeft vergeten. Hieruit blijkt duidelijk dat hij dit gebrek van de voordrachtsoefeningen heeft overgehouden of - wat dichter bij de waarheid ligt - zonder tevoren na te denken tot schrijven is overgegaan en dat hij niet zozeer een verstandelijk oordeel als wel een opwelling van zijn geest heeft gevolgd. Want zijn taalgebruik schrijdt niet regelmatig

76. Zie Suetonius, *Vita Caligulae* 53, 2.
77. *Ibidem* 34, 2.
78. 10, 1, 129.

voort, maar snelt eerder vooruit en springt eerder dan dat het rustig loopt, althans voor zover het zijn gedachten betreft.

Wat de rangschikking van de woorden betreft is hij heel spaarzaam met het gebruik van voegwoorden die als het ware de zenuwen van de taal vormen. Hij heeft een voorliefde voor zinnen zonder voegwoorden,[79.] hetgeen soms meer tot de heftigheid of liever de spitsvondigheid van zijn stijl bijdraagt. Niet zelden is de tekst zo samengesteld dat je twijfelt of een zinsdeel op het voorafgaande of het volgende moet slaan.

Zijn neiging om iets op verschillende manieren te zeggen is soms wat vervelend. Er is bijvoorbeeld een uitspraak van Plato *Hekastos hêmôn ouk hautôi monon gegonen*, die Cicero[80.] fraai heeft vertaald met *Nemo nostrum sibi tantum nascitur* ('Niemand van ons wordt alleen voor zichzelf geboren'). Om niet hetzelfde te zeggen gaf Seneca[81.] de voorkeur aan minder goed taalgebruik: *Nemo sibi contigit* ('Niemand is zichzelf ten deel gevallen'). Deze woorden - om eerlijk mijn mening te geven - zou ik nooit hebben begrepen als ik uit de strekking van de zin niet had afgeleid dat hij met de uitspraak van Plato had willen wedijveren. Het vermogen om hetzelfde op een andere manier te zeggen mag dan wel lof verdienen, maar wat loffelijks heeft verkeerd taalgebruik om te bereiken dat je je anders uitdrukt? Wat te zeggen van het feit dat hij door zijn sterke behoefte om kritiek te leveren dezelfde fouten maakt die hij bij anderen afkeurt? Hij keurt bij een bepaalde auteur enkele ordinaire woorden af, zoals *spongia* 'spons,' *laterna* 'lantaarn,' *pulegium* 'polei' en *acetum* 'azijn'.[82.] Met opvallende spot kraakt hij iemand af omdat die midden in een voordracht had gevraagd waarom een kruik als hij valt breekt en een spons niet,[83.] terwijl hij daarentegen in één brief[84.] zoveel nog plattere woorden gebruikt wanneer hij met speciale termen de volledige inrichting en de gang van zaken in een badhuis uitlegt. Waarom is het, als het onderwerp dit verlangt, minder geoorloofd een kruik een kruik te noemen of een spons een spons dan tegen een vijg vijg en tegen een boon boon te zeggen?[85.]

Graag drijft hij de spot met scherpslijperijen van sofisten en de eerder subtiele dan dringende problemen van filosofen; met dergelijke flauwekul

79. Zie voor de gevolgen hiervan Quintilianus 9, 3, 50-54 en *Rhetorica ad Herennium* 4, 30.
80. Cicero, *De officiis* 1, 22, een vertaling van Plato, *Epistolae* 9 (358 A); vgl. Romeinen 14:7 en *Adagia* 3581.
81. *Epistolae ad Lucilium* 32, 4.
82. Seneca Maior in *Controversiae* 7, praef. 3.
83. Idem in *Controversiae* 7, praef. 8.
84. *Epistolae ad Lucilium* 56.
85. *Adagia* 1205.

houdt hij de lezer te lang op, en wel zo dat wat Quintilianus[86.] opmerkt, zonder meer waar blijkt te zijn - namelijk dat hij zich met de filosofie niet nauwkeurig genoeg heeft beziggehouden. Want het is het kenmerk van een vakman op een deskundige wijze te spotten met wat de sofisten niet zonder talent beweren en waar Socrates heel geestig de draak mee steekt. Wat heeft het voor zin complete bladzijden met onbenullige vragen van Chrysippus te vullen, zoals 'Kan de ene wijze de andere van dienst zijn?', 'Kunnen de goden de wijze een weldaad bewijzen?', 'Zijn deugden levende wezens?', 'Zijn de deugden een voor een afzonderlijke levende wezens?', 'Zijn zij gezamenlijk een levend wezen?' en 'Is het redden van iemands vader een levend wezen?'[87.] Hoewel hij dergelijke onzin tot vervelens toe vaak inlast, veroordeelt hij het direct daarna. Maar waarom is het nodig iets te doen juist met het doel om de handeling af te keuren? Quintilianus[88.] voert voor het feit dat Seneca ergens bepaalde passages van auteurs verkeerd weergeeft, als verontschuldiging aan dat hij in zijn vertrouwen in degenen aan wie hij meestal zoekopdrachten gaf was bedrogen. Geleerden hebben heel wat van dergelijke plaatsen opgemerkt. Ergens[89.] citeert hij uit Ovidius wat bij Tibullus voorkomt.

Het bovenstaande breng ik niet ter sprake om de lezer in zijn enthousiasme af te schrikken, maar om te bereiken dat de man die om zoveel voortreffelijke eigenschappen aanbeveling verdient, met meer profijt wordt gelezen. Laat ik eraan toevoegen dat ik af en toe bij hem, zoals ik zei, een zekere retorische gekunsteldheid bespeurde, en soms zou je iets eenvoudigs en natuurlijks wensen. Toen de moeder van Nero[90.] bij haar zoon jaloezie wilde opwekken, verkondigde zij voortdurend dat de macht aan Burrus en Seneca was overgedragen; Burrus noemde zij een 'onbeduidende verminkte hand' en Seneca 'een balling' en 'een redenaarstong'.

Dat hij een soepele en wendbare geest had, blijkt uit het feit dat hij bij uiteenlopende onderwerpen met nagenoeg evenveel succes zijn stijl toepaste, hetgeen bij Cicero en Vergilius niet het geval was. Want Tacitus[91.] maakt melding van zijn gedichten, hoewel zijn oordeel hierover onduidelijk is. Sommige geleerden willen de tragedies liever aan de zoon van Seneca toeschrijven dan aan hem; volgens anderen is het de broer van Seneca. Uit zijn eerste

86. 10, 1, 129.
87. Zie *Epistolae ad Lucilium* 109 en 113.
88. 10, 1, 128.
89. *Naturales quaestiones* 4, 2, 2; het citaat betreft niet Ovidius, maar Tibullus (1, 7, 26).
90. Agrippina; zie Tacitus, *Annalen* 13, 14, 5.
91. *Ibidem* 14, 52, 3.

tragedie citeert[92.] hij enkele verzen: ‘Leid mij, vader en heer van de hoge hemel’ et cetera; ik denk trouwens dat de tragedies niet het werk van één iemand zijn. Men kan in ieder geval uit het smaadschrift over de dood van Claudius[93.] afleiden dat hij zich met dit soort werk heeft beziggehouden zonder de woede van de muzen en Apollo[94.] over zich heen te krijgen. Niettemin is Quintilianus[95.] van mening dat het feit dat Seneca alle genres beoefende, verhinderde dat hij er in één uitmuntte, want ik vermoed dat hij daarom schrijft: ‘Als hij minder ambitieus was geweest’. Tacitus[96.] verklaart in ieder geval dat hij afgunst heeft opgewekt omdat hij door zich met alles bezig te houden geen roem aan anderen scheen over te laten.

Tacitus[97.] maakt ook melding van zijn redevoeringen Wij beschikken daar niet over, tenzij hij de troostredes bedoelt die we hebben, de eerste voor Marcia, de tweede voor Polybius (het begin ervan ontbreekt) en de derde voor zijn moeder Albina of Elbia,[98.] zoals zij bij anderen heet. Men zou deze toch eerder geschriften dan redevoeringen kunnen noemen. Tacitus vermeldt ook dat een paar andere redevoeringen onder het volk zijn verbreid die de naam van Nero droegen, maar door Seneca waren geschreven. Hij rekent deze, denk ik, niet tot zijn werken. Ik heb uit Cornelius Tacitus[99.] één enkele redevoering aan deze editie toegevoegd; zij is weliswaar kort, maar sierlijk en geeft duidelijk de stijl van Seneca weer. Ik zou willen dat ook de woorden nog bestonden die hij dicteerde toen hij op het punt stond te sterven! Want in de tijd van Tacitus[100.] deden die nog de ronde.

Tacitus noemt ook zijn dialogen die Quintilianus[101.] eveneens vermeldt. Daarvan resteert niets op één korte na, door sommigen *Sensus et ratio*[102.] genoemd. Of die van hem is, weet ik niet; we hebben hem tenminste in verminkte en opgelapte vorm. De heilige Hieronymus citeert in zijn werk tegen Iovinianus[103.] een boek van Seneca over het huwelijk. In zijn *Quaestio-*

92. *Epistolae ad Lucilium* 107, 10-11.
93. Beter bekend als *Apocolocyntosis.*
94. Vgl. Martialis 2, 89, 3.
95. 10, 1, 130.
96. *Annalen* 14, 54, 1-2.
97. *Ibidem* 13, 11, 2.
98. De moeder van Seneca heette Helvia.
99. *Annalen* 14, 53-56.
100. *Ibidem*, 15, 63, 7.
101. 10, 1, 129; bij Tacitus is nergens sprake van dialogen.
102. Een vroege onechte dialoog *De remediis fortuitorum.*
103. *Adversus Iovinianum* 1, 49; slechts enkele fragmenten hiervan resteren.

nes naturales[104.] zegt hij zelf dat hij op jonge leeftijd een werk over aardbevingen heeft geschreven. Hij publiceerde een werk over de bijgelovige riten van mensen die goden vereren, want Augustinus citeert er in zijn werk *De civitate Dei*, boek 6, hoofdstuk 5[105.] uitvoerig uit.

Evenals Quintilianus[106.] brengt Tacitus de brieven ter sprake die hij in navolging van Plato schreef, maar alle gericht aan één iemand, namelijk Lucilius Balbus,[107.] stadhouder van Sicilië. Hij lijkt dit genre te hebben gekozen om zijn verbeeldingskracht de vrije loop te laten, want geen weergave biedt meer vrijheid. Alles wat men hoort, leest of in zijn dromen tegenkomt, wordt immers onderwerp van een brief. Vervolgens staat het vrij te beginnen waar je wilt, van onderwerp te veranderen waar je wilt en op te houden wanneer je dat wilt. Maar intussen ontbreekt er wat bij brieven van anderen het aangenaamst is, namelijk zaken waar eerlijk en naar werkelijkheid over wordt geschreven. Anders kon ik ook van afzonderlijke spreekwoorden telkens een brief maken. Of wij dit werk nu in zijn geheel hebben, weet ik niet; in ieder geval wordt de uitgebreide passage van Seneca, die Gellius[108.] uit het tweeënwintigste boek van zijn brieven noemt, nergens in zijn geschriften aangetroffen. Wel staat er in dit boek[109.] een brief[110.] waarvan het begin luidt ‘Quare quibusdam temporibus’ (Waarom in bepaalde tijden), waarin hij op de slechte smaak en de gebrekkige stijl van bepaalde lieden kritiek levert. Naar ik vermoed heeft iemand die Cicero welgezind was, de passage waarin Seneca tegen diens welsprekendheid uitvaart daaruit verwijderd.

Van geen geschrift van Seneca was naar mijn mening volledigheid van groter belang voor de wetenschap dan van de *Declamationes*;[111.] de samenvatting die we hebben laat zien dat ze uit veel boeken hebben bestaan. Want dit zou voor de behandeling van een onderwerp en de vorming van een oordeel heel waardevol zijn geweest. Op een geschikte plaats zal ik hier iets over zeggen.[112.]

104. 6, 4, 2.
105. In huidige edities 6, 6, 10; het werk zelf (*De superstitione*) is verloren gegaan.
106. 10, 1, 129; de verwijzing naar Tacitus is onjuist.
107. Erasmus vergist zich in de bijnaam; het gaat om Lucilius Iunior. Q. Lucilius Balbus is een van de gesprekspartners in Cicero's *De Natura deorum.*
108. 12, 2, 3-5.
109. Erasmus bedoelt ‘in deze uitgave van Seneca.’
110. *Epistolae ad Lucilium* 114, door Erasmus als 115 genummerd.
111. Vijf van de tien boeken van de *Controversiae* van Seneca Maior zijn volledig bewaard gebleven.
112. Op pagina 486 van de editie van 1529.

Ik denk, hooggeachte bisschop, dat ik mij niet helemaal zonder toewijding en succes heb ingespannen om juist onder de zegenrijke bescherming van uw naam Seneca te laten verschijnen. Er is in ieder geval zoveel aandacht aan besteed als ik zelfs niet op jonge leeftijd voor enige financiële beloning op mij zou hebben genomen. Ovidius[113.] had geen ongelijk toen hij zei: 'Roem heeft een onmetelijke prikkel', maar uit ervaring weet ik dat schande[114.] een scherpere prikkel heeft. De zeer geachte Andrzej Zebrzydowski, een jongeman die zijn voorvaderen en u, zijn oom, eer aandoet, heeft mij hiertoe sterk aangemoedigd; want ik begreep hoeveel nut dit werk zijn studies zou bezorgen - hetzij voor een juiste levenswijze, hetzij voor de welsprekendheid. Door schade wijs geworden zal ik voortaan aan de verstandige raad van de kuifleeuwerik[115.] denken, namelijk niet te verwachten dat vrienden iets doen wat ik zelf beter voor elkaar kan krijgen. Het oude spreekwoord[116.] dat verbiedt een pakzadel op een os te plaatsen, zal ik niet vergeten. Als u van mening bent dat ik door deze uitgave de schande van de vorige editie voldoende heb uitgewist, heb ik geen spijt van dit werk, hoe lastig het ook was.

Bij de geletterden zou Seneca zeer veel sympathie en aanzien kunnen krijgen als hij door uw oordeel, dat wil zeggen van een zeer geleerde en integere bisschop, is goedgekeurd. In deze buitengewoon woelige tijden laat u niet alleen zien dat u voor Sigismund, de befaamde koning van Polen, en voor het hele rijk een uitmuntende kanselier en voor de kerk een onkreukbare bisschop bent, maar treedt u ook op als een zeer vrijgevige beschermheer voor de humaniora waarin u zelf zeer deskundig bent. Daarom bid ik de almachtige Heer Christus dat hij uw zeer nobele ondernemingen wil zegenen. Want innerlijk word ik heftig gekweld door die verderfelijke pest, die bijna over de hele wereld de eendracht van de vorsten, de godsdienst van de christenen en de eerbiedwaardige geesteswetenschappen sterk heeft aangetast; zelfs zo dat ik soms een weerzin tegen mijn studies voel die anders voor mij de aangenaamste bezigheden zijn. Maar ik hoop dat vooral door de barmhartigheid van de Heer en vervolgens door de waakzaamheid van u en uw gelijken op deze meer dan ijzeren eeuw een periode volgt die, als zij niet van goud is, in ieder geval wat meer voorspoed bezorgt.

Bazel, in het jaar 1529, de maand januari

113. *Epistolae ex Ponto* 4, 2, 36.
114. Vanwege de Seneca-uitgave van 1515.
115. Zie noot 11.
116. Zie noot 12.

2092 *Aan de lezer*
[Bazel, circa februari 1529]

De brief vormt het voorwoord bij de uitgave van de briefwisseling tussen Seneca en Paulus, opgenomen in de Seneca-editie van 1529.

Erasmus van Rotterdam groet de lezer

Ik zie niet wat men kan verzinnen dat onaantrekkelijker en dwazer is dan deze brieven. Toch was het streven van de auteur, wie hij ook geweest moge zijn, ons ervan te overtuigen dat Seneca een christen was. De heilige Hieronymus die heel goed wist dat het om bedrog ging, maakte misbruik van de goedgelovigheid van eenvoudige mensen om de boeken van Seneca bij de christenen als bijzonder lezenswaardig aan te bevelen.[1.] Toch zal men ze met meer profijt lezen als men ze leest als werken van een heidense auteur, zoals ik aan het begin in het voorwoord heb aangegeven.[2.] Hoewel de briefwisseling tussen hen in het geheim plaatsvond, staat er niets in de brieven van Paulus dat bij de geest van Paulus past! Men kan er bijna nergens de naam van Christus horen, hoewel hij het meestal over niets anders dan Jezus Christus heeft! Hoezeer wordt verder die zo dappere voorvechter van het evangelie in deze brieven tot een angstig iemand gemaakt! Hij neemt het Seneca kwalijk[3.] dat deze aan Nero zijn brieven heeft laten zien, die hij juist had geschreven om ze in alle kerken te laten lezen. En de apostel is zelfs met zichzelf in tegenspraak, omdat hij de brieven gewoonlijk met zijn naam ondertekent. Daarom wordt natuurlijk naar voren gebracht dat men iedereen ter wille moet zijn en zijn meester, in elk geval de keizer, moet gehoorzamen.[4.] Zou Paulus door het evangelie te verbergen iemand ter wille zijn, terwijl hij veel eerder aan de Romeinen een openhartige en uitvoerige brief had gezonden? Of heeft Paulus verkondigd dat men het christendom moet verbergen om een goddeloze heerser ter wille te zijn? Vervolgens bericht Seneca aan Paulus dat de keizer met gruwelijke straffen tegen de christenen tekeerging, alsof dit in Rome aan iemand onbekend was. Bovendien konden zij, als zij voor iets bang waren, veiliger mondeling dan met brieven spreken.

1. Zie brief 2091, noot 23.
2. Zie brief 2091, p. 50.
3. Brief 8.
4. Zie Kolossenzen 1:10 en Romeinen 13:1-5.

Uit liefde voor het evangelie zou Paulus zelfs niet hebben geweigerd ‘naar de Horti Sallustiani[5.] te komen’, als Seneca bang was om zich naar Rome te begeven.

Met wat voor een rijkdom aan woorden en wat voor een emotie schrijft Paulus aan een zekere Filemon over een alledaags onderwerp! En aan Seneca, zo'n beroemd iemand, schrijft hij zo armoedig en afstandelijk over het in zijn hart sluiten van Christus, dat wil zeggen het belangrijkst van alles! Maar toen Paulus zei: ‘Als het lot ons gunstig gezind is,’[6.] durfde hij dan niet God met name te noemen, wat de heiden Seneca in zijn geschriften wel zo vaak doet? Het is van een ongehoorde dwaasheid dat Seneca Paulus zijn boek over stijl[7.] toestuurt zodat hij voortaan beter Latijn zou schrijven. Als Paulus geen Latijn kende, kon hij natuurlijk in het Grieks schrijven omdat Seneca dit beheerste. Hoe is het te rijmen dat Seneca, terwijl hij verkondigt dat de taal van de filosofie eerder indrukwekkend door gedachten dan verfraaid met woorden dient te zijn, nu bij Paulus een goede beheersing van de Latijnse taal verlangt? En nu het meest schaamteloze van alles: hoewel de auteur Seneca laat zeggen dat hij bij de apostel een grote woordenschat en verfijnd taalgebruik mist, schrijft Seneca in deze brieven toch helemaal niet verzorgder dan Paulus, en zijn bij beiden het gestamel, de onaantrekkelijkheid en dwaasheid van de gedachten even groot. Hij had tenminste gedeeltelijk het taalgebruik van Seneca moeten nabootsen en iets van het heftige en verheven taalgebruik van de brieven van Paulus moeten weergeven. Het is een bespottelijke schaamteloosheid Seneca zo te laten spreken; het is heiligschennis dit met Paulus te doen. Ik ben er zeker van dat zelfs de ezeldrijver of stalknecht van Seneca minder dwaas geschreven zou hebben. Is er iets minder onaantrekkelijk en slaapverwekkend dan Paulus? Toch bestaan er breedsprakige commentaren[8.] op deze brieven. Wat is er onduidelijker dan de opvattingen die hierin staan? Ik zou dit niet ter sprake brengen, als christenen niet af en toe aan dergelijk bedrog ook in andere gevallen te veel waarde toekenden.

Laten we nu nagaan wat die merkwaardige opvatting is die Hieronymus[9.] ertoe bracht Seneca in zijn *Catalogus sanctorum* op te nemen. Daarin komen ook joden ter sprake en ketters die de gemeenschap van de kerk hebben ver-

5. Tuinen van de schrijver Sallustius, later eigendom van de keizers, die in brief 1 worden vermeld.
6. Een vergissing van Erasmus; de zin staat in een brief van Seneca (3, 2).
7. *De copia verborum*, in brief 9 genoemd.
8. Er is slechts een commentaar bekend, toegeschreven aan Nicolas Trevet, in een niet uitgegeven handschrift te Oxford.
9. Zie noot 1.

laten. In de brief die aan de voorlaatste voorafgaat[10.] schrijft Seneca het volgende: ‘Want ik zou willen dat mijn plaats bij mijn volgelingen is wat jouw plaats bij jouw aanhangers is.’ Deze woorden schreef Hieronymus aan Seneca's bescheidenheid toe. Maar Paulus werd door de christenen zeer hoog gewaardeerd als de apostel die zich meer dan iedereen heeft ingespannen.[11.] Wil Seneca soms zo bij zijn mensen zijn, dat wil zeggen de heidenen? Maar wie dit heeft verzonnen maakt misschien een toespeling op wat Tacitus[12.] vermeldt: omdat hij zich door jaloezie en beschuldigingen van velen bezwaard voelde, vroeg hij Nero toestemming om zijn hoge positie en rijkdom aan degene die ze had geschonken terug te geven. Wat maakt het echter uit of hij machtig of onbelangrijk was, als hij dat maar in de ogen van de afgodvereerders is. Hij had eerder moeten wensen dat hij juist tot de nederige leerlingen van Paulus gerekend mocht worden. Zo'n geluid had hem bij de harten van de christenen kunnen aanbevelen.

Tot slot, als het waar is wat deze brieven verzinnen, welke christen heeft ooit zijn eigen terechtstelling voltrokken? Wie heeft goedgekeurd dat zijn echtgenote zonder noodzaak zelfmoord pleegde?[13.] Maar toen Seneca naar een warm bad werd gebracht en al verzwakt was, sprenkelde hij water dat met bloed was vermengd en zei onder verwijzing naar een uitspraak van Socrates: ‘Dit pleng ik voor Jupiter de Bevrijder.’[14.] Naar men zegt bedoelde hij met Jupiter de Bevrijder de ware God. Zelfs op het moment van zijn dood durfde hij Christus niet met zijn naam te noemen. Maar ik heb al te veel over een onbeduidend onderwerp gezegd.

2093 *Aan Karel Uutenhove*
Bazel, 1 februari 1529

De brief vormt het voorwoord bij *Aliquot opuscula divi Chrysostomi Graeca* (Bazel, Froben, 1529).

10. In feite de op drie na laatste brief (11, 5).
11. Vgl. 1 Korintiërs 15:10 en 2 Korintiërs 11:23 en 12:11.
12. *Annalen* 14, 53-54.
13. Seneca's echtgenote Pompeia Paulina; zie *Annalen* 15, 63-64.
14. *Annalen* 15, 64; zie voor Socrates Plato, *Phaed*o 118.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte jongeman Karel Uutenhove uit Gent

Geachte Karel, trots van de familie Uutenhove, hoeveel jongemannen zien we tegenwoordig die behalve de portretten van hun voorvaderen niets adellijks hebben en denken dat het aanzien van hun geslacht voor niets anders geschikt is dan om onder de beschutting hiervan zich met meer vrijheid en ongestraft aan nietsdoen, spelen, liefdesavonturen, slemppartijen en andere soorten liederlijkheid over te geven! De meningen die zij erop nahouden zijn zo verkeerd dat zij ervan overtuigd zijn dat, hoewel alle adeldom op deugd is gebaseerd, zij door deugdzaamheid hun adeldom verliezen en dat de luister van hun geslacht daardoor in vergetelheid raakt. Naar mijn mening is dit niet minder dwaas dan wanneer iemand zou beweren dat de zon duisternis brengt en dat de nacht licht over de wereld uitstort. Ze zijn immers door zo'n ernstige dwaling bevangen dat ze denken dat nietsdoen, luiheid, onbekendheid met de humaniora, gedrag dat door weelde is bedorven en andere ondeugden niet slechts zijn toegestaan, maar ze menen ook dat zaken die voor iedere sterveling ongepast zijn mensen van adellijke afkomst aanzien verlenen. Het is zelfs een veel grotere schande over de luister van de voorvaderen een schaduw te werpen dan ouders van lage komaf te hebben. Want het ligt in niemands vermogen te bepalen uit wat voor ouders hij wordt geboren. Maar zoals het onze persoonlijke verdienste is als wij met scholing en juist handelen bereiken dat wij aanzien beginnen te krijgen, zo is het ook onze eigen schande als we de adeldom die onze voorouders hebben verworven, door een ontaarde levenswijze een slechte reputatie bezorgen. Maar slechter nog dan zij zijn degenen die met een valse adellijke titel te koop lopen, zodat ze waar ze ook maar zin in hebben mogen doen.[1.]

Jij staat, zeer geachte Karel, mijlenver van hun karakter en handelwijze af. Ook al ben je in de bloei van je jeugd waarin een wat vrijer leven doorgaans niet als een fout geldt, toch laten de waardigheid van je familie en je grote rijkdom jou niet in dwaze genoegens en nietsdoen - de leermeester van al wat slecht is - terechtkomen, maar stimuleren eerder een verlangen naar scholing en onbesproken gedrag en wakkeren dat aan. Want je nadenken als filosoof heeft jou ervan overtuigd dat je vindt dat je de stamboom van je voorvaderen niet waard bent, als je hen niet met ware goede eigenschappen evenaart of overtreft. Je waarlijk edele karakter wordt ongetwijfeld gestimuleerd door het voorbeeld dat je van huis uit hebt meegekregen van de zeer illustere heer Nicolaas Uutenhove, jouw vader. Naast zijn grondige ervaring met het recht en ook zijn kennis van de humaniora was hij met zoveel bescheidenheid, wijsheid, inzicht, mildheid en onkreukbaarheid toegerust, dat jarenlang niemand met meer lof in Gent de hoge raad van heel

1. Waarschijnlijk een verwijzing naar Heinrich Eppendorf; zie brief 1933.

Vlaanderen voorzat. Als hij te midden van het tumult van zoveel roerige zaken wat vrije tijd had verkregen, besteedde hij die aan het doorlezen van de Heilige Schrift, waarbij hij vaak een deel van de nacht aan deze bezigheid wijdde. De man genoot door de luister van al zijn voortreffelijke kwaliteiten zoveel aanzien dat zijn hoge afkomst het kleinste deel van zijn roem leek.

Omdat jij je haast zijn voorbeeld na te volgen kan ik jou alleen maar van harte gelukwensen. Was het mij maar mogelijk jou daarbij enige hulp te bieden! Volgens mij zijn je pogingen niet alleen erop gericht door navolging op je veelgeprezen vader te lijken, maar hem ook door wedijver te overtreffen. Daarom zou je onder algemeen applaus het beroemde vers van Homerus kunnen citeren: 'Ik ben er trots op die man als vader te hebben.'[2.] Want het zijn heus geen echte, maar eerder bastaardzonen die alleen maar door hun gelaatstrekken aan hun ouders doen denken; de zoveel prachtiger schoonheid van geest bootsen ze zo weinig na dat ze zelfs helemaal niet op hen lijken. Er zijn drie soorten adel, een die men door geboorte krijgt, een tweede die men met kennis van de humaniora bereikt, en een derde die voortkomt uit buitengewone deugdzaamheid en bijzondere verdiensten voor de staat. Het is duidelijk dat diegene die deze cirkel in alle opzichten heeft rondgemaakt,[3.] onder de adel het meest adellijk is. Zoals deze door je vader op een uitmuntende wijze is voltooid (jij ziet dat), zo ben jij aan dat eervolle traject begonnen en, terwijl je zijn voetstappen volgt, doe jij je uiterste best om hetzelfde einddoel te bereiken. Zoals er geen volmaakte geleerdheid bestaat zonder in de talen bedreven te zijn, zo is er geen volmaakte deugd zonder vroomheid. Vroomheid alleen kan zelfs al iemand nobel en gelukkig maken, terwijl daarentegen geleerdheid zonder godsdienstigheid ook bij de meest misdadige geesten terechtkomt. Zonder deugd en vroomheid heeft adel door bloedverwantschap zelfs geen enkel nut, behalve dat zij aan iemand die naar deugd streeft van huis uit schitterende voorbeelden geeft of dat zij iemand die het erfgoed van zijn voorvaderen te schande maakt, belachelijk maakt. Maar wie door een misdaad beroemd is, is dat in ieder geval meer dan iemand van lage afkomst. Want wie zou niet liever onbekend willen zijn dan zijn reputatie met Thersites,[4.] Phrynon[5.] en de Cercopen[6.] te delen? Een werkelijk edel iemand is pas degene die door eigen verdiensten roem heeft ver-

2. *Ilias* 14, 113.
3. *Adagia* 1586.
4. Griekse soldaat in Homerus' *Ilias*, befaamd om zijn brutaliteit.
5. Beruchte oplichter, door Aristophanes vermeld in *Thesmophoriazusae* 861.
6. Verraderlijke bewonders van Pithecusae die in apen veranderden; zie Ovidius, *Metamorfosen* 14, 92.

worven. Want wie niets heeft om zich aan het geheugen van mensen aan te bevelen dan de portretten van zijn voorouders - die eerder voor de kamermuren een sieraad vormen dan voor degene die zich daarop laat voorstaan - kan men met even weinig recht edel noemen als degene die vanwege zijn schulden als rijkaard wordt aangeduid.

Bij deze allesbehalve langzame prikkels komt ook de luister van de stad Gent. Want ik denk niet dat er, zo ver als het christendom zich uitstrekt, enige stad te vinden is die met haar te vergelijken valt, of men nu let op het aanzien en de macht van de stad, het bestuur of het karakter van de inwoners. Want nergens komen zulke succesvolle talenten en evidente toonbeelden van aloude deugdzaamheid vandaan. Daarvan zijn tegenwoordig ook de volgende personen nog in leven: Lodewijk van Praet, bij wie je kunt twijfelen of hij rijker van kennis van de talen of van stambomen is voorzien; Willem de Waele, een bekwamere geest dan hij is kun je je niet voorstellen; Anton Clava, oud in jaren, maar buitengewoon jong door al zijn geestelijke kwaliteiten; Omaar van Edingen, een man met een karakter zo wil als sneeuw; Lieven van den Zande, een man die uitmunt in geleerdheid en vroomheid; Nicolaas Uutenhove, een veelbelovende jongeman; en ten slotte diverse andere personen die allen hooggestemde verwachtingen van jou hebben.

Daarom ben jij, mijn beste Karel, met een niet alledaagse verwachting belast; je moet niet alleen beantwoorden aan de naam Uutenhove en de voortreffelijke kwaliteiten van je vader, maar ook aan de luister van zo'n beroemde stad die je heeft voortgebracht en opgevoed, en ten slotte aan de wensen van dergelijke mannen. Jouw vader had met de Romein Cato[7.] gemeen dat hij geen tijd voorbij wilde laten gaan zonder profijt te hebben van zijn studies, zelfs zo dat hij ook een paar kleine boeken naar een vergadering meenam om daarin wat te lezen als zich toevallig een vrij moment voordeed. Anderen besteden dit doorgaans aan gebabbel of nutteloze overdenkingen. Ik prijs het dat je ook in dit opzicht je vader navolgt, want je gaat nergens heen zonder het gezelschap van een geleerd boek, zodat zelfs niet bij wandelingen, in rijtuigen of bij gesprekken de tijd zonder voordeel voor je ontwikkeling voorbijgaat.

Daarom heb ik dit werkje gereedgemaakt dat voor jou op iedere plaats en op elk moment als een heel aangename gesprekspartner kan dienen, die toch even heilzaam als aangenaam is. Want het gaat om enkele werkjes van Johannes Chrysostomus die niet alleen door zijn sierlijke Grieks je taalgebruik zal verfijnen, maar ook je hart zal leren wat vroomheid is. Als de bekoorlijkheid van het Attisch je boeit heb je een Demosthenes; als het om

7. Valerius Maximus 8, 7, 2.

kennis van de christelijke filosofie gaat heb je een bijzondere theoloog. Het was mijn bedoeling een flink werk van deze auteur voor geïnteresseerde lezers beschikbaar te stellen, omdat de meesten nu liever Grieks dan Latijn lezen. Geen enkele vertaling is zo geslaagd en zo betrouwbaar dat het niet de voorkeur verdient uit de bronnen zelf te putten. Maar de nieuwe letters waren nog niet gereed.[8.] Toch heb ik besloten in de tussentijd als het ware met dit handgeld de verwachting van de geïnteresseerde lezers te prikkelen of te verlichten. Ik wilde dat dit werk, ongeacht zijn kwaliteit, aan jou en je vader werd opgedragen om tegelijk een bewijs van onze vriendschap te leveren en iets terug te doen voor de sterke sympathie van je voortreffelijke vader voor mij, in de hoop dat ik de nagedachtenis aan hem ook met mijn pen, als die überhaupt tot iets in staat is, tegen vergetelheid bescherm.

Maar ik sluit mijn brief niet af voordat ik de grafschriften die ik aan zijn nagedachtenis heb gewijd, weergeef.

Het Latijnse luidt als volgt:[9.]

Onder deze steen ligt een beroemde held begraven,
De bekende Nicolaas Uutenhove.
Onder zijn voorzitterschap kende de Raad van Vlaanderen
Vele jaren van bijzondere bloei.
De verweesde schare van zijn kinderen
Heeft voor hun vader dit gedenkteken geplaatst,
Een vrome maar overbodige dienst.
Wat had het voor zin dit monument voor hem op te richten?
Zijn alom erkende deugdzaamheid zit namelijk
In de geesten van iedereen verankerd.
Geen geweld of tijd kan haar ooit doen vergeten.

Hier het grafschrift in het Grieks:[10.]

‘Welke godin ben jij?’ ‘Mijn naam is Gerechtigheid.’
‘Waarom huil je nu?’ ‘Ik treur om de edele
magistraat Nicolaas Uutenhove.
Hij was de grote roem van heel Vlaanderen.
Want geen man was beter dan hij.

8. Dat zou pas in 1531 het geval zijn.
9. ASD I, 7, p. 245-246 (nr. 78).
10. *Ibidem* (nr. 79).

Tegelijk met de dood van deze vriend
ben ik gestorven, naar het mij voorkomt.
Hij was niet rechtvaardig, maar eerder de gerechtigheid.'

Het ga je goed. Bazel, 1 februari 1529

2094 *Aan de lezer*
[Bazel, circa februari 1529]

De brief is toegevoegd aan de tweede uitgave van *Apologia contra monachos quosdam Hispanos*, die bij Froben in 1529 verscheen.

Erasmus van Rotterdam groet de geachte lezer

Wie zou van mannen die voor steunpilaren van de kerk willen doorgaan, zulke dwaze, zulke stompzinnige, zulke ondeskundige en zulke kwaadaardige opvattingen hebben verwacht? En aan het hoofd van deze onderneming staan vooral dominicanen, geen gewone ordeleden, maar onze dominicanen, verder franciscanen, en in elk geval geen gewone, maar leden van het serafijnse gezelschap dat observanten wordt genoemd. Want terwijl zij eerder bij de affaire rond Luther zaten te slapen, trekken zij nu haastig ten strijde; waarop zij vertrouwen weet ik niet. Ik denk dat de paus heeft gedreigd alle privileges die hij hun heeft verleend, ongeldig te verklaren als zij zich niet als dappere mannen gedroegen. Maar op veel plaatsen strijden zij zo dat zij aan het gezag en aanzien van de serafijnse orde veel afbreuk doen en de zaak van de kerk niet bepaald helpen. Want zij lijken veel hoop te hebben gericht op de dwaasheid van de meeste mensen. In vertrouwen hierop hebben zij een diepe minachting voor het geringe aantal ontwikkelde en verstandige mensen. Ze zijn in zoverre wijs dat ze eerder met hun tong dan met hun pen oorlog voeren. Iets wat geschreven staat te ontkennen is moeilijk, hoewel ze ook dat vaak doen. Maar als ze iets hebben gezegd, ook al is het in het openbaar en zijn er honderden toehoorders, en iemand hen in het nauw brengt, hebben zij hun antwoord direct gereed: 'Ik heb het niet gezegd', 'Dat heb ik niet gezegd'. Als het op getuigenissen aankomt, steunen veel mensen hen en veel mensen weten zich niets meer te herinneren; en degenen die denken dat ze het zich herinneren, vertellen, zoals dat gaat, op een uiteenlopende manier wat ze hebben gehoord. Wie met één ordelid een meningsverschil heeft, krijgt ten slotte met de hele orde te maken. Daarom

mengt niemand zich graag in het openbaar in dergelijke twisten. Zij kennen de geheimen van veel mensen en hebben aan hoven van de vorsten en bij het personeel van de rijken hun spionnen.[1] Hun geheime strategieën gebruiken zij om wraak te nemen op mensen die hun orde niet welgezind zijn. Daarom zijn ze bij verstandige mensen eerder gevreesd dan geliefd. Want die huldigen de opvatting dat niets beter is dan met dit slag mensen helemaal niet om te gaan. Als je hun een vinger geeft, pakken ze je hele hand.[2] Als je hen afvalt of beledigt, zinnen ze langs wonderlijke wegen op wraak.

Waarom zou ik hier ter sprake brengen hoeveel tumult zij hebben teweeggebracht, vooral aan het hof van de keizer en vervolgens in Salamanca, en hoe vaak zij hebben rondgebazuind dat Erasmus een ketter is, nog erger dan Luther?[3] Toen de leiders[4] zagen dat hun teugellooshеid niet te bedwingen viel, eisten zij dat als de monniken iets hadden dat voor onderzoek in aanmerking kwam, zij dit aan officiële rechters zouden voorleggen en niet met dergelijk opruiend geschreeuw in Spanje onrust zouden veroorzaken. Er werd een heel ruime tijdspanne toegestaan.[5] Door zeven ordes[6] waaruit de grootste geleerden waren geselecteerd, werd de zaak behandeld. Intussen kregen zij hulp van een meer dan bespottelijk werkje van een zeker iemand[7] die zeven jaar lang bezig was uit al mijn boeken materiaal te verzamelen dat verdraaid kon worden om mij in een kwaad daglicht te stellen. Wanneer zouden anders die - ik had bijna gezegd dikbuiken - zoveel werken hebben doorgelezen? Toen zij een onmetelijke, maar ongeordende massa artikelen bij elkaar hadden gebracht waarin vaak hetzelfde werd herhaald, beval de opperrechter hun deze massa te ordenen en er een samenvatting van te maken zodat men de zaak kon onderzoeken. Aldus geschiedde: dit eerbiedwaardig werkje werd in het openbaar verspreid. Hoewel dezelfde rechter hen dringend had aangespoord de affaire zonder beledigingen en met christelijke mildheid af te handelen, bevatten toch alle rubrieken gruwelijke aantijgingen. Zij voegden er een smadelijk voorwoord aan toe en nergens onthielden zij zich van scheldpartijen. Of het moest zijn dat ‘Hij drijft de spot

1. Zie brief 2082, noot 47.
2. *Adagia* 2405.
3. Zie brief 1909, p. 343.
4. Zowel Karel V als enkele Spaanse aartsbisschoppen.
5. Zie brief 1791.
6. In brief 1879, p. 25, noemt Erasmus zes kloosterordes op; in brief 1985, p. 123 voegt hij er voorzichtig de kartuizers aan toe. Zeven ordes noemt hij ook in brieven 1893, p. 294, 1909, p. 344 en 1977, p. 111.
7. Erasmus doelt op Edward Lee, maar een dergelijk werk is noch in handschrift noch in gedrukte vorm bekend.

met de heilige Maagd', 'Hij veroordeelt de heiligenverering' en 'Zijn opvatting over de drieëenheid is goddeloos' en veel andere passages waarvan dit godsdienstige boekje wemelt, misschien geen beledigingen zijn? Hoewel dit werk aan een rechter wordt aangeboden, loopt het toch overal op de zaak vooruit en geeft het een voorbarig oordeel.

Welke meest vijandige tegenstander had hun onwetendheid en doortraptheid beter kunnen weergeven dan zij zelf doen? Vanwege de prachtige artikelen hierin werden de keizer en de aartsbisschoppen[8.] lastiggevallen; de belangrijkste theologen van drie universiteiten[9.] werden opgeroepen, een synode werd aangekondigd en een mis voor de Heilige Geest werd opgedragen. Voorzitter was een man die door zijn voorouders, zijn geleerdheid en zijn integriteit aanzien genoot, namelijk Alonso, aartsbisschop van Sevilla. Aan het begin van de zittingen hield hij een toespraak en verzocht de deelnemers dringend zich steeds van stemmingmakerij en beledigend taalgebruik verre te houden. Degenen die mij verdedigden,[10.] spraken eerst uiterst bescheiden over mijn loffelijke verdiensten. Onmiddellijk veroorzaakten de monniken een mateloos tumult dat zelfs met het gezag van de aartsbisschop niet te kalmeren was; zij hadden immers besloten op deze wijze een overwinning te behalen omdat ze begrepen dat zij er in deze zaak veel slechter voor stonden. Maar de pest maakte een einde aan deze bijeenkomst[11.] waar de monniken zich zo gedroegen dat de bisschop er graag van af zag een nieuwe vergadering bijeen te roepen. Vol trots verkondigden zij namelijk dat zij nog een grotere verzameling fouten hadden verzameld, maar zij kregen te horen 'dat je een leeuw aan zijn klauwen kunt herkennen'.[12.] Zij hadden, denk ik, het boek al gekregen dat Béda een tijd geleden tegen mij heeft uitgebraakt.[13.] In tweehonderd jaar is er niets verschenen dat zo dwaas, laaghartig, ondeskundig is en kortom zo goed past bij Béda.

En hierna klagen ze dat ik de monniken niet welgezind ben. Laat iemand van hen naar voren komen, of hij nu een dominicaan of franciscaan is of van welke orde dan ook, tegenover wie ik mij minder vriendelijk heb gedragen omdat hij een monnik was. Of het moet zijn dat zij iedereen als vijand beschouwen die dergelijke verdachtmakingen niet rustig kan verdragen. Sympathie moet men verdienen met wat men goed doet, en niet afdwingen met

8. Alonso de Fonseca (Toledo) en Alonso Manrique de Lara (Sevilla).
9. Alcalá, Salamanca en waarschijnlijk Toledo.
10. Vooral Alfonso de Valdés en Juan de Vergara.
11. De bijeenkomst duurde van 27 juni tot 13 augustus 1527.
12. *Adagia* 834.
13. De *Annotationes* (Parijs, 1526), gericht tegen Lefèvre en Erasmus.

wat men verkeerd doet. Als Dominicus of Franciscus nog zouden leven zou ik deze klachten bij hen en niet bij een ander indienen. Terwijl de monniken prat gaan op hen als hun vader maken zij hun voorbeeldige levenswijze te schande. Ik wil wel gezegd hebben dat dit voor de meeste en niet alle monniken geldt. Laten we de Heer bidden, dat hij die opgeblazen dikbuiken een wat gezondere geest geeft. Het ga u goed, lezer.

2095 *Aan de lezer*
[Bazel, circa februari 1529]

De brief is het voorwoord bij *Loca quaedam in aliquot Erasmi lucubrationes, per ipsum emendata*, toegevoegd aan de tweede editie van *Apologia ad monachos Hispanos* (zie brief 2094).

Erasmus van Rotterdam groet de vrome lezer

Iedere dag, geachte lezer, wordt voor mij het advies van Horatius[1.] steeds geloofwaardiger. Hij raadt aan om een boek waarvan ik wens dat het mij overleeft en door iedereen ter hand wordt genomen, acht jaar achter te houden. Ik geef toe dat ik in dit opzicht ernstig heb gezondigd, omdat ik bijna al mijn werken eerder in grote haast dan in alle rust heb gepubliceerd. Het ging zelfs zo ver dat ik vaak wat ik onder handen had, geen uur lang heb vastgehouden, waarbij ik soms vellen papier die nog nat waren van de inkt aan de drukkers gaf. Omdat ik met mijn leeftijd en gezondheid iedere dag als mijn laatste moet beschouwen, meende ik dat het van een christelijke oprechtheid getuigt mijn vroegere onzorgvuldigheid met weliswaar late, maar niet volstrekt nutteloze toewijding, voor zover het lukt, goed te maken en apart op enkele vergissingen te wijzen die ik in mijn geschriften na hun publicatie heb ontdekt. Zoals de bekende dichter[2.] zegt: ‘Ik zal zelf komen om mijn schuld te bekennen.’ Graag gebruik ik de woorden van Paulus[3.] en ik hoop dat het in gunstige zin is: ‘Ik word reeds als plengoffer gebruikt en het tijdstip van mijn heengaan is nabij.’ Mijn Terminus[4.] maakt dat ik met meer genoegen een gedicht van Prudentius[5.] citeer: ‘Mijn Terminus komt nader en

1. *Ars poetica* 388.
2. Ovidius, *Amores* 2, 8, 26.
3. 2 Timoteüs 4:6.
4. Zie brief 2018.
5. *Cathemerinon*, praef. 4-5.

God brengt de dag die aan de ouderdom grenst al dichterbij,' hoewel de man deze verzen schreef toen hij ongeveer tien jaar jonger was dan ik.

Als ik nu mijn droom ga vertellen, ben ik bang dat ik tegen mijn gewoonte in als een ongewone droomuitlegger overkom. Laat men maar om mijn droom lachen, als deze ons maar op iets heilzaams attendeert. De afgelopen maand gebeurde er iets waardoor ik vroeger dan gebruikelijk moest opstaan. Daarom werd ik, toen ik gewoontegetrouw geknield voor mijn bed mijn gebeden opzei, al biddend door slaap overmand.[6] Want onder het bidden leek ik iets gewaar te worden dat een mens volledig vreemd is. Terwijl ik bij een totaal onbekend volk in een weinig comfortabele herberg verbleef, verscheen er een jongeman met een beeldschoon uiterlijk die zo opgewekt keek, dat hij mij bij de eerste aanblik terstond opvrolijkte. 'Waarom blijf je hier, Erasmus?' zei hij, 'Je verblijfplaats is niet erg gerieflijk.' 'Ik ben namelijk op reis en in een vreemd land,' zei ik. 'Waarom haast je je niet om hiervandaan te vertrekken?' zei hij. 'Ik zou niets liever doen,' zei ik, 'maar ik vrees dat ik een ongerieflijke verblijfplaats inruil voor een plek die nog oncomfortabeler is.' 'Maar als je me wilt volgen,' zei hij, 'zal ik je een heel rustige verblijfplaats laten zien, waar de rook zich niet overal heeft verspreid, het dak niet lekt als het regent, de muur geen wind doorlaat, kieren niet op instorting wijzen, geen slang sist, geen kraai krast, geen ekster tekeergaat, geen ezel balkt en geen blaffende hond overlast bezorgt.' 'Naar zo'n verblijfplaats zou ik graag verhuizen,' zei ik; daarna droeg hij me op hem te volgen en ik ging hem achterna.

Hij liet mij een wei zien die zo lieflijk was dat geen sterveling dit onder woorden zou kunnen brengen; daarom zal ik de lezer hier niet met mijn beschrijving ophouden. Daarin stonden overal paleizen; in vergelijking hiermee lijken hoven van koningen niets anders dan zwijnenstallen. Daar werd ik door een bijzondere emotie bevangen en wilde ik er onmiddellijk naar toe rennen. Maar de jongeman greep mij bij de linkerhand en zei: 'Pas op wat je doet. Voor iedereen is zijn dag vastgesteld.[7] Binnenkort zoek ik je weer op en breng ik je hierheen. Jij moet intussen je bagage die bij deze plaats past verzamelen.' 'Die bij deze plaats past?' vroeg ik, 'Er is geen Codrus die zo'n Codrus is als ik.'[8] Toen zei hij: 'Als je het betreurt dat je helemaal geen reisgeld hebt, neemt juist dit de plaats van reisgeld in; want je komt bij een gastheer die even welwillend als rijk is.' Na deze woorden verdween hij; toen ik wakker werd ging ik bij mijzelf na wat zo'n ongewone droom te betekenen had.

6. Vgl. Horatius, *Ars poetica* 360.
7. Vergilius, *Aeneis* 10, 467.
8. *Adagia* 576; Codrus is de spreekwoordelijk arme man.

Daarom doe ik, zeer geachte lezer, na op zoveel manieren te zijn gewaarschuwd zoveel mogelijk mijn best om, als ik geen goede bagage heb, daar althans met een zo licht mogelijke lading aan fouten te komen. De werken van de heilige Hieronymus, de herziene uitgave van het Nieuwe Testament en de *Paraphrases* zullen tijdens mijn leven misschien niet opnieuw worden gedrukt. Daarom heb ik besloten op papier aan te geven wat op welke plaats gecorrigeerd dient te worden, zodat degene die dat wil daarmee zijn eigen exemplaar kan verbeteren, of als wellicht een drukker in de toekomst een nieuwe editie uitgeeft, hij haar met minder fouten kan laten verschijnen.

Hier zal iemand misschien verwachten dat ik alles verander waarop een willekeurig iemand kritiek heeft geleverd. Maar dan zou er geen sprake zijn van verbeteren, maar van bederven. Ik geef zowel passages aan waarop kritiek is gekomen als passages die buiten schot zijn gebleven, maar het betreft alleen die plaatsen die voor verbetering in aanmerking kwamen. De meeste daarvan zijn te wijten aan onzorgvuldigheid van kopiïsten en drukkers, sommige aan schrijffouten van mij en enkele aan mijn onwetendheid of onbedachtzaamheid. Want nergens erken ik de beschuldiging van goddeloosheid; in ieder geval komt het verlangen naar goddeloosheid in mijn geest niet voor. Veel van de correcties die ik nu opsom, had ik trouwens aan het eind van mijn *Supputationes*[9] opgenomen. Maar omdat ze daar onopgemerkt bleven, leek het mij verstandig deze voor iedereen zichtbaarder te maken door ze hieraan toe te voegen. Waar zijn nu degenen die roepen dat Erasmus geen kritiek verdraagt en bij een meningsverschil over één woordje onmiddellijk zijn tanden[10] laat zien? Zou degene die onopgemerkte fouten bekend maakt, soms niet fouten erkennen waarop anderen hebben gewezen? Maar wie zou die lieden kunnen verdragen die alleen maar anderen uitschelden en zwartmaken waarbij ze zelfs wat volstrekt juist is gezegd verdraaien, en die niets anders verlangen dan op welke manier dan ook overal bekendheid te krijgen?

Rest mij nog met een paar woorden de drukkers te waarschuwen van wie ik niemand verhinder te drukken wat hij wil. Maar ik zal niet toestaan dat iemand door mijn zwijgen tot fouten komt. Ik heb slechts die plaatsen genoteerd die voor verbetering in aanmerking kwamen en met een paar woorden konden worden toegelicht. Maar ingewikkelde passages die uitgebreide aandacht en veel woorden vergden, heb ik ongemoeid gelaten - bijvoor-

9. Aan het eind van de *Supputatio errorum in censuris Bedae* (Bazel, maart 1527) waren vier pagina's met correcties voor de *Paraphrases* toegevoegd.
10. Erasmus gebruikt het woord *cornua* (‘hoorns’); vgl. *Adagia* 768 en 2212.

beeld over de Herodessen[11.] en de genealogieën[12.] waarin de handschriften en de vertalers opvallend veel verschillen. Tevens heb ik opmerkingen achterwege gelaten die alleen een uitbreiding betekenen en uitleggen en bevestigen wat ik al eerder heb gepubliceerd, of die nuttig leken om aantijgingen uit te sluiten. Want het dagelijks lezen van Griekse en Latijnse teksten levert een grote hoeveelheid van dergelijke toevoegingen op. Ik heb nagelaten op fouten te wijzen die altijd bij kopiïsten en drukkers binnensluipen, als ze maar zo zijn dat een niet volledig dwaze lezer uit zichzelf de vergissing merkt. Ook kan het gebeuren dat andere fouten die mij tot nog toe zijn ontgaan, mij op korte termijn onder ogen komen.

Ik wilde niet dat dit voor de drukkers onbekend bleef en zij door hun streven naar winst schade zouden oplopen. U krijgt nu, geachte lezer, de passages die ik heb genoteerd; wil in uw gebeden tot God aan Erasmus denken.

2096 *Van Georgius Amelius*
Freiburg, 3 februari 1529

Hartelijk gegroet. Hoewel u, zeer geleerde Erasmus, dagelijks allerlei brieven krijgt toegezonden, had ik tot nu toe niet de moed u ook maar iets te schrijven. De belangrijkste reden was dat ik het ongepast vond dat ik u die op de top van alle welsprekendheid verkeert, met mijn kletspraat lastigval. Bij het verwaarlozen van mijn plicht geef ik niet zozeer de schuld aan de zwakheid van mijn karakter als aan deze onrechtvaardige tijden. Maar toen onlangs op instigatie van mijn machtige beschermheer[1.] de gelegenheid zich voordeed u te schrijven, won uiteindelijk zijn hardnekkige verlangen het van mijn aloude verlegenheid. De reden hem tegemoet te komen was gedeeltelijk de beroemdheid van uw naam en gedeeltelijk mijn grote sympathie voor u waarvan u verzekerd dient te zijn. Ik hoop dat ik van mijn kant u de grootste dank zal betuigen, als ik met deze korte brief als eerste bij u de deur van uw vriendschap voor mijn nieuwe vriend Antonio van Gurk open en voor mijzelf met een briefwisseling met u een begin maak. Nu volgt met een paar woorden de reden van mijn schrijven.

Een dezer dagen is een jonge Spanjaard naar Freiburg gekomen om met onderricht in de wetenschappen te beginnen. Zijn naam is Antonio de Salamanca, administrator van het bisdom Gurk, naar mijn mening iemand met

11. In het Nieuwe Testament komen zes verschillende personen met de naam Herodes voor.
12. De genealogieën van Jezus in Matteüs (1:1-17) en Lucas (3:23-28).
1. Waarschijnlijk Gabriël de Salamanca, graaf van Ortenburg.

werkelijk meer dan volwassen opvattingen en in zijn gedrag zo ver gevorderd dat men hem met recht een Spanjaard kan noemen. Omdat hij van plan is zich vooral op de rechtenstudie toe te leggen, zal hij grote behoefte hebben aan een permanente begeleider met wie hij in zijn huis naargelang de omstandigheden verschillende onderwerpen vrijuit kan bespreken. Maar aangezien er op dit ogenblik niemand is die naar zo'n eervolle positie verlangt, drong de voortreffelijke jongeman, bisschop-elect van Gurk, er bij mij sterk op aan om zoals hij zelf deed[2.] u een brief te sturen - u kent veel getalenteerde mensen. Hij wilde dat ik u eveneens met klem verzocht de man die klaar staat om met de rechtenstudie te beginnen, te helpen elders een vrije en betrouwbare begeleider uit te zoeken omdat in Freiburg niemand beschikbaar is. Ik vraag en smeek u nadrukkelijk dit te doen. Want deze man houdt van u als van zijn vader; altijd is zijn oordeel over Erasmus oprecht en spreekt hij met eerbied over hem. Het zal u geen moeite kosten uit de brief die de voorbeeldige jongeman voor de vuist weg heeft geschreven, af te leiden hoe ontwikkeld hij is en hoeveel ontzag hij voor u heeft. Als u iemand kent, beste Erasmus, die zelfs maar een beperkte ervaring met deze juridische opleiding heeft en die u zelf graag wilt helpen, moet u hem zo snel mogelijk naar ons toe sturen. Met deze dienst zult u, geloof me, bij de graaf van Ortenburg[3.] en Antonio de Salamanca heel veel dank oogsten.

Het ga u goed, sieraad van de letteren, bij wie ik mij van ganser harte aanbevolen houd, uit Freiburg im Breisgau, 3 februari 1529.

Georgius Amelius, uw zeer toegenegen dienaar

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, de grootste geleerde op het gebied van de theologie en de letteren, te Bazel

2097 *Van Johannes Fabri*
Innsbruck, 4 februari 1529

Gegroet. Plotseling is, hooggeachte Erasmus, het plan de stad in het verderf te storten, dat zeer velen al lang geleden hadden opgevat, dan toch werkelijkheid geworden,[1.] namelijk alles met wapens in de war te sturen, de weinige onbeduidende volgers van de leer van Christus met geweld te onder-

2. De brief is niet bewaard gebleven, maar zie het begin van brief 2098.
3. Gabriel de Salamanca.
1. De spanningen in Bazel tussen de evangelische meerderheid en de katholieke minderheid waren eind 1528 hoog opgelopen. Op 8 en 9 februari 1529 vond er een beeldenstorm plaats, waarna de mis formeel werd afgeschaft.

drukken en hen te dwingen hun ketterij aan te hangen. Ik betreur dit in hoge mate en vind het bijzonder onaangenaam dat zulke laaghartige lieden de ondergang van zo'n belangrijke stad veroorzaken. Ik kan vooral moeilijk aanvaarden dat jij, zeer geleerde Erasmus, in dit tumult van oproerige lieden verkeert; want mijn angst is groot dat zij tegen alle hoop en verwachting in iets tegen jou in hun schild voeren. Maar het doet mij genoegen het besluit te horen dat je hebt genomen, want ik heb gehoord dat je door te vluchten voor je veiligheid zorgt.[2.] Ik zie dat dit vooral belangrijk is. Maar ik weet hoe onaangenaam en lastig jij het zult vinden jouw muzen weg te voeren van een plaats die bijzonder geschikt is voor je studies. Maar aan de andere kant kan ik mij wel voorstellen hoe slecht de muzen bij Mars passen.

De bisschop van Trente[3.] kwam vandaag over je te spreken. Hij maakt zich ernstige zorgen over je, maar kan uiteindelijk geen grote beslissing nemen om op een manier die jou geschikt lijkt en je aanstaat voor je zaken te zorgen. Je hebt zijn hart veroverd. Er is niets dat hij ter wille van Erasmus ooit zal weigeren. Maar vandaag verzocht hij me jou weer te schrijven dat de mogelijkheid die hij eenmaal heeft geboden de rest van je leven bij hem door te brengen, nog steeds blijft bestaan. Als je zijn financiële aanbod niet naast je neerlegt, belooft hij zelfs gunstigere voorwaarden dan je had verwacht. Laat me daarom binnenkort weten wat je van plan bent.

Het ga je goed. Uit Innsbruck, 4 februari 1529

Je vriend Fabri

Aan de hooggeachte en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn dierbaarste vriend

2098 *Aan Antonio Hoyos de Salamanca*
Bazel, 6 februari 1529

Erasmus van Rotterdam groet Antonio de Salamanca, bisschop-elect van Gurk

Henricus Glareanus[1.] had mij al een groot genoegen bezorgd toen hij berichtte dat een neef van de zeer illustere graaf van Ortenburg in Freiburg

2. Vgl. brieven 2089 en 2104.
3. Bernhard von Cles; zie brieven 1409, 1771 en 2159.
1. Glareanus zou op 20 februari uit Bazel naar Freiburg vertrekken; zie brief 2105.

verbleef. Diens welwillendheid had ik al lang geleden ondervonden, niet alleen door een brief[2] die heel hartelijk was geschreven, maar ook door een of andere dienst die hij mij had bewezen. Mijn vreugde werd verdubbeld door uw brief die naast geleerdheid, wijsheid en een vroomheid die men bij zo'n jonge leeftijd helemaal niet verwacht, ook getuigt van een bijzondere sympathie voor mij, hetgeen ik beslist niet tot het minste deel van mijn geluk reken. Daarvoor ben ik u bijzonder dankbaar en ik zal mijn best doen te voorkomen dat u, edelmoedig als u bent, zoveel gunst aan een volstrekt ondankbaar iemand lijkt te hebben bewezen. Maar ik wens u bijzonder geluk met het feit dat aan uw deugdzaamheid zo'n groot gezag is verbonden, omdat u zich daarmee voor het christendom zeer verdienstelijk kunt maken. Maar veel meer geluk wens ik u met zo'n godsdienstige instelling en uw verlangen zich te te bekwamen in de letteren en de wetenschappen die u geschikt maken de functie waarvoor u bent aangewezen, te vervullen. Want de verschrikkelijke storm die de kerk nu teistert vraagt om uitmuntende stuurlieden die een toonbeeld zijn van zowel geleerdheid als vroomheid. Ik reken erop dat u zo iemand zult zijn.

Wat uw verzoek betreft: des te openhartiger zal ik aan uw zeer vrome wens tegemoetkomen voor zover dat op enige manier mogelijk is; want dergelijke personen zoals uwe hoogheid verlangt zijn hier bijzonder zeldzaam. Ik ken slechts één persoon[3] die ik aan u zou durven aanbevelen - dat wil zeggen iemand van onbesproken gedrag, hoffelijk, zorgvuldig onderricht in de humaniora, met succesvolle vorderingen in juridische deskundigheid en die helemaal niets te maken heeft met de meningsverschillen die nu aan de eendracht van de kerk schade toebrengen. Over een paar dagen zal hij naar Freiburg terugkeren. U kunt dus zonder dat het u iets kost met deze man een persoonlijk gesprek voeren. Als hij op u met al uw inzicht zo overkomt als hier op juist de beste mensen en niet alleen op mij (ik hoop en vertrouw erop dat het zal gebeuren), zult u eenvoudig met hem een overeenkomst kunnen sluiten. Via hem zal ik je iets uitvoeriger schrijven,[4] want voor meer woorden heb ik nu geen tijd. Intussen wens ik uwe excellentie veel voorspoed toe en hoop dat u Erasmus tot uw meest toegewijde dienaren rekent.

Bazel, 6 februari 1529

2. Zie brief 2096, noot 2.
3. Bonifacius Amerbach, zoals Allen suggereert, is niet waarschijnlijk. Het gaat om Peter Bitterlin, die na een studie in Bazel zich op 16 februari 1529 in Freiburg had laten inschrijven.
4. Een dergelijke brief is niet bekend.

2099 *Van Heinrich Eppendorf*
Straatsburg [ca. februari], 1529

Antwoord van Heinrich Eppendorf

Ik begrijp dat je mijn brief niet hebt ontvangen. Maar ik vertel je wat ik heb geschreven. Ik heb je herinnerd aan je erewoord en de overeenkomst waarvan jij zegt dat die tussen ons zo zorgvuldig is gesloten ‘dat hij niet zonder de zwaarste beschuldiging van trouweloosheid kan worden geschonden’.[1.] Maar zie eens, beste man, hoe jij je met je eigen wapens[2.] neersteekt. Je hebt je niet aan de overeenkomst gehouden en met je misdadige brief verbreek je de vriendschap weer die door bemiddeling van fatsoenlijke mensen was hersteld. Heb ik ooit geschreven ‘dat jij mijn vriendschap nodig hebt’? En dat terwijl jij vaak zo schaamteloos tegenover mij je vriendschap verkondigde en eraan toevoegde hoe bedreven jij bent in het beschimpen van rechtschapen mensen, omdat je natuurlijk van mening bent dat jij me op die manier ervan kunt weerhouden mijn reputatie te beschermen. Ík heb je nooit gekwetst terwijl jij in je trouweloosheid je best hebt gedaan mijn leven en mijn goede naam in één keer te vernietigen. Ik weet op welke manier iemand een goede naam kan verkrijgen, ook als jij het me niet hebt verteld.

Ik probeer geld van een ander te ontvangen, maar het is zo weinig dat ik met mijn eigen geld zelfs vrijgeviger ben. Ik heb geen zin hier de inspanningen ter sprake te brengen waarmee jij je geld hebt verzameld. Jij mag helpen wie je wilt, maar maak je alsjeblief niet druk om mijn uitgaven.

Wat je hebt gedaan was de opdracht van de overeenkomst die we hebben gesloten. Ik vraag je hoe eervol dat voor je was. Voor heel wat duizenden goudstukken had men mij in ieder geval hiertoe niet kunnen dwingen. Dit bericht liet wellicht iemand zich bij een maaltijd ontvallen voor wie niets dierbaarder is dan zijn goede naam.[3.]

Welke geruchten zijn ontstaan, weet ik niet en evenmin wat jou daarvan is meegedeeld. Met dergelijke geruchten ben ik niet uit op een goede naam en voordeel voor mijzelf en evenmin op reputatieverlies voor jou. Je kunt dat afleiden uit het feit dat ik pas zo laat aan de overeenkomst dacht, want het laatste wat ik verwachtte was dat ik hier betrouwbaarheid bij jou zou missen.

Wat boeken betreft ben je niet improductief en je had iets wat je gemak-

1. Zie het begin van brief 2086.
2. *Adagia* 51.
3. Waarschijnlijk verwijst Eppendorf naar zichzelf.

kelijk aan mij kon opdragen. Jij moet je heilige en ernstige inspanningen maar opdragen aan wie je wilt; met weduwen heb ik niets gemeenschappelijks. En als het om oorlogen gaat die je herhaaldelijk met theologen voert, moet je ervoor zorgen dat je ze ook niet over jezelf afroept. Ik heb hier niets mee te maken. Ik vraag je alleen maar je aan je woord te houden.

Maar wat heeft het nu voor zin je voor je trouweloosheid te verontschuldigen met zo'n weerzinwekkende vergelijking: 'Hij die op de vastgestelde dag zijn schuld niet betaalt, kan natuurlijk van onbetrouwbaarheid worden beschuldigd. Niemand weet dat beter dan ik.'[4] Ik vraag je in godesnaam: zeg me aan wie ik na de vastgestelde dag geld verschuldigd ben. Als het een schande is schuld te hebben, staan de belangrijkste koningen en keizers slecht bekend. Maar op die manier scherts jij meestal met je bijtende spot.

Wat de scheidrechters opdragen weet ik niet; jij weet wat de overeenkomst en mijn onschuld met zich meebrengen. Het is niet nodig dat je mijn opdrachten uitvoert. Doe wat je in opdracht van rechtschapen mannen moet doen. Als hertog Georg[5] het idee heeft gekregen dat er tussen ons eendracht bestaat, zal hij dit door mijn toedoen niet verliezen. Otto's[6] zaak heeft niets met mij te maken en ik zie niet in wat jij wilt met brieven die aan de vorst en aan hem zijn gericht. Dat jij ze schrijft, blijft mij om het even. Laat Otto maar met zijn eigen zaak staan of vallen.

Verder verzoen ik mij met jou met de intentie altijd je vriend te zijn als jij dit maar mogelijk maakt. Aan de kwaadaardigheid van deze tijd of aan boze tongen zal ik niets gelegen laten liggen.

Het ga je goed, Straatsburg, 1529 etc.

Heinrich von Eppendorf, jouw vriend als jij daar prijs op stelt

2100 *Aan Maria van Hongarije*
[Bazel, circa februari 1529]

De brief bestaat uit het begin en het einde van *De vidua Christiana* die gezamenlijk een opdrachtbrief vormen. Het werk verscheen in maart 1529 bij Froben in Bazel.

4. Citaat uit brief 2086, p. 33, met aanzienlijke veranderingen.
5. Georg van Saksen.
6. Otto von Pack.

Aan de illustere Maria, eertijds koningin van Hongarije en Bohemen, zuster van keizer Karel en koning Ferdinand

Altijd heb ik de opvatting gehuldigd, Maria - u die bij uitstek een toonbeeld voor vorstinnen bent - dat er onder de talloze soorten rampen waarmee het leven van stervelingen aan alle kanten wordt omringd en bedreigd, geen kwaad bestaat dat groter, ernstiger of verderfelijker is dan een oorlog;[1] het is ook weerzinwekkender omdat het doorgaans bij een mens ontstaat en en een medemens wordt aangedaan. Want aardbevingen, overstromingen van zeeën en rivieren, bliksems, besmettelijke ziektes en andere soortgelijke voorvallen kunnen, hoe huiveringwekkend ze ook mogen zijn, mensen ongelukkig, maar niet gewetenloos maken. Zoals ze aan de lotsbeschikkingen kunnen worden toegeschreven, hebben ze verder ook de onvermijdelijkheid, waar naar men zegt zelfs de goden zich niet tegen verzetten,[2] als gemeenschappelijke troost. Maar zoals de ijzeren dwang van de lotsbeschikkingen, waaraan alle stervelingen in gelijke mate afhankelijk zijn, het verdriet verzacht, zo brengen gebeurtenissen die ons door eigen schuld overkomen, ons hart zwaardere verwondingen toe. Weliswaar maken deze gebeurtenissen degenen die erdoor zijn overvallen, bedroefd, maar ze maken hen in ieder geval niet ongelukkig. Want niemand kan terecht ongelukkig genoemd worden behalve hij die door eigen schuld ellende ondervindt. Hoewel een verderfelijke en treurige oorlog een enorme stoet van allerlei rampen met zich meesleept, heeft hij nauwelijks iets wreders en gruwelijkers dan wat plotseling innnig verbonden harten verscheurt.[3]

Heel wat jaren geleden heb ik de *Institutio principis christiani*[4] opgedragen aan uw broer Karel die nu keizer is; en onlangs de *Paraphrasis in Ioannem*[5] aan prins Ferdinand, nu koning van Hongarije en Bohemen. Aan hen heb ik persoonlijk en publiekelijk alles te danken. Nog korter geleden schreef ik de *Institutio christiani matrimonii*[6] voor uw tante, de koningin van Engeland. Ik deed dat niet omdat zij mijn raadgevingen nodig hadden, maar met de bedoeling dat door hun eervolle vermelding deze werken, voor zover zij enig nut hadden, bij iedereen aanbeveling zouden krijgen. Door Johann Henckel werd ik per brief[7] meermaals hartelijk aangemoedigd dit werkje aan u op te dragen. Hij is een bijzonder vroom iemand wiens ijverig streven om de waarheid van het evangelie te verkondigen door uw edelmoedigheid wordt

1. Zie voor deze opvatting de *Querela pacis* (brief 603).
2. Vgl. Homerus, *Ilias* 16, 431-447 en Vergilius, *Aeneis* 10, 111-113.
3. Een verwijzing naar het overlijden van Marias echtgenoot Lodewijk II in de slag bij Mohács in 1526.
4. Zie brieven 393 en 853.
5. Zie brief 1333.
6. Zie brief 2086, noot 9.
7. Zie brief 2011 en het begin van brief 2110.

bevorderd. Als hij mij niet heeft misleid zult u dit werk van mij dat, ook al hebt u er zelf geen behoefte aan, wellicht toch voor anderen nuttig zal zijn, welwillend ontvangen. Het einddoel[8] van mijn streven zal zijn uw toegeeflijkheid te verkrijgen. Ik doe dit verzoek om drie redenen: ik heb het in opdracht gedaan,[9] ik heb het naar beste kunnen gedaan en met een oprechte bedoeling. Moge de Heer uwe hoogheid tegelijk met alle weduwen alle geestelijke vreugde verlenen. Amen.

2101 *Van Viglius van Aytta*
Dole, 15 februari 1529

Viglius van Aytta uit Friesland groet Erasmus

Van uw talrijke en zeer bijzondere kwaliteiten die zelfs elk afzonderlijk u onsterfelijkheid zouden kunnen bezorgen, bewonder ik, zeer geleerde Erasmus, vooral uw onvergelijkelijke geleerdheid en uw aan iedereen betoonde vriendelijkheid. Uw geleerdheid heeft ervoor gezorgd dat de hele wereld de Latijnse literatuur als het ware na haar gevangenschap heeft teruggekregen. Uw vriendelijkheid doet mij er dagelijks naar verlangen en spoort mij er zelfs toe aan om, hoewel ik over de grond kruip en bij de schittering van uw geleerdheid als door de stralen van de zon ben verblind, toch te durven wensen dat ik onder uw bekenden word opgenomen. U kunt als een zeer vriendelijk iemand mij dit verlangen niet euvel duiden. Waarom zou ik immers niet naar uw genegenheid verlangen omdat u met uw vriendelijkheid zoveel mensen verblijdt en aanzien verleent? Waarom zou ik u niet als een vader van de letteren vereren omdat ik mij daarop toeleg? Waarom zou ik als jong iemand een man van zo'n eerbiedwaardige leeftijd niet door enige plichtsgetrouwe onderdanigheid aan mij verplichten? Waarom zou ik ten slotte denken dat u een teken van mijn genegenheid voor u onaangenaam zou vinden?

Ik heb werkelijk, eerbiedwaardige Erasmus, direct van jongsaf aan zo'n genegenheid voor u gekregen dat er voor mij geen sterkere stimulans voor de studie bestond dan zoveel vorderingen te maken, dat ik hoopte op uw welwillendheid te kunnen rekenen. Hoewel ik dit stadium nog niet heb bereikt, word ik toch iedere dag door zo'n groot verlangen naar u bevangen en heb ik zoveel hoop gevestigd op uw vriendelijkheid dat ik, on-

8. *Adagia* 3446.
9. Zie het begin van brief 2110.

danks mijn besluit, niet kon worden afgehouden van het roekeloze waagstuk u te schrijven. Of reken dit liever Polyphemus[1.] hier aan, die mij zo uw lof heeft verkondigd dat ik als een niet-ingewijde het heiligdom der muzen durf te naderen. Of u moet, zo u wilt, dat Karel Sucket[2.] kwalijk nemen, een jongeman die uw genegenheid voor hem ten volle verdient en die ook mijn schaamteloosheid door zijn aansporing heeft vergroot. Ik hoop dat ik tenminste dit als het enige voordeel van mijn voortdurende sympathie voor u kan hebben, dat u het mij niet kwalijk neemt dat ik een keer zo dwaas ben u te schrijven.

Liever had ik tijdens een persoonlijk gesprek met u het zaad van de vriendschap willen zaaien voordat ik mij tot het schrijven aan een afwezige zette. Maar nu houdt de onrust in Bazel[3.] mijn wens tegen. Toch zal ik mij eens gelukkig achten als ik u zal kunnen zien. Niet alleen bestaat bij mij dit verlangen al lang, maar ook een oom van mij heeft me hiertoe vaak aangemoedigd. Het was Bernhard Bucho, deken in Den Haag. Welwillend als hij was heeft hij mij altijd bij mijn studie gesteund. Kort geleden is hij heengegaan[4.] en het droevige bericht van zijn dood heeft mij zeer aangegrepen. Maar in zijn testament heeft hij genereus voor de kosten van mijn studies gezorgd. Ik zou willen dat u wist hoezeer hij op u was gesteld en hoe trouw hij u tegen enkele dwaze horzels heeft verdedigd; want vanwege zijn naam zou ik ook meer hoop op uw genegenheid koesteren. Toch gedraagt u zich tegenover iedereen zo vriendelijk dat steun van anderen niet nodig is, maar u van nature wordt aangespoord en gedreven voor degenen die u zijn toegedaan sympathie op te vatten.

Daarom vertrouw ik erop, zeer geleerde Erasmus, dat u deze brief van mij waarmee ik noodgedwongen de genegenheid die ik voor u voel tot uitdrukking breng, goedgunstig zult ontvangen. Eerlijk gezegd kon ik mij niet langer bedwingen schriftelijk kenbaar te maken hoezeer ik op u gesteld ben omdat ik door uw brieven die velen van ons als vrienden van Erasmus met Karel lezen, van de laaghartige verdorvenheid van die nietsnut H.E.[5.] op de hoogte raakte. Vaak heb ik voor u tegen Lu. Ca.[6.] partij gekozen. Als hij mijn raadgvingen had willen opvolgen, had hij door vrijwillig naar het rechte pad terug te keren deze ellende en schande kunnen vermijden. Ik hoop daarom

1. Felix Rex.
2. Zie brief 2191.
3. Van 8 tot 10 februari vond er in Bazel een beeldenstorm plaats; zie brief 2097, noot 1.
4. 3 december 1528.
5. Heinrich Eppendorf.
6. Ludovicus Carinus.

dat hij op dezelfde manier als Lucius Catilina aan zijn einde komt en omdat hij dat zo wil, aan de lijst wordt toegevoegd waarin u dergelijke monsters aan het nageslacht bekend zult maken.

Ik vraag u, zeer geleerde Erasmus, niet vanwege de reusachtige giftigheid van dergelijke monsters mijn meest warme gevoelens voor u te wantrouwen. Al wie u kwaad toewenst beschouw ik ook als mijn vijand. Ik schrijf dit nu niet om u een brief te ontfutselen, want zoiets heb ik nooit durven hopen, maar met de wens dat u beseft dat ik buitengewoon op u gesteld ben en bereid om naar beste kunnen de rust die voor uw studies heel belangrijk is, tegen de waanzin van die gewetenloze nietsnutten te beschermen. Het ga u goed, sieraad bij uitstek van onze tijd.

Uit Dole, 15 februari 1529

2102 *Van Martinus Bovollinus*
Sondrio, 15 februari 1529

Jezus Christus
Martinus Bovollinus groet de zeer illustere en christelijke heer Erasmus van Rotterdam hartelijk

O licht van Germanië, waar houdt u zich verscholen? Ik neem aan dat u, tevreden met de rijpe ervaring van uw eigen grote geest, zich onttrekt aan de omgang met mensen van zo'n ongelukkige tijd. Maar kan ik zeggen dat Erasmus, die openlijk in de beroemde stad Bazel leeft, zich schuilhoudt? Ik zal het zeker zeggen, want in heel Italië is de luister van uw alom beroemde naam zo groot, om over de andere delen van de wereld maar te zwijgen, en bestaat er (als ik dat zo mag zeggen) bij goede christenen zoveel verbazing over en verdriet om de religieuze onenigheid[1] in die befaamde stad, maar bij de meer onverschilligen zoveel spot, dat ieder rechtschapen persoon zich verwonderd afvraagt waarom Erasmus zich niet uit deze woelingen naar een rustigere en veiligere plaats terugtrekt.

Maar u zult zeggen: 'Vruchteloos is de bezorgdheid van mensen die zonder erom gevraagd te zijn uit zichzelf voor andermans zaken zorgen.' Wie zou bovendien niet diegenen als dwazen beschouwen die aan Erasmus een advies willen geven over een aangelegenheid van Erasmus, van wie de hele wereld advies over wereldse en hemelse zaken ontvangt? Nam de wereld zijn raad maar ter harte! Maar wees niet verbaasd, beste Erasmus: het gaat

1. Zie brief 2097, noot 1.

niet om uw, maar eerder om onze zaak. Wij beseffen immers dat uw arme lichaam, dat een gevangenis van uw uitmuntende geest was en nog is, de ouderdom nadert, en we geloven alleen maar dat u als de meest volmaakte wijze naar de bron van onze schepper hunkert en verlangt van aangezicht tot aangezicht te weten te komen wat u in een raadsel[2.] hebt leren kennen. Maar wij, Erasmus, - neem het ons niet kwalijk - hopen dat u nog lang in deze wereld zult verblijven en stellen het belang van het christendom boven uw verlangen. Niettemin vertrouwen wij op de genade van onze Heiland en hopen dat naarmate u langer leeft uw roem en verdiensten sterker toenemen dan de last van de ouderdom.

Neem daarom in uw en ons belang uzelf in acht en begeeft u zich naar een woonplaats die voor uw oude dag veiliger is. Wees niet bang, u zult nergens een onbekende zijn, tenzij u wellicht naar mensen aan de andere kant van de wereld verhuist. Ik vraag de almachtige God dat hij uw stad van de onrust bevrijdt, de oproerkraaiers naar het geloof terugbrengt en dat hij iedereen leert in eensgezindheid niet alleen katholiek te zijn maar ook het katholieke geloof getrouw in acht te nemen. Of moge hij anders u daaruit losrukken en u elders in geluk laten voortleven. Vaarwel, sieraad van deze tijd. Wil ervoor zorgen, vraag ik u, dat uw dienaar een kort brieve met uw antwoord krijgt.[3.]

Uit Sondrio, 15 februari 1529

Jezus Christus

Aan Erasmus van Rotterdam, het beroemdst van iedereen. In Bazel

2103 *Aan Tielmannus Gravius*
Bazel, 20 februari 1529

De brief is het voorwoord bij Lactantius' *De opificio Dei*, als aanhangsel opgenomen in *De vidua christiana* (brief 2100).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de hooggeachte heer Tielmannus Gravius of von Graben

Onophoudelijk daag jij, Tielmannus, mijn meest oprechte vriend, mij met kleine geschenken vol honing en suiker uit, maar veel meer met je gevoelens, zoeter dan wat voor honing ook, aangenamer dan wat voor suiker ook, waar-

2. Vgl. 1 Korintiërs 13:12.
3. Erasmus stuurde een antwoord (zie brief 2337) dat niet bewaard is gebleven.

van je brieven getuigen. Om niet ondankbaar te lijken stuur ik je daarom op mijn beurt een melkwit[1] presentje, het werkje van Firmianus Lactantius *De opificio Dei* ofwel *Over de schepping van de mens*. Hij schreef dit voor Demetrianus, eens een leerling in de vrije kunsten die daarna tot overheidstaken werd geroepen. Ook richtte hij twee boeken met brieven aan hem die helaas verloren zijn gegaan. In een paar dagen werk heb ik dit gedeeltelijk met behulp van de editie van Aldus Manutius[2] en gedeeltelijk met een heel oud en betrouwbaar handschrift van fouten gezuiverd, waaronder je er enkele aantreft die met geen enkele conjectuur konden worden hersteld. Bij de afzonderlijke hoofdstukken heb ik korte aantekeningen gevoegd.

Wat ik heb ondernomen is de taak van een jong iemand. Ik zou willen dat die bij alle lezenswaardige auteurs werd uitgevoerd door degenen die door hun vrije tijd, leeftijd, geestkracht en gevarieerde en grondige literatuurkennis hiervoor geschikter zijn. Wanneer je het werk leest kun je zorgvuldig afwegen of ik jouw lekkernijen met gelijke munt heb betaald, want je buitengewone en meer dan sneeuwwitte hartelijkheid zou ik zelfs niet met de rijkdom van Croesus kunnen terugbetalen. Toch zal ik in genegenheid nooit jouw mindere zijn. Weliswaar is in deze wedstijd een nederlaag een schande, maar niemand lijdt een nederlaag tenzij hij dit wil. Jouw taak zal het zijn bij het ontvangen van dit kleine geschenk aan een oude gewoonte vast te houden door evenveel je vriendelijkheid te laten blijken bij het vreugdevol ontvangen van een eenvoudige blijk van mijn grote genegenheid voor jou als je tot nu toe hebt getoond door mij met zoveel attenties uit te dagen, hoewel ik mij voor jou helemaal niet verdienstelijk heb gemaakt. Ik hoop dat je met je dierbare echtgenote en lieve kinderen in grote voorspoed zult leven.

Bazel, 20 februari 1529.

2104 *Van Antonio Hoyos de Salamanca*
[Freiburg], 21 februari 1529

In antwoord op uw welwillende etc. Ik heb, zeer geleerde en beroemde heer, uw brief ontvangen, een bewijs van uw bijzondere genegenheid voor mij. Ik zie dat u iedere dag met meer zorg mijn belangen behartigt. Daarom zou ik u niet de dank[1] kunnen betuigen die u verdient. Datgene wat een grote vriend

1. Woordspeling van *lacteus* (‘melkachtig’) met Lactantius.
2. Verschenen in april 1515.
1. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 1, 600.

van u op zich kan nemen, garandeert hij zonder lange beloften te zullen doen.

Maar wat de leraar betreft die ik wil hebben, vrees ik dat Amerbach,[2] ook omdat hij gehuwd is, zich met deze taak niet wil belasten. Ik denk dat ik hetzelfde van Glareanus moet verwachten. Want ik zou iemand willen hebben die hier woont. Door de inzet van Amelius[3] heb ik, denk ik, iemand gevonden die aan mijn wens voldoet, een kanunnik[4] die in Waldkirch woont. Omdat hij in de wetenschap is geïnteresseerd, kan hij niet alleen van de universiteit hier gebruik maken, maar mij ook ten dienste staan en uiteindelijk met de beloning mijn dank en genegenheid verwerven. Ik neem aan dat hij zo spoedig mogelijk naar mij toe komt. Hoewel ik niets met hem heb afgesproken, heb ik toch niet veel omwegen nodig. Amelius zal besluiten zoals het hem goeddunkt. Overigens zal ik met de beroemde mannen die u noemt, contact opnemen en soms van hun inspanningen gebruik maken.

Verder heb ik niets te melden, behalve dat de laatste woorden van uw brief[5] waarin u erop zinspeelt dat u binnenkort zult komen, mij een bijzonder groot en ongelooflijk genoegen hebben bezorgd. Ik hoop dat u uw voornemen uitvoert en mijn wens in vervulling laat gaan! Mijn advies zou zijn dat dit veiliger en gunstiger voor u is (hoewel ik geplaagd zal worden met het feit dat ik mij te vrijmoedig gedraag, omdat ik als jongeman u met al uw wijsheid durfde te aan sporen en met een advies te helpen). Het klimaat is hier immers heel gezond en aangenaam. Als u het aan den lijve ondervindt zult u het allerminst afkeuren. Het ga u goed en blijf aan mij denken.

De zondag van Reminiscere[6] 1529

De bode heb ik zijn beloning gegeven; er is geen reden dat hij u daar ook om vraagt. Daarom heb ik dit geschreven, ook al is het niet erg belangrijk. Laat niet na mij te berichten als een gelegenheid zich voordoet een grote geleerde te ontmoeten.

Uw zeer toegenegen vriend, tot alle diensten bereid

Antonio van Salamanca, bisschop-elect van Gurk

2. Het is onwaarschijnlijk dat Erasmus Bonifacius Amerbach had aangeraden (zie brief 2098, noot 3). Waarschijnlijk heeft Hoyos Erasmus niet goed begrepen; het misverstand werd met brief 2118 opgehelderd.
3. Zie brief 2096.
4. De suggestie van Allen dat het om Ambrosius Pelargus gaat, is niet waarschijnlijk.
5. De laatste woorden komen niet in de gedrukte versie van brief 2098 voor. Wellicht had Erasmus deze om veiligheidsredenen op een aparte strook papier geschreven.
6. De tweede zondag van de Vasten, die in 1529 op 21 februari viel.

Aan de zeer geleerde en erudiete heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, doctor in de Heilige Schrift, zijn eerbiedwaardige vriend, te Bazel

2105 *Aan Giambattista Egnazio*
Bazel, 21 februari 1529

Erasmus van Rotterdam groet Giambattista Egnazio

Degene die naar ik hoop jou deze brief bezorgt, is een jongeman met een heel betrouwbaar karakter, Karel Uutenhove[1.] uit Gent. Ik ken hem goed omdat hij lange tijd bij mij in huis heeft gewoond.[2.] Zijn dorst naar de letteren en zijn verlangen mensen zoals jij die hij als godheden vereert, persoonlijk te spreken hebben hem over een lange en bepaald niet veilige weg naar Italië gelokt. Van hem zul je vernemen wat er zich hier afspeelt. Hij zal je van een nieuwe en ongehoorde tragedie[3.] vertellen. Wil je alsjeblief zo vriendelijk zijn hem te helpen als hem iets overkomt. Je kunt dat doen zonder dat het je iets of veel kost, want geld heeft hij niet nodig.

Mijn *Ciceronianus* geeft in Parijs[4.] bepaalde lieden aanstoot, zelfs zo dat zij Erasmus met beledigende epigrammen[5.] stenigen. Tot hen behoort naar men zegt onze vriend Lascaris omdat ik Budé met Bade heb vergeleken. Anderen denken dat ik de jeugd ontmoedig Cicero na te volgen hoewel ik al direct in het voorwoord verzeker dat dit heel dwaas zou zijn en dat ik alleen maar kritiek heb op degenen die scrupuleus of op een dwaze manier hun best doen de kenmerken van Cicero's stijl weer te geven. Om te voorkomen dat er ooit onder de mensen enige rust heerst, heeft deze pest zich onder de liefhebbers van de letteren verspreid.

Ik hoop dat je in uitstekende gezondheid verkeert, mijn beste Egnazio. Was het mij maar vergund bij jullie te wonen[6.] als de hemelingen willen dat ik langer blijf leven, of rustig te sterven. Bazel, 21 februari 1529

Je krijgt de groeten van Beatus Rhenanus, Bonifacius Amerbach en Henricus Glareanus. Laatstgenoemde is gisteren met al zijn spullen naar Freiburg verhuisd.

1. Hij was vergezeld van Andrzej Zebrzydowski; zie brief 2173.
2. Vanaf eind juli 1528; zie brief 2015.
3. De beeldenstorm van 8-9 februari; zie brief 2097, noot 1.
4. Zie brieven 1948 en 2021.
5. Zie brief 2027, p. 216 (Lascaris) en 2119 (Toussain).
6. Vgl. brief 2328.

2106 *Aan Pietro Bembo*
Bazel, 22 februari [1529]

Hartelijk gegroet. Ik werd, zeer geachte Bembo, door een recente brief[1] van de eerwaarde bisschop Jacopo Sadoleto werkelijk van een ernstige zorg bevrijd. Daarin deelde hij mee dat jij lang voordat die storm in Rome[2] opstak, een goed heenkomen in Padua als een veilige haven had gezocht en dat je daar tussen de muzen van heel eervolle en aangename vrije tijd geniet. Ook Sadoleto verdiende dit geluk ten volle. En het zou goed uitkomen als zij die twee zielen, één gedachte zijn, ook dezelfde rust zouden delen. Maar de hemelingen hebben anders beslist.[3] Toch denkt hij dat hij met zijn lot geluk heeft gehad omdat het verlies van al zijn middelen, waarvan zijn bibliotheek[4] het kostbaarst en hem het meest dierbaar was, met behoud van zijn leven werd gecompenseerd.

Wij worden hier door een storm bedreigd die niet minder is dan die in Rome, want laatstgenoemde roofde rijkdom, maar ons worden zaken ontnomen die voor ieder vroom iemand, zoals het behoort, dierbaarder zijn dan alle geld.[5] Maar ik heb liever dat je deze tragedie uit de mond van deze koerier hoort. Het is Karel Uutenhove, een jongeman die ik door en door heb leren kennen omdat hij bij mij in huis heeft gewoond, en dat voor een lange tijd. In vele jaren heb ik niemand ontmoet die oprechter, bescheidener en een grotere vriend is dan hij. Zijn liefde voor de letteren en zijn verlangen om mensen zoals jij persoonlijk te omarmen hebben hem naar Italië gevoerd. Daarom vraag ik je - iets waarvan ik trouwens weet dat je dat uit eigen beweging zult doen - als hij wat nodig heeft, met je gebruikelijke vriendelijkheid hem met een advies of je gezag te helpen, want aan geld ontbreekt het hem niet. Juist wat ik vraag zou je zonder enig ongemak kunnen doen. Ik hoop dat je het heel goed maakt. Bazel, 22 februari 1528[6]

Erasmus van Rotterdam, een groot bewonderaar van je voortreffelijke eigenschappen, eigenhandig geschreven

Aan de zeer geachte heer Pietro Bembo. Te Padua

1. Zie brief 2074.
2. De plundering van Rome (‘Sacco di Roma’) door de troepen van Karel V in mei 1527.
3. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 2, 428.
4. Zie brief 2059, p. 298.
5. Zie brief 2097, noot 1.
6. In het origineel van de brief staat 1528 genoemd, wat 1529 dient te zijn.

2107 *Aan Bernhard von Cles*
Bazel, 24 februari 1529

Erasmus van Rotterdam groet Bernhard, bisschop van Trente

Ik hoop, eerwaarde bisschop, dat deze veelbesproken vergadering[1] ons in plaats van deze storm de al lang gewenste rust bezorgt, wanneer de Heer zijn zegen geeft aan hetgeen de zeer illustere koning van Hongarije en Bohemen Ferdinand met zijn naar ik meen vrome toewijding nastreeft.

In wat voor toestand ik verkeer, kunt u met uw wijsheid eenvoudig vermoeden; niet dat ik iets van het stadsbestuur te vrezen heb, maar veel gepeupel heeft zich in deze stad verspreid. Ik heb veel vijanden en een paar vrienden, maar hun gezag heeft in de huidige situatie niet zoveel gewicht. Het zou mijn vurige wens zijn dat vrienden ervoor zorgen dat de zeer illustere koning Ferdinand mij met een persoonlijke brief hier wegroept om als het ware van mijn diensten gebruik te maken. Ik hoop dat het mij vrij staat te vertrekken,[2] want ik ben aan niemand iets verplicht, maar op die manier kan ik veiliger verhuizen. Ik zou niets liever willen dan naar Speyer te gaan, maar ik vrees dat mijn zwakke gezondheid tegen zoveel rumoer van vorsten onvoldoende is opgewassen.

Freiburg ligt dichtbij, maar de stad is nogal klein en de bevolking naar ik hoor nogal bekrompen. Al lang verdraag ik het ‘geschubde vee’[3] zo slecht dat zelfs als ik het aanraak mijn leven in gevaar komt. Hoewel ik een meer gegronde reden heb dan ik zou willen en een officiële brief van de paus[4] bezit die geen enkele uitzondering bevat, zou er toch bezwaar komen van het onwetende volk dat door zijn bekrompenheid even zwaar zondigt als de tegenpartij door haar eigenzinnigheid. Want het is erger zijn naaste te veroordelen die, door uiterste noodzaak gedwongen en door het gezag van de paus gesterkt, voedsel tot zich neemt dan wanneer iemand dat zonder noodzaak doet.

Deze kwestie heeft mij hier tamelijk lang opgehouden, want anders had de winter mij niets kunnen schelen. Ik vraag u, buitengewoon vriendelijk als u bent, mij in deze kwestie raad en hulp te geven en hoop dat u steeds in zeer goede gezondheid blijft verkeren.

Bazel, 24 februari 1529

1. De Rijksdag van Speyer, die van 21 februari tot 25 april 1529 duurde.
2. Erasmus' zorgen zouden ongegrond blijken.
3. Omschrijving voor ‘vis’, ontleend aan Plautus, *Rudens* 942. De Vasten was op 10 februari begonnen.
4. Zie brieven 1079, 1353, p. 370 en 1542.

Ik stuur u de eerste bladzijden van het werkje *De vidua Christiana*,[5.] dat ik op verzoek van iemand[6.] aan de zeer illustere Maria, voormalige koningin van Hongarije, heb opgedragen. Haar broer,[7.] die nu (wat ik zonder meer vermoed) door talrijke bezigheden volledig in beslag wordt genomen, wilde ik met mijn brief niet lastigvallen. Ik ben zijne majesteit steeds toegedaan en zal dat blijven zolang mijn geest mijn ledematen laat bewegen.[8.]

2108 *Aan Haio Herman*
Bazel, 25 februari 1529

Erasmus groet Haio Herman uit Friesland

Ik stuur jou je exemplaar terug[1.] - het mooiste dat er is zoals je schrijft - tegelijk met twee gedrukte exemplaren.[2.] Overeenkomstig het contract had ik recht op drie; het grootste deel geef ik aan jou. Als jouw exemplaar vijftig gulden waard was, is de waarde van de gedrukte tekst duizend gulden.[3.] Toch ontken ik niet dat jouw exemplaar bij enkele passages van nut is geweest. Naar ik meen heb ik Rudolf de roem die hem toekomt, niet onthouden. Ook jouw naam heb ik in het voorwoord genoemd.[4.] En aan de *Ciceronianus* heb ik je naam toegevoegd.[5.] Als je meent dat ik nog niet aan je wens heb voldaan zal ik wat ik ben begonnen, op eigen kosten aanvullen. Want na de dood van Johann Froben is de hele werkwijze van de drukkerij veranderd.

Bij mij verblijft een Fries die mij met zijn naam en bijnaam aan jou doet denken, maar zijn familienaam is Cammingha.[6.] Des te meer verbaast het mij dat jij niet een andere bijnaam hebt aangenomen, waarmee men je van ande-

5. Zie brief 2100.
6. Johann Henckel; zie brief 2011.
7. Koning Ferdinand.
8. Vergilius, *Aeneis* 4, 336.
1. Geen handschrift, maar een exemplaar van de Treviso-editie van Seneca (1478), geannoteerd door Rudolf Agricola; zie brieven 2056 en 2091, p. 47.
2. Van de nieuwe editie van Seneca; zie brief 2091.
3. Geen reële prijs; Erasmus bedoelt dat de nieuwe editie een enorme verbetering was.
4. Zie brief 2091, p. 47.
5. In de tweede editie (maart 1529); zie ook brieven 2008, p. 178 en 2056, p. 295.
6. Zie brief 2073.

ren kan onderscheiden. Ik verkeer hier in zeer groot gevaar; moge God voor een gunstige afloop zorgen! Je vriend uit Carpi[7.] heeft in Parijs zijn boek laten verschijnen; hij zou zijn naam meer eer hebben aangedaan als hij het had achtergehouden. In zes dagen[8.] heb ik een kort antwoord geschreven.[9.] Het spel ontaardt in waanzin. Het ga je goed, beste Herman, en blijf Erasmus toegenegen zoals je dat pleegt te doen. Bazel, 25 februari 1529

2109 *Van Alfonso de Valdés*
Toledo, 25 februari 1529

Hartelijk gegroet. Ik heb, zeer geachte Erasmus, twee brieven[1.] van u ontvangen; de een was gedateerd op 27 juli, de andere op 31 augustus. Beide stuurde u mij in twee exemplaren. In de eerste beval u mij Frans van der Dilft aan en vroeg u mij hem in het hof van de keizer op te nemen. U kunt zich nauwelijks voorstellen hoe vervelend het voor mij was dat ik de voortreffelijke jongeman niet kon helpen. Alles is bij ons zo aan restricties onderworpen dat iemand alleen maar dienaren die onmisbaar zijn er op na kan houden, vooral omdat wij een reis naar Italië voorbereiden en voor vertrek gereed zijn.[2.] Omdat wij horen dat daar vele duizenden mensen van honger omkomen, is er niemand die zijn personeel niet reduceert, laat staan dat iemand het aantal dienaren wil uitbreiden. De kanselier[3.] had om u een dienst te bewijzen heel graag de man onder zijn personeel willen opnemen. Maar hij heeft bij ons veel schulden gemaakt, wat dergelijke mensen niet zelden pleegt te overkomen, en vraagt de keizer herhaaldelijk hem met een schenking te helpen om daarmee aan zijn schuldeisers tegemoet te komen en zijn personeel te kunnen onderhouden. Vaak krijgt hij van de keizer te horen dat

7. Alberto Pio; zijn *Responsio paraenetica*, geschreven in 1526, kwam in januari 1529 van de pers; zie ook brief 2080.
8. In brief 2118 heeft Erasmus het over vijf dagen.
9. De *Responsio ad epistolam Alberti Pii* verscheen in maart 1529; zie ook brief 2080.
1. Beide brieven zijn niet bewaard gebleven. De eerste brief was tegelijk met brief 2013 naar Gattinara verzonden. Brief 2039 verwijst naar de tweede brief, waarbij waarschijnlijk een exemplaar van de *Concionalis interpretatio* [...] *in psalmum 86* (brief 2017) was gevoegd. Aan het einde hiervan stond brief 2018 afgedrukt, die aan Valdés was gericht.
2. Zie brief 2163.
3. Mercurino di Gattinara; zie brief 2013.

hij zijn uitgaven moet matigen. Daarom durfde hij die niet te vergroten door nieuw personeel in dienst te nemen. Toch kon hij dit om u een genoegen te doen naast zich neerleggen als hij had gezien wat voor voordeel het hof hier Van der Dilft kon bieden. Omdat er geen voordeel was, maar heel veel nadelen, hebben wij hem allemaal geadviseerd naar zijn vaderland terug te gaan. En om eerlijk te zijn, begrijp ik niet waar u aan hebt gedacht toen u die ongelukkige jongeman naar ons toe stuurde, vooral omdat hij geen enkele vreemde taal kent die wij hier gebruiken. Hoe het ook zij, het spijt de kanselier en ook mij; wij konden aan uw verzoek ondanks onze onze wens en bereidwilligheid niet tegemoetkomen en vragen u ons dit niet kwalijk te nemen.

Er is overigens geen reden voor u om te twijfelen aan de gezindheid van de aartsbisschop van Toledo[4.] die u oprecht en van ganser harte liefheeft. Het zal hem een groot genoegen doen als Erasmus een werk aan hem opdraagt.[5.] Hij heeft u geschreven en u een wisselbrief gestuurd waarmee u tweehonderd dukaten krijgt uitbetaald. Met een derde kopie is het u al toegezonden. De Welsers[6.] zeggen dat ze u namens mij dertig gulden hebben betaald. Ik heb dat niet voor u opgestuurd, maar om de uitgave van Augustinus te steunen, teneinde te voorkomen dat u denkt dat ik met geld uw gunst wilde najagen.

De monniken houden zich stil. Ze durven immers hun mond niet open te doen omdat ze hebben ondervonden hoeveel nadeel het tumult dat onlangs is ontstaan,[7.] hun heeft bezorgd. De vrede slaapt - wat zei ik, slaapt? Integendeel, hij is begraven. Zo erg zijn gemoederen van deze vorsten[8.] opgehitst en telkens gebeurt dat met nieuwe beledigingen. Wij horen dat de paus van Rome[9.] naar ons komt om deze vorsten te verzoenen. Maar ik denk niet dat hij zo'n grote taak op zich zal nemen en ook als hij dit wel doet, zie ik niet op welke manier hij de ruzie kan bijleggen wanneer God zelf niet ingrijpt.

Of u ergernis aan het hof van de koning van Hongarije hebt gewekt omdat u te nadrukkelijk de vrede hebt gepreekt, weet ik niet. Bij ons hebt u zich in elk geval hierdoor bijzonder geliefd gemaakt hoewel wij hier bijna geen

4. Alonso de Fonseca; hij zou hebben gezegd dat als Erasmus een ketter was, hij verbrand moest worden. Luis de Carvajal nam deze opmerking in zijn *Apologia* op; zie brief 2110, noot 10.
5. Blijkbaar had Erasmus toestemming gevraagd om de editie van Augustinus aan hem op te dragen; zie brief 2157 en verder brieven 2003, p. 171, 2004, p. 174, 2126, p. 128, 2133, p. 142, 2163 en 2198.
6. Zie brief 2153.
7. Zie brief 2094.
8. Karel V en Frans I.
9. Clemens VII had op 10 januari beloofd dit te doen, als hij van zijn ziekte was hersteld.

nadeel van de oorlog hebben ondervonden. Het vertrek naar Italië stemt mij milder omdat ik hoop u een keer in levenden lijve te ontmoeten: want u komt naar ons toe of ik zal u in Bazel bezoeken.

Het ga u goed, Toledo, 25 februari 1529

2110 *Aan Johann Henckel*
Bazel, 26 februari 1529

Erasmus van Rotterdam groet Johann Henckel

Van jouw vier brieven[1.] hebben mij er twee bereikt, zeer dierbare vriend in de Heer. Omdat ik begreep dat jou de zaak zeer ter harte ging en dat niet zonder reden, heb ik gedaan wat jij wilde; weliswaar met tegenzin omdat het onderwerp[2.] niet eenvoudig was en onvoldoende samenhang vertoonde. Verder past het voorbeeld van een weduwe onvoldoende bij haar omdat zij, naar ik vermoed, voor een huwelijk is bestemd.[3.] Het leek mij niet verstandig een troostschrift te schrijven voor een weduwe die zo gelukkig is, vooral omdat het nu zo laat komt.[4.] Daarom heb ik de inhoud gevarieerd; of het met succes is, weet ik niet, want het is aan jou daarover te oordelen. Nu is het jouw taak mij in mijn onderdanigheid bij de doorluchtige koningin aan te bevelen omdat jij mij hiertoe hebt aangezet.

Van degene die ik als koerier stuur,[5.] zul je de hele Ilias van mijn ellende[6.] horen. Het is nauwelijks veilig deze aan een brief toe te vertrouwen, zo groot zijn de meningsverschillen. Voor een geschenk waarop je brief[7.] enigszins leek te duiden hoef je geen moeite te doen. Ik denk dat ik voldoende voordeel met dit werk heb behaald, als wat ik heb geschreven de doorluchtige koningin welgevallig is. Wanneer zij uit eigen beweging met een of ander aandenken van haar welwillendheid jegens mij blijk wil geven, kan dit mijns inziens veilig genoeg worden toevertrouwd aan degene aan wie ik deze brief en het boek heb meegegeven. Ook dit laat ik trouwens aan je oor-

1. Twee hiervan waren brief 2011 en een duplicaat hiervan.
2. Van de *Vidua Christiana* (brief 2100); zie ook brief 2011, p. 183.
3. Het vermoeden bleek niet juist; Maria weigerde te hertrouwen. Vgl. brief 2118, p. 109.
4. Lodewijk II was op 29 augustus 1526 overleden.
5. Felix Rex (Polyphemus).
6. *Adagia* 226.
7. Zie brief 2011, p. 183.

deel over, want ik heb de man niet goed genoeg leren kennen. Vertel me hoe de situatie bij jou is; dat is mij meer welkom dan alle andere zaken.

De situatie is hier eenvoudig in waanzin ontaard; aan beide kanten gaat men mateloos tekeer. Béda heeft opnieuw een *Apologia*[8.] tegen mij uitgegeven die dommer en waanzinniger is dan de eerste.[9.] Er is ook een werkje van een of andere franciscaan Ludovicus[10.] verschenen, een beschermer (let wel!) van zijn heilige orde, zo dwaas en onnozel dat niets de orde meer kon onteren. Toch gaat de man er prat op tot de gemeenschap van hen te behoren die van alle wereldse verlangens afstand hebben gedaan en volgens de ware regel van Franciscus, dat wil zeggen die van het evangelie, leven. Het blijkt een Spanjaard te zijn. Hetzelfde werkje schijnt in Spanje in de taal van dat land te zijn verschenen.[11.]

Alberto Pio, vorst van Carpi, lange tijd ambassadeur van de keizer en zeer geliefd bij de paus, is nu bij de koning van Frankrijk terechtgekomen. Hij heeft een boek gepubliceerd[12.] waaraan hij heel wat jaren heeft gewerkt en waarin hij twee zaken behandelt. Hij probeert iedereen ervan te overtuigen dat alle onrust in deze wereld door mijn toedoen is ontstaan. Daarnaast weerlegt hij de leerstellingen van Luther, maar met zulke zwakke argumenten dat het lijkt alsof hij over deze kwesties niet diep heeft nagedacht. Het is onzeker wat de paus doet. Ach, zette hij zich maar meer in voor de eendracht in de kerk dan voor zijn persoonlijke wraak![13.] Persoonlijk kan ik niets anders dan een bloedige afloop voorzien. Ik zou willen dat Christus hier als een *deus ex machina* deze onontwarbare tragedie plotseling een gelukkige ontknoping geeft. Wat de rijksdag in Speyer[14.] ons zal brengen weet ik niet. Het ga je goed.

Bazel, 26 februari 1529

8. *Apologia adversus clandestinos Lutheranos* (Parijs, 1 februari 1529). Erasmus reageerde met *Responsio ad notulas Bedaicas*, toegevoegd aan de *Responsio ad epistolam Alberti Pii*, die in maart 1529 bij Froben verscheen.
9. De *Annotationes* tegen Erasmus en Lefèvre d'Étaples (1526); zie brieven 1664 en 1679.
10. Luis de Carvajal; zijn *Apologia monasticae religionis diluens nugas Erasmi* verscheen in 1528 in Salamanca en in 1529 in Parijs. Erasmus schreef daarop *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum*, dat door Froben in maart 1529 werd gedrukt.
11. Een misvatting van Erasmus, die alleen over de editie van Salamanca had gehoord en haar niet had gezien.
12. Zie brief 2118 en verder brieven 1634, 1987 en 2080.
13. Vanwege de 'Sacco di Roma' (mei 1527).
14. Zie brief 2107, noot 1.

2111 *Aan Viglius van Aytta*
Bazel, 1 maart 1529

Erasmus groet Viglius van Aytta uit Friesland

Ik zou graag willen, mijn beste Viglius, dat je weet dat ik al een tijd lang geen brief heb ontvangen die aangenamer was dan die van jou; zo duidelijk gaf hij je even innemende als aantrekkelijke karakter weer. Door mijn verdiensten hemelhoog te prijzen heeft hij gemaakt dat ik jouw bijzondere genegenheid voor mij volledig begrijp. Door zo zorgvuldig het verwijt van schaamteloosheid, omdat je mij durfde te schrijven, af te wenden heeft hij uitsluitend bereikt dat ik duidelijk de edele terughoudendheid van je karakter gewaarword. Zij siert bij uitstek je jonge leeftijd en is daarvoor een aanbeveling. Mij geeft zij goede hoop dat jij tot een van diegenen gerekend kunt worden die een grondige scholing met integer gedrag hebben gecombineerd. Daarom zou ik willen dat jij ervan overtuigd bent, dat Erasmus door je aangename brief, als waren het doeltreffende toverwoorden, geheel en al je vriend is geworden. Indien je denkt dat dit eerder uit beleefdheid dan van harte is gezegd, moet je het met welk onderwerp je maar wilt bij mij uitproberen - ik maak geen uitzonderingen.

Wat voor voordeel jij verwacht als je me ziet, weet ik niet. Voor zover het mij betreft zal ik je in elk geval, als je op een voor jou geschikt ogenblik naar mij toe komt, niet alleen een mogelijkheid bieden mij te ontmoeten, maar ook van mijn huis en al mijn spullen gebruik te maken. Deze brief dient een verklaring te zijn van mijn niet aflatende genegenheid voor je. Ik heb hem eigenhandig geschreven zodat je met recht mij een proces kunt aandoen, als ik je in iets heb misleid. Gezegend zij de ziel van de voortreffelijke Bucho[1] omdat hij wilde dat jij tijdens zijn leven en na zijn dood volop tijd had voor de muzen. Ik zie immers dat het je tot nog toe hieraan niet heeft ontbroken of in de toekomst zal ontbreken.

Je belooft mij standvastig en dapper tegen mijn vijanden te helpen. Ik omarm je liefdevolle toewijding. Maar ik zou liever hebben dat jij, mijn beste Viglius, in de tuinen van de muzen speelt dan dat je met mensen als de Krab[2] en Planodorpius[3] een gevecht levert. Het zijn twee monsters van wie de een door een ongewone gedaanteverwisseling de bezorger van dit evangelie is;

1. Bernard Bucho, oom van Viglius; zie brief 2101.
2. Erasmus gebruikt het woord *carcinus* (‘krab’) als spotnaam voor Carinus.
3. Vertaling van de naam Eppendorf, door Erasmus ook in brief 1496, p. 314 gebruikt.

van een lam is hij in een slang of wat schadelijker is dan een slang veranderd. De andere staat ophanging te wachten. Ik moet mijn lot dragen en voer een onophoudelijke strijd met mensen als Lee, Zuñiga, Béda en Cousturier, ja zelfs met zoveel gelederen van pseudomonniken en pseudotheologen - niets ontziende en schadelijke monsters - dat voor Hercules zijn gevecht met Cacus, Cerberus en de hydra van Lerna minder zwaar was. Jij moet, beste jongeman, nagaan op welke manieren je roem zonder afgunst kunt vergaren. Het ga je goed.

Bazel, 1 maart 1529

2112 *Aan Ludwig Baer*
Bazel, 2 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Ludwig Baer

Tot mijn buitengewone vreugde herken ik je aloude en meer dan broederlijke genegenheid voor mij; ik ben je bijzonder dankbaar aangezien ik je nooit zal kunnen terugbetalen. Maar geen huis kan geschikt voor mij zijn als het geen open haard heeft.[1] Daarom leek het mij niet verstandig mijn dienaar daarheen[2] te zenden. Omdat ik door bepaalde lieden was uitgenodigd naar Besançon te komen had ik een eigen koerier[3] daarheen gestuurd. Hij diende bij de officialen[4] van de aartsbisschop[5] en de aartsdiaken[6] en bij de thesaurier[7] te informeren of het voor mij zin had daarheen te verhuizen. Zij antwoordden dat het nu niet gelegen kwam. Daarvoor gaven zij verscheidene redenen op waarvan zij de belangrijkste aan de koerier en niet aan een brief toevertrouwden. Toch had ik hem zelf geraden, namelijk een of ander verschil van mening tussen de geestelijkheid en het stadsbestuur. Mijn vriend de Krab[8] die zich daar schuilhield (want in Dole begon hij een kwalijke reuk te krijgen) had vooral bij de magistraat in het geheim veel vergif over mij uit-

1. Zie voor Erasmus' afkeer van Duitse kachels brieven 1248, 1422 en 2118.
2. Wellicht Thann; zie brief 2225.
3. Polyphemus (Felix Rex).
4. Respectievelijk Léonard de Gruyères en Guillaume Guérard of Désiré Morel.
5. Antoine de Vergy.
6. Ferry de Carondelet.
7. François Bonvalot.
8. Ludovicus Carinus; zie brief 2111, noot 2.

gestort, een evangelische bedrieger als hij is. Daarom heb ik onlangs iemand naar Freiburg gestuurd om de woning te bekijken die de burgemeester[9.] had aangeboden. Het huis was gebouwd voor Maximiliaan; het was beslist prachtig, maar nog niet voltooid.[10.] Ik ben meer gesteld op wat gebouwd is dan op wat nog gebouwd moet worden. Ik denk dat ik comfortabeler in Speyer kan wonen als de grote schare vorsten[11.] mij niet af zou schrikken.

Gisteren kreeg ik weer een brief[12.] van de aartsbisschop van Palermo,[13.] opperkanselier aan het hof van de keizer in Brabant. Daarin beloofde hij alle gunsten en vrijgevigheid voor het geval ik wilde terugkeren. Ik zou dat beslist doen, als de kachels in Duitsland koud zouden blijven, want die haat ik even erg als de hel.[14.] Hoe veilig het is hier te langer te vertoeven weet ik niet. Mij bereiken gemor en dreigementen van bepaalde lieden die bepaald niet evangelisch klinken. Ik weet heel goed dat, waarheen ik ook verhuis, dit niet zonder levensgroot risico voor mij zal zijn omdat een onbeduidend iets, zoals verandering van wijn of zelfs nieuwe kleren, mij in gevaar brengt. Maar hoe de afloop ook zal zijn, ik moet naar elders verhuizen. Ik zou hier willen blijven totdat de boekhandelaren uit Frankfurt zijn teruggekeerd, maar ik ben bang dat dit niet veilig is.

De Krab was hier weer en met zijn verbazingwekkende bedrevenheid heeft hij een nieuwe tragedie ontketend. Je kent Polyphemus, mijn baarddragende vriend. Deze was zoals ik zei door mij naar Besançon gestuurd en had met hem ruzie over mij. Toen Polyphemus naar Dole was vertrokken, kreeg de Krab naar men zegt in het geheim gedaan dat hij na zijn terugkeer gevangen zou worden gezet. En dit zou gebeurd zijn als Polyphemus niet vol trots had verkondigd dat hij een lijfwacht van koning Ferdinand was.[15.] Teleurgesteld in zijn poging ging de Krab tegen de nacht terstond naar Bazel. Zodra ik dit te weten was gekomen raadde ik onmiddellijk wat er aan de hand was. Ik beval Polyphemus de volgende morgen vroeg ongemerkt weg te gaan. Nauwelijks was hij tegen negen uur vertrokken, of er stonden twee gerechtsdienaren voor de deur om Polyphemus naar de magistraat te brengen. Ik zei dat hij was vertrokken. Na het middagmaal keerden zij terug

9. Sebastian von Blumeneck.
10. Het huis ‘Zum Wallfisch’, Franziskanergasse 5, waar Erasmus van april 1529 tot september 1531 zou verblijven.
11. Verwijzing naar de Rijksdag van Speyer; zie brief 2107, noot 1.
12. De brief is niet bewaard gebleven.
13. Jean (II) de Carondelet.
14. Zie noot 1.
15. Polyphemus pochte met functie die hij hoopte te verkrijgen; zie brief 2130, p. 136.

en kregen hetzelfde antwoord. Degene die de leiding had over dit toneelspel bedreigde mij ook, alsof ik Polyphemus geheime instructies had gegeven. Zo gaat het evangelie tekeer.

De andere partij gedraagt zich niet minder dwaas. Béda heeft een werkje[16.] gepubliceerd waarin hij eenvoudigweg als een razende zijn gal spuwt. Alberto, vorst van Carpi, heeft in Parijs een boek uitgegeven waarin hij iedereen ervan tracht te overtuigen dat Erasmus de hele storm van Luther heeft veroorzaakt.[17.] Een franciscaan Ludovicus[18.] heeft ter verdediging van alle godsdienstige praktijken een heetgebakerd boekje verspreid en verzint dat Erasmus een vijand hiervan is. Allen hebben zij een antwoord van mij gekregen.[19.] Op deze mensen steunt nu de kerk. Aan beide kanten is de waanzin zo groot dat je kunt twijfelen bij welke partij je je moet aansluiten, behalve dat het mij het verstandigst lijkt op de onbeweeglijke rots die Christus is[20.] mijn voet te zetten. Ik vermoed dat jij op dit soort geklets niet gesteld bent. Als je desondanks zoveel tijd overhebt zal ik tegelijk hun aantijgingen en mijn antwoorden sturen. Intussen hoop ik dat jij, meest oprechte vriend, het heel goed maakt.

Bazel, 2 maart 1529

Als de burgemeester,[21.] mijn vroegere buurman, bij jou is, moet je hem namens mij hartelijk groeten. Ik zal ook mijn andere nieuwe publicaties[22.] sturen als je mij laat weten aan wie jij ze toevertrouwd wilt hebben.

2113 *Aan Quirinus Talesius*
Bazel, 6 maart 1529

Ik, Desiderius Erasmus van Rotterdam, gezond van geest en lichaam, heb aan mijn dienaar Quirinus Talesius voor de trouwe dienst die hij mij verscheidene jaren heeft geleverd[1.] 150 kronen[2.] als geschenk gegeven. Hij mag ermee doen wat hij wil.

16. Zie brief 2110, noot 8.
17. Idem.
18. Luis de Carvajal.
19. Zie brief 2110, noot 10.
20. Matteüs 7:24-25; Lucas 6:47-49; 1 Korintiërs 10:4.
21. Heinrich Meltinger.
22. Zie brieven 2100 en 2103.
1. Het was geen gift bij zijn vertrek, omdat Talesius tot 1531 bij Erasmus in dienst was.
2. Een kroon met daarop een zon afgebeeld (*écu au soleil*).

Ter bevestiging hiervan heb ik dit eigenhandig geschreven en er mijn eigen zegel[3.] op aangebracht.

Bazel, 6 maart 1529

2114 *Aan Cornelius Grapheus*
Bazel, 7 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Cornelius Grapheus

Graag was ik, beste Cornelius, voor het drukken van je gedicht aan je wens toegemoetgekomen als twee redenen het mij niet hadden afgeraden.[1.] Mijns inziens heb jij niet zo'n dichtader dat ik denk dat je hiermee veel roem zou verwerven. Vervolgens kwamen er heel wat passages in voor die de haat tegen jou zouden vergroten; dit leek mij absoluut niet jouw belangen te dienen, zeker in de huidige omstandigheden. Ik betreur je lot hoewel ik zelf ook erg terneergeslagen ben. Maar ik denk dat wij wat van Godswege lijkt te gebeuren, met een dapper hart moeten verdragen.

Het schaamteloze gedrag van bepaalde monniken heeft de storm van dit moment veroorzaakt. Maar mij komt het voor dat een ander slag monniken opgroeit dat nog erger is dan het eerste;[2.] en aan beide kanten gaat men onverschrokken en buitensporig tekeer. Ik zie er geen eind aan komen, tenzij de Heer, bij uitstek de vakman, als een *deus ex machina* verschijnt en die plechtige woorden uit de tragedies zingt: 'Talrijk zijn de vormen van goddelijke zaken'.[3.] Intussen lijkt het mij het meest raadzaam dat men op een stevige rots die voor geen rukwinden wijkt, zijn voet zet totdat deze storm in kalmte verandert. Juist een goed geweten is voor zichzelf een grote troost. Ik zou jou hiertoe aansporen, als ik niet wist dat je altijd een heel integer iemand bent geweest. Moge de Heer met deze oven zijn goud reinigen zodat het zuiver wordt.[4.]

3. Een zegel met de kop van Terminus en het onderschrift *Cedo nulli* ('Ik wijk voor niemand'); zie brief 2018.
1. Waarschijnlijk heeft Grapheus op advies van Erasmus van publicatie afgezien.
2. Erasmus bedoelt hier waarschijnlijk reformatoren.
3. Euripides, *Alcestis* 1159, *Andromache* 1284, *Bacchae* 1388 en *Helena* 1688.
4. *Adagia* 3054; vgl. Maleachi 3:2-3.

Als ik bij jou was zou ik graag jou en je broer[5.] in alles behulpzaam zijn. Ik zie niet wat ik nu kan doen. Hoeveel verwarring hier heerst hebben jullie vast allang bij gerucht vernomen. Ik wens jou en je dierbaren alle goeds toe.

Bazel, 7 maart 1529

2115 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 7 maart 1529

Hartelijk gegroet. Sinds 13 september heb ik geen enkele brief[1.] van je ontvangen. Mij lijkt deze periode vanwege mijn genegenheid voor je langer dan zij feitelijk is. Intussen troost ik mij met de hoop dat je in overeenstemming met de eisen van je leeftijd en de toestand van je lichaam in goede gezondheid verkeert, dat wil zeggen niet ernstig ziek bent. Wist jij maar zo goed als ik hoeveel mensen er hier zijn die om je afwezigheid treuren! Zij beschouwen zich als diep ongelukkig omdat zij tijdens hun leven niet de kans hebben van jouw aanwezigheid hier te genieten. Wellicht zou je hierdoor gemakkelijker kunnen bereiken dat men nog meer verlangt naar je terugkeer hierheen en dat je dat sneller doet. Ik weet dat als zij gedaan konden krijgen dat jij je hier vestigde, zij er veel geld voor over zouden hebben. Er zijn zoveel mensen die gastvrijheid, inwoning en geschenken aanbieden en die beloven om Bourgondische wijnen en al wat jouw Bazel je ooit kon verstrekken te zullen leveren. Maar wat moet ik verder zeggen? Intussen wil jij niet en leven zij hier gebukt onder deze last en half wanhopig.

Men weet hier wat jij aan vriendschap hebt verloren door het heengaan van Carondelet, de aartsdiaken van Besançon[2.] en de dood van Froben.[3.] Er zijn mensen die door hun toewijding aan jou niets anders verlangen dan je aanwezigheid hier en daardoor durven te beweren dat deze vrienden jou door het noodlot zijn ontnomen, zodat jij sneller met hen een goed voorbereide en welkome vriendschap kunt sluiten. Zij worden hiertoe aangespoord door hun liefdevolle gevoelens niet voor onbelangrijke, maar toonaangevende personen, vooral degenen die zich vanwege het beoefenen van de ware godsdienst in rechtschapenheid en eerlijkheid onderscheiden. Dikwijls wordt mij gevraagd waarom jij voor je vaderland en de overvloedige genegenheid

5. Johannes Grapheus (Jan de Schrijver), drukker in Antwerpen.
1. Schets had wel brief 2039, maar niet de brieven 2057 en 2072 ontvangen.
2. Ferry de Carondelet was op 27 juni 1528 overleden.
3. Johann Froben overleed in oktober 1527; zie brief 1900.

van talrijke vrienden mensen zo hardvochtig bent dat je niet bij ons gezien wilt worden, terwijl wij met jou uit de schoot van hetzelfde vaderland zijn geboren. Zij benijden in ieder geval - en dat met recht - de buitenlanders om de roem en de luister die deze door jouw toedoen bezitten en zij denken dat zij hier eerder recht op hebben dan vreemdelingen. Jij weet wat liefde altijd aan afgunst met zich meebrengt.

Als je zo vriendelijk zou willen zijn ons een sprankje hoop op jouw terugkeer te geven zou je veel mensen opvrolijken die nu treuren. Voor de meeste mensen zou dit meer waarde hebben dan het onverwacht aanvliegen van een groot fortuin. Ook ik breng intussen, niet tot mijn genoegen, dezelfde beschuldiging naar voren. Soms kan ik niet nalaten je in stilte verwijten te maken. Want ik zou willen dat de beschuldiging van meedogenloosheid van je werd weggenomen en uit de mond van je rivalen werd verwijderd. Zij aarzelen niet jou een ontheemde en een lafaard te noemen omdat jij, als het ware schuldig aan enkele vergrijpen, je bij buitenlandse volkeren als een balling schuilhoudt en je niet aan je eigen vaderland durft toe te vertrouwen. Wat, vraag ik je, kan vrome geesten meer aanstoot geven dan dat jij je rivalen een soortgelijk handvat aanreikt? Jij dient te beoordelen hoe goed het zou zijn deze steen des aanstoots te verwijderen (zelfs als er een duidelijker reden is die je tot iets anders zou kunnen brengen). Wij leven immers niet alleen voor onszelf, maar ook voor onze medebroeders in Christus. Geef mij, vraag ik je, een klein beetje hoop op je terugkeer om mijn vrienden te troosten, en zorg dat ik hun iets kan bieden om je critici en lasteraars te weerleggen. Je kunt je nauwelijks voorstellen hoe ik overal door vrienden word aangespoord jou dit te schrijven. Als je wist hoeveel aansporingen ik hierom te verduren heb, zou je medelijden met me hebben en zou een mildere stemming jou ertoe aanzetten mij iets terug te schrijven dat mij en de meeste mensen troost biedt.

Luis de Castro heeft mij uit Engeland geschreven dat hij de bisschoppen van Canterbury, Londen en Lincoln[4.] volgens mijn aanwijzingen beleefd heeft bericht dat, als de hoogeerwaarde heren jou geld wilden toezenden of wisselen, zij dat aan hem dienden te sturen. Want die taak zou hij vanwege zijn toewijding aan jou en mij graag op zich nemen en met de grootste zorgvuldigheid uitvoeren. Ik weet dat men niet onbescheiden moet vragen om wat naast het verschuldigde bedrag alleen uit vrijgevigheid wordt geschonken, en heb Luis opgedragen zo te handelen. Omdat ik zijn karakter en vriendelijkheid ken heb ik geen reden te twijfelen of hij dit op gepaste wijze heeft gedaan. De bisschoppen hebben Luis geantwoord dat ze aan zijn ver-

4. Respectievelijk William Warham, Cuthbert Tunstall en John Longland.

zoek zouden voldoen. Als ze dit hebben gedaan, krijg ik hier spoedig bericht over.

Op de afgelopen jaarmarkt heb ik in Frankfurt niets aan de zoon of dienaren van Froben op jouw naam laten uitbetalen omdat je mij geen opdracht hebt gegeven. Ik zal niets regelen totdat je mij schrijft wat je wilt en waar ik dat moet doen.[5.]

Graag zou ik je wat nieuws melden als ik iets had. Uit Spanje valt er niets vermeldenswaardigs mee te delen, behalve het feit dat de keizer een heel sterke vloot gereedmaakt. Ze zeggen dat de keizer van plan is dit jaar naar Italië[6.] over te steken; toch moet men vrezen dat het niet kan omdat hij met een bescheiden leger moet oversteken. Vanwege de grote hongersnood die Italië teistert is het moeilijk voor te stellen waar het leger ter plekke gefourageerd kan worden. Maar de keizer zou om de vijand te vernietigen en te verhinderen dat zij hun verloren krachten herwinnen, wat meer troepen uit Spanje onder een belangrijke bevelhebber daarheen kunnen sturen, zodat de legers die hij daar nu heeft worden versterkt. Want het staat vast dat de vijanden vorig jaar al binnen hun grenzen zo waren teruggedreven dat zij uit hun boerderijen en dorpen geen of weinig graan kregen. Als het de keizerlijke troepen dit jaar opnieuw lukt hen in te sluiten zou men hen des te gemakkelijker het jaar daarop tot overgave kunnen dwingen en de wereld die al zo lang in onrust verkeert dichter bij de vrede brengen. Moge dat de wil van God zijn aan wiens goedertierenheid ik je voortbestaan toevertrouw.

Het ga je goed, Antwerpen, 7 maart 1529

Je zeer toegenegen vriend Erasmus Schets

Aan de zeer geleerde en uitmuntende heer Erasmus van Rotterdam, zijn belangrijkste vriend en begunstiger, te Bazel

2116 *Aan Johann Lotzer*
Bazel, 8 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Johann Lotzer

Men kan niet tegelijkertijd verlegenheid en liefde voelen. Daarom geeft, zeer geachte heer, liefde voor de wetenschap mij zoveel durf dat ik, hoewel ik u niet door persoonlijke omgang ken en mij niet op bewezen diensten kan laten voorstaan, toch niet aarzelde een smeekschrift tot u te richten. Mijn

5. Een dergelijke brief is niet bekend.
6. Zie brieven 2109, p. 94, en 2285.

vertrouwen werd versterkt door uw buitengewone vriendelijkheid die bij mij door velen en vooral Hieronymus Froben is geprezen.

Waar het om gaat zal ik u in een paar woorden vertellen. Ik bezit diverse aantekeningen van geleerden op Quintilianus en heb gehoord dat u een heel oud handschrift bezit.[1.] Als u mij dit voor een paar dagen beschikbaar wilt stellen verwacht ik dat geleerden daardoor bij zo'n goede auteur niets zullen missen en dat uw kostbare bezit veilig en onbeschadigd met rente bij u terug zal komen. Bovendien zal ik ervoor zorgen dat het nageslacht zal weten aan wie het deze weldaad te danken heeft. Zoals u ziet heb ik dit ook gedaan in het voorwoord van de onlangs verbeterde uitgave van Seneca.[2.]

U bezit ook de arts Marcellus.[3.] Ik zou willen dat u hem bij Quintilianus voegde. Hij zal met de grootste lof voor u uitkomen en bij geen drukkerij zo eervol als bij die van Froben. Als u daarnaast wenst dat ik u een dienst bewijs, zal ik mij ervoor inzetten dat u beseft dat u met allerminst ondankbare personen van doen hebt. Het ga u goed, zeer geleerde arts.

Bazel, 8 maart 1529

2117 *Van Johann von Botzheim*
Überlingen, 8 maart 1529

Hartelijk gegroet. De man uit Gent over wie jij schrijft, Uutenhove,[1.] is nooit verschenen. Vol verlangen zag ik uit naar vriendschap met hem die door jouw aanbeveling nog aantrekkelijker leek. Ik hoop dat het, waar je ook maar naar verhuist of blijft wonen, een plaats is die heilzaam is en het meest geschikt voor je gezondheid en je studies. Benoît[2.] is uit Venetië teruggekomen. Informeer bij hem naar het carnaval dat daar is gevierd.[3.] Via hem verwacht ik als hij bij jou komt de beloofde verdedigingsschriften.[4.] Voor mij is het een kwelling dat jij door dergelijke ruzies wordt geplaagd en aan belangrijkere zaken niet toekomt.

1. Het handschrift was door Ulrich von Hutten in 1520 in Fulda ontdekt.
2. Zie brieven 2091, p. 46-47, en 2108.
3. Ook dit handschrift was door Von Hutten in Fulda gevonden. In 1536 verscheen de tekst in druk bij Froben.

1. Erasmus had blijkbaar Von Botzheim geschreven dat Uutenhove op zijn reis naar Italië hem zou bezoeken.
2. Benoît Vaugris.
3. Op 9 februari 1529.
4. Zie brief 2110, noten 8 en 10.

Over Eppendorf[5] en de anderen ben ik niets te weten gekomen terwijl jij dacht dat ik door de man uit Gent over hen werd geïnformeerd. Maar ik zou graag daar iets over willen weten. Als je wilt kun je me dat veilig via Benoît meedelen, want hij gaat rechtstreeks uit Bazel naar mij toe. Lange tijd hoopte ik enige zekerheid te zullen krijgen over de woelingen in Bazel;[6] maar tot nog toe was dat niet mogelijk en ik denk niet dat jij over dergelijke kwesties graag schrijft. Wees overtuigd van mijn voortdurende vriendschap met jou; wat mij betreft zou ik eerder wensen dat de dood mij nabij was dan dat ik mijn oprechte hoogachting voor je laat varen of eerder ongeïnteresseerd in stand houd.

Ik zit aan deze verblijfplaats vast terwijl onze situatie op een drama uitloopt. Als bij die onlusten uiteindelijk de orde niet wordt hersteld, is het met ons gedaan.[7] Moge het Christus met zijn gebruikelijke barmhartigheid behagen ons in deze benarde omstandigheden te hulp te komen. Het ga je goed. Überlingen, 8 maart 1529

Je vriend als geen andere Johann von Botzheim

Benoît aarzelde of hij op dit moment naar Bazel zou gaan. Als de markt van Frankfurt voldoende oplevert zal hij nu niet komen. In dat geval moet je mij via een andere betrouwbare koerier schrijven wanneer die zich heeft aangediend.

Aan de in alle opzichten volmaakte theoloog en tevens belangrijkste beschermer van de humaniora, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn beschermheer en meest geachte leermeester

Te Bazel

2118 *Aan Antonio Hoyos de Salamanca*
Bazel, 10 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Antonio, bisschop-elect van Gurk

U was zo vriendelijk mij twee brieven te schrijven, zeer geachte jongeman, die ik beide heb beantwoord. Toch heb ik niet met gelijke munt betaald. Want

5. Zie brieven 2086 en 2099 en voor de belangstelling van Botzheim in deze kwestie brief 1934.
6. Zie brieven 2097, noot 1 en 2101, noot 3.
7. Botzheim en zijn kapittel hadden in het voorjaar van 1527 Konstanz verlaten en zich in Überlingen gevestigd, dat katholiek was gebleven.

op uw eerste uitvoerige en zorgvuldig opgestelde brief[1] heb ik kortaf gereageerd; op uw tweede brief[2] die een normale lengte had, was mijn antwoord nog korter[3] omdat ik het op dat moment erg druk had; dit is trouwens bij mij altijd het geval. De bezorger van uw laatste brief beloofde dat hij naar mij zou terugkomen, maar hij heeft zich niet aan zijn woord gehouden. Maar na een paar dagen zei een dienaar[4] dat hij dezelfde brief aan een of andere priester had overhandigd. Als die mij heeft bedrogen, is er niets nieuws aan de hand: dit is het dagelijkse spel van degenen die zich op het nieuwe evangelie laten voorstaan. Als u me voor de derde keer hebt geschreven weet dan dat ik de brief niet heb ontvangen. In uw tweede brief vermoedde u dat ik onvoldoende had begrepen wat het wilde zeggen dat u op zoek was naar een vrij iemand.[5] Ik twijfelde, zeg ik eerlijk, of u een ongetrouwd persoon wilde of iemand die door deze sekten niet is aangetast. Toch veronderstelde ik dat beide het geval was. Maar ik heb eerder nooit het vermoeden gehad dat deze Peter[6] gehuwd is. Zie eens hoe weinig belangstelling ik heb voor de stad waarin een ander leeft.[7]

Alberto Pio heeft mij een jaar geleden[8] een werk gestuurd dat hij nu in Parijs heeft uitgegeven. Kort daarop volgde de ramp in Rome[9] en kon ik niet met zekerheid achterhalen waar Alberto verbleef. Zodoende dacht ik niet over een antwoord aan hem na. Met moeite ben ik eindelijk via brieven van vrienden te weten gekomen dat hij in Frankrijk verbleef. Met een brief[10] heb ik hem op het hart gedrukt de uitgave uit te stellen totdat hij mijn antwoord had ontvangen of, als hij dat niet wilde, de kritiek die hij zo weerzinwekkend maar zonder reden tegen mij had vergaard, te matigen. Maar het boek was al verschenen voordat mijn brief in Parijs kwam en pas laat heb ik een exemplaar gekregen. Zodoende besteedde ik vijf dagen[11] aan het herle-

1. De brief, in dezelfde tijd als brief 2096 geschreven, is niet bewaard gebleven.
2. Brief 2104.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. Het is niet duidelijk of de tekst hier met ‘mijn dienaar’ of met ‘uw dienaar’ vertaald moet worden.
5. Zie brieven 2096 en 2104.
6. Peter Bitterlin; zie brief 2098, noot 3.
7. Vgl. Cicero, *De officiis* 1, 125.
8. Erasmus had het manuscript van Pio's *Responsio paraenetica* al in september 1526 ontvangen; zie brief 1744, p. 192.
9. De ‘Sacco di Roma’, mei 1527.
10. Brief 2080.
11. In brief 2108 spreekt Erasmus over zes dagen.

zen van het boek en het opstellen van mijn *Responsio.*[12.] Tevoren had ik al gehoord dat hij het werk niet op eigen kracht[13.] had geschreven, en in Parijs voegde hij er met hulp van theologen bewijsplaatsen uit de Schrift aan toe. Dat heb ik afgeleid uit een vergelijking met de tekst die hij mij eigenhandig geschreven had toegezonden. Wellicht zal ik een weinig onpartijdige rechter lijken. Desondanks staat dit boek, tenzij ik volslagen blind ben, ver af van het talent en de geleerdheid die ik van Alberto verwachtte.

Tegelijk met mijn haastig geschreven *Responsio* stuur ik u de *Vidua Christiana* die ik desgevraagd aan Maria heb opgedragen, zuster van de keizer en voormalig koningin van Hongarije. Met dit onderwerp ben ik bepaald niet tevreden omdat ik het ingewikkeld vind en weinig geschikt voor een meisje dat, als ik mij niet vergis, op een huwelijk wordt voorbereid.[14.] Toch heb ik papier met woorden gevuld. Maar ik ben benieuwd naar uw oordeel als u tenminste zo vriendelijk wilt zijn tussen uw serieuze studies door deze afleiding op te zoeken.

Deze storm is heel onaangenaam op mij overgekomen. Want terwijl mijn lichaam zo zwak is dat ik zelfs niet in het aangenaamste deel van de lente zonder groot gevaar voor mijn leven van wijn, slaapkamer en klimaat kan veranderen,[15.] word ik nu in de winter gedwongen mijn nest te verlaten waar ik al bijna acht jaar[16.] aan gewend ben. Met de kachels[17.] kan ik even slecht overweg als met de dood. Toch moet de dobbelsteen worden geworpen,[18.] wat de afloop ook moge zijn. Maar om veel redenen is het, denk ik, beter hierover te zwijgen;[19.] hier en elders zijn mensen die mij bedreigen.

Ik zou degene die het paard van uw vriend Peter[20.] terugbrengt meer boeken hebben laten meenemen als ik er zeker van was dat hij de last niet zou weigeren. Ik zal het een andere keer doen, als ik merk dat ik u daarmee een dienst bewijs. Moge onze Heer Jezus u met al uw dierbaren beschermen.

Bazel, 10 maart 1529

12. Zie brief 2108, noot 9.
13. In de tekst staat ‘suo Marte’; vgl. *Adagia* 519.
14. Maria was 23 jaar en weigerde te hertrouwen; zie ook brief 2110, noot 3.
15. Vgl. brieven 296, p. 258, 1805, p. 38 en 2112, p. 100.
16. Zeven jaar en bijna vier maanden.
17. Zie brief 2112, noot 1.
18. *Adagia* 332.
19. Vgl. brieven 2158, p. 209-210, en 2196, p. 302.
20. Peter Bitterlin.

2119 *Aan Jacques Toussain*
Bazel, 13 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Jacques Toussain

Verbaasd vraag ik mij af wat je met die dichtregels[1.] wilt bereiken. Ik heb ze niet verdiend, ze passen niet bij jou en mij en zijn voor de studie van de letteren, ter bevordering waarvan wij ons in het zweet werken, verderfelijk. Het zou beter zijn tegen zulke vastberaden vijanden van de muzen gezamenlijk de strijd aan te binden.[2.] In ieder geval ben jij door mij nooit in woord of daad beledigd en ik sta niet toe dat jij de roem van Budé meer steunt dan ik. Er is geen sprake van dat ik jaloers op hem ben of mijn best doe hem van de top van de roem die hij met eigen verdiensten heeft bereikt, naar beneden te gooien. Ik wilde je hierop wijzen, mijn beste Toussain, niet zozeer in mijn eigen belang, maar in dat van de wetenschap en zelfs van Budé. Dergelijke dichtregels bezorgen hem behoorlijk wat vijandigheid onder mijn dierbare vrienden, want niet iedereen is een Béda. Sta daarom toe, vraag ik je, dat Budé bij iedereen aanzien geniet. Want hoewel ik zeker weet dat hij, een serieus en rechtschapen iemand, aan dergelijke hatelijkheden geen genoegen beleeft, zullen er toch lieden zijn die het tegengestelde vermoeden. Het ga je goed.

Bazel, 13 maart 1529

2120 *Van Johannes Cochlaeus*
Dresden, 13 maart 1529

Hartelijk gegroet. Alles[1.] wat je, achtenswaardige heer Erasmus, hierheen hebt gestuurd, heb ik eerbiedig in ontvangst genomen en zorgvuldig afgeleverd. Ik vind het wel jammer dat je op eigen kosten een privékoerier zo ver hebt

1. In zijn *Ciceronianus* had Erasmus een grap gemaakt over Guillaume Budé; Toussain had Budé's reputatie met twee versregels verdedigd: ‘Desine mirari quare postponat Erasmus / Budaeum Badio; plus favet ille pari.’ (Verbaas je niet langer over het feit dat Erasmus Budé bij Bade achterstelt; hij begunstigt meer zijn gelijke.). Vgl. brieven 2077 en 2291.
2. *Adagia* 11.
1. Waarschijnlijk kopieën van brieven 2086 en 2099, bestemd voor hertog Georg van Saksen; Cochlaeus was bij hem in dienst.

moeten sturen; maar ik betreur het veel meer dat je niet alleen met Eppendorf[2.] problemen hebt, maar ook met Carinus[3.] die ik een tijd geleden in Frankfurt heb gezien. Trek je van dergelijke vijanden niets aan, vraag ik je, want wat kunnen ze jou aan schade toebrengen? Heel listig heeft Luther zich niet alleen laatdunkend over zijn minder belangrijke tegenstanders uitgelaten, zoals er naast mij veel in Duitsland zijn, maar ook over zijn grote vijanden. Intussen bleef hij bij het volk met zijn zaak bezig totdat hij het daar kreeg waar hij het wilde hebben. Sinds lange tijd bezit jij overal ter wereld zo'n grote reputatie dat de grootste geleerden haar niet kunnen verduisteren. Jij beschikt thuis over verscheidene dienaren en secretarissen die jouw eer tegen dergelijke praatjemakers uitstekend kunnen verdedigen, zodat het niet nodig is zelfs één uur vanwege hen te verliezen. Ken jezelf, vraag ik je, of herken liever de geschenken die God je heeft gegeven. Jij, voor wie alle geleerden hun hoofd buigen, dient je niet zo te verlagen dat je slaags raakt met duistere jongelieden die ten koste van jou op roem uit zijn.[4.] De wereld verwacht van jou veel verhevener prestaties die niemand anders kan leveren. Het is ver beneden je waardigheid dat je strijd levert of je inspant om andermans werken bij het drukken van fouten te ontdoen, omdat je van Godswege zo veel en zo overvloedig genade ontvangt om eigen werken te schrijven. Trek je alsjeblief niets aan van bepaalde kletsmeiers, of het nu Spanjaarden, Fransen of Duitsers zijn. Ga verder met het schrijven van nieuwe werken die niemand anders kan schrijven. Bij enkele psalmen heb je buitengewoon duidelijk laten zien tot hoeveel jij met je bloemrijke stijl en je geleerdheid in staat bent, wanneer je de Heilige Schrift heel uitvoerig behandelt en op verschillende manieren bijzonder uitgebreide toelichtingen geeft. Als je mij mijn vrijpostigheid niet kwalijk neemt zal ik je mijn geheime wens vertellen. In het verleden heb ik je gevraagd[5.] om van alle vrije kunsten waarin de jeugd moet worden onderricht, een beknopte samenvatting op te stellen. Nu zou ik je, als je me dat toestaat, met een brandend verlangen willen vragen ook de Heilige Schrift kort en bondig toe te lichten, althans enkele boeken, zodat de betekenis voor hen die hun best doen alle boeken van de bijbel snel te leren kennen, duidelijk vaststaat. Nicolaas van Lyra is te saai, Hieronymus is te uitvoerig en biedt bij uiteenlopende interpretaties geen zekerheid. Moge God ons een toelichting van Erasmus geven die toegankelijk en beknopt is!

De nieuwe evangelisten, nauwelijks volwassen mannen, schrikken er niet

2. Zie brieven 2086, 2099 en 2111.
3. Zie brieven 2085 en 2111.
4. Zie voor soortgelijke adviezen brieven 2124, 2226 en 2272.
5. Een dergelijke brief is niet bekend.

voor terug jou, een oude man die zo beroemd is en van de hele wereld respect verdient, met beledigingen en lasterpraat te bestoken. Ik voel mij werkelijk bezwaard om met mijn brieven ook maar het geringste oponthoud te veroorzaken bij de eerbiedwaardige en bijzondere studies, waarvan ik zie dat zij door God alleen jou zijn vergund. Trek je niets aan, vraag ik je, van het nietszeggende geblaf van wie dan ook. Ga verder met je werken, waaraan afgunst geen schade kan toebrengen en die behalve jij niemand kan schrijven. Draag minder belangrijke personen en je dienaren op aan waardeloze nietsnutten antwoorden te sturen, zodat jij zelf je met onderwerpen bezig kunt houden die beter bij je passen. Jouw Quirinus[6.] zal hen op een manier kunnen behandelen die zij verdienen; of laat, als je dat liever hebt, iets op naam van je kok uitgeven dat jouw eer uitstekend verdedigt en die lieden buitengewoon belachelijk maakt en op hen neerkijkt. Naar mijn mening zijn zij het niet waard dat jij hen prijst of laakt. Ik ben hier nogal uitvoerig omdat het mij verdriet doet dat er ook maar enige aanleiding wordt gegeven je studies te vertragen.

Omdat ik jou niet op hetzelfde moment als de kanselier[7.] heb geschreven wist ik eerst niet dat er door hem een brief aan jou was opgesteld. Toen hij zijn brief had verzegeld zei hij dat hij de brief die aan jou was gericht, naar Straatsburg stuurde; de bode stond klaar. Ik was ook bang dat de brief in Straatsburg zoek zou raken. Kort daarop schreef ik brieven naar jou en Sichard die via Leipzig naar Bazel verzonden zouden worden.

Ik heb nu een heel gevaarlijk meningsverschil[8.] met Luther, want ook hij heeft zijn aanhangers die weinig ingenomen zijn met wat ter verdediging van de kerk tegen hem wordt geschreven. De vorst[9.] is volkomen integer, maar niet iedereen heeft dezelfde instelling. Niet alles durf ik aan een brief toe te vertrouwen; het heeft geen nut dat jij, geachte heer, mij iets geheims schrijft, hoewel ik heel graag ieder geheim van me aan jou zou willen toevertrouwen als brieven tegen onderschepping waren beveiligd. Maar eerlijkheid is nergens veilig.[10.] Je laatste brief[11.] waarover je schrijft heb ik niet ontvangen.

6. Quirinus Talesius.
7. Simon Pistoris; zijn brief is niet bewaard gebleven Wellicht is het de brief waarnaar aan het eind van brief 2086 wordt verwezen.
8. Cochlaeus schreef *Septiceps Lutherus, ubique sibi suis scriptis contrarius* (Leipzig, 22 april 1529) met een opdrachtbrief aan hertog Johann van Saksen, gedateerd 2 januari 1529.
9. Hertog Georg van Saksen.
10. Vergilius, *Aeneis* 4, 373.
11. De brief is niet bewaard gebleven.

Dat ik op twee zetels zit,[12.] komt door de moeilijke tijden. Ik zou zelfs tweemaal twee zetels hebben, een in Rome tussen de *poenitentiarii*[13.] van de paus, de tweede in Frankfurt als deken van de Mariakerk, de derde in Mainz en de vierde in Dresden. Maar de tijden zijn zo dat ik op geen enkele veilig genoeg kan zitten. Toch benauwt het mij niet erg wat voor lot mij te wachten staat als mijn ziel maar veilig in het katholieke geloof blijft. Laat er van mijn arme lichaam maar worden wat God of zelfs mijn vijanden goeddunkt, als het maar in het belang van de kerk is. Mijn vorst krijgt hier vaak een koortsaanval. Hij heeft nu last van zijn andere been;[14.] er stroomt vergif uit waarmee hij was besmet. Als hij op dit moment zou overlijden zou de geestelijkheid van dit land niet zwaarder getroffen kunnen worden.

Voor het feit dat je de titulatuur van More hebt verbeterd, ben ik je hoogst dankbaar en het verheugt mij dat het werkje[15.] ongeacht de kwaliteit is verschenen. Als het niet veel nut heeft biedt het tenminste gelegenheid de lijst van consuls nauwkeuriger te onderzoeken. Ik had liever gewild dat de hele brief door jou was verbeterd. Want ik had hem haastig geschreven en bezit er geen enkele kopie van. Aangezien jij mijn naam meestal als ‘Cochleius’ schrijft, vermoed ik overigens dat er een fout in de spelling zit, want ik schrijf ‘Cochlaeus’. Ik houd beslist niet van deze naam; toch zie ik niet hoe ik hem kan veranderen. Lang geleden[16.] heeft de dichter Remaclus die jij naar ik meen kent, in Keulen mij deze naam gegeven. De Engelsman Harris noemde mij Wendelstinus; dat zou voor mij aangenamer zijn, omdat mijn geboorteplaats in de buurt van Neurenberg Wendelstein heet, dat wil zeggen ‘cochlea’.[17.] Maar nu is deze geleerddoenerij wel genoeg; toch wilde ik je een keer van mijn simpele gedachten hierover of van mijn vergissing op de hoogte stellen, in de hoop dat jij aan je vergissing niet zwaar tilt. Overgens maak ik mij over mijn naam helemaal geen zorgen, behalve over hoe hij in het boek des levens[18.] staat geschreven.

In wat je tegen Eppendorf hebt geschreven[19.] wordt Van Dorp in één adem

12. *Adagia* 602.
13. Leden van de pauselijke rechtbank.
14. Vgl. brief 2141.
15. Cassiodorus' *Consulum Romanorum catalogus* (Bazel, 1529) was aan Thomas More opgedragen.
16. Circa 1507-1508.
17. Cochlaea of cochlea betekent in het Latijn naast ‘slak’ ook ‘spiraal’ en in dit geval ‘wenteltrap’.
18. Vgl. Openbaring 20:12.
19. Vermoedelijk een verwijzing naar de brief aan hertog Georg die aan het begin van brief 2124 wordt genoemd.

genoemd met Lee en Zuñiga. Dit verbaast mij omdat je de indruk wekt dat je erg op Van Dorp was gesteld[20.] en, voor zover ik dat van je vrienden te weten kon komen, hij jou zeer was toegedaan.

Ik wilde je wat schrijven via Wittenberg, want dat was de reden dat de kanselier[21.] en ik een bode daarheen hadden gestuurd met een brief van mijn drukker[22.] en mijn brief aan Philipp Melanchthon.[23.] Jouw bode had een brief[24.] die aan hem was gericht. Ik heb deze met des te meer genoegen en toewijding laten bezorgen omdat jij wellicht de schrijver ervan was. Ik wilde hem niet openen, ook als hij voor mij van levensbelang zou zijn. Maar de kanselier stuurde de bode niet naar mij terug hoewel ik dat had gevraagd en hij dat gisterochtend zelf nog had beloofd. Misschien is hij het vergeten. Hij heeft jouw bode uitbetaald zonder dit vooraf mij te laten weten, hoewel hij hem had opgedragen voor zijn vertrek naar mij toe te komen. Het bevalt hem niet dat ik mijn best doe ter verdediging van de kerk tegen Luther enkele zaken uiteen te zetten.[25.] Hij zou willen dat het priesters vrij stond te trouwen en zegt dat dit gebeurt; naar zijn mening handelen zij die dit proberen te verhinderen tegen de apostel[26.] en de kerk. Een communie onder beide gedaanten lijkt hij goed te keuren evenals de substantie van het brood[27.] in het sacrament. En om kort te gaan lijkt hij dichter bij veel leerstellingen van Luther te staan dan de geestelijkheid zou willen. Maar dit vertel ik je in het geheim.

Ongetwijfeld mopperen veel mensen op mij vanwege de *Septiceps* (als ik een exemplaar had ontvangen, had ik het je graag toegezonden) hoewel ze het boek nog niet hebben gezien. Maar ik heb al lang geleden mij voorgenomen mijn zwakke lichaam en aardse bezittingen aan gevaar bloot te stellen; de wil van de Heer geschiede. Ik stuur je één werkje toe[28.] dat jij als je wilt aan Baer zou kunnen tonen, een zeer integer iemand en geleerde theoloog.

20. Zie brief 1584.
21. Simon Pistoris.
22. Waarschijnlijk Valentin Schumann uit Leipzig, drukker van Cochlaeus' *Septiceps*.
23. De brief is niet bewaard gebleven.
24. Uit deze periode zijn geen brieven van Erasmus aan Melanchthon bekend.
25. Wellicht zijn *Fasciculus calumniarum Lutheri* (Leipzig, 1529).
26. Wellicht een verwijzing naar 1 Korintiërs 9:5; met de apostel is hier Paulus bedoeld.
27. Dit in tegenstelling tot de transsubstantiatie van het brood volgens de leer van de katholieke kerk.
28. Een deel van de tekst van de *Fasciculus* in handschrift.

In ieder geval zou ik graag ook jouw toonaangevende oordeel over dit meningsverschil horen; maar ik durf je niet te vragen om ook maar een ogenblikje aan mijn bepaald niet stijvolle brief te besteden. Ik zou graag hebben dat je, wanneer je een keer een betrouwbare koerier hebt die naar mijn vorst gaat, bij een brief aan de vorst een brief aan mij insluit. Anders moet je niets schrijven dat geheim is. Werd mij maar een gelegenheid geboden jou op enigerlei wijze van dienst te zijn! Als je moet verhuizen, ken ik geen plaats die geschikter voor je is dan Keulen. Maar jij zult met al je wijsheid het beste weten wat je te doen staat. Het ga je goed, zeer illustere en eerbiedwaardige leermeester, hoogste leider van de ware geleerdheid.

Dresden, 13 maart 1529

Ik houd mij aanbevolen bij de zeer geleerde en achtenswaardige heren meester Baer en Beatus Rhenanus en ook bij Sichard, als hij in Bazel is, wat ik niet denk.

Van harte je goede naam en voortreffelijkheid toegedaan, Johannes Cochlaeus

2121 *Aan Bernhard von Cles*
Bazel, 14 maart 1529

Erasmus groet Bernhard, bisschop van Trente

Zeer geachte bisschop, ik weet dat u mij terecht vrijpostig vindt omdat ik u, terwijl u onder zoveel zware bezigheden bijna bedolven bent, met mijn brief lastigval. Maar in een paar woorden zal ik aangeven wat de reden is. Kort geleden heb ik een zekere Polyphemus,[1] die niet veel verstandiger en minder drankzuchtig is dan de Cycloop[2] van Homerus, eropuit gestuurd om een werkje[3] dat aan koningin Maria is opgedragen, naar Hongarije te brengen. Want hij verlangde zo naar deze taak, hij zat me zo op de nek en bracht me zo in het nauw dat ik dacht dat ik met de twaalf goudstukken die ik hem als reisgeld meegaf, voor weinig geld mijn rust had teruggekocht. Nu stuur ik hetzelfde werk naar de zeer illustere koning Ferdinand die daarin enkele

1. Felix Rex.
2. Een duidelijke verwijzing naar het colloquium *Cyclops sive Evangeliophorus*, dat voor het eerst in de Colloquia-editie van maart 1529 bij Froben verscheen; zie ASD I, 3, p. 603-609; vertaling: *Gesprekken*, p. 411-419.
3. *De vidua christinana*; zie brief 2100.

keren wordt vermeld.[4] Wilt u in al uw wijsheid het hem op een geschikt moment aanbieden[5] als u tenminste van oordeel bent dat hij die door zoveel bezigheden wordt overspoeld, enig vrij moment heeft hiernaar om te kijken?

Het boek wordt tegelijk met brieven[6] bezorgd door Christoph von Carlowitz, een jongeman van adellijke komaf, maar die heel ver afstaat van alle ondeugden waaronder dit slag mensen doorgaans gebukt gaat. Want zijn talenten zijn mij door en door bekend omdat hij bij mij in huis woonde. In het Latijn is hij zo bijzonder bedreven, dat ik mij niet schaam de zegepalm aan hem af te staan; in het Grieks is hij niet onervaren en met goed resultaat heeft hij rechten gestudeerd. Deze gaven gaan vergezeld van een bijzonder ingetogen en bescheiden wijze van optreden. Ik twijfel er niet aan dat heel veel mensen verlangen onder de dienaren van de zeer illustere koning te worden opgenomen, maar denk dat er heel weinig aan hem gelijk zijn. Daarom meen ik dat u, als u zo goed wilt zijn hem overeenkomstig uw gebruikelijke vriendelijkheid bij de koning te introduceren, evengoed voor de belangen van de uitmuntende vorst als die van deze jongeman hebt gezorgd. Als u in uw wijsheid een ander besluit neemt moet u zich door mijn aanbeveling niet bezwaard voelen.

We leven hier niet zoals we willen, maar naar beste kunnen.[7] Ik zou willen dat Gods goedheid tegen deze ziekte een middel vindt zonder oorlog! Want dergelijke middelen zijn intussen erger dan de kwaal zelf. De rest zult u van Carlowitz te horen krijgen als u zo vriendelijk wilt zijn met hem een gesprek te voeren. Moge de geest van Christus bij uw vergadering[8] aanwezig zijn en de goedheid hebben ons door middel van u in plaats van de stormen van dit moment enige rust te geven. Het ga u goed.

Bazel, 14 maart 1529

4. ASD II, 6, p. 266, 268 en 332.
5. De bisschop had de officiële aanbieding al geregeld; zie brief 2130, p. 136.
6. Brieven 2121, 2122 en 2123 en andere aan Ferdinand en Johann Henckel; zie brief 2130, p. 137.
7. *Adagia* 743.
8. De Rijksdag van Speyer; zie brief 2107, noot 1.

2122 *Aan Simon Pistoris*
Bazel, 14 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Simon Pistoris

Ik had een koerier[1.] naar jou toe gestuurd die ik op eigen kosten had gehuurd. Ik neem aan dat hij bij jou is geweest, want hij is nog niet teruggekeerd. Nu bood Christoph von Carlowitz mij een gelegenheid je te schrijven. Ik had hem eerder[2.] meermalen met enige schroom bij de zeer illustere vorst aanbevolen omdat ik mij enigszins over mijn aanbeveling schaamde. Maar sinds ik hem door zijn verblijf in mijn huis van dichtbij heb meegemaakt en door en door heb leren kennen, zou ik niet aarzelen hem op mijn verantwoording bij ongeacht welke vorst aan te bevelen. Het Latijn beheerst hij uitstekend, in het Grieks is hij behoorlijk onderlegd en hij heeft met goed resultaat rechten gestudeerd. Daarbij is hij nuchter in zijn oordeel en hoffelijk in zijn manier van optreden; hij heeft niets van uiterlijk vertoon en arrogantie. Om kort te gaan, in niets lijkt hij op die Thraso.[3.] Hij wordt gedwongen de muzen aan wie hij zijn hart heeft verpand te verlaten en zich aan het hofleven te wijden. Zeer veel hoop heeft hij op zijn vorst Georg gevestigd. Ook ik heb goede hoop als jij althans in al je vriendelijkheid zo goed wilt zijn met je gezag en aanzien mijn aanbeveling te steunen. Ik vraag je nadrukkelijk dit te doen. Neem van mij aan, je bewijst een dienst aan een jongeman die het verdient, je dankbaar zal zijn en je niet zal vergeten.

Bazel, 14 maart 1529

2123 *Aan Balthasar Merklin*
Bazel, 15 maart 1529

Erasmus groet Balthasar, bisschop van Hildesheim

Al lang, zeer geachte bisschop, ben ik erg op uw innemende welwillendheid gesteld omdat ik terdege besef hoeveel ik u vanwege uw bijzondere sympathie voor mij verschuldigd ben. Maar tot nog toe heeft zich geen gelegenheid voorgedaan om u van mijn kant een teken te geven van mijn dankbaarheid. Nu is zojuist deze jongeman[1.] verschenen die vanwege zijn adellijke afkomst, maar nog veel meer vanwege zijn bijzondere begaafdheid aanzien geniet. Hij wenst kennis met u te maken. Als u er geen bezwaar tegen hebt hem te leren kennen zult u - dat weet ik zeker - erg gesteld op hem raken.

1. Vgl. het begin van brief 2120.
2. Zie brieven 1924, p. 374 en 1983, p. 120-121.
3. Snoevende soldaat in Terentius' *Eunuchus*; hier spotnaam voor Heinrich Eppendorf.
1. Christoph von Carlowitz, zie brieven 2121 en 2122.

Hij zal u uitvoerig over de algemene gang van zaken hier en mijn persoonlijke toestand informeren omdat het niet veilig is ieder onderwerp aan een brief toe te vertrouwen. Niet alleen enkele lieden die zich bij deze nieuwe partijen hebben aangesloten, gaan tegen mij tekeer, maar ook van de kant van de tegenpartij Béda en Cousturier, eenvoudigweg waanzinnige theologen, en ten slotte slagordes van pseudomonniken[2.] die even dwaas zijn. Ten gevolge hiervan kan ik mij niet staande houden als ik niet door de gunst van vorsten word gesteund. Want niemands verdorvenheid zal bij mij zoveel invloed hebben dat ik van het lidmaatschap van de kerk afzie.[3.]

De komst van de zeer illustere koning[4.] heeft bij alle goede mensen hoop gewekt. Het is mijn wens dat hij evenzo met de steun van Christus' geest de storm van dit moment tot bedaren brengt. Het ga u goed.

Bazel, 15 maart 1529

2124 *Van hertog Georg van Saksen*
Dresden, 15 maart 1529

Georg, bij de gratie Gods hertog van Saksen, landgraaf van Thüringen en markgraaf van Meissen

Ontvang mijn groeten, genade en gunst, zeer geleerde Erasmus. Met een brief heb ik mijn uiterste best gedaan Heinrich Eppendorf ervan te weerhouden u bij uw vruchtbare wetenschappelijke arbeid lastig te vallen. Des te groter was mijn droefheid toen ik uw brief las met daarbij een bijlage[1.] die het verloop van het hele drama bevat. Want wat is er schandelijker dan dat u die door uw leeftijd en geleerdheid verreweg het meest gezaghebbend bent, door zo iemand wordt aangevallen? Maar als ik, beste Erasmus, in uw positie verkeerde zou ik mij tegenover hem zo gedragen, dat ik mij van zijn schaamteloze opschepperij minder zou aantrekken dan van, zoals men gewoonlijk zegt, voorbijkomende vliegen.[2.] U ziet immers wat hij met die strijd probeert te bereiken, namelijk om nadat hij met u slaags is geraakt goedschiks of kwaadschiks wereldberoemd te worden. Door deze ambitie gedroeg hij zich als

2. Zie brief 2094.
3. Vgl. brief 2082, noot 71.
4. Ferdinand was naar Speyer gekomen om de rijksdag voor te zitten.
1. Mogelijk een concepttekst van de *Admonitio adversus mendacium*, die in 1530 zou verschijnen.
2. *Adagia* 466; zie voor een soortgelijk advies brief 2120, p. 111.

een toneelspeler met een masker zodat hij liever hoogstaand en edelmoedig wilde lijken dan dit te zijn. Waarvoor was het anders nodig dat hij bij kwesties die van geen enkel belang zijn overal een aanleiding zocht met u in conflict te raken? En dat hij na het bedenken van beledigingen zo schaamteloos een afspraak maakte en verlangde dat u door een of ander werkje te publiceren[3.] zou laten zien zijn vriend te zijn?

Ik zou u niet willen aanraden de bijlage met uw aanklachten[4.] uit te geven. Want hij verdient het absoluut niet dat het nageslacht hem via u leert kennen. Bovendien komen in hetzelfde overzicht veel gebeurtenissen en overeenkomsten aan de orde die haaks staan op wat eerlijk en betamelijk is en die u onwaardig zijn, behalve dat ik overal uw bescheidenheid herken die u gewoonlijk laat zien wanneer u zelfs uw grootste vijanden gunstig probeert te stemmen. Hoewel het vooral mijn wens is u van deze zo oneerlijke strijd te bevrijden en u hiertegen te beschermen, wil ik toch door mijn tussenkomst uw zaak niet verder verergeren omdat ik had gemerkt, dat mijn brief bij hem zo weinig effect had dat hij zich veel driftiger en onstuimiger tegenover u gedroeg dan voordien. Zodoende ben ik niet van plan de man onder welk voorwendsel ook maar naar zijn vaderland terug te roepen.[5.] Al eerder heb ik immers niet zonder risico voor mijn goede naam en belangen ondervonden, hoe onveilig het is mensen met zo'n karakter voor openbare functies in te zetten. Ik ben niet uit op zijn ondergang. Maar omdat ik niet bij machte ben hem te genezen ongeacht welke taken hij krijgt opgedragen, is het raadzamer dat ik hem zich met zijn eigen zaken laat bezighouden. Ik denk niet dat u, wanneer ik u serieus om raad vroeg, mij zou adviseren zo iemand bij mij in dienst te nemen.

U schrijft dat de partij van het evangelie bij u zo sterk wordt dat u met veel andere rechtschapen mensen aan verhuizen moet denken.[6.] Hoewel dit voor mij zeer onaangenaam is te horen en ik zou wensen dat uw leeftijd u toestaat bij ons te kunnen leven, moet u toch, omdat u niet als enige aan zo krenkende beledigingen bent blootgesteld, het leed verdragen dat u met ons gemeen hebt. Want u zou nauwelijks geloven met wat voor onwaardige en onterechte beledigingen Luther mij dezer dagen door de uitgave van een werkelijk emotioneel antwoord[7.] opnieuw te kijk heeft gezet, tenzij u dit uit

3. Zie brieven 1941 en 2086, p. 32.
4. Zie noot 1.
5. Vgl. brief 1934, p. 46.
6. Zie brief 2097, noot 1.
7. *Von heimlichen und gestolen brieffen* [....] *widder Hertzog Georg zu Sachsen* (Wittenberg, 1529), een reactie op hertog Georgs *Ayn kurtzer Bericht* (Augsburg, 1529).

smaadschriften te weten komt die over en weer zijn geschreven. En omdat ik zie dat deze tijden geesten voortbrengen die niet veel verstandiger zijn, vooral onder lieden van die partij, moet ik alle vergrijpen die in weerwil van mijn waardigheid en verdiensten tegen mij worden gepleegd, gelaten over mij heen laten komen. Daarom moet ik veel, ja zelfs alle tijd besteden aan christelijke naastenliefde en de openbare orde als ik althans met mijn inschikkelijkheid mijn zaak niet zwakker maak. Het ga u goed.

Dresden, 15 maart 1529

Georg, hertog van Saksen etc.

2125 *Aan Francisco de Vergara*
Bazel, 17 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Francisco de Vergara

Maar al te waar is het spreekwoord[1] dat een mens een luchtbel is. Je had me opgewekt geschreven, je schrijft me opnieuw[2] terwijl je ziek bent. Ik kreeg je brief terwijl ik redelijk gezond was; nu antwoord ik terwijl ik ziek ben. Want een heel zware verkoudheid[3] heeft mij overvallen die met koorts gepaard gaat en een gevaar voor mijn leven vormt. Op deze wijze heeft maart mij begroet. Toch bereid ik mij intussen op mijn verhuizing voor en word ik gedwongen uit het nest waar ik al zoveel jaren aan gewend ben weg te vliegen; want ik vrees dat de behandeling die de heiligen hebben ondergaan[4] ook mij een keer overkomt. Bovendien koesteren sommigen een heel dwaze, maar bijzonder hardnekkige verdenking, namelijk dat ik in het geheim het met deze sekten eens ben, hoewel juist de meest fervente aanhangers mij het meest haten. Met gevaar voor mijn leven moet ik daarom voor dit gevaar voor mijn leven vluchten.

Maar om, mijn beste Francisco, enigszins op jouw brief terug te komen: als een brief die is verzonden de ontvanger op dezelfde wijze verplicht als een geldlening, ben jij de crediteur omdat je als eerste met zo'n uitvoerige,

1. *Adagia* 1248.
2. Beide brieven zijn niet bewaard gebleven.
3. De verkoudheid begon rond 15 maart en duurde tot het einde van de maand.
4. Verwijzing naar de beeldenstorm; zie brief 2097, noot 1.

geleerde en vriendelijke brief het voortouw hebt genomen. Maar omdat ik je ook rente was verschuldigd, heb ik nauwelijks de helft van het kapitaal terugbetaald. Ik heb namelijk voor goed Grieks in slecht Latijn geantwoord,[5.] dat wil zeggen brons voor goud gegeven.[6.] Indien jij met al je vriendelijkheid mijn verlangen (voor wat dit waard is) om mijn dankbaarheid te tonen welwillend hebt aanvaard, ben ik hierdoor jou ook weer iets verschuldigd. Toch bevrijd je me niet alleen van mijn schuld, maar je zegt zelfs eerlijk dat je ook bij mij in het krijt staat. Je had geen enkele reden je te verontschuldigen, maar als dit wel het geval was, wilde ik liever dat ik iets had om met recht mijn beklag te doen dan dat jij een goede reden hebt jezelf te verontschuldigen. Wat was dat voor een hardnekkige en gemene ziekte[7.] die een jongeman, geboren om de wetenschap te steunen, meer dan een jaar aan het bed gekluisterd hield?[8.] Ik denk trouwens dat je al lang weer bent hersteld, want jouw brief[9.] die op 30 juni in Madrid was geschreven, kreeg ik pas in maart.

Wij leven hier inderdaad, niet zoals we willen, maar voor zover wij kunnen.[10.] Ik vrees dat er onaangenamere gebeurtenisen zullen volgen, als het tot een gewapend treffen zal komen waar tot nog toe het voorspel op te lijkt wijzen. Beide partijen vertrouwen op hun eigen krachten, maar de afloop van de oorlog is ongewis. Moge Christus als een *deus ex machina* deze tragedie een gelukkig einde bezorgen. Laten we vanaf nu, mijn beste Francisco, niet onderling strijden met het tellen en wegen van brieven, maar met een zuivere genegenheid van onze harten. Als zij sterk en bestendig is doet het er niet zo veel toe hoe kort of sporadisch de brieven zijn die komen, ofschoon ik vurig wens dat onze vrienschap ook deze vrucht zal voortbrengen. Moge de Heer je in goede gezondheid laten leven.

Bazel, 17 maart 1529

5. Brieven 1876 en 1885.
6. *Adagia* 101.
7. Zie brief 2004, p. 174.
8. Vgl. Horatius, *Satiren* 1, 1, 81.
9. De brief die niet bewaard is gebleven, was kennelijk tegelijk verzonden met de brieven 2003 en 2004, die Erasmus respectievelijk met brieven 2134 en 2133 beantwoordde.
10. Zie brief 2121, noot 7.

2126 *Aan Alfonso de Valdés*
[Bazel], 21 maart 1529[1.]

Erasmus van Rotterdam groet Alfonso de Valdés

Uw waarschuwing voor Pantolabus[2.] kwam te laat, of liever gezegd, uw brief[3.] kreeg ik te laat, rond 7 maart, toen ik alles wat naar de jaarmarkt van Frankfurt moest worden meegenomen had voltooid. Hetzelfde werkje[4.] dat clandestien zonder drukkersnaam in Parijs was verschenen, kreeg ik een paar dagen eerder via vrienden toegezonden. Ze hadden er een voorwoord aan toegevoegd, gericht aan de kardinaal[5.] die aan het hoofd van de orde staat. Maar ze hadden enkele passages verwijderd waarvan ze wisten dat die in Frankrijk voor hen nadelig en voor mij voordelig zouden zijn. Ik heb dit afgeleid uit een vergelijking met de Spaanse uitgave. Van mijn brief aan koning Frans, waarvan ik u een kopie meestuur, hadden ze alleen de passage 'Hij verkondigt de leugen dat de keizer oneerlijk is'[6.] overgenomen. De Fransman begreep dit niet. Als ze hadden gezegd 'onbillijke voorwaarden', had hij ook ermee ingestemd. Wat erop volgde[7.] en aan mijn colloquium *Puerpera* was ontleend hadden ze helemaal weggelaten omdat ze wisten dat de oren van de Fransen dit op geen enkele manier zouden verdragen. Want om aan te tonen dat God genoeg te doen heeft, zelfs als hij zwangere vrouwen bij hun bevalling niet helpt, zegt Eutrapelus voor de grap tussen de overige conflicten onder de vorsten: 'De keizer streeft naar een nieuwe heerschappij over de hele wereld.'[8.] Alle kritiek zit hem in het woord 'nieuw', alsof er ooit een andere heerser over de hele wereld heeft bestaan dan God. Want heden ten

1. Omdat in deze brief een passage wordt herhaald, is het aannemelijk dat het om een kopie van een haastig geschreven brief gaat die 2 maart als datum heeft. Valdés noemt deze datum aan het begin van brief 2198.
2. Met Pantolabus is Luis de Carvajal bedoeld; Erasmus gaf hem die naam in zijn *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum*; Pantolabus (letterlijk 'alles-grijper') is de naam van een parasiet die in Horatius' *Satiren* voorkomt (1, 8, 11 en 2, 1, 22); zie ook brief 2110, noot 10.
3. De brief is niet bewaard gebleven; zie brief 2133, p. 141.
4. *Apologia monasticae religionis diluens nugas Erasmi*; zie brief 2110, noot 10.
5. De franciscaan Francisco de Quiñones.
6. Niet de woorden van Erasmus; de beschuldiging is gebaseerd op brief 1722, waarin Erasmus schrijft: 'Hoewel sommigen menen dat die vrede [van Madrid] met harde, om niet te zeggen onbillijke voorwaarden is gesloten, vertrouw ik er toch op dat etc.'
7. In de Salamanca-editie.
8. Deze passage in de eerste uitgave van het colloquium (februari 1526) leverde kritiek op en werd in de tweede uitgave (maart 1529) vervangen door: 'Karel is van plan de grenzen van heerschappij uit te breiden.' Zie ASD I, 3, p. 454; vertaling: *Gesprekken*, p. 286.

dage geldt de hele wereld nog niet als volledig verkend en het deel dat bekend is, heeft nog nooit aan één iemand gehoorzaamd.

Ik voer hier geen discussie over de alleenheerschappij van de keizer. Maar om te zorgen dat u begrijpt op wat voor dwaze argumenten die man het gezag van de keizer baseert, zegt hij: 'Wat de zon aan de hemel is, is de keizer op aarde.' Daarentegen maken rechtsgeleerden die deze waardeloze discussie naast veel andere hebben geïntroduceerd, de paus tot zon en de keizer tot maan. Ik zou deze vergelijking aannemelijk vinden als één iemand voor alle afzonderlijke volkeren op aarde kon zorgen, zoals de zon met zijn onvermoeibare beweging over de hele wereld trekt, hem verlicht en in stand houdt. Vervolgens zegt hij: 'Aristoteles verkiest de alleenheerschappij boven de aristocratie.'[9] Hij spreekt zijn voorkeur daarvoor uit als er iemand wordt gevonden die het beste en verstandigste van iedereen is. Maar hij noemt het alleenheerschappij, niet over de hele wereld, maar over ieder afzonderlijk gebied, zoals van Kretenzers, Spartanen, Atheners etc. Niets verbiedt het bestaan van een alleenheerschappij over één staat. Want wat zij meestal uit Homerus citeren: 'Veelhoofdig gezag is niet goed, er moet één heerser zijn.'[10] slaat op de bevelhebber van één leger wiens macht behalve in de strijd toch niet onbeperkt was. Juist daarop wijst Aristoteles. 'Maar ook Christus' zegt hij 'keurde het gezag van de keizer goed, "Geeft aan de keizer"[11] etc.' Als Christus zijn leer in Savoye had verkondigd en bij een soortgelijke gelegenheid hem een munt van de hertog was getoond zou hij hebben gezegd: 'Geeft aan de hertog wat aan de hertog toekomt.' etc.

U ziet hier de scherpzinnigheid van de man die zich erop beroemt dat hij bedreven is in de logica, fysica en metafysica. Dit gaat, zoals ik zei, niet over de inhoud, maar over de buitengewone dwaasheid van de man. Maar het verbaast mij niet dat er onder zoveel duizenden mensen iemand wordt aangetroffen die dergelijke dingen durfde te schrijven. Het verwondert mij meer dat dit op verschillende plaatsen door franciscanen wordt gedrukt en dat zij niet in de gaten hebben hoe zij zich bij rechtschapen en geleerde mensen belachelijk maken. Zodoende is het duidelijk dat dit soort lieden buitengewoon dwaas is of een heel lage dunk van het mensdom heeft. Wat te zeggen van het feit dat hij in zijn hele werk mij als een vijand van alle vrome kloosterordes voorstelt, omdat ik ergens een aanmerking maak op het ongodsdienstige bijgeloof of de gewetenloosheid van enkele lieden? Onderwijzen of vermanen is bij hem haten, van mening verschillen betekent bij hem belasteren. Daarnaast citeert hij mijn woorden nooit zoals ze er staan, maar hij ver-

9. In *Politica* 3, 16 en 17; ook 3, 5 en 6 en 6, 6.
10. *Ilias* 2, 204.
11. Matteüs 22:21; Marcus 12:17; Lucas 20:25.

minkt ze of voegt er iets aan toe. Bovendien betrekt hij wat ik tegen drie of vier slechte monniken heb gezegd, voortdurend op alle ordes. Zo vaak herhaalt hij een opmerkelijke leugen, namelijk dat ik de goede monniken niet van de slechte onderscheid terwijl ik dat bijna nergens niet doe. Dit is de zuivere eenvoud van de geroemde orde die uit het Paradijs is gevloeid.[12.] Ik denk dat ik kan raden wie de auteur van dit werkje is. Hij verklaart immers dat hij in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Spanje is geweest, hoewel hij desondanks tegen mensen die de wereld rondtrekken tekeergaat.

Een paar maanden geleden kreeg ik bezoek van een franciscaan, een jongeman met een beschaafd voorkomen; hij sprak gemakkelijk Latijn, had een redelijke kennis van de Griekse literatuur en bezat daarnaast een aangeboren welsprekendheid.[13.] Hij begon mij te vertellen waar de theologen en monniken in Frankrijk mee bezig waren. Ten slotte spoorde hij mij ook aan tijdig voorzorgsmaatregelen te treffen en zei dat hij een van degenen was die vastberaden voor mijn belangen opkwamen. Toen hij dit veld had betreden ging ik op andere onderwerpen over, ten dele omdat de gardiaan van mijn woonplaats erbij was en ten dele omdat ik alles wat hij vertelde met meer zekerheid uit brieven van mijn vrienden te weten was gekomen. Toch beviel zijn karakter mij en ik had besloten hem voor een paar maanden gastvrijheid in mijn huis te verlenen, als hij daar misschien gebruik van wilde maken. Daarom nodigde ik hem voor de volgende dag voor het middagmaal uit; om met elkaar wat vrijer te kunnen spreken nodigde ik de gardiaan niet uit. Hij kwam, maar sleepte als medebroeder[14.] een Thraso[15.] mee, een man op leeftijd, en maakte mij wijs dat deze een leek was (hoewel hij naar ik achteraf vernam priester was) om te voorkomen dat hij werd gedwongen met mij Latijn te spreken. Vanwege de bijzonder onaangename hooghartigheid van die man was ik zo beledigd dat mijn genegenheid voor de jonge man bekoelde.

Na afloop van de maaltijd herhaalde hij waar hij de vorige dag mee was begonnen en deelde mee dat het zijn bedoeling was door allerlei landen te reizen en bij geleerden bekend te worden. Want hij bracht twee aanbevelingsbriefjes mee, een van Bade, en een ander van Budé, waarvan duidelijk bleek dat hij ze had afgetroggeld. Van mij verlangde hij dat ik hem bij al mijn

12. Verwijzing naar de bul *Exivi de paradiso* (6 mei 1312) van paus Clemens V waarin de kloosterregel van de franciscanen werd goedgekeurd.
13. Zoals verderop uit deze brief blijkt, vond het bezoek waarschijnlijk in de zomer van 1527 plaats toen Erasmus bezig was met het opstellen van zijn testament; zie brief 1779a.
14. Volgens de regels van de orde mocht een franciscaan zich niet alleen buiten het klooster begeven.
15. Snoevende soldaat in Terentius' *Eunuchus.*

vrienden zou aanbevelen; hij had achterhaald welke vrienden ik in welke plaatsen had en leek bereid waar ter wereld ook maar heen te gaan als hij maar door mij was aanbevolen. Op dat moment wees ik om veel redenen zijn verzoek af, maar vooral omdat het niet verstandig was een onbekend iemand bij dergelijke mensen te introduceren; want zoiets was voor mij dikwijls weinig succesvol verlopen. Toen hij zich op zijn aanbevelingsbriefjes beriep las ik ze hardop. Daaruit bleek dat zij zelf de man niet kenden. Hij drong erop aan dat ik hem ten minste bij twee of drie belangrijke personen zou aanbevelen. Ik weigerde dat te doen. Ten slotte vroeg hij om een briefje dat ik hem zogezegd eigenhandig had geschreven en dat hij met zich zou kunnen ronddragen. Ik weigerde het terwijl ik mij zelfs ergerde. Want met deze trucjes ben ik meermaals door dergelijke zwervers bedrogen.

Intussen kwam een dienaar met het bericht dat er twee geleerde heren aanwezig waren met wie ik het opstellen van mijn testament moest regelen.[16.] Het was op dat ogenblik erg moeilijk het goed geheim te houden. Toen ik hen tegemoet snelde smeekte hij mij om hem tenminste een aalmoesje te geven (want dit woord gebruikte hij). Omdat ik met iets anders bezig was zei ik 'Ik heb het al gegeven', en dacht dat hij op een geschikter tijdstip bij mij zou terugkomen. Twee dagen later is hij in deze stad gesignaleerd. Veel moeite heeft hij gedaan wat geld bijeen te schrapen, maar bij mij is hij niet teruggekomen. Hij is het die met dit werkje wraak heeft genomen voor zijn ergernis, als mijn vermoeden mij niet bedriegt. Want de orde heeft nauwelijks een ander die het Latijn zo goed beheerst. Hij behoort niet tot de groep die men observanten noemt, maar tot de Coletani[17.] - iets dat ik van een of andere franciscaan heb vernomen. Als ik mij niet vergis komt hij uit Brabant of Gelderland. Ik twijfel er niet aan dat hij zich nu in Italië of Hongarije bevindt om zijn rondreis af te sluiten. Zie eens hoe gevaarlijk het is dat soort mensen iets te weigeren. Hij is trouwens de enige die ik zonder reisgeld heb weggestuurd, hoewel ik dikwijks door de meest haveloze mensen ben lastiggevallen.

Ik moest lachen toen het boek aan de schandpaal werd genageld.[18.] Door die methoden zullen zij sneller worden overwonnen dan door verdedigingsgeschriften. Op een dergelijke manier heeft in Leuven een of andere broeder een boek dat Lee tegen mij had geschreven[19.] en in de bibliotheek van de franciscanen laten plaatsen, van binnen en buiten met menselijke uitwerpselen

16. Zie noot 13.
17. Mannelijke tak van de clarissen, in 1517 opgeheven.
18. Zie brief 2163, noot 24.
19. *Annotationes in Annotationes Novi Testamenti Desiderii Erasmi* (Parijs [1520]); zie brief 1037.

ingesmeerd en bedekt, zodat het een paar dagen in de bibliotheek stonk. Toen degenen die haar betraden onderzochten wat voor stank het was, werd er nadat men in alle hoeken had gekeken niets gevonden. Uiteindelijk volgde een slimmer iemand de sterkte van de geur en ontdekte de bron. De gardiaan wilde het boek aan het volk tonen en een blinde bliksem op de dader laten neerkomen. De hele gebeurtenis heeft zich trouwens buiten mijn medeweten afgespeeld, de bedenker kende ik niet totdat ik hier terugkeerde.

Graaf Hermann von Neuenahr was verontwaardigd omdat de dominicaan Jacob van Hoogstraten kritiek op hem had geleverd. Hij was een rabbijn[20.] en prior van het schitterende en rijke klooster in Keulen. De graaf kon de man niet in bedwang houden, totdat zijn verwanten de dominicanen berichtten dat zij daarna geen kazen in het gebied van de graaf of van zijn verwanten mochten verzamelen. Zij dachten dat de dreigementen loos waren en probeerden op de gebruikelijke manier aan eieren en kazen te komen. Er vond een verschrikkelijke aanval op hen plaats. Hiermee zijn ze voor een heel jaar gestraft. Zodoende aanvaardde Jacob, door zijn medebroeders gedwongen, de vredesvoorstellen.[21.] Ik bezit een geschrift waarin hij zijn dwaling erkent.[22.] Hoewel hij daar de beledigende woorden die hij tegen de graaf had geschreven, weer laat horen, beweert hij desondanks en zweert hij bijna dat hij steeds de grootste waardering voor de graaf heeft gehad. Een fraaie herroeping die eerder bij een paljas dan bij een theoloog past.

Ik zie dat het mijn lot is, mijn beste Valdés, dat niemand mij meer schade toebrengt dan degenen die mij meer met hun ijver dan met hun verstand steunen. In Parijs heeft iemand een anonieme brief gepubliceerd om mij te beschermen. Dit feit maakte Béda gewoonweg razend, zodat hij opnieuw zijn gal over mij uitspuugde.[23.] Op dezelfde manier bracht een brief van iemand bij u beroering teweeg onder de pseudomonniken die Pantalabus in het geheim als hun woordvoerder lieten optreden.[24.] Er zou zich nooit een drama tussen mij en de Parijse theologen afspelen als de sympathie van een zekere Berquin, die mij krachtig maar wat onnadenkend steunt, hen niet

20. Term door Erasmus ironisch voor theologen gebruikt.
21. Erasmus vertelt dit verhaal ook in brieven 877, p. 123, 1173, p. 150, 1892, p. 292 en in *Adagia* 3664.
22. Dit geschrift is niet bewaard gebleven.
23. In het voorwoord van Béda's *Apologia adversus clandestinos Lutheranos* (oktober 1528) is geen sprake van een brief, maar van twee boeken (zie voor een ervan brief 1875, noot 18). Béda schreef ze toe aan aan Pierre Caroli en Louis de Berquin, die beiden de beschuldiging ontkenden.
24. Zie brief 2198, noot 7.

tegen mij in het harnas had gejaagd, tegelijk tot zijn als mijn nadeel. Hij laat zich leiden door de meest dappere, maar rampzalige plannen.

De veroordeling van de *Colloquia* gaf een hoop gedoe onder geleerden. Een zekere Colines had naar men zegt vierentwintigduizend exemplaren van de *Colloquia* laten drukken in een handzaam formaat, maar verzorgd.[25.] Dat had hij niet gedaan uit sympathie voor mij, maar omdat hij op winst uit was. Wat moet ik verder zeggen? De mensen hadden niets anders dan de *Colloquia* in hun handen. Er was een gerucht aan voorafgegaan, wellicht opzettelijk door de drukker verspreid, dat dit werk zou worden verboden. Dit feit vergrootte de gretigheid van de kopers. Daarom heeft Béda, toen hij toevallig een rector[26.] van hetzelfde slag had gekregen en enkele samenzweerders erbij had betrokken, voor deze verordening gezorgd. Eigenlijk heeft zij betrekking op de gebruikelijke lessen aan de colleges waarmee men universitaire graden bereikt. Want wanneer nu aan alle colleges de grammatica wordt behandeld, is dat gedaan om winst te behalen, maar met groot nadeel voor de studies.[27.] Dergelijke listige streken halen ze vaak uit. Toch maakt deze verordening geen melding van ketterij. Mogelijk staat hun mijn gebrekkige Latijn niet aan en willen zij niet dat door bestudering hiervan de meer lezenswaardige auteurs de jeugd uit handen worden genomen. Maar in Saksen hadden zij een gruwelijker gerucht verspeid, namelijk dat in Frankrijk zes bisschoppen waren aangewezen om over ketterse boeken een uitspraak te doen en dat de aartsbisschop van Rouen[28.] de leiding hierover had. Zij zouden mijn boeken hebben veroordeeld en in het openbaar hebben laten verbranden; de waarde hiervan was vastgesteld op ongeveer vijftigduizend kronen. Met deze trucjes garandeert het dwaze slag monniken voor zichzelf de overwinning.

Zij steunen op een andere krijgslist. In alle gebieden beschikken zij over enkele franciscanen-observanten - want voor hen heeft men vanwege welk vertoon van heiligheid dan ook nog enige eerbied - die in preken en openbare lezingen de naam van Erasmus van tijd tot tijd beschadigen. In Parijs hebben ze Petrus de Cornibus, in Savoye Jean Gachi. Nadat ik bij de hertog[29.] per brief over hem mijn beklag had gedaan, zwoer hij mij in zijn reactie bij hoog en bij laag dat hij zijn leraar Erasmus nooit met name had genoemd,

25. Simon de Colines drukte in 1526 en 1527 de *Colloquia* en kopieerde beide keren de laatste editie van Froben.
26. Nicolas Boissel.
27. Erasmus bedoelt waarschijnlijk dat de grammatica aan de Latijnse scholen en niet aan de universiteiten moest worden behandeld.
28. Georges (II) d'Amboise.
29. Karel III van Savoye; zie brief 1886.

tenzij zoals het betaamde hoogst eervol. In Engeland hebben ze John Standish, die nu bisschop is;[30] in Leuven een zekere Titelmans, een jongeman die erg met zichzelf is ingenomen waar zijn vroege werken op wijzen. Ach, kon hij maar zoveel als hij zichzelf toedicht! Er zijn er ook in Polen en Hongarije,[31] nergens maken ze vorderingen behalve in de verkeerde richting. Overal raakt hun heerschappij verzwakt. Hoeveel christelijker zouden ze leven als ze zich op het streven naar oprechte vroomheid toelegden en hun maar al te bekende huichelarij achterwege lieten!

In de maand februari heb ik dertig gulden ontvangen. Ik had immers naar Bartholomäus Welzer geschreven en hem tegelijk over de tweehonderd dukaten geadviseerd. Hij antwoordde dat hij ze nog niet had ontvangen, maar er goed voor zou zorgen zodra hij ze had ontvangen. Rond 7 maart kwam er een pakket brieven, alles in tweevoud. De tweede wisselbrief heb ik aan Hieronymus Froben toevertrouwd zodat hij in Frankfurt het geld in ontvangst kan nemen.

Hierbij besef ik hoeveel ik u verschuldigd ben, mijn meest oprechte Alfonso; uw genegenheid voor mij heeft nergens zijn gelijke. De brief van de aartsbisschop[32] die zo hartelijk was geschreven, bezorgde mij meer vreugde dan het geld zelf. Ik ben blij dat mijn bezorgdheid over de opdracht[33] is weggenomen. Ik durf deze uitgave aan hem op te dragen hoewel u en ook hij daar geen melding van maken. Naar mijn mening is het raadzamer het werk aan één dan aan twee personen op te dragen, tenzij u anders adviseert. Ik zal u de tien delen sturen, wat de complete set is, een tweede set naar de aartsbisschop van Toledo, een derde set naar de aartsbisschop van Sevilla[34] en een vierde naar Gattinara, tenzij u andere instructies geeft. Met de eerstkomende najaarsmarkt zal het werk voltooid zijn. Ik moet naar elders verhuizen, en dat met direct gevaar voor mijn leven. Maar men moet aan de lotsbeschikkingen gehoorzamen.

Ik heb een volledige kopie van mijn brief aan koning Frans[35] meegestuurd, die Pantalabus een handvat bood om mij zwart te maken omdat de koning op mijn instigatie de overeenkomst niet zou zijn nagekomen. Integendeel, ik troost daar de koning en spoor hem aan zijn tegenspoed gelaten te verdragen en de eendracht te omarmen. Maar omdat ik er niet aan twij-

30. Erasmus bedoelt Henry Standish, bisschop van St. Asaph.
31. Zie brieven 1823 en 2205.
32. Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo; zie brief 2003.
33. De opdracht van de uitgave van Augustinus aan De Fonseca; zie brieven 2109, noot 5 en 2133, p. 142.
34. Alonso Manrique.
35. Brief 1722, die aan het begin van deze brief ter sprake kwam.

felde dat de koning die voorwaarden streng vond - want ik zeg ‘onbillijk’ om zijn geest te troosten - heb ik er andere personen voor in de plaats gesteld wanneer ik het volgende zeg: ‘Hoewel sommigen menen dat die vrede’ etc. Ik laat daar zien dat de hoop op een beter lot van Christus komt die hopeloze zaken weer in een rustige toestand pleegt te brengen, waarbij hij zelfs degenen die hij liefheeft soms rampen bezorgt omdat hij met zijn geheime plannen weet dat het zo het beste is. Daarna dring ik erop aan de eendracht te bewaren: ‘Als de christelijke vorsten’, etc. Dit is de passage op grond waarvan hij bewijst dat zoveel rampen in en rond Rome[36.] mij kwalijk genomen dienen te worden omdat niemand die ramp verwachtte, zelfs de keizer niet. Maar die lieden zien niet wat de bedoeling van de schrijver is; omdat zij daarnaast de betekenis van de Latijnse woorden niet kennen stellen ze daarna mij vaak in een kwaad daglicht. Hij denkt bijvoorbeeld dat *iniquum* (‘onbillijk’) hier niets anders betekent dan *iniustum* (‘onrechtvaardig’), hoewel *aequitas* een matiging van het recht is die van menslievendheid uitgaat en hoewel wat het meest billijk is, eerder afwijkt van rechtvaardigheid en wat het meest rechtvaardig is, niet billijk genoeg is. Het zou wellicht nuttig zijn dat die brief in drukvorm verschijnt zodat degenen die vorsten eerder als stommelingen[37.] dan als mensen beschouwen, zich des te meer gaan schamen.

Ik had Frans van der Dilft[38.] bij u aanbevolen. Of hij bij u is aangekomen kon ik uit uw brief nog niet duidelijk afleiden. De tweede wisselbrief had ik via Hieronymus Froben naar Frankfurt gestuurd, met mijn kwitantie zoals dat heet. Ik had erbij geschreven dat wanneer deze niet voldeed, Hieronymus namens mij er een naar zijn eigen goedkeuring moest uitschrijven. De zaakwaarnemer van Welser weigerde en voerde als excuus aan dat er bij een dergelijke wisselbrief niet uitbetaald kon worden, tenzij ik eerst drie kwitantiebrieven had afgegeven. Die kon hij van Hieronymus krijgen. Maar hij wilde de betaling liever uitstellen. Daarom schreef ik naar Augsburg aan Bartholomäus Welser[39.] met het verzoek mij in deze kwestie te helpen als hij kon. Men zegt dat het geld niet aan bankiers is uitbetaald, maar aan een of andere zakenman die hen om deze gunst vraagt op voorwaarde dat zij het recht hebben te weigeren. Intussen gebruikt de zakenman dit geld. Ik herinner mij dat ik ook vroeger in Engeland met een soortgelijk document ben

36. De ‘Sacco di Roma’ (mei 1527).
37. Letterlijk ‘paddenstoelen’; zie *Adagia* 3038.
38. Vgl. het begin van brief 2109.
39. De brief is niet bewaard gebleven, maar in zijn antwoord (brief 2153) noemt hij april als datum, wat ongetwijfeld betekent dat hij een kopie had ontvangen.

bedrogen. Naar ik vrees zal ik binnen een jaar geen cent ontvangen, hoewel ik al meer dan het hele bedrag heb verdeeld onder degenen[40.] die werken uit diverse bibliotheken hebben opgespoord, deze hebben vergeleken en aantekeningen hebben gemaakt, waardoor ik de mogelijkheid kreeg mijn oordeel vast te stellen.

Ik ben u, mijn waarde Valdés, bijzonder dankbaar dat u omwille van mij de boekhandelaar[41.] van harte hulp biedt; nadrukkelijk vraag ik u aan deze weldaad geen eind te maken. Ze klagen dat een termijn van drie maanden buitengewoon kort is. De reis is lang en niet erg veilig. Voordat zij hun koopwaar hebben overgebracht gaat er een dag voorbij en lopen zij gevaar. De oorlog is nog niet uitgebroken en als dit wel het geval was verdienen geleerde werken toch een of ander privilege. Van deze mensen valt niets te vrezen. Zij zijn van Duitse afkomst en doen niets anders dan zich inspannen om hun kinderen en vrouwen te onderhouden. Ik heb over dezelfde kwestie aan de kanselier Mercurino[42.] geschreven. Bezorg hem deze brief als u denkt dat dit nuttig is.

Het ga u goed, 21 maart 1529

2127 *Aan Juan de Valdés*
Bazel, 21 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Juan de Valdés

Zoals het voor mij heel onaangenaam was te horen dat mijn dierbare Valdés door zoveel moeilijkheden en gevaren werd geteisterd,[1.] zo was ik geweldig blij toen ik uit je brief te weten kwam dat je ongedeerd uit die schipbreuk tevoorschijn bent gekomen. Ik vind het nu bijzonder vervelend dat het Spanje van jullie door zoveel ellende wordt geplaagd. Ik hoop dat God een keer het hart van de vorsten tot liefde voor de vrede bekeert!

Maak je voortaan, beste jongeman, geen zorgen over de vraag hoe jij je

40. Maarten Lips, Sigismundus Gelenius en Conradus Goclenius; zie ook brief 2133, p. 142, en het eind van brief 2134.
41. Waarschijnlijk de vertegenwoordiger van Froben, die een privilege van de keizer voor de Augustinusuitgave trachtte te verkrijgen; zie voor dergelijke pogingen in Frankrijk brieven 2053 en 2075.
42. Mercurino di Gattinara.
1. Toespeling op de moeilijkheden die ontstonden na de publicatie van Valdés' catechismus *Diálogo de doctrina cristiana* in januari 1529.

voor je stilzwijgen moet verontschuldigen. Laten we met elkaar afspreken dat telkens als ik je broer schrijf, de brief ook voor jou is bedoeld; en vervolgens dat telkens als hij mij antwoordt, dit ook door jou is gedaan. Want jullie lijken op een tweeling[2.] en gelden voor mij als één en niet twee personen.

Terwijl jij mijn brief[3.] die zo slordig was geschreven, onder je kostbaarste schatten opbergt, hecht ik van mijn kant, beste Juan, te veel waarde aan je oprechte en vriendelijke karakter om je brief bij mijn kostbaarheden onder te brengen; maar ik zal hem in het juwelenkistje van mijn hart[4.] opbergen en voor altijd bewaren.

Ik kan niet anders dan verheugd zijn omdat er bij jou zoveel mensen leven die mij oprecht welgezind zijn. Maar het is aan de andere kant vervelend dat het anders zo gelukkige land zoveel wespennesten telt die wemelen van de meest schaamteloze horzels.[5.] Deze treden niet alleen tegenover mij, maar tegenover al mijn vrienden zo vijandig op dat ik bijna meer verdriet heb over de schade die jullie ondervinden dan over mijn eigen schade. Ik wens jou en jouw gelijkgezinden van harte geluk omdat jullie je streven en al je inspanningen richten op de verbinding van het oprechte christelijk geloof met de sierlijkheid van de letteren. Ik zie dat dit tot nu toe in Italië niet door zoveel mensen is geprobeerd.[6.] Want wat is geleerdheid als godsdienstigheid ontbreekt?

Het ga je goed. Bazel, 21 maart 1529

2128 *Van Daniel Stiebar*
Frankfurt, 21 maart 1529

Als het goed met u gaat is dat heel fijn; ik stel het goed. Toen ik kortgeleden uit Leuven wegging gaf Goclenius, een zeer geleerd iemand, mij een brief[1.] voor u. Ik heb die aan Froben overhandigd om aan u te bezorgen. Verder heb ik u niets te schrijven. Want ik aarzel u lastig te vallen met een calamiteit die mij in Antwerpen is overkomen.[2.] Maar door een weldaad van Christus ben

2. Vgl. brief 1961.
3. Brief 1961.
4. Vgl. Hieronymus, *Epistolae* 77, 7.
5. Een verwijzing naar de bedelordes die Erasmus van ketterij beschuldigden; vgl. brief 2094.
6. Waarschijnlijk een verwijzing naar de ciceronianen.
1. De brief die circa 22 februari moet zijn geschreven, is niet bewaard gebleven; zie brief 2161.
2. Stiebar raakte zwaar gewond bij een overval.

ik hersteld. Ik hoor dat jullie ook door allerlei rampzalige golven heen en weer worden geslingerd.[3] Ik treur om het lot dat u en de muzen treft, en dat met recht. De anderen staat hun straf te wachten. Ik wilde dat ik u mijn hulpvaardigheid kon laten zien, ongeacht of u daar blijft of weggaat; want dat u het laatste van plan bent heb ik in Brabant gehoord. Maar u zult met uw wijsheid goed voor uw zaken zorgen.

Ik vertrek naar Würzburg om daar een poos te verblijven. Als mijn hulp u kan baten moet u het mij in ieder geval laten weten. Als de hulp die ik u aanbied niet betrouwbaar is wil ik niet met woorden een overwinning behalen.[4] Via Joachim Camerarius uit Neurenberg kunt u mij per brief laten weten wat u wilt dat ik ter wille van u doe. Meer heb ik niet om te schrijven, maar laat ik het volgende toevoegen: Philipp Melanchthon is met zijn vorst[5] naar Speyer vertrokken. Ik wens u het beste toe, sieraad van de letteren, en beschouw mij als iemand die u zeer is toegedaan.

Frankfurt, 21 maart 1529

Uw vriend Daniel Stiebar

Zeer dierbare Erasmus, tot op heden heb ik geen enkele brief van u ontvangen. Als u tijd over hebt verzoek ik u mij te schrijven.

Aan de illustere Erasmus van Rotterdam, mijn achtenswaardige leermeester. Te Bazel

2129 *Van Viglius van Aytta*
Dole, 23 maart 1529

Aan Erasmus van Rotterdam

Hoewel ik door een niet geringe spijt over mijn onbezonnenheid werd overmand omdat ik als een onbekende aan u, de vorst van alle geletterden, mijn brief[1] had durven sturen, beleef ik daarentegen nu toch veel genoegen aan het resultaat dat mijn verwachting ver overtreft. Niets aangenamers kon mij overkomen dan dat die onhandige brief toch enige genade bij u vond. Ik was in ieder geval al op zoek naar mensen om de beschuldiging van onbeschaamd-

3. Een verwijzing naar de beeldenstorm in Bazel; zie brief 2097, noot 1.
4. D.w.z. met woorden ontoereikend handelen willen compenseren; vgl. Vergilius, *Georgica* 3, 289.
5. Hertog Johann van Saksen; Melanchthon kwam op 13 maart in Speyer aan.
1. Brief 2101, beantwoord met brief 2111.

heid bij u ongedaan te maken. Zelf stelt u zich zo welwillend en vriendelijk op dat u datgene waarvoor ik mij wilde verontschuldigen, niet alleen goedgunstig hebt ontvangen, maar ook daaraan lof hebt toegekend. Omdat u zo'n welwillende beoordelaar bent van mijn fout ben ik uit het veld geslagen en weet ik nauwelijks op welke manier ik van mijn kant op uw vriendelijkheid moet reageren. Maar het feit dat u op grond van de oude vriendschapswet mij uitnodigt zaken met elkaar te delen, vervult mij opnieuw met schaamte en schroom omdat u de goedheid hebt zo'n royale bevestiging van uw welwillendheid jegens mij te geven. Uiterst schaamteloos zou ik zijn als ik om iemand anders zou vragen die borg staat voor uw vrijwillige weldaad. Op deze manier laat u voor mij werkelijk niets over waarmee ik denk aan uw welwillendheid jegens mij te kunnen voldoen. Ik word immers door diepe schaamte bevangen, wanneer ik duidelijk zie dat er voor mij zo weinig ruimte overblijft mijn dankbaarheid voor zo'n grote weldaad te uiten. Maar als mijn geluk toch met mijn gevoelens overeenstemde en ik ook zoveel kon doen als ik wilde, zou ik werkelijk laten zien hoe hoog mijn achting voor Erasmus is.

Mijn oom Bucho[2.] die vroeger een aangenaam contact met u had, spoorde mij eveneens aan me in te spannen om met een studie in de letteren enige roem te verkrijgen. Ik kan niet zeggen met hoeveel vreugde ik hetzelfde advies van u heb gehoord. Ik zal hier niet mee ophouden totdat ik aan de wens van u beiden heb voldaan.

Maar wat is er aan de hand, vraag ik u. Staat uw vriend Ornithoplutus[3.] op het punt opgehangen te worden? Laat alles wat met dezelfde waanzin uw innerlijke rust schaadt zo uit de weg worden geruimd. Ook die andere figuur[4.] kan niet lang leven omdat naast een lichamelijke ziekte zijn geest niet helemaal gezond is. Maar bedenk dat u door dergelijke monsters te temmen in de hemel komt en dat de roem van uw naam meer luister krijgt. Zelfs de dapperheid van Hercules zou onbekend zijn gebleven als zij niet door zoveel narigheid was geteisterd.

Ik wens onze vriend Haio[5.] van harte geluk omdat hij iedere dag van uw gezelschap mag genieten. Het is mijn oprechte wens dat hij dat zo lang mogelijk en uiterst toegewijd met alle dienstvaardigheid en onderdanigheid laat voortduren. Mijn genegenheid voor u heeft zo'n kracht dat zij zich over meer vrienden van u wil verspreiden. Omdat u mij met zo'n warme genegen-

2. Bernard Bucho van Aytta; zie brief 2101.
3. Een parodie op Eppendorfs voornaam Heinrich (*Hühn/reich*) met de Griekse woorden *ornis* ('vogel') en *ploutos* ('rijkdom').
4. Ludovicus Carinus.
5. Haio Cammingha.

heid hebt ontvangen, ben ik zodoende niet tevreden met mijzelf als ik niet heel veel mensen met mij daaraan laat deelnemen.

Het ga u goed, Dole, 23 maart 1529

2130 *Van Felix Rex*
Speyer, 23 maart 1529

Hartelijk gegroet. Luister, zeer geleerde leermeester, naar het hele vermakelijke verhaal van mijn reis. Op de eerste dag die heel voorspoedig verliep maar erg saai was, bereikte ik Bamlach; op de tweede dag, de meest succesvolle die mij kon overkomen, kwam ik in Neuenburg aan. In een of ander dorp, Schliengen genaamd, kwam een Duitse graaf onverschrokken in het gezelschap van ruiters mij tegemoet en zei dat koning Ferdinand in Speyer[1.] was. Op zijn advies verliet ik Freiburg en ging ik rechtstreeks naar Neuenburg. Dit stadje ligt drie mijl van Bazel.[2.] Daar wachtte ik op aanraden van de burgemeesteren het schoolhoofd twee dagen op een schip om daarmee de Rijn af te zakken tot aan Speyer. Ik beveel u, mijn voortreffelijke beschermheer, van harte de burgemeester van Neuenburg[3.] aan die mij vanwege de naam Erasmus twee bekers wijn aanbood. Ook de schoolmeester van het stadje beveel ik u aan: het is een buitengewoon vriendelijke man, zeer gesteld op Erasmus, die uw Faustus[4.] in hoge mate eerde, zelfs zo dat hij mij in zijn huis ontving. U had me geschreven dat ik niet te lang in de buurt moest blijven hangen.[5.] Ik zou uw raad hebben opgevolgd als de drukker Cratander[6.] niet zoveel kletspraat naar mijn hoofd had geslingerd. Ik wilde de man ontmoeten en trof hem in Breisach, en met hem ben ik tot aan Speyer per schip stroomafwaarts gereisd. Hij durfde mij helemaal niet te beledigen, integendeel, de hele tocht hebben we aangenaam gebabbeld, zelfs zo dat die slang Carinus[7.] geen enkele keer ter sprake kwam. En, om eerlijk te zijn, toen ik Cratander verliet zei hij: ‘Beste Faustus, het ga je goed en verkoop niet te veel praatjes.’ In onze landstaal wordt niet zomaar gezegd: ‘Een hond durft

1. Voor het bijwonen van de Rijksdag.
2. De afstand bedraagt in werkelijkheid 35 kilometer.
3. Leonhard Fuchs, schoonvader van Bonifacius Amerbach.
4. Variant voor de naam Felix.
5. Vgl. brief 2112.
6. Andreas Cratander had blijkbaar partij voor Ludovicus Carinus gekozen.
7. Vgl. brief 2111.

het meest op zijn eigen mesthoop.'[8] Froben gaf mij het advies tegenover Cratander de naam Carinus niet te noemen en ik heb het opgevolgd. Toen ik Neuenburg had verlaten kwam ik in Breisach; daar trof ik doctor Fabri[9] die zei dat koning Ferdinand en de bisschop van Trente[10] in Speyer waren.

Toen ik mij daarheen had gehaast kon ik de eerste nacht geen onderkomen krijgen. Alles was door hovelingen bezet. De volgende dag trof ik de hooggeachte en zeer geleerde heer Johann von Vlatten, aan wie u een poos geleden uw *Ciceronianus*[11] hebt opgedragen. Hij heeft uw Faustus niet gewoontjes, maar om eerlijk de waarheid te zeggen, op koninklijke wijze ongeveer tien dagen zo onthaald dat hij zelfs Erasmus niet grootser had kunnen onthalen. Ik bood hem de *Colloquia*[12] aan, vermeerderd met de uitgebreide en herziene *Ciceronianus*, de *Selectae epistolae*[13] en de *Responsio*[14] aan Alberto Pio. Als beloning voor dit geschenkje gaf hij mij een zilveren muntstuk dat een gouden munt waard is. Bestaat er iemand die hartelijker, vriendelijker en ten slotte vrijgeviger is dan deze man? Ik kan u niet beschrijven hoe oprecht zijn genegenheid voor u is. Als hij een groot huis had bezeten, had hij niet toegestaan dat ik naar een herberg was weggegaan om te slapen. Hij heeft uw Faustus met zoveel hartelijkheid ontvangen dat hij zelfs de hartelijkheid in eigen persoon kon lijken. Hij heeft een jongere broer[15] die van veel talenten is voorzien. Hij is u bijzonder toegenegen en een groot medestander van u; heel beleefd beveel ik hem bij u aan. Hij verdient beslist elke aanbeveling omdat hij vriendelijk en openhartig is zonder enig uiterlijk vertoon. Ik zou zelfs durven beweren dat hij zelfs niet beseft wat uiterlijk vertoon is; zo vriendelijk en open is hij. Hij is mij zeer welgezind, werkelijk een veelbelovende en zeer erudiete jongeman. Ik kan geen echt lofdicht op die jongeman voor u schrijven aangezien mij de capaciteiten zouden ontbreken.

Maar om naar uw vriend Von Vlatten terug te keren voor wie ik een aangename gast was: hij heeft zelf mij van harte bij hovelingen aanbevolen. Hij vertrouwde mijn hele zaak in het bijzonder aan één edelman toe die dagelijks bij hem te gast is en grote sympathie voor u heeft. Die man bracht mij naar het hof van de bisschop van Trente en beval mij van harte bij hem aan. Ik

8. 'Eenen hont es staut up zynen messync'; vgl. *Adagia* 3325, waar niet een hond maar een haan wordt genoemd.
9. Johannes Fabri, dienaar van Ferdinand en vriend van Erasmus.
10. Bernhard von Cles.
11. Zie brief 1948.
12. De editie van maart 1529, die ook de *Ciceronianus* bevatte.
13. In september 1528 verschenen.
14. Zie brief 2108, noot 9.
15. Werner von Vlatten.

gaf de bisschop uw brief[16.] die bij hem erg in de smaak viel. Hij gebood mij na twee dagen terug te komen. Dat deed ik en ik gaf de hoogeerwaarde de *Vidua christiana*[17.] en de *Selectae epistolae* als geschenk. Hij bedankte mij alleen voor het geschenk, maar droeg me op het tweede exemplaar zo spoedig mogelijk te laten binden en dat aan koning Ferdinand aan te bieden. Dat deed ik en samen gingen we naar de koning aan wie ik een verguld exemplaar van de *Vidua christiana* gaf. Deze dankte mij voor het geschenk en gaf mij de functie van boogschutter. De hoogeerwaarde zei toen tegen zijne koninklijke majesteit: 'Zeer illustere koning, onze magister Erasmus heeft zijn dienaar bij mij van harte aanbevolen, in de hoop dat ik hem bij uwe majesteit zou aanbevelen.' De koning antwoordde: 'Is er iets wat ik namens mijn leermeester Erasmus niet zou willen doen?' De koning droeg de hoogeerwaarde en zijn thesaurier[18.] op tegen de kapitein van de boogschutters te zeggen dat, als er bij de boogschutters een plaats vrij was, ik die moest krijgen. Anders moest ik als eerste op de lijst staan. Zij gingen naar de kapitein (hij is een landgenoot van mij en een broer van broeder Gabriel[19.] die monnik is bij de kartuizers even buiten Brussel) en zeiden tegen hem: 'Mijnheer de kapitein, de koning heeft aan een dienaar van Erasmus de functie van boogschutter gegeven. Als er een plaats vrij is, dient hij ingeschreven te worden. U moet zelfs zo snel mogelijk naar de koning gaan en met hem spreken.' Wat moet ik verder zeggen? Toen de kapitein de naam van Erasmus had gehoord was hij zeer verheugd en zei: 'Wat zou ik niet voor Erasmus doen omdat hij mijn broer Gabriel, een kartuizer even buiten Brussel, altijd met de grootste sympathie behandelt? Er is nog geen plaats vrij, over een paar dagen zal het wel het geval zijn en hij zal hem krijgen.' De koning sprak met de kapitein en droeg hem op mij zo snel mogelijk in te schrijven. Zeer geachte leermeester, ik ben u zeer erkentelijk voor uw aanbeveling en zal dat blijven zolang ik leef. Als er iets is waarvan u wilt dat ik het in uw belang doe, moet u het me laten weten. U zult ontdekken dat uw Faustus enthousiast en tot alles bereid is. Ik verzoek u om indien mogelijk aan de kapitein van de boogschutters een brief te sturen om mij bij hem aan te bevelen. Hij kent Latijn en is zeer op u gesteld. Bij u beveelt hij van harte zijn broer, broeder Gabriel, aan.

Ik heb ervoor gezorgd dat de brief aan Alfonso de Valdés[20.] naar Spanje wordt verzonden; ik gaf hem aan de heer doctor Wolfgang Brantner, raads-

16. Brief 2107.
17. Zie brief 2100.
18. Gabriel van Salamanca.
19. Gabriel Ofhuys.
20. Mogelijk een kopie van brief 2126; vgl. het begin van brief 2198.

heer van zijne majesteit de keizer. Hij zei zelf dat u, wanneer u brieven voor Spanje wilde schrijven, deze naar hem in Speyer moest sturen; hij zal ze persoonlijk verzenden. De man is ieder dag te gast bij de heer Johann von Vlatten. Zijne hoogwaardigheid uit Trente heeft aan de weduwe van Hongarije[21.] een brief gestuurd waarin hij mij aanbeveelt. Caspar Velius[22.] bevindt zich niet aan het hof van Ferdinand, maar is in Wenen gebleven. De koningin-weduwe houdt zich niet ver van Wenen op. Philipp Melanchthon verblijft met de hertog van Saksen[23.] in Speyer; hij zal u via Froben heel uitvoerig schrijven. Ik heb met hem gedineerd.

Ik feliciteer u, uitmuntende leermeester, van ganser harte met het feit dat u Bazel hebt verlaten. Aan het hof van de koning ontmoette ik zeer veel hoogwaardigheidsbeklеders en heb ik niemand gevonden die een tegenstander van u is. Allen bewijzen u de hoogste eer en zeggen: ‘Alles hebben we aan Erasmus te danken.’ Koning Ferdinand en de overige vorsten wensen u van harte geluk omdat u uit Bazel bent vertrokken en uitgeweken naar Freiburg. Uitmuntende leermeester, bij de hovelingen, vooral bij de geleerden onder hen, hebben de monniken een heel slechte reputatie. Doctor Fabri heeft de koningin van Hongarije geschreven, doctor Moer is oprecht bedroefd, omdat u het werkje van Lactantius, *De opificio Dei*,[24.] niet aan hem hebt opgedragen. Ik antwoordde hem dat Erasmus tussen zijn papieren de naam Moer niet had kunnen vinden. Ik weet dat als hij hem had gevonden, het werk niet aan een ander was opgedragen. ‘Ik twijfel er niet aan,’ zei ik, ‘dat mijn meester dit met een ander werk zal compenseren.’

Ik heb gesproken en gedineerd met Carlowitz.[25.] Hij vertelde mij weinig dingen over u, afgezien van het feit dat hij een brief voor de koning bij zich had en een verguld exemplaar van *De vidua*, hoewel ik hetzelfde werk al aan de koning had gegeven. Ook had hij een brief voor de prediker van de koningin,[26.] maar die gaf hij me niet. Toch beloofde hij deze te zullen geven. Maar hij ging naar Frankfurt.

Via de deken van de Grote Kerk in Aken[27.] heb ik de *Vidua christiana* met het werkje van Lactantius naar Tielmannus Gravius verzonden. Ook aan de heer Priccardus, kanunnik in Aken, heb ik hetzelfde werkje gestuurd. De

21. Maria van Oostenrijk, weduwe van Lodewijk II van Hongarije.
22. Uit brief 2313 blijkt dat Rex een brief voor Velius bij zich had.
23. Hertog Johann.
24. Zie brief 2103.
25. Christoph von Carlowitz was in Speyer gearriveerd en had de brieven 2121, 2122 en 2123 meegebracht.
26. Johann Henckel; de brief is niet bewaard gebleven.
27. Johann Schoenraid.

deken van de Grote Kerk in Aken is erg op u gesteld en alles wat van hem is, is van u, zei hij. Hij droeg me zelfs op die woorden op te schrijven.

Om de maat van een brief niet te buiten te gaan sluit ik hem af. Ik wens u het allerbeste toe. Moge de almachtige Christus u heel lang voor ons in goede gezondheid en voorspoed laten leven. Als het u gelegen komt moet u namens mij zo beleefd mogelijk de groeten overbrengen aan de zeer vriendelijke en geleerde heer doctor Bonifacius Amerbach en zijn hele familie, aan de heer Haio, uw gast, meester Quirinus, meester Nicolaas[28.] en mijn andere collega's. Opnieuw wens ik u, zeer geleerde leermeester, het beste toe. Laat de sympathie voor uw dienaar die u tot nog toe hebt, voortduren. Meer dan in haast, wat te zien is aan mijn snelle en onverzorgde handschrift, 23 maart. Speyer, 1529

Ik vertrek naar Hongarije. Moge de almachtige Christus mij een voorspoedige en gelukkige reis geven.

Van harte uw meest toegewijde Faustus Celebris[29.]

Toen ik afscheid nam van de hoogeerwaarde bisschop van Trente en hij mij een brief gaf voor koningin Maria, de zuster van Ferdinand, kreeg ik van hem als reisgeld twee goudguldens. Zodoende weet u wat ik heb ontvangen. Ik kon Speyer niet eerder verlaten vanwege de lastige en belangrijke beraadslagingen van de vorsten. De functie die koning Ferdinand mij namens u heeft gegeven, levert jaarlijks 130 goudguldens op. Ook heb ik twee uniformen. Maar ik dien een paard van voedsel te voorzien, wapens te hebben en altijd met de koning te rijden. Zeer geleerde leermeester, ik houd mij steeds bij u aanbevolen. Zolang ik leef zult u mij als een betrouwbare en gehoorzame dienaar ervaren. Moge u zo lang als Nestor leven[30.] en blijf, wat u tot nog toe doet, uw Faustus helpen.

Uw toegenegen Faustus Celebris

Aan de belangrijkste theoloog en zonder meer vorst van de letteren, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn beschermheer die als een vader alle achting verdient. Te Bazel

28. Haio Cammingha, Quirinus Talesius en Nicolaas Kan.
29. Humoristische vertaling van Felix Polyphemus (‘over wie veel wordt gesproken).
30. *Adagia* 566.

2131 *Van Hieronymus Ricius*
Linz, 23 maart 1529

Ik zou niet willen, meest gelukkige Erasmus, dat u mij als brutaal beschouwt omdat ik, een onbeduidend en ongeletterd mannetje dat met u geen vriendschappelijke betrekkingen onderhoudt, mij niet schaamde mij met dit onbeholpen en onverzorgde briefje tot u te wenden, een goddelijk iemand, die door de hele wereld wordt geprezen en die niet alleen door alle stervelingen wordt geëerd, maar ook bij de hemelingen zelf bewondering oogst. Want ik vertrouw op uw enorme zachtmoedigheid en uw onvergelijkelijke vriendelijkheid omdat deze bij iedereen van mond tot mond gaat[1.] en overal met de hoogste lofprijzingen wordt bezongen. Ik vond het dwaas deze brief die aan u was gericht en aan mij overhandigd,[2.] zonder iets van mijn eigen hand te verzenden. Ik zal zelfs de dag waarop mij van godswege de lang en vurig gewenste gelegenheid werd geboden u te schrijven, als winst beschouwen en met een parel[3.] markeren. Niets dat aangenamer of gelukkiger is had mij kunnen overkomen. En als u van uw kant mij ook maar een enkele brief waard acht, denk ik dat ik in de hemel ben.

Het ga u goed, Linz, 23 maart 1529

DMD[4.]

Aan de zeer beroemde meester als een zeer gehoorzame zoon,

Hieronymus Ricius

Proost in Trente, lijfarts van de koning

Aan de volmaakte uitlegger van goddelijke en menselijke letteren, de goddelijke Erasmus van Rotterdam, zijn meest achtenswaardige meester

2132 *Aan de lezer*
[Bazel, circa maart 1529]

De brief is het voorwoord bij een aantal *Sententiae* die aan Seneca werden toegeschreven en in de Seneca-editie van 1529 (zie brief 2091) zijn opgenomen.[1.]

1. Vgl. Cicero, *Tusculanae disputationes* 1, 34 (= Ennius, *Epigrammata* 1, 2).
2. Van deze brief is niets bekend.
3. *Adagia* 54.
4. Waarschijnlijk een afkorting van *Deus magnus Dominus* (‘de Heer is een machtige God’) uit Psalm 95:3.

1. In 1515 door Erasmus als *Senecae proverbia* uitgegeven; zie brief 2091 voor de Seneca-editie van 1529.

Aan de lezer

Een liefhebber van de wetenschap was begonnen uit de mimen van Publius[2.] en Laberius enkele opvallende *Sententiae* te verzamelen, want deze twee mimenschrijvers hadden in vroege tijden met dit genre veel roem geoogst; Publius stak echter boven iedereen uit.[3.] Maar het is onzeker of deze verzamelaar bij de letter N is blijven steken of dat iemand met het werk heeft geknoeid. Want hierna komt er bijna geen versvorm voor. Ook bij de andere letters zijn *Sententiae* in proza opgenomen die meestal uit de werken van Seneca zijn geplukt. De verzen zijn jambische senarii of trocheïsche acatalectische tetrameters; jambische tetrameters komen heel weinig voor. Hiervan worden er nogal wat door Aulus Gellius en Macrobius op naam van Publius en Laberius gesteld, sommige worden ook bij Seneca gevonden; allemaal zijn ze wonderbaarlijk misvormd. Ik heb ze grotendeels hersteld.

Ik heb dit werkje in Cambridge[4.] aangetroffen, zorgvuldig op perkament geschreven, met initialen in goud en kleur, maar zwaar verknoeid. Er waren commentaren aan toegevoegd, - lieve hemel, hoe dwaas waren ze! Zij raakten zogezegd kant noch wal.[5.] Onder de afzonderlijke commentaren had men een tweeregelige hexameter geplaatst die dezelfde *sententia* natuurlijk met andere woorden toelichtte, naar ik meen om met zijn rijkdom aan woorden op te scheppen. In dergelijke onzin werden toen ook volwassenen onderwezen, met zulke nonsens werden kinderzielen geplaagd. En ook nu nog zijn er mensen verontwaardigd omdat kennis van de talen en de schone letteren in het lager onderwijs zijn teruggekeerd.

2133 *Aan Juan de Vergara*
Bazel, 24 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Juan de Vergara

Ik heb de brieven die jullie op 29 juni hadden geschreven,[1.] pas kort voor 1 maart ontvangen, alle in tweevoud, maar van dezelfde Melchior[2.] en op de-

2. Publius was een gebruikelijke vergissing voor Publilius Syrus.
3. Zie Macrobius 2, 7.
4. In Kings College; zie brieven 1656 en 1797.
5. Letterlijk ‘raken hemel noch aarde’; *Adagia* 444.
1. Brieven 2003 van Alfonso Fonseca, beantwoord met brief 2134, en 2004 van Juan de Vergara die met deze brief wordt beantwoord.
2. Waarschijnlijk Melchior Trechsel, drukker uit Lyon.

zelfde dag. Op zich waren ze voor mij al heel aangenaam, maar des te meer omdat een zeker gevoel van wanhoop mij begon te bekruipen. Niet dat ik enige twijfel had over jullie sympathie voor mij - zelfs als mij dit had kunnen overkomen, werd dit niet toegestaan door de brief van mijn vriend Valdés,[3.] een overvloedige getuigenis, niet meer van jullie welwillendheid, maar van jullie onophoudelijke genegenheid voor mij - maar omdat ik vermoedde dat jullie eenzelfde beslissing hadden genomen bij het beantwoorden van mijn brieven.

Je laat me weten dat de rechters[4.] een besluit hebben genomen over de uitgave van mijn verdedigingsgeschrift.[5.] Ik voorspelde dat dit zou gebeuren en ben allesbehalve ontevreden met dit besluit. Ik kan me niet echt herinneren dat ik in dat werkje aan het gezag van de rechters afbreuk heb gedaan; want over de schaamteloosheid van sommige monniken bij ons die zich erop beroemen de Atlassen van de wankelende kerk te zijn, kan niet genoeg zoals het behoort worden gesproken en het blijkt dat zij bij jullie niet veel verstandiger zijn. Tegen hen ga ik in dat werk tekeer. Het zij echter verre van mij dat ik met één woord het gezag van de rechters aantast. Want in Engeland is aan Cuthbert Tunstall,[6.] bisschop van Londen, naar ik hoor, de leiding over deze hele zaak overgedragen. Ik heb een rotsvast vertrouwen in hem als in geen ander.[7.] In Frankrijk is het onderzoek naar dergelijke zaken eveneens aan enkele hoogwaardigheidsbeklеders opgedragen; anders zou de schaamteloosheid van mensen als Béda, Cousturier en de pseudomonniken overal onrust teweeg hebben gebracht. Het bewuste werkje is slordig gedrukt. Als jullie het goedvinden zal ik ervoor zorgen dat het opnieuw in een meer uitgebreide, verzorgde en waardige versie uitkomt.[8.] Daarin zijn de passages veranderd die, zoals mijn vrienden zeggen, bij de rechters aanstoot lijken te geven.

Naar mijn mening staat je bisschop[9.] boven alle vijandigheid, niet alleen vanwege de uitzonderlijke waardigheid waarmee hij zijn belangrijke ambt vervult, maar veel meer vanwege zijn buitengewoon integere levenswijze, zijn geleerdheid die bij zijn positie past en zijn bijzondere wijsheid. Deze eigenschappen bezorgen hem bij de keizer en de meest rechtschapen men-

3. Beantwoord met brief 2126.
4. Leden van de Inquisitie.
5. *Apologia ad monachos Hispanos*; zie brieven 1967 en 2094.
6. Cuthbert Tunstall was geen grootinquisiteur, maar had de leiding over de inquisitie in zijn bisdom.
7. *Adagia* 651.
8. Zie brieven 2094 en 2095.
9. Alonso de Fonseca.

sen des te meer gezag en erkentelijkheid, omdat zij door een zeer illustere afkomst worden aanbevolen. Daarom is hij zo uitmuntend dat geen enkele hond tegen hem durft te blaffen. Ik zou niet willen dat jij je vanwege mij enige vijandschap op de hals haalt, voor zover dat zou kunnen gebeuren; ik weet trouwens dat jij met de grote geestkracht die je eigen is niet door het blaffen van wie dan ook wordt opgeschrikt. De vaardigheid van je verstandige geest geeft mij dan goede hoop dat, indien gemene beesten niet aarzelen tegen je te sissen, toch geen van hen zou durven bijten, vooral omdat je zo'n grote Ajax hebt onder wiens schild jij je verbergt.[10.] Ten slotte voorspel ik dat jouw voortreffelijke kwaliteiten je binnenkort een hoge positie zullen bezorgen van waaruit je ongestraft en veilig op dit soort reptielen kunt neerzien. Tot nu toe heb ik, bedwelmd door een aangenaam en rustig leven, iedere hoge positie afgewezen. Van deze houding heb ik nu te laat spijt, niet omdat mijn eenvoudige positie mij niet bevalt, maar omdat er in deze tijd nauwelijks iemand zo laaghartig en verfoeilijk is dat hij niet op Erasmus durft te spugen, te plassen en te poepen - vergeef me deze woorden. De waardigheid van een bescheiden positie zou mij tegen deze vernedering hebben beschermd. Mijn gezondheid is nu zo dat ik mij met moeite in leven houd, laat staan dat ik sterk genoeg ben om een respectabele functie te vervullen.

Een kwaadaardige samenzwering van werklieden[11.] verhinderde dat Augustinus[12.] tijdens deze voorjaarsmarkt verscheen, in tien grote delen volledig uitgebracht. Daarin is alles met grote letters gedrukt, wat zoals je weet bij Hieronymus[13.] niet is gebeurd. Deze tegenslag pakte voor mij gunstig uit. Want ik zou dit werk niet aan de bisschop van Toledo durven opdragen als ik niet zeker wist dat dit hem niet onwelgevallig zou zijn; het is mij immers bekend dat er verscheidene mensen zijn die doorgaans aan dit soort plichtplegingen aanstoot nemen. Hoewel ik zelfs nu uit brieven van hemzelf, van Valdés[14.] of van jou geen enkel zeker antwoord heb, geven veel redenen mij toch het zelfvertrouwen om wat ik had bedacht aan te durven. Het is geen onwelkome gift.[15.] Met enkele geletterden die mij bij het collationeren van handschriften hebben geassisteerd[16.] zal ik hem verdelen; ik heb het zelfs al grotendeels gedaan, want ik vat het zo op dat dit geld voor Augustinus was gegeven, niet aan Erasmus.

10. Vgl. Homerus, *Ilias* 7, 219-223; 8, 266-272.
11. Een staking, ook in brief 2134 vermeld.
12. Zie brief 2157.
13. Zie brieven 396 en 1465.
14. Brief 2109 had Erasmus blijkbaar nog niet bereikt.
15. 200 dukaten; zie brieven 2004, p. 174 en 2109, p. 95.
16. Zie brief 2126, noot 40.

De zaak van de ketterijen is van pamfletten naar wapens overgegaan, voor zover ik de voorboden van de gebeurtenissen zie. Koning Ferdinand voert overleg met de vorsten van Duitsland.[17.] Hier heeft midden in de winterkou een verbazingwekkende beeldenstorm[18.] gewoed; er is zelfs geen brokje van de beelden in de kerken overgebleven, de mis en kerkelijke riten zijn volledig afgeschaft, behalve dat er soms een preek wordt gehouden. Vervolgens zingen vrouwen met kinderen een psalm die op een Duitse melodie is gecomponeerd, en soms wordt brood gegeven als symbool van het lichaam van de Heer. Monniken en ook nonnen krijgen tegelijk het bevel hun gewijde gewaad af te leggen of naar elders te verhuizen. Toch is er tot nu toe in geen enkele privéwoning een inval gedaan en heeft men zich van bloedvergieten onthouden. Mocht dit maar voor altijd zijn! Want zoveel steden in Duitsland en Zwitserland hebben zich bij dit verbond aangesloten dat, als de zaak met wapens wordt beslecht, ik liever ver weg wil zijn. De macht van de vorsten is weliswaar groot, maar waar zal men een soldaat vinden die bereid is voor het recht van de priesters te strijden? Naar mijn mening is de situatie aan de macht van de mensen ontstegen en moet men bij goddelijke bescherming zijn toevlucht zoeken.

Ik heb intussen bewezen dat ik een dappere soldaat van de kerk ben. Als ik niets anders heb gedaan, heb ik in ieder geval nooit de slagorde verlaten.[19.] Ik heb eerlijk verkondigd dat ik van de gemeenschap van de kerk geen duimbreed[20.] wil wijken. Vervolgens ben ik in drie[21.] gevechten met Luther slaags geraakt, en dat in het deel van Duitsland dat het meest door deze nieuwe koorts is bevangen. Vóór mij heeft niemand dit gedurfd om voor jou als Thraso[22.] uit de komedie op te treden. Want de mensen uit Parijs die buiten het bereik van het geschut staan opgesteld, sturen dappere artikelen waar hier alleen maar om wordt gelachen. Voorts verdedigen sommigen hun leerstellingen met geschriften en argumenten zo dat het - althans naar mijn mening - beter was dat zij volledig hadden gezwegen. In Brabant kon ik veilig schrijven, maar daar had ik een fellere strijd moeten voeren met enkele mensen bij wie nu het gezag van de Inquisitie berust.[23.] Voor hun haatgevoe-

17. Bij de Rijksdag van Speyer; zie brief 2107, noot 1.
18. Zie brief 2097, noot 1.
19. *Adagia* 1625.
20. *Adagia* 406; zie voor deze uitspraak brief 2082, noot 71.
21. Met *De libero arbitrio* (brief 1419) en de twee delen van de *Hyperaspistes* (brieven 1667 en 1853).
22. De pochende soldaat uit Terentius' *Eunuchus.*
23. Aan het hoofd van de Inquisitie stond op dat moment Nicolas Coppin.

lens had ik niet veilig kunnen zijn tenzij ik bescherming van het hof kreeg. Ik kon de gunst van het hof niet verkrijgen als ik het niet had verheerlijkt. Maar mijn gezondheid staat niet toe dat ik ook maar iemands dienaar ben. Intussen moet ik toch naar elders verhuizen en ik zie niet duidelijk waarheen: nergens straalt de verwachting dat ik rust krijg me tegemoet. Daarom laat, precies zoals het Griekse spreekwoord zegt,[24.] deze wind niet toe te blijven en te varen. Een andere slaapkamer, andere wijn en andere kleding, en ik verkeer onmiddellijk in gevaar. Wat denk je dat er zal gebeuren als ik na het verlaten van het nest waaraan ik zoveel jaar gewend was, en na het achterlaten van mijn vrienden die ik door dagelijks met hen om te gaan door en door ken, mij als het ware aan een andere wereld zal toevertrouwen? Maar toch moet ik dit proberen, ongeacht de afloop die erop volgt. Want langer hier blijven zou niets anders inhouden dan wat hier nu in het openbaar gebeurt goedkeuren. Het lijdt voor mij geen twijfel dat geruchten veel aan de waarheid toevoegen.

Ik heb je beide broers een antwoord gestuurd.[25.] Van mejuffrouw Isabel[26.] heb ik tot mijn genoegen de groeten gekregen die ik van mijn kant haar met veel rente terug doe. Het is prachtig dat dit geslacht zich als na een ballingschap naar oude voorbeelden herstelt. In Engeland hebben we als koningin[27.] een vrouw die buitengewoon onderlegd is; haar dochter Mary[28.] schrijft brieven in goed Latijn. Het huis van Thomas More is niets anders dan een verblijfplaats van de muzen.[29.] De zuster van de keizer, Maria, beleeft genoegen aan Latijnse boeken. Voor haar schreef ik onlangs *De vidua christiana.*[30.] Een prediker die haar zeer dierbaar is,[31.] had mij hierom dringend verzocht. Op het toneel van wat bij mensen gebeurt raken de rollen omgekeerd: monniken hebben geen kennis van de letteren en vrouwen geven zich over aan boeken. Het ga je goed.

Bazel, 24 maart 1529

24. *Adagia* 1421.
25. Een van de brieven is brief 2125; de andere is niet bewaard gebleven. Zie ook brief 2004, p. 174-175.
26. Zus van Vergara.
27. Catharina van Aragon.
28. Mary Tudor.
29. Zie brieven 1233 p. 322-323 en 1402, p. 114.
30. Zie brief 2100.
31. Johann Henckel; zie brieven 1672 en 2110.

2134 *Aan Alonso de Fonseca*
Bazel, 25 maart 1529

Erasmus van Rotterdam groet Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo

Paulus, de grote voorvechter van de kerk en het van godswege uitverkoren instrument van de filosofie van het evangelie[1] - die man, zeg ik, groter dan een mens en gewend aan gesprekken met de hemel[2] - bekent dikwijls dat hij een geweldige pijn in zijn hart heeft en zo bedroefd is dat hij genoeg heeft van het leven. Soms stuurt hij brieven die met tranen zijn overgoten, zoekt hij troost in een gesprek met vrome mensen en bidt[3] hij om verlost te worden van de onaangename vuistslagen van de duivel. Daarom wekt het minder verbazing als ik, die vergeleken met de geestkracht van Paulus minder ben dan een over de grond kruipende worm ten opzichte van een adelaar, enig menselijk gevoel heb. Ik ben immers door veel meer rampen bezocht dan ik zou willen opsommen en daarmee de oren van zo'n grote bisschop zou willen belasten. Want er zijn bepaalde kleine en onbeduidende ongemakken die gedeeltelijk door hun aantal en gedeeltelijk door hun heftigheid soms iemand zwaarder teisteren dan enorme rampen, zoals wandluizen, muggen, vlooien die sommige mensen uit hun slaap houden en tot levensmoeheid drijven, anderen zelfs de dood injagen. Daarom zou ik liegen, hooggeachte bisschop, als ik zeg dat ik bij de schaamteloze manier waarop van alle kanten lieden tegen mij blaffen, stenen gooien en bijten, voortdurend vrij ben van ieder verdrietig gevoel. Maar omdat Christus mij helpt en de stormen van de beproevingen door de adem van zijn genade tot bedaren brengt, is deze last van het vlees toch nooit zo sterk geweest dat ik eraan dacht mijn post te verlaten of de moed verloor. Ik voel integendeel eerder dat ik door de beledigingen van deze mensen zelfs enige kracht heb verzameld.

Zo heeft de goddelijke voorzienigheid besloten de verdorvenheid van slechte mensen te misbruiken om de oprechtheid van haar gelovigen te onderzoeken en aan de andere kant de naastenliefde van rechtschapen mensen te benutten ten einde hen te troosten die onder tegenslagen gebukt gaan om te voorkomen dat zij het laten afweten. Het is aan mij om het ene lijdzaam te verdragen als een gesel die de vader die ons heil zozeer is toegedaan, gebruikt om ons terecht te wijzen, en het andere dankbaar te omarmen als troost die

1. Vgl. Handelingen 9:15; de Vulgaat heeft *vas electionis* (‘het vat van de uitverkiezing’).
2. 2 Korintiërs 12:2-5.
3. 2 Korintiërs 1:8; 2:4 en 7, 12:7.

de genadige God ons heeft gestuurd om onze zwakheid te versterken. De smaad die mij persoonlijk is aangedaan, vormt trouwens het kleinste deel van mijn verdriet. Hoe weinig schade zal het mensdom oplopen als Erasmus, zoveel als hij waard is, bij de mensen tot niets wordt teruggebracht! Maar wat mij erg pijn doet is het feit dat bij de meeste christenen zoveel goddeloze verdorvenheid wordt aangetroffen, vooral bij diegenen die de onnozelheid van eenvoudige lieden smaak dienden te geven.[4.] Want ik zie geen enkel hoopvol teken dat de wereld tot eendracht in de kerk terugkeert, tenzij wij van onze menselijke verlangens afstand doen en in eensgezindheid ons op de zaak van Christus toeleggen. Als dit succes heeft zal ik zonder moeite ophouden mijn lot te betreuren.

Ik ben in ieder geval blij dat de storm enigszins is bedaard en ik besef terdege hoeveel ik aan uw godsdienstigheid en wijsheid te danken heb, hoewel mijn tegenstanders nooit zullen zwijgen en bij iedere gelegenheid opnieuw onrust zullen stoken. In Parijs hebben zij als verdediger een zekere Saulus,[5.] dat wil zeggen een oproerkraaier, een man die zo weinig geleerd is dat hij gezond verstand mist, maar geboren om dergelijke tragedies te veroorzaken. Het verheugt mij bijzonder dat mijn *Apologia*[6.] bij u niet helemaal in verkeerde aarde is gevallen. Ik meende dat ik mijn gematigde houding voor u aanvaardbaar zou maken, wanneer u nagaat wat zij met hun dwaasheid verdienen. Wie heeft ooit gezien dat dergelijke artikelen[7.] aan zulke personen worden voorgelegd?

De volledige Augustinus[8.] is met de grootste eer voor hem succesvol gereedgekomen; hij zou tijdens deze lentemarkt zijn verschenen, als een hardnekkige samenzwering van werklieden[9.] geen vertraging had veroorzaakt. Toch zal hij binnen twee maanden gereedkomen. Ik zal ervoor zorgen dat u hem zo snel mogelijk in handen krijgt omdat hij niet zonder reden bij u altijd zo geliefd was. Want hij bezit als enige alle gaven van een christelijke schrijver, ijverig in zijn onderricht, gloedvol in zijn weerleggingen, vurig in zijn aansporingen, vriendelijk als hij troost; overal is hij vroom en getuigt hij van een waarlijk christelijke zachtmoedigheid.

De rest van uw brief spoort mij met veel argumenten aan of dwingt mij

4. Bedoeld is de geestelijkheid, een toespeling op Matteüs 5:13 (‘Gij zijt het zout der aarde’); vgl. Marcus 9:49 en Lucas 14:34-35.
5. Waarschijnlijk Noël Béda; het is niet duidelijk of Erasmus Saulus van Tarsus (Paulus) of koning Saul bedoelt.
6. Zie brief 1967.
7. Zie brief 1791.
8. Zie brief 2157.
9. Zie brief 2133, noot 11.

liever gezegd de kerk niet in de steek te laten omdat zij door zoveel sekten en meningsverschillen in gevaar verkeert; en dat met name in Duitsland, waar onder de vaandels van zijne keizerlijke majesteit de christelijke godsdienst bij uitstek diende te floreren. Hoe nadrukkelijker u dit doet, des te meer ben ik op de godsdienstigheid van uw geest gesteld, want ik zie dat u, zoals een grote bisschop betaamt, de waardigheid en rust van de kerk serieus ter harte gaan. En ik herken een niet alledaagse welwillendheid tegenover mij, die u ervan heeft overtuigd dat ik van iedereen het meest geschikt ben voor deze taak; zelfs zo, dat u zich verder niets aantrekt van die gebruikelijke verontschuldigingen dat mijn krachten afnemen. Ik zou willen dat we zoals we het directe gevaar voor de kerk waarnemen - zelfs niet meer een gevaar, maar grotendeels de ondergang - evenzo een kant en klare, doeltreffende remedie zagen. In deze ongehoorde beroeringen meen ik de hand van God te herkennen. De toestand lijkt al aan de macht van mensen te zijn ontstegen. Toch heb ik hierdoor niet alle hoop laten varen omdat ik heel goed weet dat Gods hulp vooral in de meest bedroevende omstandigheden pleegt te komen. Wij zouden, of ik moet mij vergissen, deze hulp op korte termijn merken als wij met eensgezinde verlangens onze toevlucht bij Gods barmhartigheid zochten en besluiten namen die Christus waardig zijn. Nu doet de een dit, de ander dat. Ik zie hier bijna niemand die erover denkt zijn leven ten goede te veranderen, maar ik merk dat de meeste mensen slechter worden - om maar niet te spreken van de hardnekkige verbittering van de vorsten, bij uitstek een ramp voor het christendom. Maar wat mijn aandeel betreft: om die reden wordt ook door belangrijke mensen herhaaldelijk een beroep op mij gedaan. Sommigen van hen heb ik eerder naar waarheid geantwoord dan tevredengesteld. Maar de aard van de zaak is zo dat het voor mij niet veilig is alles aan het papier toe te vertrouwen en dit voor de zaak ook niet bevorderlijk is. Het tekortschieten van mijn krachten zou ik u met veel en belangrijke getuigen kunnen bewijzen, namelijk Zúñiga, Latomus, Béda, Cousturier en ten slotte Luther[10.] zelf.

Maar ik wil mij tegenover zo'n grote held als u bent niet strijdlustig opstellen. Het mag zijn dat ik zoveel welsprekendheid, geleerdheid, gezag en aanzien heb of heb gehad als deze zaak verlangde, maar men heeft mij althans daarvan nooit kunnen overtuigen en dat kan men nog steeds niet. Zodra dit kwaad wortel begon te schieten, absoluut onder groot applaus van de hele wereld, heb ik daarom als eerste,[11.] alsof ik het voorgevoel had dat de zaak tot vreselijke beroeringen zou leiden, mij van deze gevaarlijke zaak verre gehouden, hoewel zij toen bijzonder veel bijval kreeg, en heb ik dege-

10. Vooral in *De servo arbitrio* (1525).
11. Zie brief 1167, p. 134.

nen die ik als mijn dierbaarste vrienden beschouwde daarvan afgehouden. Toen dit kwaad nog verder de kop opstak zijn daarna monniken door wier toedoen de eerste delen van dit toneelstuk zijn opgevoerd, met zulke methodes tegen mij opgetreden, dat zij mij liever in het kamp van Luther wilden duwen dan tegenover hem stelling te nemen. Het zou erg lang duren om uit te leggen wat er zoal gebeurde. Toen ik bij mezelf naging dat de kerk grotendeels was vervallen tot een farizeïsme dat ik toch boven deze verwarrende omstandigheden verkoos, toen ik mij vertwijfeld afvroeg wat de goddelijke voorzienigheid via de geest van Luther wilde bereiken - want hij leek mij tot dan toe een goed iemand die uit woede over de misstanden met toewijding aan de vroomheid te werk ging, weliswaar nogal onbeheerst, maar toch zo dat men hem binnen de perken kon houden - toen ik bovendien zwak als ik ben mij vergeleek met de duizenden theologen die door de praktijk van vele jaren in dit strijdperk volmaaktheid hadden bereikt, onder wie er enkele zijn die een hoge positie in de kerk bekleden, hebben daarna om eerlijk te zijn enige scrupules mij ervan weerhouden om door onverstandig te handelen mij tegen de goddelijke wil te verzetten of de zaak van de godsdienst te verzwakken, als ik mij hiervoor had ingezet - want ik ben om veel redenen hiervoor niet geschikt.

Dat was toen mijn mening en nu ben ik haar zelfs veel meer toegedaan; ik denk niet dat ik word misleid. Want het is één ding kanttekeningen te maken bij Hieronymus om een weinig geschoolde lezer te helpen, en aantekeningen op de tekst van het Nieuwe Testament om beginners te verlokken hoe dan ook kennis te maken met de Schrift. Het is iets anders met steun van de Heilige Schrift die leerstellingen te verdedigen, waarmee de zaak van de christelijke godsdienst staat of valt indien zij worden aanvaard of afgewezen.

Niettemin heb ik mij om te voorkomen dat alle tijd aan ruzies en gevechten met monniken werd besteed, naar Bazel begeven om tenminste iets tot stand te brengen dat voor de algemene bestudering van de letteren of de godsdienst van nut kon zijn. De feiten zelf roepen luidkeels dat ik daar niet altijd heb zitten slapen. Toch heb ik mij intussen niet als een volledig zwijgende toeschouwer bij dit toneelstuk gedragen. Met gesprekken, brieven en ook met de publicatie van boeken heb ik veel mensen teruggeroepen, afgeschrikt of in ieder geval tot matiging aangespoord. Vervolgens ben ik openlijk met Luther slaags geraakt;[12.] zijn giftige projectielen heb ik met mijn borst naar hem toegewend opgevangen; voor zover ik kon heb ik ze gepareerd of zelfs naar hem teruggeworpen. Dat heb ik aangedurfd in een deel van Duitsland dat Luther gunstiger gezind was dan Wittenberg zelf, waar het voor mij veiliger was geweest met hem een gevecht aan te gaan dan hier. Hoeveel resul-

12. Met *De libero arbitrio* (brief 1419) en de twee delen van de *Hyperaspistes* (brieven 1667 en 1853).

taat ik heb geboekt, weet ik niet. Hoe fanatieker hier iedereen de sekten aanhangt, des te heviger is zonder twijfel de haat waarmee hij mij tegemoet treedt; ik heb het ook over degenen die ik vroeger als mijn dierbaarste vrienden beschouwde.

Ik zou dit met meer berusting verdragen als het niet zo was dat de tegenpartij intussen volstrekt niet minder heftig tegen mij persoonlijk tekeerging, ja zelfs heel wat vijandiger optrad, nadat ik op de slagorde van Luther twee[13.] aanvallen had uitgevoerd, alsof juist het feit dat ik ter wille van hen geen ketter wil zijn hen ergert. Dat zijn nu de vrienden voor wie ik strijd: ze hebben liever dat het schip in groter gevaar verkeert nadat ik overboord ben gegooid dan dat het door mij onbeschadigd en veilig de haven wordt binnengebracht. Bovendien is het voor de meesten niet voldoende dat goddeloze leerstellingen worden afgewezen, als niet alles wat zij tot nog toe hebben ingebracht zogezegd met de witte meetlat[14.] wordt goedgekeurd. Maar zelfs dat is nog niet genoeg: het touw wordt in tegengestelde richtingen getrokken[15.] en aan hetgeen al te buitensporig is wordt zelfs iets toegevoegd. Dit hele genre leerstellingen is meestal gebaseerd op bepaalde uitspraken van scholastici, die zo vaak van ons verlangen dat wij dezelfde woorden hanteren die zij plegen te gebruiken, hoewel ook hierover tussen de scholen een groot meningsverschil bestaat. Ik zag dat om de werken van Latomus, Hieronymus,[16.] Cousturier en Béda hier alleen maar werd gelachen en zelfs de aanhangers van de nieuwe leerstellingen werden aanmoedigd; ik merkte zelfs dat de boeken van John,[17.] bisschop van Rochester, een man op wie niets aan te merken valt, volledig over het hoofd werden gezien. Wat voor resultaat had ik na hen anders kunnen bereiken dan het opjagen van de horzels?[18.] Wat ik op eigen risico, zonder gevaar voor de zaak, kon doen, heb ik gedaan; ik heb in het geheim, openlijk, in het openbaar, privé, met woorden, geschriften en daden verklaard dat ik van de eenheid van de kerk geen strohalm breed wil wijken.[19.] Zelfs als ik ten slotte tegen hen met de pen ten

13. Zie vorige noot.
14. *Adagia* 488; bedoeld is met een ongenuanceerd oordeel.
15. Uitdrukking ontleend aan Tertullianus om voor en tegen af te wegen; vgl. *De pudicitia* 2; *Adversus Marcionem* 4, 4 en *De corona militis* 3. Zie ook *Adagia* 467.
16. Vermoedelijk Jérôme de Hangest.
17. John Fisher.
18. *Adagia* 60.
19. Zie brief 2082, noot 71.

strijde moest trekken zou ik dat op een andere plaats moeten proberen en kon ik dat niet zonder de steun van theologen. Hier was ik alleen en als ik een dergelijk werk had geschreven, zou geen enkele drukker het hebben durven uitbrengen. Zo groot was de opschudding die mijn werkjes *De delectu ciborum* en *De confessione*[20.] hadden veroorzaakt.

'U had naar Leuven terug moeten gaan.' zult u zeggen. Maar ik werd hier vastgehouden, zelfs nu nog, als gevangene van een heel wrede tiran - een niersteen[21.] - zodat het bijna nooit mogelijk was een stap buiten de deur te zetten. En als mijn niersteen zou hebben toegestaan zo'n lange reis te ondernemen, weerhield dezelfde reden die mij ervan had overtuigd dat ik Brabant moest verlaten, mij daarnaar terug te keren.[22.] U zult de gunst van het hof naar voren brengen als verdediging tegen de inspanningen van mijn vijanden. Maar u hebt met al uw wijsheid gezien dat de schaamteloosheid van bepaalde smeerlappen daar niet voor zijne keizerlijke majesteit en het gezag van de bisschoppen wijkt. Van voorbeelden van anderen heb ik geleerd hoe onveilig het is hen enigszins te vertrouwen. Nergens is hun heerschappij sterker dan bij ons. De schone letteren hadden mij bij de Duitsers heel veel erkentelijkheid en enig gezag bezorgd. Maar plotseling is die erkentelijkheid in haat en het aanzien in minachting omgeslagen, zodra ik in het openbaar tegen hun gebruikelijke methoden durfde te protesteren. Ik die eerst 'de ster van Duitsland' en 'de beschermer van de ware godsdienst'[23.] was, ben nu zoals men zegt met de duim naar beneden[24.] Bileam[25.] en doctor ezel.[26.]

Niettemin denk ik - om te voorkomen dat ik helemaal niets van de eigenschappen die u met uw hoge waardigheid mij toekent erken - dat ik redelijk vrij ben van eerzucht, persoonlijk verlangen en andere tekortkomingen, die het zaad voor de huidige ellende in de wereld hebben geleverd en evenzo de inzet van redmiddelen lijken te verhinderen. Tenzij ik mijzelf volstrekt niet ken zou ik niet aarzelen mijn arme lichaam aan het vuur over te geven, als ik de overtuiging had dat dit voor de kerk een groot voordeel zou inhouden; voor mijzelf zou ik dit niet als een zwaar verlies beschouwen. Want wat

20. Beter bekend als resp. *Epistola de esu carnium* (zie brief 1341a, p. 284) en *Exomologesis* (zie brief 1426).
21. Zie voor de meest recente aanval brief 2084.
22. Namelijk de vijandigheid van de Leuvense theologen; zie brief 2133, p. 143-144.
23. Zie brief 1352, p. 363.
24. *Adagia* 746.
25. Zie brief 1510, p. 337.
26. Vgl. het colloquium *Concio sive Merdardus* (ASD I, 3, p. 655).

heeft ten eerste mijn leven om ijverig na te streven overeenkomstig het verlangen van het vlees? En ten tweede, ook al heeft mijn leven iets dat aangenaam is, hoe weinig, vraag ik u, kan er nog overblijven, ook als het niet door enig ongeluk wordt afgebroken?

Maar de situatie is nu zo geëscaleerd dat alles wapengeweld lijkt te voorspellen.[27.] Als dat het geval is, zal werkelijk gebeuren wat u schrijft, namelijk dat we een Duitsland hebben dat van alle landen het meest ongelukkig en verdorven is. Ik ben bijzonder bevreesd dat dit binnenkort geschiedt tenzij ik me in alles vergis. Beide partijen hebben zoveel kracht dat het onzeker is wie de overwinning zal behalen. Ook al behaalt juist de beste partij de zege, dan zal men hem niet verkrijgen zonder een geweldig verlies aan mensenlevens. Omdat de strijd met wapens wordt uitgevochten, is er voor mij geen plaats tenzij ik misschien de marteldood moet ondergaan. Ik zou dit niet afwijzen als de situatie dat zo verlangt. Om te voorkomen dat dit met te veel grootspraak gezegd lijkt te zijn, moet u dat opvatten als iets grappigs dat toch meer dan waar is. Ik denk dat Stephanus toen hij in één keer onder stenen werd bedolven, of Sebastiaan toen hij in één keer met pijlen werd neergeschoten, minder zwaar heeft geleden dan ik die al zoveel jaar door de tongen van hen die het vergif van slangen onder hun lippen hebben[28.] word gebeten - ik die van alle kanten met beledigingen word gestenigd. Door zoveel aantijgingen zou ik sneller van de gemeenschap van ware gelovigen worden weggetrokken als men mij op enigerlei wijze kon losrukken van het vertrouwen dat ik eenmaal op Christus, de bruid van de kerk, heb gesteld.

Ik twijfel er niet aan dat het gerucht over de toestand waarin wij nu verkeren[29.] u sneller zal bereiken dan deze brief. Ik moet van land veranderen en weet dat ik dat niet zonder levensgroot gevaar zal doen. Al zoveel jaren ben ik aan dit nest gewend. Maar Christus zal op een goede afloop toezien. Ik zal zorgen voor wat een ware gelovige past, namelijk dat de manier waarop ik mijn godsdienst beoefen belangrijker is dan de wijze waarop ik ongedeerd blijf. Want hier blijven, waar het niet is toegestaan de mis op te dragen en het lichaam van de Heer te nuttigen, is niets anders dan hetzelfde belijden als mijn tegenstanders. Oecolampadius heeft alle kerken in zijn macht. Monniken en kloosterzusters krijgen het bevel naar elders te verhuizen of hun gewijde gewaad weg te doen. In veel andere steden gebeurt hetzelfde. In de kerken gebeurt niets dat gebruikelijk is, behalve dat in sommige een prediker van deze geloofsrichting een keer preekt. Daarna zingen kinderen met

27. Erasmus doelt op de toegenomen spanningen binnen de Zwitserse Confederatie; zie verder brief 2173, noot 11.
28. Psalm 140:4; Romeinen 3:13.
29. Zie brief 2097, noot 1.

vrouwtjes een psalm die met een Duitse melodie is gecomponeerd. Dit is nog maar het voorspel. Ik ben buitengewoon bang dat farizeïsme door heidendom wordt opgevolgd. Luther heeft enkele steden in handen die over de eucharistie nagenoeg dezelfde opvatting hebben als de kerk. Maar de tegenpartij heeft meer steden en zij lijkt er direct naar te streven het volledige priesterschap en kloosterleven compleet af te schaffen. Hoewel de wederdopers overal in groten getale voorkomen, hebben zij toch nergens een eigen kerk gekregen. Meer dan de anderen worden zij vanwege hun onbaatzuchtige levenswijze aanbevolen, maar door andere sekten ook onderdrukt, niet alleen door de orthodoxen. Ik bespeur dat veel joden en heidenen bij deze onlusten betrokken raken, van wie de eerstgenoemden Christus haten en de anderen helemaal niets geloven. Ik vermoed dat zij over een soort nieuwe volksregering nadenken en dat de hele onderneming wordt uitgevoerd met uiterst listige plannen van bepaalde lieden; nog niemand kent de bedenkers hiervan voldoende. Dit verloopt zo voorspoedig dat men zou zeggen dat de wil van de godheid wordt uitgevoerd, wiens eeuwige voorzienigheid soms de verdorvenheid van slechte mensen pleegt te misbruiken om zijn volk te verbeteren. Telkens als dit gebeurt, is er geen doeltreffender redmiddel dan daarin de hand van God te herkennen die tot boetedoening oproept, en door zijn leven te verbeteren Gods toorn in barmhartigheid te veranderen. Laten zij de sprinkhanen, de kikkers, de luizen en de zweren zijn,[30.] als wij maar geen farao's en Egyptenaren zijn. Het is niet aan mij over mensen die ik niet ken te oordelen. Hier heb ik onder de priesters en de monniken niemand gezien, die door deze stormachtige tijden een beetje ingetogener is gaan leven. Wij verlangen alleen maar naar wraak, alsof het menselijk is wat er gebeurt.

Voorts herken ik in het feit dat u leerstellingen van een verdorven levenswijze scheidt, uw waarlijk christelijke wijsheid.[31.] Want als dat niet gebeurt zal er geen continuïteit in de opvattingen zijn, aangezien het nooit zo goed met de mensheid is gegaan en zal gaan, dat er geen enkele gerechtvaardigde klacht over de handelwijze van de meesten zal voorkomen. De stand van zaken veranderen is eenvoudig, ten goede veranderen is uiterst moeilijk. Maar wie zou niet die bijzondere en waarlijk vrome bescheidenheid van u koesteren, omdat u niet weigert dat men de levenswijze van mensen van uw stand kapittelt en verbetert, op voorwaarde dat degenen die door hun verdorven leerstellingen de gemeenschap van de kerk hebben verlaten, spijt krijgen en weer voor rede vatbaar zijn. Het klagen over de bisschoppen komt niet zoveel voor; het klagen over de paus van Rome en degenen die in zijn naam macht uitoefenen, gebeurt veel vaker. Maar het ernstigst zijn de

30. Vier van de tien plagen die Egypte troffen; zie Exodus 8-10.
31. Zie brief 2003, p. 172.

klachten over monniken, vooral van de bedelordes. Het hart van de koningen is nu in Gods hand.[32] Moge hij dit naar vreedzamere plannen richten zodra wij zijn barmhartigheid hebben verdiend. Intussen zullen wij, eenvoudige mensen, als het enige wat wij kunnen doen, met onophoudelijke beloften en gebeden de goedertierenheid van de Heer geen rust gunnen, in de hoop dat hij deze verwarde beroeringen een gunstiger afloop verleent. Toch zal intussen mijn toewijding niet afnemen als de Heer zich verwaardigt via mij, de laagste van iedereen, iets te ondernemen. In deze zaak was ik verplicht over wat nagenoeg het belangrijkst is te zwijgen. Maar toch dacht ik dat het tot mijn plicht behoorde aan een bisschop die zo'n grote vriend van mij is, mijn inzichten in deze kwestie tenminste gedeeltelijk voor te leggen. Voortaan zal ik ervoor zorgen dat allen beseffen dat het mij niet aan een eerlijke hart en een bereidwillige geest heeft ontbroken.

De gift die u in uw goedheid spontaan aan de wedergeboren Augustinus wilde schenken,[33] zal ik verdelen met degenen die door handschriften te collationeren (een lastiger werk bestaat niet) mij bij mijn onderneming enigszins hebben geholpen. Moge de Heer u voor ons in goede gezondheid laten leven.

Bazel, 25 maart 1529

2135 *Van Bernardus Niger*
Dole, 27 maart 1529

Ik groet u. Men zou mij, zeer geleerde Erasmus, de meest dwaze en schaamteloze van iedereen kunnen noemen, omdat ik u, de leider van alle letteren, met mijn meest smakeloze dwaasheden op enigerlei wijze durfde lastig te vallen. Maar de glans van uw vriendelijkheid, waarvan u, zoals iedereen volmondig beaamt, rijkelijk bent voorzien, gaf mij de moed absoluut niet bang te zijn om zonder enig schaamtegevoel u niet alleen per brief als afwezige, maar ook mondeling als aanwezige toe te spreken. Daarom vraag ik u al wat ik u zal schrijven, vriendelijk op te vatten.

In een brief aan Karel Sucket[1] hebt u mij eervol vermeld. Daarom denk ik dat ik u zoveel verschuldigd ben dat het moeilijk is u terug te betalen. Want u hebt mij zo afhankelijk van u gemaakt en gezorgd dat ik zogezegd[2] u dus-

32. Vgl. Spreuken 21:1.
33. Zie brieven 2126, p. 130, en 2153.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. *Adagia* 651.

danig ben verplicht, dat ik niets liever zou willen dan dat mij door de hemelingen een keer de gelegenheid wordt geboden mijn goede wil duidelijk te maken en mijn dankbaarheid te bewijzen. Dan zou u beslist merken dat ik om u ter wille te zijn alles graag en bereidwillig zal doen. Maar waarom zou ik veel woorden gebruiken? Ik zal mijn best doen om mijn hartstochtelijke genegenheid voor u eerder met daden dan met woorden te bewijzen. Intussen beloof ik dat ik een toegewijde verdediger van uw naam zal zijn en dat ik deze genegenheid voor u altijd zal blijven koesteren.

Dat de *Adagia* kort geleden in Lyon zijn gedrukt[3.] kunt u te weten komen uit de brief die Sebastianus Gryphius als voorwoord heeft opgenomen. Ik stuur u een kopie hiervan toe in de hoop dat dit wellicht uw aandacht waard is.

Met meer onderwerpen wilde ik u niet lastigvallen, omdat ik weet door hoeveel bezigheden u verder in beslag wordt genomen. Ik hoop dat u hiervoor de krachten hebt en vraag u om mij als uw meest toegewijde en nederige dienaar te beschouwen.

Dole, 27 maart 1529

Uw zeer toegenegen Bernardus Niger

Aan de uitmuntende theoloog en vorst van de welsprekendheid, de heer Erasmus van Rotterdam

2136 *Aan Ludwig Baer*
Bazel, 30 maart 1529

Hartelijk gegroet. Ik wens je, mijn meest oprechte vriend in Christus, van harte geluk omdat het jou is vergund de zondag van de Verrijzenis zoals het betaamt met geestelijke vreugden te vieren. Wij vieren hier ons Pasen[1.] zonder alleluia, zonder overwinningsmaal, weliswaar niet zonder bittere kruiden.[2.] Ik lijk intussen bij de rivieren van Babylon te zitten zodat ik geen zin heb het lied van de Heer in een vreemd land te zingen.[3.] Maar enkel en alleen met mijn lichaam zit ik hier vast, in mijn geest ben ik bij jou.

Ik hoopte dat ik voor de triomfdag van de Heer in Freiburg zou zijn zodat men hier aan degenen die mij zochten kon antwoorden wat de engelen tegen de heilige vrouwen zeiden: ‘Hij is verrezen, hij is niet hier.’[4.] Maar kort

3. Erasmus noemt Gryphius' editie van 1528 in brief 2022, p. 209.
1. 28 maart 1529.
2. Exodus 12:8; Erasmus gebruikt hier de tekst van de Vulgaat *lactucis agrestibus*, letterlijk ‘wilde sla’.
3. Psalm 137:1-4.
4. Marcus 16:6.

voor 15 maart werd ik zonder aanwijsbare reden door een erg hardnekkige verkoudheid bevangen, die met koorts gepaard ging. Het was zo erg dat ik een paar nachten groot gevaar liep door kleverig slijm te stikken. Van deze kwaal ben ik nauwelijks voldoende hersteld.[5.] Omdat ik iedere dag de terugkeer van Hieronymus Froben uit Frankfurt verwacht[6.] leek het mij nu verstandiger nog een poosje hier te blijven. Want met zijn hulp zal mijn verhuizing veiliger verlopen en hij brengt mogelijk brieven mee van het hof van de keizer in Brabant of van de rijksdag in Speyer die mij dwingen naar een andere plaats dan Freiburg te vertrekken.[7.] Het is beter, dunkt me, eenmaal te verhuizen dan tweemaal. Desondanks heb ik wat van mijn spullen het belangrijkste en bij dieven en rovers het meest in trek is, vooruitgestuurd; met de eerste de beste gelegenheid zal ik met de rest van mijn bezittingen volgen. Intussen dient mijn slaapkamer als kapel, totdat het is toegestaan met de Hebreeën die in de woestijn hun vrijheid hebben herkregen aan de Heer te offeren; ik hoop beslist dat dit in ieder geval eerstdaags zal gebeuren.

Na deze stormen zal de goedertierenheid van de Heer gelukkiger tijden geven wanneer zijn toorn in barmhartigheid is veranderd. Want dergelijke beroeringen zoals wij ze heden waarnemen, ja zelfs doorstaan, heeft naar ik meen niemand vanaf het allereerste begin van de kerk tot aan deze tijd gezien, gehoord, of erover gelezen. Ik herken daarin zeker de goddelijke voorzienigheid: zij onderzoekt haar uitverkorenen zoals goud met vuur wordt getest,[8.] en gaat na of zij zelf oprecht geloven en liefhebben. Hoe dit op anderen overkomt, weet ik niet; in ieder geval brengen zoveel rampzalige stormen mij niet aan het wankelen, maar hebben ze mij zelfs heel wat sterker gemaakt. Er is hier geen sprake van dat ik aan mijn verdiensten of krachten enige waarde toeken, maar ik herken de hand van de Almachtige die in mijn zwakheid zijn macht openbaart. Omdat ik mij eenmaal volledig aan zijn wil heb overgegeven, vertrouw ik erop dat zijn goedertierenheid mij tot aan mijn einde niet in de steek zal laten. Hij giet als de barmhartige Samaritaan wijn over mij heen om mijn etterende wonden te reinigen; hij giet ook olie uit[9.] en zorgt tegelijk met de beproeving voor een goede afloop, zodat ik haar kan verdragen.[10.]

5. Zie brief 2125, noot 3.
6. Vgl. brief 2140.
7. Zie voor Erasmus' verwachtingen van Brabant en Speyer brieven 2115, p. 103, en 2107.
8. Zie brief 2114, noot 4.
9. Lucas 10:33-34.
10. 1 Korintiërs 10:13.

Hoe hadden, als dit niet het geval was, mijn arme lichaam en mijn zwakke ziel uiteindelijk tegen aanvallen van zoveel verdorven lieden opgewassen kunnen zijn? Want om niet te spreken van de ongemakken van de ouderdom die op zich zwaar is, en de ongemakken van mijn gezondheid die veel groter zijn: wat kan er voor het menselijk gevoel harder zijn dan van alle kanten zo door lieden die het karakter van een gladiator hebben[11] te worden aangevallen, en dat zonder enige maat en zonder enig einde? Men zegt dat Hercules nooit alleen een aanval van twee monsters heeft weerstaan. Maar met hoeveel reuzen als Antaeus, met hoeveel leeuwen, Cerberussen, kreeften en hydra's moet dit mannetje voortdurend een gevecht leveren! Laat ik het niet hebben over die kleine, maar soms nogal hinderlijke diertjes zoals adders, kevers, luizen, muggen en vlooien. Veel mensen nemen als hun zaak verloren is hun toevlucht tot de strop. Maar hoeveel kostbaarder dan geld is een goede reputatie voor verheven en edelmoedige geesten! Je weet zelf dat de schone letteren mij zowel elders als in Duitsland veel vrienden hebben opgeleverd die mij bijna aanbaden. Alleen al door dit bezit waande ik mij erg gelukkig; ik ben nooit op rijkdom en hoge functies uit geweest. Wie zou van een dergelijk bezit gelaten afstand doen? Maar ik moest niet alleen dat afstaan, maar ook slikken dat de meest gezworen vrienden die ik bezat en die om de oude formulering te gebruiken *synapothnêskontes*, dat wil zeggen tegelijk met mij sterven, nu in de regel mijn doodsvijanden of geheime belagers zijn. Het kwaad dat iemand wordt aangedaan die het niet verdient, is zwaar te verdragen; zwaarder is het voor iemand die zich heel verdienstelijk heeft gemaakt, maar het zwaarst is een wond die van een vriend afkomstig is. Intussen word ik trouwens door niemand dieper gekwetst dan door hen die mij steunen, weliswaar met toewijding, maar ondoordacht.

Komt er ooit een einde aan de smaadschriften die van alle kanten naar mij toe komen gevlogen en mij verscheuren? Wat een razernij leeft er bij lieden van wie de tanden speren en pijlen zijn, bij wie het slangengif onder hun lippen zit en van wie de tong een scherp zwaard is.[12] Waar houdt hun schaamteloosheid op? Niet bij maaltijden, niet bij privégesprekken, niet bij een geheime biecht, niet bij heilige preken, niet bij openbare lezingen, niet aan de hoven van de vorsten, niet op wagens en schepen. Hun schaamtegevoel, hun geweten, het gezag van vorsten en het feit dat hun leugenachtigheid hun al zo vaak onder ogen is gebracht, kunnen hen niet van dit onstuimig optreden weerhouden. Simpele mensen bedriegen ze, mensen die mij niet erg welgezind zijn, brengen ze tot waanzin en meer gematigde mensen overweldigen ze met hun niets ontziend gedrag. Overal zijn ze aanwezig, spreken in alle

11. *Adagia* 276.
12. Psalm 57:5; 140:4; vgl. Romeinen 3:13. Zie ook brief 2162, noot 9.

talen; spraken ze maar over de grote daden van God![13.] Op die manier winnen ze, natuurlijk nadat zogezegd[14.] de zaak is opgegeven. Hoe zou ik, omdat ik alleen maar Latijn spreek,[15.] ook als ik honderd tongen had, als alleenstaande tegen gelederen van zoveel samenzweerders stand kunnen houden? Vooral omdat ik niet alleen te maken heb met groepen vijanden, maar ook met degenen aan wier kant ik sta. Er is geen sekte die geen dodelijke haat tegen mij koestert, maar vooral de sekte van degenen die ons het lichaam van de Heer proberen te ontnemen. Toch word ik bij bepaalde bisschoppen en vorsten ervan beticht dat ik met hen gemene zaak maak. Sommigen klagen dat ik niet tegen de bedenkers van nieuwe leerstellingen met mijn pen van leer trek, anderen vinden dat ik niet energiek genoeg handel. Ook ontbreekt het niet aan mensen die verkondigen dat ik de broedplaats voor deze rampen heb aangereikt. Om intussen maar te zwijgen over mijn kleine vijanden die op de manier van ganzen, luizen, muggen en vlooien overal tegen mij snateren, stinken, schreeuwen en bijten. Hoewel ze geen vergif hebben, maken zij toch door hun schaamteloosheid een mens levensmoe en jagen ze hem door slaapgebrek de dood in.

Dat ik dit al zoveel jaren doorsta - en dat helemaal alleen, want mijn vrienden, voor zover ze er nog zijn, worden door het feit dat men mij haat doorgaans afgeschrikt - lijkt je dat niet veel zwaarder dan in één keer met Stephanus onder stenen bedolven of tegelijk met Sebastiaan door pijlen gedood te worden? De dood van het lichaam maakte daar een eind aan de foltering, bij mij blijft mijn ziel gewond over om vele malen te sterven. Ik ben trouwens ook niet veilig voor dreigementen van lieden die op de ondergang van mijn lichaam uit zijn.

Om te bereiken dat er geen enkel soort rampen ons bespaard bleef, heeft nu een of andere boosaardige genius onder de beoefenaren van de humaniora een even heftig meningsverschil veroorzaakt als er onder de sekten die om het geloof strijden bestaat. Omdat ik Budé met Bade heb vergeleken, word ik in Parijs met versjes van schoolmeesters bekogeld.[16.] Deze besmettelijke ziekte die eerst in Rome door enkele Ciceronianen werd veroorzaakt, is nu naar Frankrijk verhuisd. Als zestigjarige word ik door hen van de brug geworpen[17.] en tegelijk gedwongen van al wat ik tot nu toe aan talent, geleerdheid, welsprekendheid of oordeelsvermogen leek te hebben, afstand te doen. De meeste mensen zijn echter zo ingesteld dat ze liever willen overlij-

13. Vgl. Handelingen 2:11.
14. *Adagia* 480; bedoeld is: zonder dat iemand zich verzet.
15. Vgl. brief 1313, noot 12.
16. Zie brieven 1948 en 2119, noot 1.
17. *Adagia* 437.

den dan hun roem kwijtraken. Als ik al enige roem had zou ik daar met de grootste berusting afstand van kunnen doen. Maar als ik in plaats van roem moet verdragen dat zelfs de meest verachtelijke mensen mij bespugen, vuistslagen toedienen en bijna (vergeef me deze woorden!) op mij plassen en kakken, is dit niet zwaarder dan de dood? Te midden van deze golven van ellende komt geen enkele haven in zicht die mij in mijn ouderdom rust biedt, want ik ben niet in staat met iemand samen te leven, laat staan geschikt voor de vorstenhoven, tenzij ik mij bij een of andere sekte zou willen aansluiten. Dit zou ik ongetwijfeld doen als ik mij ervan kon overtuigen dat alles wat zij verkondigen de ware godsdienst is.[18.] Omdat ik dit tot nog toe op geen enkele manier kon en dit nog steeds niet kan, acht ik het beter met honderden sekten en monsters oorlog te voeren dan de gemeenschap van de katholieke kerk te verlaten.[19.]

Wat de afloop van deze woelingen zal zijn, zal in de handen van de Heer liggen. Ik ben ervan overtuigd dat degene die zijn voet stevig op een onbeweeglijke rots heeft gezet, niet kan omkomen.[20.] Het is aannemelijk dat de Heer met deze beroeringen en rampen ons gedrag wil bestraffen. Dat was, als ik het eerlijk mag zeggen, buitengewoon ver van het zuivere geloof afgedwaald, vooral bij hen die de steunpilaren van de kerk leken, niet alleen als je de kracht van de geest van het evangelie in acht neemt, maar ook naar de voorschriften voor de deugdzaamheid van priesters en geestelijken kijkt, die vroege pausen hebben uitgevaardigd en die Jean Gerson in een of ander werkje[21.] in groten getale vermeldt. Hoeveel verder nog zijn de normen van onze tijden sinds de eeuw van Gerson achteruitgegaan? In het verleden nodigde de Heer door middel van kikkers, sprinkhanen, luizen en andere plagen[22.] de Egyptenaren uit boete te doen. Maar geen verdriet of wraakzucht zal mij die op Gods hulp vertrouwt, zo ver krijgen dat ik een sprinkhaan of een farao zou willen zijn. Laat een echtgenoot zijn echtgenote naar eigen goeddunken kastijden, want hij weet wat voor haar nuttig is. Niets zal voor mij zo aangenaam of gruwelijk zijn dat het mij van de gemeenschap van de enig ware duif scheidt. Slechtheid van mensen kan ons onze bezittingen en onze goede naam afnemen en ons van het leven beroven. Maar zij kan ons niet onze godsdienstigheid, het kostbaarste dat er is, ontnemen, tenzij we zelf de schat die we vanwege de vrijgevigheid van de bruidegom bezitten, prijsgeven. Daarom is het denk ik het veiligst ons volledig aan die arts toe te

18. Vgl. brief 2147.
19. Zie brief 2082, noot 71.
20. Zie brief 2112, noot 20.
21. *Declaratio defectuum virorum ecclesiasticorum.*
22. Exodus 7:14-12:29.

vertrouwen. De boetseerder kent zijn schepping, de pottenbakker[23] kent de vaas van klei die hij heeft gemodelleerd. Hij kan vormgeven, hij kan het opnieuw doen, hij kan zijn werk breken en in stukken slaan. Maar wat aan zijn vingers is toevertrouwd, kan tot in de eeuwigheid niet verloren gaan. Of hij nu bittere alsem verstrekt, vermengd met narigheden, of hij nu met aangenamere middelen ons verzorgt, en of hij ten slotte al snijdend of brandend te werk gaat: het lijdt geen twijfel dat hij als een trouwe en vriendelijke arts de zaak van ons heil behartigt. Hij is namelijk de enige die in staat is en de gewoonte heeft door te doden ons levend te maken; waarlijk geldt hier het oude spreekwoord van de Grieken:[24] *Eunous ho sfaktês*, dat wil zeggen: vriendelijk is de moordenaar.

Je zult me hier misschien vragen of een of andere prikkeling mijn geest soms heeft verleid mij bij een bepaalde partij aan te sluiten. Natuurlijk heb ik er geen bezwaar tegen mij voor zo'n door en door betrouwbare vriend volledig zichtbaar te maken en jou mijn gevoelens toe te vertrouwen. Soms word ik, wanneer ik bij mezelf over de gemene en hardnekkige boosaardigheid van bepaalde lieden nadenk, door een menselijk gevoel bevangen, namelijk het verlangen wraak te nemen. Maar toch raakt mij dat zo licht dat het nooit verder dan de opperhuid van mijn ziel doordringt en hem alleen steekt, maar geen verwondingen toebrengt. Want weldra laakt mijn geest dit verlangen van het vlees. 'Wat wil je met zo'n goddeloze gedachte bereiken? Gebruik jij om de slechtheid van mensen te bestraffen je goddeloze handen tegen de moederkerk, die jou door het heilig doopsel voor Christus heeft voortgebracht, je met Gods woord heeft gevoed en je met zoveel sacramenten verzorgt en doet leven? Zul jij om slechte mensen te grieven zelf slecht worden? En om een tijdelijk onrecht te wreken een onherstelbare schade voor je ziel lijden? En zul je, doordat jij je vijand schade wilt toebrengen, voor jezelf schadelijker zijn dan welke vijand ook? Bekommer je om je arme lichaam en ga na hoe weinig leven er voor jou nog over is. Zul je, wanneer je de haven hebt bereikt, jezelf vrijwillig in zee storten? Geen wraak is prachtiger dan dat jij jezelf iedere dag verbetert. Al deze onrust is tijdelijk. Wat nu telt is het eeuwige. Denk hieraan.'

Met dergelijke gedachten sla ik het verlangen van het vlees dat mij soms zonder gevaar bekruipt, heel gemakkelijk van mij af. Maar toch maakt het dat ik beter begrijp wat ik over Arius, Tertullianus, Wycliffe en enkele anderen hoor: namelijk dat zij door de vijandigheid van geestelijken en laaghartigheid van bepaalde monniken de gemeenschap van de kerk hebben verlaten en hun persoonlijk verdriet op een algemene ramp voor de kerk hebben

23. Vgl. Jeremia 18:6, Sirach 33:13 en Romeinen 9:21.
24. *Adagia* 2107.

laten uitlopen. Ik zou sneller van mijn goede naam afstand doen en mijn leven beëindigen dan mij tot zo'n goddeloze daad te verlagen.[25] Wie zo gestemd is, zal mijns inziens niet gemakkelijk tot ketterij vervallen. Was het maar mogelijk deze enorme rampen voor de kerk met het verlies van mijn leven te genezen! Het was geen verlangen naar wraak wat mij ertoe heeft gebracht vrijmoedig enkele mensen van repliek te dienen, die met hun ijver als voorwendsel mijn geschriften valselijk beschuldigden. Maar mijn ijver voor de ware godsdienst bracht mij tot verzet tegen de ijver van hun kwaadaardigheid. Het verdedigen van een ketterse dwaling is één ding, maar het is wat anders de valse beschuldiging van ketterij te weerleggen. Verstommen bij beledigingen van anderen getuigt misschien van zachtmoedigheid, maar het is goddeloos bij een beschuldiging van goddeloosheid te zwijgen als je een geweten hebt dat vrij is van schuld. Paulus[26] beveelt ook met de mond tot behoudenis te belijden. Maar geen tong te hebben tegen een beschuldiging van ketterij is een soort ontkenning.

Het is duidelijk om wat voor onbeduidende redenen mijn tegenstanders mij eerst hebben aangevallen. Ik heb de talen en de schone letteren bevorderd, tot groot voordeel voor de theologie. Zij doen nu alsof ze deze studies steunen, hoewel ze meer dan veertig jaar geen steen op de andere hebben gelaten[27] om deze te laten verdwijnen en te vernietigen wanneer ze opbloeiden. Dit is de kweekplaats van deze tragedie. Ik heb theologen aangespoord om met onbelangrijke vraagstukken waarbij het meer om uiterlijk vertoon dan om de godsdienst ging, op te houden en zich op de bronnen van de Heilige Schrift zelf en op de oude kerkvaders toe te leggen. Ik wilde echter niet dat scholastiek zou verdwijnen, maar dat zij zuiverder en serieuzer werd beoefend. Als ik mij niet vergis, is dit steunen, niet beledigen. Monniken heb ik aangespoord werkelijk hun best te doen om te zijn wat zij geacht worden te zijn, namelijk dood voor de wereld, om minder op uiterlijke ceremoniën te vertrouwen en ware innerlijke vroomheid te omarmen. Is dit monniken haten of eerder het beste met hen voorhebben? Op enkele heb ik kritiek geleverd die onbezonnen hun geloften afleggen, en ook op andere die met kunstgrepen jonge onervaren mensen in hun fuik lokken. De handelwijze van hen die zonder zwaarwegende redenen en zonder toestemming van pausen hun orde verlaten, heb ik nooit goedgekeurd. Integendeel, velen die weifelden heb ik getroost of bemoedigd. Ik heb onjuiste opvattingen waaruit de belangrijkste ziekte van de christelijke godsdienst overal voortkomt, aan de kaak gesteld. Dit betekent naar ik meen haar helpen, niet haar beledigen.

25. Zie brief 2082, noot 71.
26. Romeinen 10:10.
27. *Adagia* 330.

Vaak heb ik gewenst dat we zulke pausen, kardinalen en bisschoppen hadden, dat in hen de godsdienstigheid van de apostelen straalde. Nooit kwam bij mij de gedachte op dat iemand van zijn positie moest worden verdreven. Nooit heb ik de verordeningen en riten van de kerk veracht en verkondigd dat men deze naast zich neer moest leggen. Maar ik heb aan de voorschriften van God de voorkeur gegeven en laten zien hoe men vanuit de ceremoniën tot betere resultaten kon komen. En als hierbij iets door onverschilligheid van mensen was binnengedrongen, heb ik aangegeven hoe men dit kon verbeteren - iets dat de kerk niet zelden heeft gedaan. Alle sacramenten van de kerk heb ik steeds geëerbiedigd, hoewel ik merk dat oude schrijvers over het huwelijk uiteenlopende opvattingen hebben gehad.[28.]

Aan het sacrament van de biecht heb ik nooit getwijfeld;[29.] ik meende zelfs dat men dit, als door de geest van Christus overgeleverd, zorgvuldig moest respecteren. Nooit heb ik de tafel van Christus durven benaderen of uit dit leven weg durven gaan en zou dit ook niet durven, als ik niet wat mijn geweten bezwaarde bij een priester had opgebiecht. Ik heb slechts betwijfeld of de biecht zoals hij thans in praktijk wordt gebracht, door Christus zelf is ingesteld; maar wel zo dat iemand mijn volledige steun krijgt als hij me met onweerlegbare argumenten hiervan kan overtuigen.

Over het afschaffen van de mis heb ik nooit gedroomd. Ik zie dat er aan het dispuut over de eucharistie geen eind komt. Toch kon ik nooit ervan overtuigd worden - en dat zal ook niet gebeuren - dat Christus, die de waarheid is en die de liefde is, zo lang zou hebben toegestaan dat zijn geliefde bruid aan een dermate verfoeilijke dwaling vasthield, dat zij een stukje brood in plaats van hemzelf aanbad. Over de woorden waarmee wij consacreren, wilde ik een keer, zeg ik eerlijk, uitvoeriger worden onderricht. Maar bij dergelijke gewetensproblemen pleeg ik mij gemakkelijk bij het oordeel van de katholieke kerk neer te leggen. De leerstelling waarmee sommigen aan iedereen de bevoegdheid toekennen de mis op te dragen, de biecht af te nemen en het huwelijk in te zegenen, heb ik altijd als een overduidelijke dwaasheid beschouwd. Van sekten en schisma's ben ik altijd uitermate afkerig geweest en tot nu toe heb ik mij bij geen enkele partij aangesloten, hoewel veel redenen mij daartoe aanzetten. Voor mijzelf heb ik geen leerlingen verzameld, maar als ik ze heb gekregen, heb ik ze aan Christus toevertrouwd.

Wat mij in de ogen van sommige mensen, die zich over hun onwetendheid schamen maar niet iets willen leren, vooral schade toebrengt is het feit dat ik in mijn *Annotationes*[30.] op veel passages wijs die door geleerden uit vroe-

28. Vgl. *Institutio christiani matrimonii*, ASD II, 6, p. 76-78 en 86-88.
29. Vgl. brieven 1299, p. 109, 1300, p. 111 en 1582, p. 147.
30. *Annotationes in Novum Testamentum* (1516).

gere tijden verkeerd zijn begrepen; voorts het feit dat ik om luie mensen tot de bestudering van de christelijke filosofie te verleiden het Nieuwe Testament in een wat verfijnder taal heb weergegeven.[31.] Want hoewel die lieden zich inbeelden het Latijn goed te beheersen omdat zij aantoonbare taalfouten vermijden (hoewel zij zelfs dat niet helemaal doen), staan zij toch mijlenver af van de verfijnde Romeinse taal. Ze herkennen de betekenis en de nuances van woorden niet, geen beeldspraak en toespelingen die aan de taal veel charme en aantrekkelijkheid toevoegen. Daarom gebeurt het dikwijls dat, hoewel ik hetzelfde zeg, zij hun tekst goed- en mijn tekst afkeuren omdat niet dezelfde woorden worden gebruikt die zij zijn gewend. Bestond er bij de scholen maar overeenstemming over de leerstellingen van de scholastiek waarmee zij als met een meetlat het begrijpen van de Schrift afmeten. Laten we tenminste die manier van spreken goedkeuren, maar dan in discussies van scholastici waarin fijnzinnige onderwerpen met wat voor woorden dan ook uitgelegd moeten worden. In preken en boeken die niet alleen als leerboek maar ook om gevoelens op te wekken worden geschreven, is hun stijl verbazingwekkend onaantrekkelijk. Bij hen die zuiver taalgebruik verlangen, leidt dit tot spot en walging.

Als zij de talen en schone letteren vriendelijk hadden omarmd, zou het met hun eigen studies beter gaan en was de wereld niet door deze tragedies in beroering gebracht. Voorts vergissen enkele monniken zich sterk, althans naar mijn mening, omdat zij erop vertrouwen dat door dergelijke beroeringen hun volledige alleenheerschappij, hun oude sofistiek en hun barbaarse taalgebruik tegelijk met hun bijgeloof hersteld kunnen worden. Als wij geloven dat deze brand met de middelen van pausen en kardinalen en door een leger van bisschoppen kan worden geblust, vrees ik dat dit niet lukt. Of hij zal weldra weer uitbreken als hij tijdelijk wordt bedwongen. Want hoe is het mogelijk dat wij de ziekte genezen met middelen die de ziekte hebben veroorzaakt? Iedereen trekt aan zijn eigen touw. Laten wij liever allen aan een en hetzelfde touw trekken, namelijk dat van Christus! Niemand behoorde vanwege het laakbare gedrag van mensen de heilige leerstellingen van de kerk te verlaten. Maar het zou van christelijke verstandigheid getuigen de stam en de wortel van deze rampen in één keer te vernietigen om te voorkomen dat zij gemakkelijk weer tot leven komen.

Mijn persoonlijke ellende verdraag ik tamelijk gelaten omdat ik weet dat hij niet lang zal duren. Want ik ga achteruit en besef dat de laatste dag van mijn leven niet ver weg is. Maar ik kan werkelijk de algemene ondergang van de kerk niet zonder pijn verdragen. Als deze storm slechts hen zou raken die

31. Waarschijnlijk bedoelt Erasmus zijn eigen vertaling van het Nieuwe Testament.

hem hebben veroorzaakt, was hij beter te verdragen. Hoeveel vrome priesters, hoeveel integere monniken, hoeveel heilige maagden worden nu op een onwaardige manier behandeld! En als we naar de voortekenen zouden kijken, lijken gruwelijker gebeurtenissen ons boven het hoofd te hangen, tenzij de goedheid van de genadige God zo vriendelijk wil zijn deze af te wenden. Ik hoop dat hij ons niet in de steek zal laten als wij met oprecht hart onze toevlucht bij hem zoeken. Moge hij jouw hart en dat van allen die bedroefd zijn troost bieden, mijn meest dierbare vriend in Christus.

Bazel, 30 maart 1529

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven - ik vrees dat je mijn handschrift niet zonder ergernis leest

2137 *Van Hermann von Neuenahr*
Speyer, 31 maart 1529

Hartelijk gegroet. Over de onrust die kort geleden bij jullie heerste, worden hier uiteenlopende dingen verteld. Ik denk in elk geval dat, hoe de situatie ook moge zijn, dit alleen maar het onheilspellende begin van een toekomstige opstand is. Overal lijkt de sombere aard van de gebeurtenissen binnenkort op een duidelijke ramp uit te lopen. Ik zou willen dat ik gerieflijk ergens kon reizen totdat het lot één kant was opgegaan. Maar in deze tijd kent de wereld zo weinig vrede dat ik niet zie waar iemand veilig kan leven. We moeten daarom op de afloop wachten en zullen intussen God laten doen wat hij maar wil.

Ik stuur je opnieuw mijn onbeduidende werkje[1] dat ik je verleden jaar had toegezonden. Op jouw aansporing heb ik enkele passages verbeterd die door onzorgvuldigheid niet goed waren geschreven; wellicht zijn er intussen andere fouten ingeslopen. Ik zou nu graag willen dat jij, als je denkt dat er van de inhoud zelf iets veranderd of zorgvuldiger behandeld moet worden, je een keer tijd wil gunnen om opmerkingen te maken. Als ik me niet vergis meende jij dat er nauwkeuriger op basis van de Heilige Schrift een fundament moet worden gelegd, waarmee wordt gewaarborgd dat men ketterijen met het gezag van Gods woord dient te onderscheiden. Ik zie niet op welke manier ik het uitgebreider kan behandelen. Want ketterijen of sekten komen in de Schrift heel zelden ter sprake en behalve in de brieven van de apostelen kun je nauwelijks iets vinden dat over ketterijen en ketters is

1. Er is geen boek op naam van Neuenahr gepubliceerd; wellicht schreef hij het anoniem.

geschreven. Maar ik zou willen dat jij mij nu laat zien hoe ik dit bevredigend kan doen. Eerder had je mij erop gewezen dat ik uitvoerig bepaalde dingen over de sacramenten schreef die met het onderwerp weinig verband hielden, maar de passages had je niet aangeduid. Desondanks heb ik ergens een groot deel van de verhandeling geschrapt en vraag je opnieuw de betreffende plaatsen nu ook met een kruisje te markeren. Overal waar je denkt dat iets toegevoegd of verwijderd moet worden, laat ik dit volledig aan jouw eerlijkheid over. Daarna zal ik ervoor zorgen dat een nieuwe kopie onder andermans naam of anoniem in handen van enkele personen komt wier gezag bij dit onderwerp iets kan betekenen. Want ik zie dat het vooral noodzakelijk is dat de gemoederen van de leiders met bepaalde middelen worden gekalmeerd. Anders zal de situatie binnenkort in een opstand ontaarden. Vorsten steunen te veel op adviezen van pluimstrijkers. Luthers volgelingen zijn zulke slaven van hun emoties dat zij de zaak volledig hopeloos maken.

Mijn vorst[2] kent aan jouw gezag veel waarde toe, vooral in deze kwesties. Vandaar dat ik een paar dagen geleden, toen zich een gelegenheid aandiende, veel met hem over de onlusten in Bazel heb gesproken. Ten slotte begon ik hem ertoe over te halen dat hij je naar Keulen[3] zou uitnodigen. Zonder dat ik zo'n snel antwoord verwachtte, droeg hij me onmiddellijk op jou te laten weten dat je hem een groot genoegen zou doen als je je zo spoedig mogelijk hierheen begaf, en dat dit voor jou niet tot kosten zou leiden. Wanneer de rijksdag is ontbonden,[4] wat zonder twijfel binnen drie weken zal gebeuren, kun je naar Keulen uitwijken. Je zult daar niet alleen een beschermheer tegen waanzinnige sofisten treffen, maar ook een Hercules met zijn knots.

Ik wilde je dit dus per brief laten weten zodat je tenminste de gevoelens van mijn vorst daaruit kunt afleiden, ook als je persoonlijke situatie je naar elders roept. Maar als je bij je mening blijft dat je van woonplaats wilt veranderen, zie ik geen plaats die geschikter is dan Keulen. Daar zul je vrienden hebben die je ook wat je persoonlijke zaken betreft van nut zullen zijn, en een vorst die jou zo welgezind is dat je hem met recht een beschermheer kunt noemen. Maar het is aan jou te overwegen wat je het liefst doet. Schrijf me dat vooral terug. Omdat ik door verschillende bezigheden in beslag werd genomen, kon ik deze brief met moeite bij kaarslicht beëindigen. Het ga je goed, Erasmus.

Speyer, 31 maart 1529

2. Hermann von Wied, aartsbisschop van Keulen.
3. Ook in brief 2120 kwam een uitnodiging ter sprake; uit brief 2146 blijkt dat Erasmus Keulen al had afgewezen.
4. Op 22 april vond de laatste zitting plaats.

Je dient de brief na lezing te verscheuren.

Je vriend Hermann von Neuenahr, proost te Keulen etc.

Aan de zeer geleerde Erasmus van Rotterdam, toonaangevend theoloog, zeer oprechte vriend. Te Bazel of Freiburg

2138 *Aan Antoine Bercin*
Bazel, 1 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet het schoolhoofd van Besançon

Ik had geen gelegenheid en onderwerp om u te schrijven, zeer geachte heer, behalve het volgende. Toen ik via brieven van vrienden te weten was gekomen dat u, zeer geletterd als u zelf bent, zich voor de meest eervolle studies als een zeer vriendelijke en welwillende mecenas opstelt, achtte ik het mijn plicht u in de eerste plaats uit naam van de wetenschap en vervolgens ook persoonlijk te bedanken, omdat u vriendelijk als u bent meer genegenheid voor Erasmus koestert dan hij zelf verdient. Zodoende ben ik met deze brief als met een officiële verklaring dubbel met u verbonden zodat het mij niet vrij staat iets te weigeren, als u bij een of andere kwestie van mijn hulp gebruik wilt maken, mits ik daartoe in staat ben. Niets aangenamers kan mij zelfs overkomen dan wanneer ik op een of andere manier uw persoon ter wille kan zijn. Als u mijn gevoelens niet afwijst, zorg er dan voor dat u Erasmus tenminste tot uw gewone vrienden rekent. Als u enige twijfel hebt, probeer het uit. Langer zal ik u niet ophouden. Ik wens u alle voorspoed toe.

Bazel, 1 april 1529

2139 *Aan Léonard de Gruyères*
Bazel, 1 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet Léonard, officiaal van Besançon

Toen ik deze brief schreef, berichtte de koetsier dat de wijn[1] in de buurt was en dat deze vandaag of morgen zou komen. Uit een brief van Étienne[2] aan

1. Zie brief 2085, noot 2.
2. De brief van Étienne Desprez is niet bewaard gebleven; brief 2140 geeft een aanwijzing voor de inhoud ervan.

Hieronymus Froben leidde ik af dat er bij u niets aan de koetsier is betaald. Ik ben blij dat het zo is gegaan, maar ik had liever gehad dat er iets was afgesproken. Hij vraagt drie kronen en die zal ik graag geven. Als hij meer had verlangd, had ik hem zoveel als hij wilde moeten geven.

Uw gevoelens voor me die u in uw weliswaar korte brief[3.] uitdrukt, zijn mij welgevalliger dan welke wijn ook hoewel deze ook heel aangenaam is. Ik denk dat bij u een brief[4.] is bezorgd die ik een paar dagen geleden via een dienaar van een of andere Duitse graaf[5.] heb geschreven. Voordien was ik zeer aan u verplicht, zeer geachte heer; nu hebt u een Erasmus die volledig aan u verplicht is. Als u mij geen gelegenheid biedt, zal ik haar toch zoeken om tenminste enigszins mijn dank te betuigen voor uw zo evidente welwillendheid. U zou mij een grote dienst bewijzen als u zo vriendelijk wilt zijn aan te geven op welke manier ik hier aan het stempel van een ondankbaar persoon kan ontkomen.

Ik stuur u nu Seneca,[6.] een niet onaantrekkelijke gesprekspartner als u een keer een vrij moment bij uw zeer zware bezigheden wordt gegund. Augustinus[7.] rent vastberaden naar de eindstreep, maar hij is toch nog niet helemaal af.

Het ga u goed. Bazel, 1 april 1529

2140 *Aan Étienne Desprez*
Bazel, 1 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet Étienne Desprez

Voor de inspanning die u zo zorgvuldig hebt geleverd, ben ik u, beste Étienne, zoals ik behoor te zijn, hoogst dankbaar. Had u uw gedienstigheid maar uitgebreid en mij laten weten hoeveel u met de koetsier had afgesproken! Nu zal ik hem zoveel als hij wil vragen moeten geven. Hij vraagt drie kronen; de vaten heb ik nog niet gezien. Ik stuur u de boeken die u van Hieronymus[1.] wilt hebben, want hij is nog niet van de markt in Frankfurt teruggekeerd. Ik

3. Niet bewaard gebleven.
4. Idem.
5. Misschien de graaf die aan het begin van brief 2130 wordt genoemd.
6. Zie brief 2091.
7. Zie brief 2157.
1. Hieronymus Froben.

had u via een dienaar van de graaf[2.] een brief gestuurd. Ik zie dat deze brief nog niet was bezorgd toen u me schreef. Ik zal hierna mijn Étienne opnemen in de lijst van mijn niet alledaagse vrienden. Geen enkele dienst zult u mij tevergeefs vragen als er iets is waarin ik u ter wille kan zijn. Het ga u goed.

Bazel, 1 april 1523

2141 *Aan Claudius Janandus*
Bazel, 1 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet Claudius Jenandus

Veel meer geluk wens ik mijzelf, beste Claudius, omdat dat gesprek mij een vriend opleverde die niet alleen geleerd is, maar ook verstandig, betrouwbaar en onafhankelijk. Aan dit soort vrienden pleeg ik buitengewoon veel genoegen te beleven. Voor Midas[1.] zal ik in het vervolg op mijn hoede zijn; zijn briefje had trouwens iets verraderlijks. Ik ben je zeer erkentelijk dat je de brief zorgvuldig naar Dole hebt gebracht. Sucket antwoordde via een of andere zwerver die zich toevallig aandiende, die honger leed, in lompen gekleed was en armer dan Irus.[2.] Ik heb hem weggestuurd nadat ik hem kleding en geld had gegeven.

Carlowitz is hiervandaan naar Speyer vertrokken met aanbevelingsbrieven van mij voor Ferdinand, hertog Georg en enkele andere machthebbers,[3.] hoewel de hertog niet aanwezig is en ook niet zal zijn. Twee dagen geleden ontving ik een brief van hem.[4.] Hij heeft problemen met zijn scheenbeen wat niet zonder gevaar is.[5.] Sommigen vermoeden dat het bedrog is. Hij weet wat zich daar afspeelt en is bang hertog Johann[6.] en de markgraaf van Hessen[7.] voor het hoofd te stoten; de een is, als ik mij niet vergis, een bloedverwant, de ander zijn schoonzoon. Maar dit is niets anders dan gissen.

2. Zie brief 2139.
1. Het is niet bekend wie met Midas is bedoeld; zie ook *Adagia* 524.
2. Een bedelaar in Homerus' *Odyssee*; vgl. *Adagia* 576.
3. Brieven 2121, 2122 en 2123 aan Bernhard von Cles, Simon Pistoris en Balthasar Merklin; de brieven aan Ferdinand en hertog Georg zijn niet bewaard gebleven.
4. Brief 2124.
5. Vgl. brief 2120, p. 113.
6. Johann van Saksen was een neef van Georg.
7. Filips de Grootmoedige, gehuwd met Georgs dochter Christina.

Wees ervan overtuigd dat Claudius Janandus voortaan tot mijn belangrijkste vrienden wordt gerekend. Ik zal niets liever doen dan jou met een of andere dienst ter wille te zijn, als jij maar zo vriendelijk wilt zijn aan te geven wat jij wilt dat ik voor je doe. Het ga je goed.

Bazel, 1 april 1529, uit de tuin van Froben[8.]

Zoals je ziet raakt het papier op. Ik heb met een paar woorden en zoals ze zeggen met dezelfde olie[9.] aan het schoolhoofd[10.] geschreven.

2142 *Aan François Bonvalot*
Bazel, 1 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet de thesaurier François

Ik denk dat mijn brief[1.] bij jou is afgeleverd; hij was eenvoudigweg onbescheiden en ging over het verzenden van wijn. Verlegenheid en gebrek 'passen niet goed bij elkaar en verblijven niet in één woonplaats'.[2.] De koetsier berichtte dat het twee vaten wijn waren, afkomstig van de officiaal.[3.] Daarom is het niet nodig althans hierover ongerust te zijn. Als jij desondanks in al je welwillendheid hebt besloten Erasmus, die al lang zeer verplicht aan je is, nog meer aan je te verplichten, zou ik, indien dit mogelijk is, nog een ander vaatje oude wijn willen hebben. Als het niet kan, heb ik er geen moeite mee. Laat me niettemin weten voor hoeveel jij de koetsier hebt gehuurd. Want niets is voor mij vervelender dan met dit soort mensen ruzie te hebben. Als hij hier acht kronen had gevraagd[4.] had ik ze hem moeten betalen. Tegelijk vraag ik je of je zo vriendelijk wilt zijn met een paar woorden aan te geven op welke manier ik van mijn kant aan het stempel van een ondankbaar persoon kan ontkomen. Moge de Heer jou met al je dierbaren in goede gezondheid laten leven. Bazel, 1 april 1529

8. Geliefde verblijfplaats van Erasmus; zie brief 1756, p. 209.
9. *Adagia* 362; Erasmus bedoelt met dezelfde tijdsbesteding; vgl. brief 2082, p. 20, en het begin van brief 2165.
10. Zie brief 2138.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Ovidius, *Metamorfosen* 2, 846.
3. Zie brief 2139.
4. Hij had drie kronen gevraagd; zie brieven 2139 en 2140.

2143 *Aan Johannes Cochlaeus*
Bazel, 1 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet Johannes Cochlaeus

De boeken die je me hebt toegezonden, heb ik ontvangen. Het eerste hiervan[1] had ik al verslonden en ik was zo verbaasd over de meeslepende en spitsvondige inhoud en verder dat melodramatische karakter, dat ik een licht vermoeden had dat Girolamo Aleandro de vader van het werk was. Van het andere werk[2] heb ik slechts enkele pagina's doorgenomen. (Want mijn verhuizing heeft al mijn zaken in de war gebracht. De keizer verandert, denk ik, met minder moeite van woonplaats. Zo groot is mijn huisraad aan brieven, boeken en papieren. Toen ik mij hier[3] had gevestigd en mijn papieren opnieuw doorzocht, vond ik niet wat ik wilde.) Op basis van een eerste kennismaking ben ik met het talent van de man erg ingenomen en zou ik zonder meer toestaan dat de onstuimigheid van Luther met dergelijke vermakelijke passages werd berispt, als het niet zo was dat die uitdagende toon niet alleen niet de tweespalt binnen de kerk zou genezen, maar ook het kwaad zou verergeren. Ik ben niet bekend met zijn[4] achting voor mij waar jij over vertelt. Voor mij is hij in elk geval volslagen onbekend. Als hij het beste met mij voorheeft zal ik niet weigeren van mijn kant welwillend te reageren.

Cassiodorus, een man met zoveel aanzien, zoveel status, zo geleerd en zo godsdienstig, reken ik zonder meer tot de gelukkige en beroemde personen. Maar het feit dat hij tegelijk alle profane en godsdienstige vakken met zijn pen wilde behandelen, kan niet mijn volledige goedkeuring hebben. Ten eerste: ook al zijn alle andere kwaliteiten bij hem in de hoogste mate aanwezig, is er iemand die als enige op alle gebieden uitmunt? Het was integendeel voor de wetenschap nuttiger dat ieder dat deel behandelt waarin hij bij uitstek deskundig is. Ook de heilige Augustinus lijkt een dergelijk verlangen te hebben gehad, toen hij nog doopleerling was. Toch zien we wat een dorre stijl de man die sowieso met een hemels talent was uitgerust, bij bepaalde voor-

1. Wellicht de *Fasciculus calumniarum Lutheri*; zie brief 2120, noot 25.
2. *Ad Luderanorum famosum libellum... Responsio* van Jan Horák, in september 1528 verschenen.
3. Freiburg; de passage tussen haakjes is later aan de brief toegevoegd. Erasmus verliet Bazel pas op 13 april; het grootste deel van zijn bezittingen was al eerder overgebracht; zie brieven 2136, p. 155, 2145, p. 175, en 2202, p. 319.
4. Jan Horák.

oefeningen heeft.[5] Het blijkt dat Cassiodorus niet bijzonder begaafd was en niet erg succesvol in zijn taalgebruik. Zoveel Griekse en zoveel Latijnse auteurs hebben over de psalmen geschreven, maar niemand uitvoeriger dan Augustinus. Waarom was het nodig dat Cassiodorus hen opvolgde?[6] Ik denk ook dat hij in de andere onderwerpen die hij behandelde, steeds dezelfde was. Maar veel slechter lijkt Bruno,[7] die de kartuizers als de eerste man van hun orde wensen te beschouwen, zijn vrije tijd te hebben gebruikt. Naar mijn mening heeft hij over de psalmen van David heel onaantrekkelijk geschreven, vooral na zoveel befaamde commentatoren. Toch zou ik wensen dat alle geschriften van Cassiodorus nog bestonden, juist omdat zeer veel schrijvers aan wie hij zijn materiaal heeft ontleend, volledig zijn verdwenen. Mij spreken zijn bescheidenheid en oprechtheid aan, die ik meestal ook in de werken van de heilige Gregorius aantrekkelijk vind.

Voorts vraag je meer dan één keer in je brieven dat ik het verbeteren van boeken van oude auteurs aan anderen overlaat en mijzelf met vakgebieden of onderwerpen bezighoud die niemand anders zoals jij zegt met evenveel succes kan behandelen.[8] Ik twijfel er niet aan, beste kerel, dat er mensen zijn die met het corrigeren van auteurs hetzelfde resultaat kunnen bereiken als ik. Maar ik zie niet wie er zoveel onaangenaam werk geduldig kan verdragen. Overigens zul je mij pas dan ervan overtuigen dat ik kan schrijven wat niemand anders kan, wanneer je mij ervan hebt overtuigd dat ik pauwenveren heb. Toch ben ik je zeer erkentelijk omdat je zo liefdevol over mij fantaseert. Ik schaam mij integendeel al lang om mijn vroegere onbezonnenheid omdat ik zoveel heb aangedurfd dat mijn krachten te boven ging. Mijn leeftijd en geestesgesteldheid verlangen eerder van mij dat ik mijn schrijftaak definitief beëindig,[9] vooral in deze onstuimige eeuw waarin het niet is geoorloofd goed of kwaad te spreken.

5. Het is niet duidelijk op welke werken Erasmus doelt.
6. Cassiodorus' *Expositio in Psalterium* was in 1491 bij Amerbach in Bazel verschenen.
7. Bruno van Karinthië, bisschop van Würzburg; Cochlaeus gaf diens psalterium uit: *Psalterium beati Brunonis... a Johanne Cochleo presbytero restitutum* (Leipzig, 1533). Sommige kartuizers dachten dat dit een werk van de stichter van hun orde, Bruno van Keulen, was.
8. Vgl. brief 2120, p. 111.
9. *Adagia* 824.

Wanneer je enigszins lijkt te twijfelen of de koning van Engeland het werkje en de twee brieven die hij tegen Luther schreef,[10.] op eigen kracht[11.] tot stand heeft gebracht, deel je die twijfel met velen. Dat wekt geen verbazing omdat het tot nu toe vooral in Duitsland als een wonder gold dat een vorst geletterd is. Hoewel ik niet zou kunnen verzekeren dat niemand hem bij het schrijven heeft geholpen, omdat juist de grootste geleerden soms de hulp van hun vrienden gebruiken, zou ik niet aarzelen te beweren dat hij zelf de vader en de auteur is van wat hij publiceert. Hij is immers de zoon van een vader[12.] die als geen ander een scherp oordeelsvermogen had. Zijn moeder[13.] was eveneens buitengewoon intelligent en in ieder geval bijzonder verstandig en vroom. Al op heel jonge leeftijd richtte hij zich op de studie. Hij had een levendige geest, een en al aandacht, en bovenmate bedreven in al wat zijn belangstelling had gewekt. Nooit ondernam hij iets dat hij niet afmaakte. Van nature was hij zo handig dat hij ook in die alledaagse bezigheden zoals paardrijden en speerwerpen iedereen achter zich liet. Je zou kunnen zeggen dat hij voor alles geschikt was. Er is geen kunstvorm waarin hij niet boven de middelmaat uitstak. De exacte vakken leerde hij eveneens bijzonder gemakkelijk. Nooit verwaarloosde hij zijn studies. Telkens als zijn koninklijke taken hem vrije tijd toestaan leest of bespreekt hij iets. Hij pleegt dit met veel genoegen te doen terwijl hij in de discussie bijzonder vriendelijk en kalm blijft. Je zou denken dat het een collega is, niet een koning. Soms bereidt hij zich voor op deze twistgesprekjes door het lezen van scholastieke auteurs, zoals Thomas, Scotus of Gabriel.[14.]

Wat zijn taalvaardigheid betreft stuur ik je een staaltje waaruit je kunt afleiden hoeveel zij in zoveel jaren is toegenomen. Want deze brief[15.] schreef hij volledig eigenhandig als heel jonge man. Toen ik in Venetië verbleef[16.] betreurde ik in een brief die ik naar hem stuurde het overlijden van koning Filips,[17.] mijn koning, waarvan het begin ongeveer als volgt luidde - want ik heb geen kopie bewaard -: ‘Een gerucht heeft mij hier bereikt, te treurig om te willen geloven dat het waar is, maar tevens te hardnekkig om volledig ongegrond te kunnen lijken, namelijk dat koning Filips is heengegaan,’ etc.

10. *Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum* (Londen, 1521); de twee brieven zijn waarschijnlijk de voorwoorden, gericht aan Leo X en aan de lezer. In brief 1313 (p. 154) had Erasmus de kwestie al met hertog Georg besproken.
11. *Adagia* 519.
12. Hendrik VII (1457-1509).
13. Elizabeth van York (1466-1503).
14. Gabriel Biel.
15. Brief 206, die in het *Opus epistolarum* (Bazel, 1529) op deze brief volgt.
16. Erasmus vergist zich; hij kwam niet eerder dan eind 1507 in Venetië; zie brieven 207 en 209.
17. Filips de Schone overleed op 25 september 1506.

Onmiddellijk herkende hij de sierlijke vorm en hij begon zoals je ziet zijn brief op dezelfde manier. Ik herkende inderdaad zijn hand. Maar om eerlijk te zijn had ik toen een licht vermoeden dat hij met de inhoud en de woordkeus door anderen was geholpen. Omdat William Mountjoy bij mij dit vermoeden niet met argumenten ongedaan kon maken, gaf hij het op en zweeg hierover totdat hij voldoende voor deze zaak was toegerust. En toen wij toevallig zonder anderen een gesprek voerden, bracht hij veel brieven van Hendrik tevoorschijn die zowel aan anderen als aan hemzelf waren gericht. Daar zat ook de brief bij waarmee hij op mijn brief had geantwoord. Hierin waren duidelijk tekenen te zien van iemand die zorgvuldig nadacht, iets toevoegde, weghaalde, verbeterde en veranderde. In de brieven kon je stuk voor stuk een eerste hand herkennen als een schets, je kon ook een tweede en derde hand vaststellen, soms ook een vierde. Al wat was doorgehaald of toegevoegd, was van dezelfde hand. Ik had toen geen reden mij verder te verzetten, maar door de feiten overtuigd liet ik iedere verdenking varen. Ik twijfel er niet aan dat jij, beste Cochlaeus, hetzelfde zult doen als je de bijzonder gelukkige aanleg van die koning meer van nabij zou kennen. Het ga je goed.

Bazel, 1 april 1529

2144 *Van Pietro Bembo*
Padua, 4 april 1529

Pietro Bembo groet Erasmus van Rotterdam hartelijk

Niet alleen jouw brief bezorgde mij een ongelooflijk genoegen, vooral omdat jij hem eigenhandig had geschreven - want daardoor kwam ik te weten dat het helemaal niet waar was wat bij ons met onbevestigde geruchten werd bericht, namelijk dat je door een of andere levensgevaarlijke ziekte werd geplaagd.[1] Ook de verstandige en aangename conversatie van je vriend Karel[2] die je bij mij aanbeveelt, vergrootte mijn genoegen. Hij zei te weten dat je in goede gezondheid verkeerde en dat afgezien van de storm[3] die over al die plaatsten heeft gewoed en waarvan jij melding maakt, jou persoonlijk geen ramp is overkomen. Daarom kon mij niets aangenamers worden overgebracht dan jouw brief of zijn verhaal. Want hoe minder talrijk degenen zijn die onze tijd met hun geschriften luister en rijkdom hebben verleend,

1. Vgl. brieven 2154, 2174, 2209 en 2324.
2. Karel Uutenhove, die brief 2106 had afgeleverd.
3. De beeldenstorm van 8-10 februari 1529; zie brief 2097, noot 1.

des te onaangenamer was voor mij het bericht dat jij, die dit het best van iedereen hebt gedaan en nu zelfs met nog meer inspanning doet, niet alleen van Duitsland en Frankrijk, waar je buitengewoon geliefd bent, maar ook van Italië werd weggerukt. Hoe belangrijk vooral dit land jou vindt, bewijzen zonder meer jouw geschriften zelf. Zij hebben duidelijk niet alleen de ogen en harten van al onze mensen een genoegen bezorgd, maar ook hun bibliotheken gevuld.

Zo kom ik weer bij het feit dat jouw brief mij bijzonder aangenaam was. Ik zie daarbij duidelijk dat ik dezelfde omstandigheden als jij heb gekend. Toen je over mijn situatie in onzekerheid verkeerde (want je dacht misschien dat ik in Rome verbleef in die ellendige en zeer woelige tijden toen het is geplunderd en verwoest) heeft een brief[4.] van mijn vriend Sadoleto zoals je schrijft jou van een onaangenaam gevoel bevrijd. Door die brief kwam je weten dat ik veel eerder naar Padua was gegaan. Na veel ellende heb ik deze stad als een haven na een storm bereikt om daar tot rust te komen. Was Sadoleto ook zelf maar bij zijn besluit gebleven zodat hij, toen hij eenmaal de provincie had opgezocht om van zijn vrije tijd te genieten, zich niet opnieuw door de golven van Rome had laten meesleuren![5.] Dan had het lot minder aanspraak op hem gemaakt. Maar de man, het meest onbaatzuchtig van iedereen, liet niet toe dat de paus[6.] zich tevergeefs tot hem richtte en hem terugriep. Daarom is hij toen hij de opdracht had gekregen daarheen teruggekeerd. Het is hem niet kwalijk te nemen dat hij daar tegelijk met veel machtige en beroemde personen schade heeft geleden; eerder verdient hij lof omdat hij, voordat Rome werd ingenomen, als enige zich heeft bevrijd en daar is weggegaan.[7.] Door zo te handelen is hij na een menselijke vergissing te hebben gemaakt ook op een verstandige wijze voortgegaan. Dit is het beste bewijs van een grote en vasthoudende geest en van een bijna goddelijk besluit.

Genoeg hierover gezegd. Ik vond het onaangenaam dat je wetenschappelijke arbeid door tumult dat bijna oorlog is, wordt verstoord en dat, naar ik hoor, de reeds lang bestaande verering van de almachtige God en de heilige ceremoniën van jullie allen, die door onze voorouders zijn overgeleverd, worden weggevaagd.[8.] En ik betreurde jouw lot, want je bent een man op

4. Brief 2074, p. 326-327.
5. Sadoleto was in 1523 naar Carpentras gegaan, maar werd aan het eind van dat jaar naar Rome teruggeroepen.
6. Clemens VII, paus sinds 19 november 1523.
7. Naar eigen zeggen verliet hij Rome twintig dagen voordat de 'Sacco di Roma' op 6 mei 1527 begon; zie brief 2074, p. 326.
8. Zie brief 2097, noot 1.

gevorderde leeftijd en je vindt rust in je voortreffelijke levenswijze, die wordt versterkt door je oordeelkundigheid en de lange duur van je leven en in je deugdzame handelen. Wie zou trouwens op dit moment niet meer redenen en argumenten hebben om bij Fortuna zijn beklag te doen? Als het jou met je gezondheid goed gaat zal de rest of een keer genezen of zul je dit moeten verdragen - want het zijn menselijke zaken. Dit geldt vooral voor verstandige lieden bij wie zolang als ze leven de loop van hun gedachten, hun wil en vroomheid niet gehinderd kunnen worden.

Karel Uutenhove zal bij mij dezelfde plaats hebben als bij jou. Want één aanbeveling van jou heeft voor mij evenveel waarde als al mijn vriendschappen. Zodoende ben ik niet alleen zonder enig persoonlijk nadeel, zoals je zelf schrijft, hem behulpzaam voor het geval er iets is waarin ik hem van nut kan zijn, maar deel ik ook alles volledig met hem - mijn vrienden, mijn huis en zelfs mijn geld (waar jij een uitzondering voor maakt) als hij dat wil gebruiken. Als je denkt dat helemaal niets zo van jou is als al mijn bezittingen en mij zelf, zal ik jou in je mening niet teleurstellen. Dit ben ik zowel aan jouw voortreffelijke eigenschappen en geleerdheid als aan jouw mening over mij verschuldigd. Het ga je goed.

Padua, 4 april 1529

2145 *Aan Anton Fugger*
Bazel, 5 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet Anton Fugger

Hoe geringer mijn verdiensten voor u, zeer illustere heer, zijn, des te meer ben ik u erkentelijk voor uw bereidwillige houding en uw duidelijk naar voren gebrachte welwillendheid. Ik stel haar zo op prijs dat ik graag toegeef dat ik u evenveel verplicht ben als wanneer ik al wat u aanbiedt had aangenomen.[1] Want ik denk dat ik al met een geweldige winst ben verrijkt omdat ik besef dat Anton Fugger, een man die met de mond van iedereen wordt geroemd, zo van harte mijn vriend is. Door verhalen van veel mensen staat het voor mij vast dat Augsburg een stad is die nauwelijks voor enige andere Duitse stad in luister, rijkdom en cultuur onderdoet. Een paar maanden geleden had de bisschop[2] van uw stad mij gevraagd ook daarheen te komen, een man die, zoals u weet, evenzeer in godsdienstigheid als geleerdheid uit-

1. Zie brieven 2159, p. 212-213, 2193, p. 295, en het begin van 2228.
2. Christoph von Stadion; zie brief 2029, p. 220.

munt. Op dezelfde manier had de beroemde koning Ferdinand[3] mij eerder uitgenodigd naar Wenen te komen; hij beloofde mij jaarlijks vijfhonderd goudguldens zonder van mij een dienst te verlangen. Zoals ik in hem een vorst heb die mijn belangen in alle opzichten steunt, zo zou ik vurig wensen hem in alles ter wille te zijn. Maar ik houd mijn arme lichaam met moeite in goede staat door thuis te blijven en, zoals men zegt, volgens medisch voorschrift en daarom ongelukkig[4] te leven. Het is zelfs zo dat ik wanneer ik van kleding of wijn verander, onmiddellijk in gevaar verkeer; er is geen sprake van dat ik denk dat het voor mij veilig is dat lichaam aan een lange reis toe te vertrouwen, zelfs al bestond er geen enkel gevaar voor rovers. Al heel wat jaren ben ik aan dit nest gewend en wordt het mij ook met het Griekse spreekwoord[5] verboden een oude boom te verplanten.

Het is niet verstandig hier te blijven, niet omdat iemand mij verjaagt, maar omdat degenen die mij slechtgezind zijn en bij elke gelegenheid in een kwaad daglicht stellen, als ik hier langer blijf, dit zo zullen uitleggen alsof al wat hier gebeurt mijn goedkeuring heeft. Als ik dat zou doen, kon ik hier in de gunst leven van degenen die nu de macht in handen hebben. Maar omdat dit, zeg ik, vanwege God en de vorsten wier steun ik ontvang niet veilig of verstandig is, heb ik besloten naar het dichtbij gelegen Freiburg uit te wijken. Wat mij van mijn bezittingen het meest dierbaar was, heb ik al vooruit gezonden.[6] Het stadsbestuur heeft mij daar een heel gerieflijk huis toegewezen dat men ooit begonnen was voor keizer Maximiliaan te bouwen,[7] en beloofde bovendien alle steun. Zelfs koning Ferdinand heeft persoonlijk met een heel sympathieke brief mij bij dat bestuur aanbevolen. Ik zou daar al lang zijn als een of andere misdadige verkoudheid[8] mij niet had opgehouden. Als de verhuizing goed verloopt zal ik misschien verder durven uitvliegen. Want omdat ik Bazel moet verlaten zou ik liever verder daarvandaan verwijderd zijn.

U schrijft dat in uw woonplaats door de waakzaamheid van een heel dapper en tevens heel verstandig stadsbestuur maatregelen zijn genomen om voor iedereen vrijheid te garanderen. Ik wens uw stad daarmee van harte geluk, hoewel het gerucht zich hier had verspreid dat daar twee of drie kerken aan de Lutheranen en evenveel aan de volgelingen van Zwingli waren afgestaan en vijf voor de rechtgelovigen resteerden. Deze situatie kan voor de stad niet vrij van gevaar zijn. Maar niet zelden is een gerucht vals. Ik hoop

3. Zie brieven 2000, 2005 en 2006.
4. Vlg. *Encomium medicinae* ASD I, 5, p. 184.
5. *Adagia* 343.
6. Zie brief 2143, noot 3.
7. Zie brief 2112, noot 10.
8. Zie brief 2125, noot 3.

echter dat de goedertierenheid van de Heer door middel van de waakzaamheid van de vorsten eens een einde aan deze rampen zal maken. Het lijdt voor mij geen twijfel dat u mijn verontschuldiging in gunstige zin zult opvatten; zij is meer gerechtvaardigd dan wij beiden zouden willen. Kon u maar zoals u reisgeld en een jaarlijkse betaling belooft, ook een betere gezondheid geven. Maar wat nu niet mogelijk is, zal misschien ooit een gelegenheid toestaan. In de tussentijd zult u, als er iets is waarmee ik u een plezier kan doen, ontdekken dat Erasmus zo tot iedere dienst bereid is alsof hij al van uw welwillendheid gebruik had gemaakt; het past immers bij een dankbaar hart om al wat iemand van harte wilde geven, als ontvangen te beschouwen. Ik wens dat u met al uw dierbaren van een voorspoedige gezondheid mag genieten.

Bazel, 5 april 1529

2146 *Van Johann von Vlatten*
Speyer, 7 april 1529

Ik groet u. Later dan ik van plan was antwoord ik u, Erasmus, zonder meer de belangrijkste van mijn vrienden. De reden was de brief over uw zaak die ik aan mijn illustere vorst[1] schreef en waarop ik tegen mijn verwachting in geen antwoord heb gekregen. Ongetwijfeld hebben onzorgvuldige secretarissen deze zaak tot nog toe op een dwaze wijze laten versloffen. Intussen twijfel ik er niet aan dat mijn vorst u op eervolle voorwaarden graag op zijn grondgebied zal ontvangen. Mogen de goden ervoor zorgen dat dit voor u even gerieflijk als het voor de vorst en de aanzienlijken hoogst aangenaam zal zijn. Daarom vraag ik u nadrukkelijk, als u een geschikte gelegenheid kunt vinden, zo vriendelijk te zijn mij te berichten welke plaats naar uw mening in het hele gebied van mijn vorst de meest geschikte keuze voor uw onsterfelijke studies is. Met des te beter resultaat kunnen dan de vorst en de aanzienlijken aan uw wens tegemoetkomen. Omdat u denkt[2] dat Keulen en Aken niet geschikt voor u zijn, breng ik deze steden nu niet ter sprake. Toch vraag ik u uit het diepst van mijn hart om ook ons voorstel over beide steden welwillend te overwegen en er diep van overtuigd te zijn dat dit juist uit de meest hartelijke en vriendelijke bedoeling is voortgekomen.

1. Hertog Johann III van Gulik-Kleef; de brief aan hem is niet bewaard gebleven.
2. Blijkbaar had Erasmus een aanbod voor beide steden afgewezen; zie brief 2137 voor een andere uitnodiging voor Keulen.

Dat u mij aan het einde van de *Ciceronianus* opnieuw ter sprake brengt,[3] daarvoor breng ik u dank, niet zoveel als ik verschuldigd ben maar zoveel als ik kan. Het ga u goed; blijf steeds genegenheid voor mij koesteren.

Onze vriend Konrad Heresbach barst van de vele beneficies; twee maanden geleden kreeg hij een prebende in Xanten en eveneens een proostschap in Rees.

Opnieuw vaarwel, Speyer, in haast, 7 april 1529

Uw vriend Johann von Vlatten

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, theoloog, mijn eerbiedwaardige vriend

2147 *Aan Johannes Oecolampadius*
[Bazel, ca. 10 april 1529]

Afschrift van de brief van Erasmus aan Johannes Oecolampadius waarvan ik in mijn vorige brief melding heb gemaakt

Een paar dagen geleden wilde ik je voor een gesprek uitnodigen. Maar de tijd was niet geschikt en ik leed aan een heel hardnekkige verkoudheid die met koorts gepaard ging. Ik vreesde echter dat er hierdoor bij het volk geruchten zouden ontstaan, omdat op dat moment de situatie minder rustig was dan nu. Vandaag vertelde Hieronymus Froben mij dat sommige mensen mij ervan verdachten dat ik jou niet gunstig gezind ben, omdat ik in mijn geschriften kritiek op je zou hebben geleverd; en vervolgens omdat ik onlangs een omweg maakte om je niet te hoeven groeten. Je moet weten dat beide aantijgingen een volledig ongegrond verzinsel zijn. Ik heb geen letter geschreven waarmee ik je terecht wilde wijzen of bij het schrijven waarvan ik aan je heb gedacht.

Toen het colloquium *Cyclops* in druk verscheen[1] vermoedden enkele werknemers van Froben dat wat over iemand met een schaap op zijn hoofd, een vos in zijn borst en een lange neus[2] wordt gezegd, op jou betrekking heeft. Toch staat het vast dat dit schertsend is gezegd over mijn dienaar Nicolaas

3. In brief 2088, aan het eind van de tweede editie opgenomen.
1. In maart 1529; zie brief 2121, noot 2.
2. Omdat ‘een lange neus’ als een belediging van Oecolampadius werd opgevat, liet Erasmus deze opmerking in de editie van september 1529 weg; zie ook brief 2196, p. 301, en ASD I, 3, p. 604; vertaling *Gesprekken*, p. 412.

Kan[3.] die in de *Colloquia* bekendheid wilde krijgen. Hij draagt zo'n muts, heeft een lange neus, een donkere gelaatskleur en zwart haar. Dat jij een dergelijke muts gebruikte, had ik nooit gehoord als jij hem niet bij deze gelegenheid had gedragen. Ik ben niet zo dwaas dat ik dergelijke flauwe opmerkingen tegen mensen gebruik. Ook Polyphemus[4.] wilde beroemd worden; hij liep rond met een prachtig exemplaar van de evangeliën hoewel niets zo verdorven was als zijn leven. Zo zit het met wat ik heb geschreven.

Langs die weg pleeg ik bijna altijd naar de tuin van Froben[5.] te gaan wanneer het wat gunstig weer is, omdat de andere weg nogal smal is en stinkt. Zelfs als niemand er was, zou ik daarom toch daarlangs gaan. Ik herkende je niet toen je mij tegemoet kwam, maar mijn dienaar maakte mij erop attent. Daarom zou ik van richting zijn veranderd en naar je toegekomen als er niet veel en mij onbekende mensen bij je stonden. Hun bijeenkomst wilde ik niet verstoren;[6.] dat heb ik toen tegen mijn dienaar gezegd. Zo zit het met jouw verdenking.

Voor het geval er nog iets anders is: ik ben vandaag, vergezeld door één persoon, van ongeveer vier tot zes uur in de tuin van Froben, als je zo vriendelijk wilt zijn daarheen te komen. Ook als je dit liever op een andere dag wilt, zal ik je graag ontmoeten.

In het boek dat je als reactie op Pirckheimer schrijft,[7.] merk je op dat ik zou hebben gezegd dat jouw opvatting over de eucharistie veel beter is. Dit heeft misschien de Deen Hans[8.] aan jou bericht, maar het is niet juist. Ik heb gezegd dat jouw opvatting eenvoudiger en beter uit te leggen is, omdat zij minder ingewikkelde kwesties bevat. Overigens zou ik juist op dit ogenblik hetzelfde verkondigen als jij,[9.] indien ik mij ervan kon overtuigen dat jouw leerstellingen beter zijn dan de algemeen gangbare, zodat mijn geweten in die overtuiging rust kon vinden. Daarmee zou ik op mijn manier wraak nemen op enkele onbesuisde monniken en theologen zoals Béda. Het enige wat ik nu kan doen, is wensen en mij ervoor inzetten dat deze onlusten een gelukkiger einde krijgen. Het ga je goed.

De andere onderwerpen komen in een gesprek aan de orde, als je dat goed vindt.

3. In het colloquium heet hij Cannius.
4. Felix Rex, de andere personage in het colloquium.
5. Zie brief 2141, noot 8.
6. Vgl. brief 2196, p. 301.
7. Oecolampadius schreef twee *Responsiones* (resp. Zürich, 1526 en Bazel, 1527) tegen Pirckheimer. In geen van beide werken komt een dergelijke passage voor. Vgl. brieven 1893, p. 293 en 1930, p. 20.
8. Hans Bogbinder.
9. Vgl brief 1717, p. 134.

2148 *Van Antoine Bercin*
Besançon, 12 april 1529

Gegroet, grootste van alle geleerden. Ik heb tegelijk met het boek[1] uw brief ontvangen die u mij met uw onmetelijke vriendelijkheid hebt toegezonden. Op grond hiervan vind ik (als iemand die aan de regels voor lofwaardigheid en deugdzaam gedrag grote waarde toekent) dat u de grootste lof verdient. Omdat ik ledigheid als het meest verderfelijk verwerp, reken ik diegenen tot leerlingen van de deugd die de Heilige Schrift, die zij door studies in voorbije jaren na veel inspanningen in hun geheugen hebben zitten, weer overdenken. Dat u tot die mensen behoort weet ik niet sinds een paar dagen, maar al lange tijd. Want op grond van uw brief kan ik eenvoudig beoordelen hoeveel u in geestkracht mensen overtreft die door luiheid en nietsdoen verslappen. Dit soort waardeloze en aanstootgevende lieden geeft zich op de manier van wilde dieren eenvoudigweg aan nietsdoen, zorgeloosheid en sloomheid over. Dergelijke lieden zijn er immers van overtuigd dat ze voor nietsdoen en niet voor bezigheden zijn geboren. Zij verklaren zich tot de meest gezworen vijanden van de deugd. Want wie verslaafd is aan nietsdoen kan geen leerling van de deugd zijn, omdat dit het tegengestelde is van toewijding en ijver. Voor het boek dat u mij hebt toegezonden, ben ik u buitengewoon dankbaar (om te voorkomen dat ik van ondankbaarheid word beschuldigd) en ik vraag u ervan overtuigd te zijn en in gedachten te houden dat mij niets aangenamers kan geschieden dan aan uw wensen en opdrachten tegemoet te komen of u een genoegen te doen (als dit maar mogelijk is en mij de gelegenheid wordt geboden). Ik zou ook willen dat u zo vriendelijk wilt zijn mij steeds tot het aantal van uw vrienden te rekenen. Het ga u goed, meest volmaakte van alle mensen. Moge de Allerhoogste uw wensen in vervulling laten gaan. Besançon, 12 april 1529

Uw vriend Antoine Bercin, als hij uw vriend kan zijn, kanunnik en schoolhoofd in Besançon

Aan Erasmus van Rotterdam, nagenoeg leider van de welsprekendheid in onze tijd en zijn eerbiedwaardige meester

1. Mogelijk *De vidua christiana* en Lactantius (zie brieven 2100 en 2103).

2149 *Aan Ludwig Baer*
Bazel, 13 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet Ludwig Baer

Je hebt er verstandig aan gedaan door op tijd[1.] hier weg te vliegen. Herhaaldelijk ben ik van plan om op gelijk bewegende vleugels mijn nest te verlaten, maar steeds weer doet zich een vertraging voor die mij dwingt mijn vertrek uit te stellen.

Hier is iets gebeurd waarvan jij moet beoordelen of het meer de lach van Democritus dan de tranen van Heraclitus verdient. Een of andere priester[2.] is hier aangekomen. Zodra hij het geld dat hij zijn gastheer verschuldigd was, had betaald, zei hij: 'Het ga u goed en doe boete.' Daarna verscheen hij in het openbaar en gedroeg zich voor ons als tweede voorloper[3.] terwijl hij met heldere en duidelijk hoorbare stem en met een ernstig gezicht riep: 'Doe boete, doe boete, doe boete; de hand van de Heer bedreigt u.' Met deze boodschap wandelde hij verscheidene dagen door alle straten van de stad. Toen hij de kathedraal was binnengegaan, begon hij tegen de verdorven levenswijze van de kanunniken te fulmineren. Veel mensen moesten erom lachen, anderen sloegen er geen acht op. Ten slotte is hij, naar men zegt, ook de kerken van de volgelingen van Oecolampadius binnengegaan en tegen hen veel vrijmoediger en heftiger uitgevaren door hen telkens weer 'zielenmoordenaars' te noemen. Iemand viel hem in de rede en zei: 'Ach, u roept ons op boete te doen. Zeg wat wij naar uw mening moeten doen en op welke manier wij God gunstig kunnen stemmen.' Toen zei hij, als door een godheid geïnspireerd, terwijl hij met de ogen van een Gorgo de vraagsteller aankeek: 'Farizeeër, waarom stelt u mij op de proef? De Geest heeft mij opgedragen niet iets anders te zeggen.'

Naar verluidt is hij ook in Montbéliard als voorloper opgetreden. Toen hij daar niemand had aangetroffen die graag boete wilde doen, heeft hij zelf, drie maanden lang opgesloten in een kerker, voor iedereen boete gedaan. Toen hij daar was weggestuurd is hij, na volgens de opdracht van het evangelie het stof van zijn voeten te hebben afgeschud,[4.] hierheen verhuisd. Omdat hier het woord boete veel minder in de smaak viel, beval men hem gevangen te zetten. Toen men hem naar de gevangenis bracht, riep hij onverminderd:

1. Ludwig Baer had drie maanden eerder Bazel verlaten; zie brief 2089.
2. Waarschijnlijk een rondtrekkende wederdoper.
3. D.w.z. als tweede Johannes de Doper.
4. Matteüs 10:14; Marcus 6:11; Lucas 9:5.

‘Doe boete.’ Een van de bewakers zei: ‘Als u uw mond niet houdt, schurk, sla ik met mijn vuist op uw gezicht.’ Des te vaker riep hij: ‘Doe boete.’ Over wat zich in de gevangenis heeft afgespeeld bestaat geen duidelijkheid. Wel staat het vast dat hij is weggestuurd, op voorwaarde dat hij niet naar het gebied van deze stad terugkeert.

Vervolgens begaf hij zich, naar ik verneem, naar Luzern, een stad die als geen andere nieuwe sekten vijandig gezind is. Toen hij daar een paar dagen de functie van voorloper had vervuld, volgde hij ook in dit opzicht Johannes de Doper na, dat hij in boeien werd geslagen. Maar hij verschilde van hem omdat Johannes is onthoofd en hij op de brandstapel werd gezet - natuurlijk omdat een wederdoper Johannes de Doper op een verkeerde manier liet herleven.

Hoewel deze sekte meer dan enig andere door de vorsten wordt gehaat, omdat zij naar men zegt anarchie en gemeenschap van goederen verkondigt, hebben de leden toch nergens een kerk, streven zij niet naar macht en verdedigen zij zich zonder enig geweld. Men zegt dat het merendeel van hen zich veel oprechter gedraagt dan andere mensen. Maar wat kan daar waar de zuiverheid van het geloof is aangetast, oprecht zijn? Als de raaf voor ons aan de linkerkant krast[5.] raken we opgewonden en denken we dat een of andere grote ramp ons bedreigt; en allemaal hebben we gelachen om de stem van een man. Wat hebben we in vele jaren al niet aan rampen gezien? Verbanningen, onlusten, oorlogen, moorden, pestepidemieën, honger en opstanden. Wie heeft zijn best gedaan om ook maar een haar beter te worden? We zijn ongevoelig geworden voor de gesels van God, we zijn immuun geworden voor zijn geneesmiddelen. Wat blijft er anders over dan een zondvloed, de grootst denkbare ramp? Ik hoop dat deze situatie voor iedereen gunstiger uitvalt dan het voorgevoel dat ik heb.

Ik bereid ijverig mijn vertrek voor, met een groot verlies aan bezittingen maar een groter gevaar voor mijn gezondheid. Maar er is besloten van woonplaats te veranderen; de dobbelsteen moet geworpen worden.[6.] Het ga je goed.

Bazel, 13 april 1529

5. Een krassende kraai gold als een slecht voorteken; vgl. Platus, *Aulularia* 624; Cicero, *De divinatione* 1, 85 en Vergilius, *Eclogae* 9, 15.
6. *Adagia* 332.

2150 *Aan Hieronymus Ricius*
Freiburg,[1.] 21 april 1529

Erasmus van Rotterdam groet Hieronymus Ricius

Wanneer u mij bovenmatig prijst[2.] kan ik dit uw genegenheid voor mij die, naar het lijkt, niet gering is, gemakkelijk vergeven. Wanneer u zichzelf meer dan u verdient vernedert, kan ik uw buitengewone bescheidenheid niet afkeuren, mijn beste Ricius. Er is voor u geen reden om hier mijn vriendelijkheid en zachtmoedigheid op te hemelen omdat ik heel onvriendelijk zou zijn, als ik een geleerd iemand en iemand die mij per brief uitnodigt vriendschap aan te gaan, niet in mijn hart zou sluiten. Ik reken mij niet tot de geleerden, maar heb toch altijd degenen die met geleerdheid zijn begiftigd, gewaardeerd en gerespecteerd, vooral als daar nog een aanbeveling van vriendelijkheid en deugdzaamheid bij komt. Van beide eigenschappen levert uw brief het bewijs. Het ga u goed.

Freiburg, 21 april 1529

2151 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 25 april 1529

Hartelijk gegroet. Mijn kleine verhuizing is veel voorspoediger verlopen dan ik had gedacht. Zij heeft niet alleen mijn gezondheid niet aangetast, maar haar zelfs sterker gemaakt.[1.] Daaruit leid ik af dat ook een uitgebreidere reis voor mij niet nadelig zal zijn. Ik hoop dat we rust in de wereld krijgen. Deze stad is goedaardig en bevalt mij. Ik hoor niemand over een ander kwaadspreken.

Bazel dat mij zoveel jaren van zijn gastvrijheid heeft laten profiteren en waarvoor ik van mijn kant, of ik moet mij vergissen, niet een erg lastige gast ben geweest, zal ik steeds welgezind blijven. Ik ben - eenvoudigweg schaamteloos - vergeten voor mij en mijn mensen in de herberg[2.] te betalen, en daarna voor jouw reiskosten en je paard.[3.] Door mijn grote bezorgdheid om het regelen van mijn huishouding was het aan mijn aandacht ontsnapt. Ik ben je trouwens om veel andere redenen erkentelijk, mijn beste Bonifacius. Mijn schuld zal ik ooit moeten verminderen.

1. De vroegst gedateerde brief uit Freiburg.
2. Zie brief 2131.
1. Een opmerking die Erasmus in latere brieven herhaaldelijk maakt.
2. In Neuenburg, waar hij aan land ging; zie brief 2196, p. 302.
3. Dit suggereert dat Bonifacius Erasmus op het schip vergezelde en met hem te paard naar Freiburg reed.

De kist[4] van mijn huishoudster is nog niet aangekomen. Drie suikerbroden zitten daarin die ik voor meer dan zes gulden heb gekocht. Verbaasd vraag ik mij af wat de reden van de vertraging is. Probeer erachter te komen wat mijn Krab[5] bij jullie uitvoert. Telkens als je een betrouwbaar iemand hebt gevonden, moet je me schrijven voor het geval dat zich bij jullie iets heeft voorgedaan dat voor mij belangrijk is te weten. Van mijn kant zal ik ervoor zorgen dat jij niet onwetend blijft indien er nieuws valt te melden. Het ga je goed, ook je echtgenote[6] en op koninklijke[7] wijze Basilius.

Freiburg, 25 april 1529

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte doctor Bonifacius Amerbach, te Bazel

2152 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 1 mei 1529

Gegroet. Dat je vertrek zo voorspoedig is verlopen doet mij deugd. Maar ik betreur het dat een reis daarvandaan naar je vermoedt niet nadelig voor je zal uitpakken. Want omdat je hier niet kon blijven zonder je reputatie te verliezen, wenste ik dat je tenminste niet ver weg zou zijn zodat het mij was vergund steeds weer van omgang met jou, heel geleerd als je bent, te genieten. Maar omdat dit misschien niet in jouw belang zal zijn, zullen je zeer geleerde en onsterfelijke pennenvruchten alle verlangens temperen die ik sinds je vertrek, waartoe je al langer had besloten, koester. Daarmee laat jij jezelf persoonlijk zien en geef je zelfs een levensecht beeld van jezelf.

Dat je Bazel steeds welgezind blijft, is een bewijs van je bijzondere vriendelijkheid en zeldzame oprechtheid. Ik wens in ieder geval de ondankbare stad niets anders toe dan dat zij voortaan onmiddellijk erkent hoeveel zij aan Erasmus te danken heeft. Onder zijn auspiciën is zij over de hele wereld bekend geworden. Maar ben jij, mijn beste Erasmus, mij iets verschuldigd? Mij heb je royaal met elk soort vriendelijkheid geëerd terwijl ik met schulden aan jou ben overladen. Ik zou ook met geen enkele overdracht van goederen

4. Zie brieven 2152, 2155 en 2158, p. 210. Zie voor de huishoudster brief 2202, noot 6.
5. Zie brief 2111, noot 2. Ludovicus Carinus had blijkbaar een kort bezoek aan Bazel gebracht; zie brief 2152.
6. Martha Fuchs.
7. Woordspeling van Erasmus met Basilius (broer van Bonifacius) en het Griekse bijwoord *basilikoos* (‘op koninklijke wijze’).

zelfs een duizendste deel van de schuld die ik door jouw weldaden voor mij heb vergaard, kunnen afbetalen, laat staan dat ik als schuldenaar voor mijn onbeduidende diensten zelfs een cent kan opeisen.

De Kreeft[1.] is daags na jouw vertrek naar ik hoor naar Beromünster verhuisd; daar leeft hij nu vanwege zijn gehoorzaamheid aan de Heilige Stoel als kanunnik. Bij het transport van de kist van de huishoudster[2.] heeft de leugenachtige koetsier ons bedrogen. Omdat hij vanwege bepaalde ladingen de datum steeds verschoof, hebben we hoewel we haast hadden ook vertraging opgelopen. Bij ons is geen nieuws dat voor jou belangrijk is te weten, hoewel Bazel van uur tot uur altijd iets nieuws heeft; daarin doet het niet voor Libië[3.] onder. Ik zou je hiervan enkele dingen melden als ze niet zo waren dat jij geen tijd had ernaar te luisteren en ik om te schrijven. Pellicanus is hier gekomen, naar ik meen om de kerk van Bazel in de Heer te bezoeken.

Als er iets is, beste Erasmus, waarin ik je van dienst kan zijn, ben je al lang geleden mijn gedienstige houding ten opzichte van jou te weten gekomen. Om kort te zijn: wat mijn onbeduidende diensten ook betekenen, ik zal ze je van harte altijd en eeuwig bewijzen. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus, glans van de letteren. Basilius en mijn echtgenote[4.] groeten je.

Bazel, 1 mei 1529

Je toegenegen Bonifacius Amerbach

Breng de groeten over aan onze Glareanus.

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, sieraad van alle wetenschappen, mijn onvergelijkelijke beschermheer. Te Freiburg

2153 *Van Bartholomäus Welser*
Augsburg, 3 mei 1529

Ik groet u in Christus onze Heiland. Eerbiedwaardige, illustere en hooggeachte heer, ik heb uw brief[1.] van 6 april ontvangen. Een antwoord hierop zou ik sneller hebben gegeven als tot dit moment koeriers voorhanden waren geweest die naar Bazel vertrokken. Wat de kwitanties[2.] betreft vraag ik niet om een nieuw formulier, maar een exemplaar dat aan de Spaanse heren be-

1. Zie brief 2151, noot 5.
2. Zie brief 2151.
3. *Adagia* 2610; Afrika gold als het land van verrassingen.
4. Martha Fuchs.
1. Duplicaat van een eerdere brief die niet bewaard is gebleven; zie brief 2126, p. 129.
2. Het gaat om een gift van 200 dukaten, geschonken door Fonseca.

kend is. Want zij hebben in hun koninkrijken eigen formulieren waarmee wij verplicht zijn hun te antwoorden. Wij maken met het wisselen geen winst en willen niets anders dan u, eerwaarde heer, ten dienste staan. Daarom hebben wij ervoor gezorgd dat bij een omrekening van 88 Duitse kreuzers per dukaat een totale som van 209 zonnekronen van goed goud en het juiste gewicht en 44 kreuzers aan u wordt uitbetaald, waarbij een kroon namelijk een waarde heeft van 84 kreuzers.

Zodoende heb ik drie personen in Bazel aangesteld. Van hen zal de een of de ander u overeenkomstig de bovengenoemde waarde van 200 dukaten tegemoetkomen, nadat u drie kwitanties hebt gegeven, eigenhandig ondertekend en met uw zegel bekrachtigd. Zij zullen naar wij verwachten op een gepaste en goede manier de betaling uitvoeren. Onze agenten zijn Wolfgang Filser, Verena zur Meerkatzen en Franz Baer. Aan een van hen kunt u, eerwaarde, op de bovengenoemde manier om het eerder genoemde bedrag vragen. Voor zover onze mogelijkheden strekken, willen wij u zoveel mogelijk ter wille zijn.

Verder betuigt mijn verwant, doctor Konrad Peutinger, die u in een eerdere brief[3.] zo vriendelijk was te groeten, niet alleen dank, maar zal zijn dankbaarheid ook toegewijd bewaren. Na de markt van Frankfurt bezat hij uw *Vidua*[4.] en een of andere *Febricitans*.[5.] Deze werken is hij voortdurend aan het lezen en hij beleeft daar erg veel genoegen aan. Hij groet terug en beveelt zich bij u die zijn beschermheer bent aan.

3 mei in het jaar van het heil 1529

Bartholomäus Welser en firma te Augsburg

Aan de eerbiedwaardige en illustere heer Erasmus van Rotterdam, zijn meester en zeer geachte beschermheer

2154 *Van Emilio de' Migli*
Brescia, 4 mei 1529

Sommige lieden verkondigen bij ons al lange tijd dat u dood bent, namelijk franciscanen en dominicanen, die met stelligheid beweren dat zij dit onlangs

3. Zie noot 1.
4. *De vidua christiana*; zie brief 2100.
5. Geen verwijzing naar het werk van Carvajal, maar naar het antwoord van Erasmus hierop, *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum*; zie brief 2110, noot 10.

met zekerheid uit Duitsland te weten zijn gekomen.[1] Toch ben ik niet van plan verder vertrouwen in hen te stellen aangezien zij dit al zo vaak ten onrechte hebben beweerd. Ik denk immers dat zij dit wensen omdat zij door afgunst hiertoe zijn aangezet, en doorgaans geloven mensen graag wat ze willen. Indien u uit het menselijke leven was vertrokken, zouden bij de christenheid, om niet te zeggen over de hele wereld, frequentere geruchten of zelfs jammerklachten klinken. Dus heb ik besloten u deze brief te sturen omdat ik een betrouwbare koerier heb, Vincenzo Maggi, beslist een man die allesbehalve bijgelovig is, maar de vrijheid en vroomheid van het evangelie belijdt.

Ik twijfel er niet aan dat u deze brief in handen zult krijgen. Vier maanden geleden heb ik u al een brief geschreven[2] waarin ik liet weten dat ik uw *Enchiridion militis christiani*, een gouden werk, zo nauwkeurig mogelijk in het Italiaans heb vertaald[3] om degenen die geen Latijn kennen te helpen. Ik heb mij hierop, voor zover de tijd het toeliet,[4] ooit toegelegd en op het ogenblik is het in Italië een groot succes, door de medewerking van vooral Pietro Bembo, die de regels voor die taal heeft uitgegeven.[5] Maar nu heeft iedereen uw *Kleine dolk* in zijn handen.[6] Vrienden, monniken, heel veel predikers en ook verscheidene vrouwen smeken mij het te laten drukken. Maar het leek mij niet goed dit te doen, tenzij ik u eerst hiervan op de hoogte had gesteld en van u had vernomen hoe u hierover dacht.

In mijn vorige brief vroeg ik u vanwege uw christelijke naastenliefde zo vriendelijk te zijn zoveel tijd van uw drukke bezigheden te stelen om, als ik met mijn vertaling u een genoegen had gedaan, mij dit met een paar regels te laten weten. Ik doe nu hetzelfde verzoek, als dat zonder stoutmoedig te zijn mogelijk is. Want het zou eerder van schaamteloosheid dan van wijsheid getuigen om iemand die voortdurend met zulke belangrijke zaken bezig is voor mijn onbeduidende werk van de zaak van het evangelie en serieuze bezigheden weg te roepen.

Ik zal niet te lang bij de lofprijzingen van het *Enchiridion* stilstaan. Want wat heeft het voor zin dat iemand zonder enige welsprekendheid over de grote werken van Erasmus kabaal maakt en zelfs met zijn geklets de glans van

1. Vgl. brief 2144, noot 1.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. *Enchiridion di Erasmo Roterodamo dalla lingua latina nella volgare tradotto per M. Emilio di Emilii Bresciano* (Brescia, 1531).
4. Vgl. Terentius, *Adelphi* 108.
5. In *Prosa della volgar lingua* (Venetië, 1525).
6. Het Griekse woord *enchiridion* betekent letterlijk ‘iets in de hand’, daarnaast ‘kleine dolk’ en ‘handboekje’.

diens reputatie benadeelt? Ik zou alleen het volgende kunnen zeggen. De christelijke wereld heeft Origenes, Hieronymus, Augustinus, Chrysostomus en ander buitengewoon geleerde en vrome personen. Zij heeft ook haar Erasmus die ik in het belang van de christenen de jaren van Nestor[7.] zou toewensen, tenzij hij wellicht na zoveel inspanningen te hebben verdragen nu zelf verlangt hiervan te worden bevrijd en met Christus te zijn. Het ga u goed.

Brescia, 4 mei 1529

Met de meeste hoogachting, Emilio de' Migli uit Brescia

Aan de gelukkige Erasmus van Rotterdam

2155 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 5 mei 1529

Gegroet. Eindelijk heb ik de kist ontvangen en jouw brief die zoeter is dan alle suiker,[1.] mijn beste Bonifacius. Op dit moment had ik geen tijd je iets anders te schrijven, want de koetsier had haast. Met mijn lichaam woon ik hier, met mijn ziel bij jou. Het ga je goed met al je dierbaren, jij, mijn onovertroffen vriend. Gisteren heb ik Hieronymus Froben geschreven.[2.]

Freiburg, 5 mei 1529

Het is niet nodig mijn naam eronder te zetten.

Aan doctor Amerbach. Te Bazel

2156 *Aan Johannes Brisgoicus*
[Freiburg], 6 mei 1529

Erasmus van Rotterdam groet Johannes Brisgoicus, hoogleraar in de theologie

Buitengewoon vriendelijk als u bent stelt u mij in de gelegenheid uw tuin te gebruiken[1.] om daarin af en toe mijn lichaam en geest die door studies en zorgen vermoeid zijn, ontspanning te bieden. Dankbaar als ik ben bied ik

7. *Adagia* 566.
1. Vgl. brief 2151.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
1. Froben deed dit in Bazel; zie brief 1756.

van mijn kant u mijn tuin aan om daarin te verpozen, als u uw geest een keer van uw serieuze studies naar meer lieflijke literatuur wil verplaatsen. Ik zal van uw tuin zo genieten dat hij door mijn toedoen zo weinig mogelijk schade lijdt, want ik zal niets anders doen dan mijn ogen de kost geven. U moet in mijn tuin plukken wat u maar wilt. Hij verdient de voorkeur boven die van u omdat hij in de winter- en zomermaanden even groen is, als hij tenminste überhaupt iets aan goede of aangename vruchten draagt. Ik vermoedde dat u deze editie,[2] die veel rijker is dan de voorgaande, niet had. Liever had ik u wat aangenamers willen sturen als ik wist waarmee ik u een groter plezier kon doen. Het ga u goed.

Uit mijn muzenverblijf, 6 mei 1529

2157 *Aan Alonso de Fonseca*
Freiburg, [mei] 1529

De brief vormt het voorwoord van de *Opera omnia* van Augustinus, die in tien delen bij Froben in 1529 verschenen.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerwaarde vader in Christus en tevens zeer doorluchtige vorst Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo en primaat van heel Spanje

Zie, de volledige en fraaier dan gebruikelijk uitgevoerde heilige Aurelius Augustinus, de onvergelijkelijke leermeester van de kerk en haar onoverwinnelijke verdediger, komt om door u te worden omarmd, meest illustere van de bisschoppen. Niet zonder reden pleegt u van hem meer dan van de anderen een liefhebber te zijn en aan hem altijd zoveel genoegen te beleven. Wat heeft immers de christelijke wereld dat meer van goud of verhevener[1] is dan deze schrijver, zodat zelfs de woorden de man volstrekt niet toevallig, maar door Gods voorzienigheid lijken te zijn ingegeven? Niets is kostbaarder dan het goud van de wijsheid, niets verdient meer bewondering dan de glans van de welsprekendheid die met wijsheid is gecombineerd. Iedereen heeft zijn eigen capaciteiten, al naargelang de beschikking van de Geest die gaven uitdeelt en deze naar eigen goeddunken aan ieder afzonderlijk naar de mate van diens geloof toekent. Bij Athanasius kijken wij op tegen zijn seri-

2. Wellicht *Adagiorum opus* van september 1528; zie brief 2022.
1. Woordspeling: Erasmus brengt Aurelius Augustinus in verband met *aureus* (‘gouden’) en *augustus* (‘verheven’).

euze, toegewijde en heldere wijze van doceren. Bij Basilius koesteren wij naast zijn verfijnd taalgebruik diens vrome, vriendelijke en aangename wijze van spreken. Bij zijn vriend Chrysostomus omarmen wij zijn rijkdom aan woorden die vanzelf stromen. Bij Cyprianus vereren wij een geest die een martelaar past. Bij Hilarius bewonderen wij zijn verheven stijl die met de belangrijke inhoud in overeenstemming is, en ook zogezegd zijn toneellaars.[2.] Bij Ambrosius houden wij van zijn aangename prikkels en zijn terughoudendheid die een bisschop past. Bij Hieronymus prijzen wij met het volste recht de rijke voorraadkamer van de Heilige Schrift. Bij Gregorius herkennen wij zijn zuivere heiligheid die met geen enkel uiterlijk vertoon is opgesierd. En om het niet te lang te maken: ook van de overige kerkleraren heeft iedereen door de vrijgevigheid van dezelfde Geest zijn kwaliteiten, waarmee zij zich op uiteenlopende wijze bij vrome mensen geliefd maken. Maar ik denk dat er geen andere kerkleraar is bij wie die even rijke als welwillende Geest zijn gaven overvloediger heeft uitgestort dan bij Augustinus. Hij wilde als het ware met één afbeelding een levend portret van een bisschop weergeven dat volledig uitgerust was met alle deugden die Petrus en Paulus[3.] na Christus, de vorst der bisschoppen, bij diegenen verlangen die het weiden van de kudde van de Heer als taak op zich hebben genomen.

Andere mensen wordt niet aangerekend hoe zij waren voordat zij door het heilig doopsel werden herboren. Toch verlangt de heilige Paulus bij een bisschop dat hij door een getuigenis van buitenstaanders wordt goedgekeurd.[4.] Hoe zat het bij de heilige Augustinus? Ook toen hij een buitenstaander was gedroeg hij zich zo dat hij voor de leden van de kerk als een goed iemand kon gelden, althans bij mensen van zijn soort. Als jongeman had hij een minnares, hetgeen de wetten van mensen toestaan. Toen hij haar niet had verstoten maar zij hem was ontnomen, nam hij een andere. Maar tegenover beide vrouwen hield hij de huwelijkstrouw in ere. Deze deugdzaamheid treft men tegenwoordig niet zonder meer bij priesters of abten aan. Hij kwam bij de sekte van de manicheeërs terecht, het verderfelijkste soort mensen dat de wereld ooit heeft gekend. Met hun valse voorwendsels, wonderbaarlijke onthouding van spijzen, geveinsde armoede, bedrieglijke schijn van matigheid en andere afschuwelijke en bovenmatig strenge voorschriften - en voorts met onheilspellende vertelsels die met de schijn en verleiding van de filosofie aantrekkelijk waren gemaakt - brachten zij zoveel rook en verblinding in de geesten van de mensen dat zij zelfs de uitverkorenen konden bedriegen.

2. Symbool voor het tragisch karakter van een toneelstuk.
3. 1 Timoteüs 3:1-7 en 1 Petrus 5:1-9.
4. 1 Timoteüs 3:7.

Door deze toneelspelers is hij als jongeman om de tuin geleid, toen hij nog niet was gedoopt, toen hij nog geen doopleerling was, maar toen hij via allerlei visioenen op zoek was naar de waarheid waar hij als het ware in zijn dromen verliefd op was. Zijn verlangen was vroom, zijn vergissing naïef en menselijk. Toch raakte hij niet bezoedeld door hun fouten en zat hij niet te lang vast aan hun goddeloze leer. Dat hij zich een tijdlang vergiste, heeft de Heer misschien juist toegestaan om te bereiken dat hij anderen met meer succes van een verderfelijke dwaalleer zou afhouden of terugroepen. Maar na zijn tijd als doopleerling richtte hij onmiddellijk zijn levenswijze in naar de regel van Christus en volgde hij, doordat hij voortdurend doorging en steeds tot betere resultaten kwam, zijn voornemen zo dat, zelfs als ketters hem van iets beschuldigden, dit absoluut niet bij hem bleef hangen; zij die dit durfden te proberen, behaalden geen andere winst dan de reputatie van schaamteloosheid.

Tot zover deze getuigenis. Wat de lof voor zijn soberheid betreft: hij had een broze gezondheid, zoals buitengewoon succesrijke geesten zelden sterke lichamen plegen te krijgen, omdat de natuur het zo regelt dat wat aan de krachten van de geest is toegevoegd, aan het lichaam wordt onttrokken. Desondanks bevatte zijn tafel doorgaans niets anders dan groenten en peulvruchten, zij het dat soms iets van vlees eraan toe werd gevoegd - en dit in het geval van gasten of mensen met een zwak gestel. Hieraan kan men zien dat zijn verlangen naar soberheid met vriendelijkheid samenging. Hij dronk wel wijn, maar op de manier zoals Timoteüs dat deed op advies van Paulus;[5.] daarbij dwong hij niemand met zijn voorschriften, maar spoorde de sterkeren met zijn voorbeeld aan en had voor de zwakkeren een milde consideratie, maar slechts in zaken die op zich genomen iemand niet vroom of goddeloos maken. Daaruit valt eenvoudig af te leiden dat hij niet de striktheid van een farizeeër bezat, maar dat zijn werkelijk christelijke vroomheid met een uitmuntend oordeelsvermogen en de grootste lankmoedigheid was gekruid en gemengd.

Dit is de soberheid die de apostel[6.] met name verlangt van een bisschop en die met waakzaamheid gepaard gaat. Ook haar kan men in uitzonderlijke mate bij hem bewonderen. De hele dag besteedde hij aan gebeden, het opdragen van de mis, onderricht, discussies, het aanhoren van zaken, het bijleggen van twisten en het weerleggen van ketters; een groot deel van de nacht wijdde hij aan zijn heilige geschriften. Daardoor kwam het dat hij niet alleen in staat was de taken van zijn eigen kerk te vervullen, maar ook ter plaatse mondeling of op afstand schriftelijk andere kerken vermaande, onderwees, organiseerde en bemoedigde.

5. 1 Timoteüs 5:23.
6. 1 Timoteüs 3:2-3.

Verder gaan soberheid en waakzaamheid vergezeld van kuisheid die voor bisschoppen de belangrijkste roem en het grootste sieraad vormt. Zijn zorg hiervoor was zo groot dat hij zelfs met zijn zuster, ook al was die aan God gewijd, en vrouwen die hem nauw verwant waren zijn huis niet deelde en slechts heel zelden de gemeenschappen van vrouwen die hij had opgericht bezocht. Met geen enkele vrouw knoopte hij een gesprek aan, tenzij geestelijken of gehuwde vrouwen daarbij aanwezig waren, of het moest zijn dat er toevallig iets geheims was dat aan de oren van één vrouw moest worden toevertrouwd. Hier spoorde zijn naastenliefde hem aan zich niets van het gesis van roddelaars aan te trekken. Hij was van mening dat hij de tongen van verdorven mensen niet zo moest dienen, dat hij omwille hiervan een noodzakelijke taak liet liggen. Wanneer er geen dwingende noodzaak was keerde hij naar zijn voorzichtigheid terug, niet uit angst voor zichzelf, maar omdat naar zijn mening de kuisheid van een bisschop niet zuiver genoeg was, als hij niet ook een ongeschonden reputatie had. Bovendien was het voor hem niet voldoende zijn eigen reputatie onaangetast door boze geruchten in stand te houden, als hij niet ook geestelijken had van onbesproken gedrag.

Voorts gebruikte hij een taal die dermate vrij was van iedere onbeleefdheid dat, zelfs wanneer hij met de meest brutale ketters in woord of geschrift een discussie voerde, hij zich opvallend ver hield van scheldwoorden. Maar alleen met bewijsplaatsen en getuigenissen uit de Heilige Schrift verdedigde hij de waarheid en weerlegde hij hun goddeloosheid, zelfs zo dat hij, ook als hij werd uitgedaagd, beledigingen niet terugwierp. Dezelfde gematigdheid legde hij aan de dag wanneer hij het gedrag van slechte mensen kapittelde, teneinde hen eerder met mildheid te genezen dan met strengheid te verbitteren. Toen hij dan ook een of andere bisschop uit Africa, die oorspronkelijk uit Italië kwam, per brief aanspoorde zijn volk van de inheemse dronkenschap af te brengen en het op te roepen het voorbeeld van Italische nuchterheid te volgen, ging hij zorgvuldig te werk: hij wilde niet met berispingen de kwaal verergeren, maar met vriendelijke vermaningen geleidelijk aan de ingewortelde ziekte genezen. Daarom wil Paulus[7] niet dat een bisschop een *plêktês* is in de betekenis zoals de Grieken het uitleggen en in navolging van hen Hieronymus. Welke verdienste zou een bisschop trouwens hebben als hij geen misdadiger is, dat wil zeggen als hij niemand met zijn zwaard verwondt of met de palm van zijn hand slaat?

Daar komt nog bij dat hij een uitermate sobere tafel had, zoals ik zei, die wel voor gasten gereed stond, maar eerder een overvloed aan vruchtbare gesprekken dan exquise gerechten bood. Hierbij hing een tweeregelig vers, als

7. 1 Timoteüs 3:3. Het Griekse woord *plêktês* betekent ‘ruziemaker’, in de Vulgaat volgens Erasmus foutief vertaald met *percussor* (‘misdadiger’).

het ware een huisregel, dat kwaadspreken over en bekritiseren van afwezigen afwees, een kwaal die doorgaans een kenmerk is van degenen die in andere gevallen een vroom leven leiden, hoewel niets verder van ware vroomheid af staat. Want deze besmettelijke ziekte sluipt onder de dekmantel van deugdzaamheid binnen omdat zij als haat tegen ondeugden en verlangen naar deugd wil overkomen. Van deze kwaal had de grote heilige zo'n grondige afkeer, dat hij soms ook niet voor het gezag van bisschoppen zwichtte en zelfs dreigde van tafel op te zullen staan als zij zich aan dergelijke praatjes bezondigden. Zodoende bracht hij in de regel een heilige tekst ter tafel of behandelde hij een of ander vruchtbaar onderwerp om evenzeer de geesten van de gasten als hun lichamen te verkwikken.

De apostel[8.] wil dat een bisschop *amachos* is en niet *aischrokerdês*, dat wil zeggen niet oorlogszuchtig of twistziek, en niet op schandelijke winst belust. Augustinus bracht dit zo sterk in praktijk dat hij vaak een hele kwestie ten gunste van zijn tegenstander liet schieten, omdat hij het als een groot voordeel beschouwde als hij door in een zaak verlies te lijden zijn gemoedsrust had teruggekocht. Veel erfenissen die ongevraagd aan de kerk waren nagelaten weigerde hij, wanneer hij vermoedde dat de erfgenamen daardoor een ruzie zouden veroorzaken of een klacht zouden indienen. Toen iemand zijn bezit vrijwillig aan de kerk had geschonken en daarna, omdat hij spijt kreeg van zijn vrijgevigheid, zijn donatie terugvroeg, gaf Augustinus hem de documenten en zijn bezit terug, hoewel hij met het volste recht en grootste applaus van iedereen de schaamteloze eiser had kunnen afwijzen. Intussen verlichtte hij ook de nood van arme lieden door het heilige vaatwerk te verkopen. Zoals men kan lezen heeft hij zelfs herhaaldelijk geprobeerd de volledige opbrengst van de kerk voor het volk te bestemmen, zodat er voor hem en zijn mensen niets voor hun levensonderhoud overbleef, afgezien van wat de spontane vrijgevigheid van het volk dagelijks opleverde. Toen hij veertig jaar of meer het ambt van bisschop met de grootste lof had vervuld, had hij geen grote rijkdom vergaard en overleed hij zonder testament - niet omdat hij niet het recht had om een testament op te stellen, maar omdat hij bezittingen miste. Ik breng dit niet ter sprake omdat ik van mening ben dat de tegenwoordige bisschoppen tot navolging hiervan gedwongen moeten worden, maar om duidelijk te maken hoezeer de geest van de heilige bisschop van ordinair winstbejag afkerig was, en erop te wijzen dat winstbejag met gebruikelijke ruzies gepaard gaat.

Vooral het onderricht, wat de voornaamste taak van de bisschoppen is, blonk bij hem in alle onderdelen zo uit dat wij onder de Griekse of Latijnse schrijvers niemand hebben die wij althans in dit opzicht met hem kunnen

8. 1 Timoteüs 3:3, 8.

vergelijken. Het succes van zijn talenten was volstrekt onovertroffen, of je nu kijkt naar zijn scherpzinnigheid die zelfs de meest duistere kwesties gemakkelijk binnendrong, de betrouwbaarheid van zijn omvangrijke geheugen of zijn onvermoeibare geestkracht. Moeilijke kwesties waren voedsel voor hem. Al wie hem hiertoe uitdaagde, nodigde, zoals het spreekwoord zegt,[9] alleen maar het paard naar de vlakte uit. Het liefst wijdde hij zich aan onderwerpen die door hun subtiele karakter een kwelling vormden en rustte hij niet totdat hij alle knopen had ontward. Altijd stond hij klaar om onderricht te geven juist zoals een handelaar op winst uit is.

Intussen bezat hij een bewonderenswaardige grootmoedigheid, die Paulus[10] *makrothumia* noemt, en een onovertroffen mildheid. Petrus[11] noemt haar *praütês* ('lankmoedigheid'), waarvan Plato[12] denkt dat men haar niet zo vaak aantreft bij degenen die een scherpzinnige geest hebben meegekregen. Dat blijkt duidelijk uit de botsingen die hij in groten getale met ketters had. Sommige van hen deden hun best met wonderbaarlijke kunstgrepen aan het gewicht van de onoverwinnelijke waarheid te ontkomen, anderen probeerden met overbodige en vreemdsoortige uitvluchten tijd te rekken of hem met beledigingen zo ver te krijgen dat de discussie op een ruzie uitliep, weer anderen streefden ernaar hem met de meest dwaze antwoorden te vermoeien en te kwellen als hij hen van repliek diende. Nooit kon iets hiervan hem verhinderen aan zijn onderwerp vast te houden doordat hij wat aan beide kanten was gezegd herhaalde, opnieuw ter sprake bracht en inprentte - en dat zo helder en duidelijk dat ook het ondeskundige volk in de gaten had dat de ketters niets anders restte dan schaamteloosheid.

Met deze mildheid die hij met een hardnekkige vasthoudendheid combineerde, genas hij zeer veel ketters en versloeg hen allemaal. Want zoals volgens het oude spreekwoord[13] Africa altijd een nieuwe ramp pleegt voort te brengen, werd het op dat moment door diverse verschrikkelijke ketterijen geteisterd. Het volk was niet bedachtzaam, had geen standvastig geloof en verlangde bovenmatig naar veranderingen, hoewel het in andere gevallen schrander en spitsvondig was. Het is verbazingwekkend wat een vastberaden vuistvechter Augustinus was in de strijd tegen deze gedrochten. Hij zegevierde over de ariaan Pascentius hoewel die om zijn algemene gezag en macht werd gevreesd. Hij maakte de ongeloofwaardige verhalen van de ma-

9. D.w.z. iemand aansporen iets te doen waarin hij uitmunt; zie *Adagia* 782.
10. Efeziërs 4:2.
11. 2 Petrus 3:15.
12. Zie bijvoorbeeld *Politeia* 410 D en *Politicus* 306 C-311.
13. *Adagia* 2610.

nicheeërs belachelijk en bracht hun onfatsoenlijke mysteriën aan het licht, want de bekendmaking hiervan betekende de overwinning. Na vele gevechten versloeg hij uiteindelijk de donatisten en de circumcellionen,[14.] een onverbeterlijk kwaad, verjoeg ze en roeide ze uit. Zijn laatste worsteling was met de pelagianen. Ten slotte vernietigde hij in Africa grotendeels de overblijfselen van het heidendom. Om zulke belangrijke resultaten te bereiken gebruikte hij geen geweld, geen wapens, geen troepen, geen kerkers, geen vuur, maar uitsluitend het zwaard van de Geest (dat het woord van God is). Met de wapens van de apostelen behaalde hij zoveel overwinningen en zoveel triomfen voor de kerk van Christus. Omdat de donatisten en de circumcellionen hun zaak evenwel met hun zwaard uitvochten, werd uiteindelijk het gezag van de keizer tegen hen gebruikt, aanvankelijk onder protest van Augustinus die daarna een verordening van de keizer tegenwerkte en haar kort daarna door zijn tussenkomst zo verzachtte dat in de meeste gevallen de boete in goudgeld aan degenen die hem hadden betaald, werd teruggegeven. Met de grootste zorg bemiddelde hij bij de magistraten van de keizer om te voorkomen dat iemand van de ketters werd gedood. Als een vriendelijke arts wenste hij dat zij in leven bleven teneinde hen met zijn vakmanschap te genezen. Hij kreeg zelfs gedaan - wat een bewijs is van zijn grote goedertierenheid - dat diegenen die enkele aanhangers van het ware geloof op een afschuwelijke wijze ter dood hadden gebracht, in leven bleven.

De goedertierenheid van deze allerheiligste bisschop breng ik niet ter sprake om goddelozen aan te moedigen die met hun valse leerstellingen een scheuring in de kerk van Christus veroorzaken en haar aan het wankelen brengen, maar om te laten zien hoeveel zachtmoedigheid bij een kerkleraar past. De wetten van de keizers verloren niet hun kracht omdat de tussenkomst van godsdienstige personen de strengheid hiervan soms verzachtte, vooral wanneer duidelijke tekenen van spijt hoop op een beter leven boden. Een wet die gebiedt dat moordenaars worden onthoofd, is immers niet onrechtvaardig omdat vrome bisschoppen soms het leven van dergelijke personen redden. De vrijlating van een rover wiens optreden de ondergang van velen zal veroorzaken, is trouwens geen lankmoedigheid, maar wreedheid. Zoals strengheid van de keizerlijke wetten voor het bewaren van de rust in de staat noodzakelijk is, zo dient men evengoed christelijke mildheid bij bisschoppen, plaatsvervangers van Christus, te prijzen. Bij deze bisschop was de mildheid zo bijzonder dat, toen in een of andere stad heidenen in strijd met een verordening van de keizer in het openbaar een aanval op christenen hadden uitgevoerd en na velen te hebben gefolterd enkelen hadden gedood

14. Letterlijk ‘rondtrekkende monniken’, fanatieke en gewelddadige anti-Romerebellen, gesteund door de donatisten.

of tenminste voorbereidingen hiervoor hadden getroffen en al een strenge straf van de keizer verwachtten, een geletterd iemand uit hun midden per brief Augustinus vroeg om door zijn bemiddeling de woede van de keizer te temperen.[15.] De lankmoedigheid van de allerheiligste bisschop was zo opvallend dat een vijand en afgodendienaar niet bang was hem te vragen wat een vriend nauwelijks van een andere vriend durfde te verlangen. Hoe schaamtelozer dit verlangen is, des te meer bewijst het de nauwelijks te geloven zachtmoedigheid van Augustinus.

Met dezelfde zachtmoedigheid bestuurde hij de gemeenschappen van mannen en vrouwen, waarvan hij er verscheidene overeenkomstig de regel van de apostel[16.] oprichtte. De straf voor degenen die een licht vergrijp pleegden was een vermaning, voor degenen die zwaarder zondigden was het een berisping; voor hopeloze en ongeneeslijke gevallen gold als het ware de doodstraf, namelijk uitstoting uit de gemeenschap van vrome personen. Geestelijken van hem die er niet tegen konden naar de regel van hun bisschop te leven, gaf hij toestemming naar andere bisschoppen te verhuizen die hun geestelijken niet tot een gemeenschappelijke woning en levenswijze verplichtten. Hij was erg gesteld op een volmaakte vroomheid, maar wel een die spontaan was en niet afgedwongen.

Nu nog een andere wonderlijke eigenschap bij deze bisschop! Bij zoveel en zulke uitmuntende deugden kwam absoluut geen arrogantie voor! Men zou kunnen zeggen dat hij zich voor alle mensen als een vader en moeder gedroeg, dat hij slechte mensen baarde om te bereiken dat zij in Christus werden herboren, en als een kloek zwakke mensen onder zijn vleugels koesterde om te voorkomen dat zij verloren gingen,[17.] en dat hij goede mensen stimuleerde om volwassen te worden. Niemand was zo'n deerniswekkende ketter of op een andere manier verdorven dat hij alle hoop liet varen zolang deze ademde. Op deze manier gaat hij in zijn geschriften met ketters om, niet alleen om hen van hun ongelijk te overtuigen, maar ook om hen voor zover het hem mogelijk is te genezen. Hij berispt slechte mensen zo, dat hij de olie van de toegeeflijkheid altijd met de wijn van de strengheid mengt. Nooit is iets zo streng dat het intussen niet is vervuld van de aantrekkelijkheid van christelijke naastenliefde. Zij verdraagt volgens de apostel Paulus[18.] alles, verwacht alles en gelooft alles. Hij was bisschop van een stad die Hippo Regius heette (zogezegd ‘Koninklijke Stal’). Want aan dezelfde kust lag in

15. Het voorval vond in 408 in Calama plaats, de briefschrijver was Nectarius; zie Augustinus, *Epistolae* 90.
16. Vgl. Handelingen 4:32-37 en Augustinus, *Sermones* 355-356.
17. Vgl. Matteüs 23:37.
18. 1 Korintiërs 13:7.

het oosten een andere stad met dezelfde naam, maar een andere bijnaam; want zij heette Hippo Diarrhytus.[19.] Maar hij nam de zorg van alle kerken op zich, doordat hij de bisschoppen hiervan of persoonlijk of door het sturen van geschriften en brieven onderricht gaf in de verkondiging van het evangelie en tegen ketters wapende. Omdat de wijze man merkte dat het gebruik van zijn boeken veel verder reikte dan het bereik van zijn stem, besteedde hij vervolgens alle tijd die hij kon stelen aan deze taak.

Om hiervoor meer tijd beschikbaar te hebben legde hij de meer eenvoudige taken neer. Hoewel deze zijn godsdienstigheid niet in de weg stonden, riepen zij hem soms toch van 'het beste deel van Maria'[20.] weg. Daarom weigerde hij huwelijkssluitingen te leiden, maar bevestigde deze met zijn zegen wanneer zij waren afgelopen. Hij wilde niet door de zorg om bouwwerken in beslag worden genomen hoewel hij op anderen die zich daarmee bezighielden, geen kritiek leverde. Niet van iedereen beantwoordde hij de brieven, behalve als deze een onderwerp behandelden dat met de godsdienst te maken had. Ten slotte wees hij, toen zijn leeftijd al problemen opleverde, een opvolger aan met de bedoeling dat zaken van minder gewicht aan hem werden gedelegeerd en hij meer tijd had voor belangrijker zaken. In die periode verzamelde hij al zijn geschriften, herzag ze en bracht er een volgorde in aan om te voorkomen dat ze verloren zouden gaan (wij zien dat dit de geschriften van Ambrosius is overkomen) of vol fouten en onjuistheden de mensen in handen kwamen.

Wat een man was hij, geboren, geschapen en van Godswege gegeven tot algemeen welzijn van de hele kerk! Toen hij zag dat de kerk door de inval van Vandalen, Goten en andere barbaren die vanuit Spanje Africa waren binnengevallen,[21.] in beroering werd gebracht, begon hij genoeg te krijgen van dit leven en nadat hij - het enige wat hij kon - zijn mensen had getroost en tot lijdzaamheid had aangespoord verliet hij de wereld van de levenden. De man die vol was van de geest van Christus, hield met zoveel vurigheid van de bekoorlijkheid, de vooruitgang en de rust van het huis van God; hij was er zogezegd dodelijk verliefd op. Ontegenzeggelijk betekende dit het navolgen van de grootste bruidegom van de kerk, want iedere bisschop is op een bepaalde manier de bruidegom van zijn kerk. Hij heeft gezegd:[22.] 'Een goede herder geeft zijn leven voor zijn schapen.' Augustinus vreesde nooit enig gevaar als hij voor de belangen van de kerk moest opkomen, en sinds hij niets

19. Zie Plinius, *Naturalis historia* 5, 23.
20. Verwijzing naar Lucas 10:38-42: terwijl Maria, zus van Marta, naar Jezus luistert, wordt Marta door het vele bedienen in beslag genomen.
21. In 428-429.
22. Johannes 10:11.

kon doen aan de rampen die de kerk troffen leidde hij een verbitterd leven. Hoe graag zou hij zijn leven voor zijn schapen hebben opgeofferd als hij slechts met het offer van zijn leven het heil van zijn kudde had kunnen verkrijgen? Hij wenste met Paulus[23.] ten behoeve van zijn kinderen zelfs vervloekt te worden.

Deze godsdienstigheid, deze naastenliefde en deze hartstocht maken dat al zijn geschriften evenzeer vrome gevoelens aanwakkeren als de geest onderrichten. Want er zijn mensen die met hun onbeduidende spitsvondigheden anderen die geen bezigheden hebben hoe dan ook vermaken. Er zijn mensen die op een subtiele manier onderwijzen wat noodzakelijk is, maar niet bereiken dat men gesteld raakt op wat men begrijpt. Omgekeerd zijn er mensen die anderen aansporen zich op vroomheid toe te leggen, maar degenen die zij hebben aangespoord niet met hun geleerdheid verder helpen. Begrijpen heeft geen zin, als men niet houdt van wat men heeft geleerd. Maar waartoe leidt een blinde liefde? Als naastenliefde ontbreekt, maakt kennis iemand hoogmoedig. Naastenliefde zonder kennis omarmt soms verderfelijke in plaats van heilzame zaken. Elk van beide verlangt de hulp van de ander en sluit een vriendschapsverbond.[24.] Zodra nu deze onvergelijkelijke leraar in Christus tot rijpheid was gekomen, trok hij zich van de dwaze drogredenen van de sofisten niets aan en richtte de blik van zijn geest die scherper was als die van een adelaar, op het opsporen van de onvermijdelijke waarheid. In zijn uiteenzettingen is hij, als het onderwerp een scherpzinnige redenering vergt, zo subtiel dat hij steeds een lezer weg laat gaan die niet alleen beter is onderricht, maar ook meer geïnspireerd om goed te leven. Want wat kan het vuur, waar men het ook maar neerzet, anders dan branden? Hij hield erg veel van wat hij onderwees, hij onderwees op intelligente wijze waar hij van hield. Beide kenmerken brengt hij over op degene die zijn geschriften intensiever bestudeert.

De retorica heeft veel overeenkomsten met de dialectica. De boeken van de retoren had hij volledig in zich opgenomen. Aan de filosofie van Plato (omdat deze met een zekere retorische en aangename wijze van spreken het vaak over zaken heeft die van het lichaam zijn gescheiden en over datgene wat men met de zintuigen niet kan waarnemen maar dat met de ogen van de geest wordt gezien, waarbij hij veel ter sprake brengt dat met de leerstellingen van de christenen overeenstemt) lijkt hij veel meer genoegen te hebben beleefd. Van de filosofie van Aristoteles lijkt hij niets te hebben geproefd, omdat Aristoteles complexe vraagstukken in een tamelijk droge stijl behandelt of omdat men in de Latijnse wereld nog geen algemeen gebruik van hem had

23. Romeinen 9:3.
24. Horatius, *Ars poetica* 411.

gemaakt. Een uitzondering hierop vormen *De enuntiatione* en *De categoriis* (dat wil zeggen zijn boeken ‘over de tien meest algemene soorten’ en ‘over de vijf categorieën’). Laatstgenoemd werk heeft Porphyrius als een inleiding op de filosofie van Aristoteles uitgegeven. Nergens kan men ook maar een spoor vinden dat hij ooit met talloze werken die dezelfde filosoof heeft nagelaten - de *Topica*, de *Analytica*, de *Elenchi*, de *Naturalia*, de *Metaphysica*, de *Ethica* en de *Politica* - in aanraking is gekomen, om maar niet te spreken van de vele Griekse commentatoren van Aristoteles. Toch heeft juist dit geringe proeven van de logica van Aristoteles hem niet alleen de reputatie van een dialecticus bezorgd, maar ook bij de ketters een bittere vijandigheid veroorzaakt. Want toen zij door het gewicht van de waarheid in het nauw kwamen, riepen ze dat ze door de kunstgreep van de dialectica werden omsingeld. In die tijd was immers in Africa de onervarenheid in dit vak zo groot dat degene die *substantia* van *accidens*, *genus* van *species* en het relatieve van het absolute kon onderscheiden, in het algemeen als een dialecticus werd beschouwd. Hierdoor leek Julianus als enige geschikt om met Augustinus op voet van gelijkheid de strijd aan te gaan.

Maar de dialectica bestond al voordat iemand de regels voor de dialectica voorschreef. Want zij behoort niet tot het aantal vakken dat door de wil van mensen is ingesteld, maar dat door hun scherpzinnigheid is opgemerkt net zoals de wiskunde. Augustinus beschikte echter over zo'n grote en zo'n buitengewoon gelukkige geest, zo'n groot verstand en zo'n grote alertheid dat men zelfs niet bij degenen die in latere eeuwen een groot deel van hun leven met de dialectica hebben gesleten, iemand vindt die sneller of met meer zekerheid het doel van een zaak doorziet, die met meer bekwaamheid de argumenten en de bewijsplaatsen van de Heilige Schrift hierop richt en met meer succes knopen bij vraagstukken doorhakt. Hij schreef niet veel, maar dicteerde. Het meeste is door secretarissen uit zijn mond opgetekend, zoals bijvoorbeeld de uitleggingen van de Heilige Schrift voor het volk die hij zelf traktaten noemt, of meningsverschillen met ketters. Deze discussies vonden gewoonlijk in het openbaar ten overstaan van het volk plaats. Ik denk dat hij nergens anders meer bewondering verdient. Als degenen met normale capaciteiten hun best doen 's nachts iets te schrijven, brengen zij soms iets tot stand dat waardering verdient. Maar dat hij, als hij onvoorbereid sprak, over zoveel helderheid van geest, over zo'n goed geheugen en over zo'n parate woordenrijkdom beschikte - en dat steeds op een aangename wijze -, is dat niet verbazingwekkend? Wie zou tegenwoordig zo'n prestatie kunnen leveren, zelfs onder degenen die al hun studie aan het verwerven van spreekvaardigheid hebben besteed?

Maar waarheen dwaal ik nu af? Het was immers niet mijn bedoeling een lofrede op Augustinus te schrijven. Als ik dit van plan was geweest, zou dat maar een gering deel van zijn loffelijke verdiensten zijn. Ik wilde alleen maar aantonen hoe betreurenswaardig het was dat zo'n grote kostbaarheid van de kerk, waarvan het van het allergrootste belang was dat iedereen haar ter hand kon nemen, zo laat door drukkers in de openbaarheid is gebracht. Natuurlijk werden zij door de omvang van de kosten afgeschrikt. Als eerste heeft Johann Amerbach deze uitmuntende onderneming aangedurfd, een bijzonder vrome man, zeer welgesteld, maar veel rijker vanwege zijn geestesgaven. De enorme uitgaven, zijn volharding bij het overal bijeenzoeken van handschriften, het onaantrekkelijke van het collationeren, de moeilijkheidsgraad van het werk, het risico van de verspreiding of enige andere reden weerhielden hem er niet van de volledige Augustinus voor iedereen toegankelijk te maken. De man werd hiertoe niet gedreven door winstbejag, maar door zijn oprechte vroomheid die uit al zijn voorwoorden spreekt, en zijn verlangen de oude kerkleraren terug te roepen van wie hij tot zijn spijt zag dat zij nagenoeg in vergetelheid waren geraakt. Daarom lijdt het voor mij geen twijfel dat allen die door de boeken van Augustinus in godsdienstigheid zijn gevorderd, voor zijn ziel bidden. God heeft de man die met nog grotere toewijding hetzelfde voor alle geschriften van Hieronymus deed, naar de hemel weggeroepen. Hij heeft op zijn sterfbed deze taak aan zijn drie zonen overgedragen, Bruno, Basilius en Bonifacius; met het oog hierop had hij ervoor gezorgd dat zij door onderwijs deskundigheid in de drie talen kregen. Wat de wil van de voortreffelijke vader was hebben zij met evenveel toewijding als trouw uitgevoerd. Want hij had hen zo in godsdienstigheid en geleerdheid opgevoed dat hij op een bepaalde manier groter en beter dan hijzelf in hen zou voortleven en nu nog voortleeft. Want alleen de oudste zoon[25.] is overleden.

Er zijn zoveel hordes monniken in de wereld wier nietsdoen door omvangrijke inkomsten wordt gevoed. Er zijn zoveel abten met royale revenuen die niets anders doen dan bouwen, paarden houden en dineren. Dit werk dat een leek vrijwillig op zich heeft genomen, was eigenlijk hun taak. Hij heeft aan Augustinus[26.] met zo veel zorg, ijver en nauwkeurigheid gewerkt als toen in die tijd mogelijk was; die had hiermee nog weinig ervaring en kende heel weinig mensen die in dit soort literatuur waren getraind. Het is eerder verbazingwekkend dat, hoewel de geschriften van Augustinus al zoveel jaren voor de geleerden voorhanden waren, toch geen enkele kritiek daarop in het openbaar werd geleverd zoals iedereen over Hieronymus klaag-

25. Bruno Amerbach overleed in 1519.
26. De Amerbacheditie verscheen in 1506.

de.[27] Als ik daarentegen niet veel getuigen had die de leiding hadden over het drukken van het werk of daaraan hebben meegewerkt, zou niemand van mij aannemen hoeveel fouten ik ben tegengekomen en heb verwijderd, ook daar waar men dacht dat de tekst helemaal niet corrupt was. Want Augustinus heeft een bepaalde eigen manier van spreken die scherpzinnig is en in de langgerekte volzinnen veel behandelt. Dit vraagt om een lezer die daarmee vertrouwd is, intelligent, oplettend, met een goed geheugen en ten slotte bestand tegen verveling en inspanning; mensen van dat kaliber kan men maar weinig vinden. Hoewel hij zuiniger dan Hieronymus de profane literatuur etaleert, maakt hij en passant daar toch vaak toespelingen op. Hierdoor heeft een eerder aanmatigende dan intelligente lezer alles waar hij aanstoot aan nam, veranderd.

Maar de vergissingen die door onzorgvuldigheid van kopiisten of onwetendheid van de lezers zijn ontstaan, hebben hoe dan ook een verzachtende omstandigheid, waardoor men hun schuld, als men hun dit niet mag verwijten, in ieder geval toch mag verminderen. Het behoorde trouwens de algemene zorg van vorsten, bisschoppen en abten te zijn dat exemplaren van nuttige en vooral godsdienstige geschriften, wanneer ze door geleerden zo zorgvuldig mogelijk van fouten waren ontdaan, in openbare bibliotheken werden bewaard. Maar wie zou diegenen die niet door een vergissing en niet noodzakelijkerwijs, maar door een dwaze willekeur opzettelijk de geschriften van deze man hebben veranderd, van een beschuldiging van heiligschennis kunnen vrijspreken? Zij veranderden *que* in *et*, *et* in *que*, *sed* in *at*, *at* in *sed*, *dixit* in *ait*, *ait* in *dixit*, een werkwoord in een deelwoord, een deelwoord in een werkwoord en talloze andere soortgelijke tekstgedeelten alsof zij met het werk van een ander speelden.

Dit misdadig gedrag heb ik op andere plaatsten, maar vooral in het werk *De Trinitate* aangetroffen. Ik ontdekte dit bij het collationeren van een handschrift dat een of ander klooster in Vlaanderen waarvan mij de naam op dit moment niet te binnen schiet,[28] voor mij beschikbaar stelde. Het is in elk geval een mooi en oud handschrift en men zou zeggen dat het betrouwbaar en heel gezaghebbend was. Er kwamen nauwelijks twee regels voor, of er was iets om met de pen door te strepen. Hier was geen sprake van een vergissing of suffen, maar van een goddeloos spel van een man die zijn vrije tijd op een verkeerde manier gebruikte. Op andere plaatsen had iemand zinnen aangevuld door een paar onnodige woorden toe te voegen. Telkens als bijvoor-

27. Erasmus verwijst naar zijn Hieronymuseditie die veel meer kritiek kreeg dan de Augustinuseditie van Amerbach. Zie brieven 541, p. 218, 843, p. 32-33 en 948, p. 255.
28. De benedictijner abdij van Gembloux; zie brief 1547.

beeld de heilige Augustinus uit de canonieke geschriften zoveel citeerde als toereikend was voor wat hij behandelde, onderzocht die man de bewijsplaats uit de Schrift uitvoeriger en ging vanaf dezelfde plaats daarmee verder, hoewel het voor het onderwerp helemaal niet nodig was. Ik ontdekte dat dit met name was gebeurd bij de commentaren die Augustinus op de brieven aan de Romeinen en aan de Galaten schreef. Op veel plaatsen heb ik gelachen om de opvallende dwaasheid van kopiisten, die wat een idiote lezer in de marge van zijn handschrift had genoteerd, in de tekst hadden opgenomen. Van de vele voorbeelden zal ik er twee noemen. Het ene staat in brief 58,[29] waar men de volgende woorden van Augustinus leest: 'Maar de profeten die hij na de apostelen plaatste, zijn naar mijn mening niet degenen die chronologisch vóór de apostelen kwamen, maar zij die onder de apostelen door de genade uitleg van de heilige Schrift, inzicht in de geesten en voorspelling van de toekomende tijd verkregen.' In de eerdere editie ontdekte ik dat het participium *toekomend* van zijn zelfstandig naamwoord *tijd* door een uitvoerige stoplap van woorden was gescheiden. Ik stelde vast dat dit niet alleen buitengewoon ondeskundig en dwaas was, maar zelfs niet een beetje voor de inhoud ter zake deed. Want daar werd niet getwijfeld over de vraag wie de apostelen waren en waarvan het woord is afgeleid, maar over welk soort profeten de apostel daar sprak.

Ik zal hier niet de uitgebreide onzin herhalen om u geen ergernis te bezorgen; slechts enkele passages zal ik uitkiezen, zodat u daaruit gemakkelijk kunt afleiden hoe absurd de rest is. Hij begint als volgt: 'Want als ik zelf zou hopen een onderscheid te maken om te bereiken dat u weet hoe mijn mening hierover is' - u herkent het elegante taalgebruik. En daarna: 'Om tot de betekenis van het woord te komen: het Griekse woord *apostolos* is afgeleid van *apos* dat "uitbreiding" of "voortreffelijkheid" betekent, en *scolon* wat "zending" is, zogezegd voortreffelijk gezonden, namelijk voor de uitbreiding van het katholieke geloof, of *apostolus*, dat is *post missus*' ("later gezonden")' etc. Wat is er wonderlijker dan deze dwaasheid? *Apos* betekent immers bij de Grieken evenveel als *kilskidrivium*[30] in het Latijn en *scolon* betekent bij de Grieken 'hindernis'. Daarna beeldt hij zich op de meest dwaze wijze in dat bij het woord *apostolus apost* is toegevoegd in plaats van *postmodum* ('daarna') waarvoor barbaren het woord *depost* doorgaans gebruiken. Maar als *apostolus* een Grieks woord is, zoals hij zelf verkondigt, waar komt dan daar het Latijnse voorzetsel *post* vandaan? Dan gaat hij verder: 'Propheta komt van *pro*, dat wil zeggen *procul* ("ver weg") en *for*, *faris* ("spreken"), om-

29. In moderne uitgaven brief 121.
30. Fantasiewoord, wellicht een verbastering van *quisquiliae* ('vuilnis', 'uitschot'); *apos* komt in het Grieks niet voor.

dat *propheta* in het Grieks niets anders betekent dat *praedictor* (“voorspeller”) in het Latijn.’

Ik denk dat deze uiteenzetting voldoende is om u een idee te geven van de complete onzin. Die is er zo aan toegevoegd alsof iemand in plaats van Augustinus Paulinus onderwijst over iets waarover deze had aangegeven te twijfelen. De andere passage komt voor in het tweede boek over de preek die de Heer op de berg heeft gehouden.[31.] Omdat Paulus[32.] vreugde tot de vruchten van de geest rekent en om te voorkomen dat iemand denkt dat hij over iedere vreugde spreekt, legt Augustinus de passage als volgt uit: ‘Men dient in elk geval te weten dat vreugde hier in haar eigenlijke betekenis is gebruikt. Want eigenlijk zegt men dat slechte mensen niet verheugd maar opgewonden zijn, zoals ik eerder heb gesproken over de wil in zijn eigenlijke betekenis die slechte mensen niet hebben’, etc. Hoewel deze woorden van Augustinus niets duisters hebben, had toch iemand kennelijk geprobeerd de betekenis duidelijker uit te leggen met de volgende woorden: ‘Vreugde kan niet tot de deugd behoren zoals de wil; deze zaken hebben eerder met heiligen te maken. Maar zondaars moet men eerder verlangen en begeerte aanrekenen.’ Deze smakeloze onzin die vanuit de marge naar de tekst is overgebracht, heeft mij tamelijk lang problemen bezorgd. Tegen soortgelijke vreselijke vergissingen heb ik herhaaldelijk moeten strijden.

Iemand had van brokstukken die hij overal vandaan had gehaald als het ware een nieuw werk op naam van Augustinus samengesteld; een ander had andermans werk met geschriften van Augustinus vermengd; weer een ander had van een discussiepunt een brief gemaakt door een paar woorden aan het begin te plakken. Ik zal niet op alle details ingaan, maar onbezonnen nietsnutten hebben met de werken van bijna niemand anders zo gewetenloos gespeeld als met die van deze heilige kerkleraar. Intussen heb ik het maar niet over de onechte geschriften, waarvan sommige van kennis getuigen, anderen nauwelijks te verteren en weer andere volstrekt onvakkundig zijn. Maar van alles wat hem ten onrechte wordt toegeschreven, is niets zo vervelend of schaamteloos als de *Sermones ad eremitas*; want daarin staan geen woorden, geen zinnen, geen gedachten, kortom niets dat bij Augustinus past. De vriendelijke man die dit werk verzon, ongeacht wie dit was, vertrouwde er toch op dat men geloofde dat hij Augustinus was. In elk geval vonden zijn lippen sla die daarbij paste.[33.] Desondanks heb ik niets van deze werken weggelaten, behalve dat ik het voldoende vond werken die tweemaal of vaker onder de geschriften van deze man voorkwamen, eenmaal op te nemen teneinde de

31. *De sermone Domini in monte* 2, 24, 81 (*PL* 34, kol. 1306).
32. Galaten 5:22.
33. *Adagia* 971.

omvang van zijn werken niet met een overbodige last te verzwaren. Slechts door het toevoegen van kritische opmerkingen heb ik aangegeven wat onecht, wat twijfelachtig en wat een mengsel hiervan is. Daarom is het al met al betreurenswaardig dat deze ingrepen bij zo'n voortreffelijke schrijver zijn verricht. Maar het is even verwonderlijk dat geleerden tot nog toe hierover niet hebben geklaagd; daaruit kan men afleiden dat de heilige Augustinus vroeger door de meeste theologen doorgaans niet of onnauwkeurig werd gelezen. Men heeft mij althans nooit ervan kunnen overtuigen dat bij zo'n beroemde schrijver zoveel fouten onopgemerkt zijn gebleven.

Ik was inderdaad allerminst van plan deze taak op mij te nemen. De onmetelijke omvang van zijn werken schrikte mij af; de moeilijkheid van het werk vereiste de kracht van een jong persoon en een in alle opzichten ijzersterk iemand. Mijn leeftijd en gezondheid raadden mij dit soort inspanningen sterk af. Maar Johann Froben zaliger nagedachtenis,[34.] een man die vanwege zijn buitengewone steun aan de wetenschap eeuwige sympathie van alle wetenschappers verdient, had ten langen leste met dringende verzoeken van mij gedaan gekregen dat ik van de brieven één katern[35.] zou corrigeren. Daarmee zou hij bij de eerstkomende jaarmarkt een voorbeeld van het werk kunnen tonen. Ik heb het beloofd, maar op voorwaarde dat hij verder niets moest verwachten. Daar stemde hij mee in. Maar toen ik merkte dat hij vastbesloten was het deel van de brieven af te maken en er niemand beschikbaar was die de rol van corrector op zich kon of althans wilde nemen, werd mijn vastbeslotenheid zowel door de standvastige wil van mijn bijzondere vriend als door het godsdienstige karakter van de onderneming overwonnen. Dit deel heb ik in zijn geheel op mij genomen, maar het was het enige; daarbij verklaarde ik herhaaldelijk dat hij, als hij verder wilde gaan, een andere corrector moest vinden en mij niet van belangrijkere taken moest afleiden - wat ook in zijn eigen nadeel was en niet alleen in dat van de wetenschap. Wat moet ik verder zeggen? Er verscheen niemand die deze last op zijn schouders wilde nemen en Johann Froben verzekerde mij dat hij bij zijn besluit bleef om de hele Augustinus ongeacht de kwaliteit ervan opnieuw te drukken, als niets anders beschikbaar was. Daarom heb ik toegestaan dat ik hiermee werd opgezadeld, deels uit respect voor een vriend wie ik niets kon weigeren, maar veel meer omdat ik besefte dat het een onvergeeflijke zonde was als zo'n uitmuntende kerkleraar met zoveel fouten bezaaid tegen zoveel kosten opnieuw op het wereldtoneel zou verschijnen. Hij zou opvallen door een mismaaktheid die des te opmerkelijker is naarmate hij door fraaie letters en het chique

34. Johann Froben was op 26 oktober 1527 overleden; zie brief 1900.
35. In de tekst staat *senio*, wat hier een verzameling van zes vellen betekent (24 pagina's).

uiterlijk van de delen meer ieders ogen naar zich toe zou trekken, alsof je een prachtig purperen gewaad toont dat met lelijke vlekken is vervuild.

Toen ik in zo'n grote zee was beland en de zeilen aan de winden had gegeven, ontdekte ik uiteindelijk heel wat meer moeilijkheden dan ik had verwacht zodat ik meer dan eens de moed verloor en eraan dacht met het plan op te houden. Ook het overduidelijk gevaar voor mijn gezondheid spoorde mij juist hiertoe aan of, beter gezegd, dwong mij hiertoe. Verder schrikte het voorbeeld van Johann Froben mij af, van wie ik zag dat hij bij dit karwei was overleden,[36.] een man die overigens zowel een sterk lichaam had als een heel lang leven verdiende. Maar wat mij op het eerste gezicht van het karwei afschrikte, stimuleerde mij juist toen ik het nader bekeek. Het is immers niet gepast vriendschap met goede mensen met de tijdsduur van het leven te af te bakenen, vooral omdat de last van deze uiterst moeilijke onderneming op zijn zonen Hieronymus, Johannes Erasmus en zijn andere kinderen werd afgewenteld. Omdat zij van zo'n vader waren beroofd, diende ik hen des te minder in de steek te laten. Want alle genegenheid voor Froben bracht ik op hen over. Daarom heb ik moed gevat met als gevolg dat ik het beter vond mijn leven aan zo'n heilig werk te besteden dan een eenmaal begonnen werk niet af te maken, en heb ik alle tegenzin overwonnen. Hoe intensiever ik mij met het werk bezighield, des te lichter werd het doordat ik eraan gewend raakte. Daarbij steunde naar ik meen Augustinus zelf vanuit de hemel mijn onderneming met de gunstige wind van zijn sympathie totdat ten slotte de haven van verre in zicht kwam. Daar ben ik met hulp van de goedgunstige God terechtgekomen en zing ik nu een blij zeemanslied.

Bij de indeling van de werken heb ik de volgende rangschikking aangehouden.

In het eerste deel heb ik de geschriften bijeengebracht waarmee het hele leven van Augustinus, zijn karakter, zijn intelligentie en gevoelens zichtbaar worden. Op deze manier zouden ze naar ik meen beter begrepen en gretiger worden gelezen. Want genegenheid voor de leermeester maakt dat de leerling oplet en graag iets leert. Ik heb daar zijn *Progymnasmata* aan toegevoegd, waarin hij als een kind in Christus of als een jonge rekruut met veel succes vooruitliep op zijn voortreffelijke daden.

Het tweede deel wijdde ik aan de brieven, ten dele omdat er hieronder zeer veel zijn die hij op jonge leeftijd schreef en ten dele omdat men vooral hieraan kan merken wat er aan zijn karakter bijzonder was.

Het derde en vierde deel besteedde ik aan de werken die hij voor onderwijsdoeleinden schreef.

Het vijfde deel bevat *De civitate Dei* omdat dit werk dat tegelijk onderricht

36. In oktober 1527; zie brief 1900.

geeft en de dwalingen van vooral heidenen weerlegt, een mengvorm van beide is. In dit deel staat niets waaraan ik heb bijgedragen omdat op mijn aansporing de bijzonder geleerde heer Juan Luis Vives deze taak geheel zelf op zich heeft genomen.

In deel zes en zeven heb ik de gevechten tegen verschillende ketterijen ondergebracht.

In deel acht en negen zijn de traktaten verzameld; want zo noemt Augustinus de verklaringen van de Heilige Schrift die hij voor het volk heeft uitgesproken. Daarnaast heb ik aan deel negen een mengeling toegevoegd van werkjes die voor mij onbekende geestelijken samengesteld lijken te hebben om hun streven naar liefde voor hemelse zaken aan te wakkeren.

Deel tien bevat de homilieën over verschillende onderwerpen. Daaronder zijn er zeer veel die niet van hem zijn zoals ook in deel negen het geval is.

Om overzichtelijkheid in de afzonderlijke delen te bereiken hield ik de volgorde aan van de delen van de Heilige Schrift die hij uitlegt, of het ontstaan van de ketterijen. In zijn *Retractationes* wilde Augustinus zelf liever de volgorde van zijn leeftijd en zijn vorderingen in het christendom in acht nemen door achtereenvolgens te herzien wat hij als doopleerling, wat hij herboren door het heilig doopsel, wat hij als priester en wat hij als bisschop schreef. Een uitzondering vormen de brieven en de traktaten die hij hun eigen plaats toegekend lijkt te hebben; een deel van deze taak heeft hij niet afgemaakt zoals uit heel wat van zijn geschriften blijkt. Hij voerde hem immers op zeer hoge leeftijd uit alsof hij een voorgevoel had dat zijn laatste dag naderde. Aangezien hij de kerk niet langer met het gebruik van zijn stem kon helpen, was hij daarom met des te meer toewijding bezig om - voor zover dat mogelijk was - in boeken voor haar te blijven leven, van fouten ontdaan en integer. Dit heeft hij bijna bereikt. Want er is nauwelijks een andere schrijver van wie minder werken verloren zijn gegaan; maar voor tekstbedervers kon nooit iets veilig zijn.

Ik zal hier mijn inspanningen niet overdrijven. Laat wie tijd heeft een vergelijking maken en hij zal het erkennen. Toch zou ik niet durven garanderen dat er niets is overgebleven wat nog een corrector nodig heeft. Op sommige plaatsen hadden oude handschriften mij in de steek gelaten, soms overviel mij bij zo'n uitvoerig werk de slaap die men volgens Horatius[37.] de menselijke natuur niet kwalijk moet nemen. Als er verder door onzorgvuldigheid van werklieden een fout is gemaakt, kon ik daarvoor niet verantwoordelijk zijn omdat ik geen contact met de drukkerij heb.[38.] Ik kan alleen degenen die de leiding over de drukkerij hebben adviseren wat ik wel ijverig heb gedaan.

37. *Ars poetica* 360.
38. Erasmus verblijft namelijk in Freiburg.

Alles waartoe ik met mijn beperkte talenten in staat was, heb ik te goeder trouw verricht.

Er blijft nog over, hooggeachte bisschop, dat zo'n grote kerkleraar die door de bescherming van uw naam en uw steun is aanbevolen, in de handen van mensen komt. Hoe duidelijker het is dat van alle kerkvaders Augustinus u steeds het meest heeft aangesproken, des te gretiger is het verlangen waarmee iedereen naar hem grijpt. U bent een man die naast uw roemrijke afkomst met zoveel uitmuntende eigenschappen of liever gaven van God bent uitgerust en overladen, dat u met het luisterrijke sieraad van uw stamboom, met de waardigheid van uw veelomvattende ambt - het meest verheven en vooraanstaand in Spanje - niet alleen dingen doet die overeenstemmen met wat uw voorouders deden, maar hen ook verre overtreft en juist hun aanzien extra luister verleent. Daarvan getuigen niet alleen degenen die uwe excellentie van nabij meemaken en ontzag voor u hebben, maar het blijkt ook uit uw brieven. Overal zijn ze vervuld van een bijzondere vroomheid die met de grootste bescheidenheid en vriendelijkheid is verbonden; ze laten een geleerdheid zien die bij een bisschop past en ten slotte een vermogen om nauwkeurig te oordelen, zodat u niet zozeer door uw titel als door uw verdiensten het primaatschap van heel Spanje vervult. Niets laat u achterwege wat naar uw mening bijdraagt aan het uitbreiden of verfraaien van Gods kerk. Met uw welwillendheid en uw sympathie helpt u drie universiteiten vooruit, die van Alcalá, Salamanca en Toledo,[39.] zodat hieraan de talen en de geesteswetenschappen, maar vooral de theologie door even integere als geleerde personen worden gedoceerd. Ik zie dat daaruit nu als uit het zogezegde Trojaanse paard[40.] zeer veel mensen tevoorschijn zijn gekomen die een grondige scholing hebben gehad. Daarbij is weggelaten wat tot nu toe jonge mensen doorgaans op school in grote hoeveelheden wordt ingeprent, wat dwaas of overbodig is en meer tot een toneelvertoning dan tot een vrucht van geleerdheid of vroomheid leidde. Want er is beslist een middenweg tussen hen die tot nu toe de vakken op scholen onsamenhangend en als sofisten hebben behandeld, en degenen[41.] die menen dat alle vakken die mensen ontwikkeld maken, tegelijk met de scholen afgeschaft moeten worden.

Al een tijd lang streeft de voortreffelijke John,[42.] bisschop van Rochester, in Engeland naar hetzelfde. Hij staat aan het hoofd van de universiteit van Cambridge waar hij met veel geld drie[43.] colleges heeft gesticht. Daaraan

39. De derde universiteit was niet Toledo, maar Compostella.
40. *Adagia* 3101.
41. Erasmus bedoelt de reformatoren.
42. John Fisher.
43. Erasmus vergist zich; Fisher stichtte twee colleges, Christ's College in 1506 en St. John's College in 1516.

worden niet de vakken behandeld die jonge mensen opleiden voor de strijdperken van de sofisten en hen voor serieuze functies onverschillig en ongeschikt maken, maar daar komen mensen vandaan die in de echte vakken en bescheiden discussies zijn geschoold. Zij verkondigen in alle ernst en met een evangelische geest het woord van God en bevelen dit met een doeltreffende welsprekendheid bij de geleerden aan, zoals hij zelf zich al geruime tijd in woord, geschrift en ten slotte met een integere levenswijze in dienst stelt van de kerk van Christus. Hij doet dit op gezag en onder bescherming van William Warham, aartsbisschop van Canterbury en primaat van heel Engeland, voor wie hij conform de hiërarchie een adviseur is en overeenkomstig zijn verlangen naar vroomheid en zijn waardering voor deugden een zeer geliefde broeder in de Heer.

Ik weet dat deze complimenten bij hem en bij u niet in goede aarde vallen, hoewel ik door deze te vermelden het algemeen belang gelukwens of liever Gods goedertierenheid bedank dan dat ik uw loffelijke verdiensten verheerlijk. Maar zoals het van bescheidenheid getuigt niet voor lofprijzingen van mensen ontvankelijk te zijn, zo is het een teken van dankbaarheid om mensen niet onvermeld te laten door wie Gods goedertierenheid aan het mensdom zulke grote weldaden bewijst. Voorbeelden van uitmuntende deugd dient men als een lamp op een hoogte te plaatsen zodat zij voor iedereen een lichtend voorbeeld zijn en velen tot navolging aansporen. Maar als bij dit werk mijn ijver enige dank verdient zal ik graag toestaan dat het grootste deel daarvan aan uwe hoogheid toekomt, omdat u een vermoeid iemand hebt opgebeurd en zogezegd[44.] bij het rennen met koud water overgoten. En dat niet alleen met een vriendelijke aansporing, maar ook met uw spontane vrijgevigheid. Aan u heb ik het zelfs grotendeels te danken dat ik in keizer Karel iemand heb die zowel de geesteswetenschappen en de christelijke godsdienst van ganser harte steunt als Erasmus niet slecht gezind is - of ik moet mij sterk vergissen.

Dit voorwoord kon voor een bisschop die door zoveel en zulke belangrijke bezigheden volledig in beslag wordt genomen, te uitvoerig lijken, ware het niet dat, afgezien van het feit dat het niet voor één iemand is geschreven, niets u verbiedt om het met tussenpozen te lezen. Moge de Heer Jezus uwe excellentie voor ons lang in goede gezondheid laten leven, rijk voorzien van al het goede.

Freiburg im Breisgau, 1529

44. *Adagia* 951.

2158 *Aan Willibald Pirckheimer*
Freiburg, 9 mei 1529

Erasmus groet zijn vriend Pirckheimer hartelijk

Eindelijk ben ik van woonplaats veranderd, van een Rauraak[1] ben ik een inwoner van Breisgau geworden. Zolang allerlei uitschot gewapend op de markt rondliep waar ook geschut stond opgesteld, was iedereen bang die thuis iets had dat hij niet wilde kwijtraken. Lange tijd leek de situatie op wapengeweld uit te lopen. De betere partij steunde de zaak van de kerk, maar numeriek was zij de kleinste. Want de andere partij telde veel vreemdelingen die zich hadden aangesloten, veel lieden die bankroet waren en veel figuren die overal slecht bekend stonden. Vlak voor de winter zijn ze met deze tragedie begonnen zodat het voor niemand gemakkelijk was te vluchten of om hulp te vragen.

Toen de partij van de kerk zag dat er ondanks de verordening van het stadsbestuur en de afgelegde eed[2] bijeenkomsten werden gehouden, greep zij naar de wapens. Weldra deed de andere partij hetzelfde en bracht daarbij ook huurlingen en geschut naar de markt. Het stadsbestuur kreeg met zijn gezag gedaan dat de kerkelijke partij de wapens neerlegde; ook de andere partij deed dat met tegenzin, maar tijdelijk. Want toen men besloten had tegen heiligen tekeer te gaan[3] gingen zij op de markt dicht bij elkaar staan terwijl bronzen geschut werd opgesteld. Daar brachten zij een paar nachten in de openlucht door waarbij ze een reusachtige brandstapel hadden opgebouwd. Iedereen vreesde het ergste. Toch drongen zij niemands huis binnen en raakten niemands lichaam aan. Desondanks sloeg de burgemeester die vlak bij mij woonde,[4] een welbespraakt iemand die zich vaak voor de stad verdienstelijk had gemaakt, 's nachts met een bootje op de vlucht. Als hij het niet had gedaan, zou hij zijn omgekomen. Ook anderen zochten in groten getale uit angst een goed heenkomen. Toch werden zij op gezag van het stadsbestuur teruggeroepen als zij hun burgerrecht wilden behouden. Maar al degenen die de oude godsdienst aanhingen, werden uit het stadsbestuur verwijderd om te voorkomen dat er onenigheid bij het stemmen zou ontstaan.

1. De Rauraken waren een Gallische stam die ten tijde van Julius Caesar aan de Rijn bij Bazel woonde.
2. De eed die burgers van vrije steden (vaak jaarlijks) aflegden om vrede te bewaren en zich aan de wetten te houden.
3. Een verwijzing naar de beeldenstorm; zie brief 2097, noot 1.
4. Heinrich Meltinger; zie brief 2112, noot 21.

Tot nu toe heeft het stadsbestuur de onrust binnen de perken kunnen houden zodat wat men besloten had uit de kerken te verwijderen, door ambachtslieden en kunstenaars werd weggehaald. Maar zij gingen bij de beelden van heiligen en kruisbeelden met zoveel beschimpingen te werk dat het verbazing wekt dat er geen enkel wonder heeft plaatsgevonden. Want vroeger plachten heiligen zelfs bij een lichte belediging zoveel wonderen te verrichten. In de kerken, de voorhallen, in de kloostergangen en de kloosters zelf is er niets van de beelden overgebleven. Al wat er aan schilderingen was, is met kalk bepleisterd. Wat verbrand kon worden is op een brandstapel gegooid; anders is het kort en klein geslagen. Noch de kostbaarheid, noch de artistieke waarde kon verhinderen dat er überhaupt iets werd gespaard. Spoedig werd de mis volledig afgeschaft zodat het zelfs bij mensen thuis niet was toegestaan een mis op te dragen en in de naburige dorpen een mis bij te wonen.

Toen de grootste vrees was weggenomen en de hoop bijna nabij was dat er tegen niemands bezittingen of leven geweld werd gebruikt - het was Oecolampadius die tot deze toegevendheid aanspoorde hoewel hun vergaderingen dagelijks nieuwe besluiten afkondigden - begon ik aan verhuizen te denken, maar zonder dat iemand het merkte. Dat ik dit niet vóór Pasen[5.] deed, lag aan een verschrikkelijke verkoudheid. Ik was erg bang dat een verhuizing voor mij verkeerd zou uitpakken. Ook had ik enige vrees dat, als ik weg zou gaan, zij mij zouden tegenhouden. Daarom had ik ervoor gezorgd dat ik twee officiële documenten van koning Ferdinand[6.] kreeg, een waarin hij mij opdroeg naar hem toe te komen, en een ander waarmee ik veilig en ongehinderd door zijn hele rijk en dat van de keizer mocht reizen. Allereerst stuurde ik in het geheim mijn geld, ringen en zilveren vaatwerk - zaken die vooral voor rovers aantrekkelijk zijn. Enige tijd later laadde ik terwijl iedereen het kon zien twee wagens met kisten en bedden.

Toen dit was gebeurd kreeg ik het bericht dat Oecolampadius en de predikanten boos op mij waren en dat om twee redenen. Uit de brief die ik heb meegestuurd[7.] kun je afleiden dat die meer dan onbenullig zijn. Toch probeerde ik, toen ik bij mijzelf de huidige toestand overdacht, per brief Oecolampadius gunstig te stemmen en nodigde hem tevens voor een gesprek uit. We hebben lang met elkaar gesproken, maar zonder ruzie. Hij toonde mij zijn oprechte welwillendheid. Die heb ik niet afgewezen als hij mij maar toestond in enkele geloofskwesties met hem van mening te verschillen. Ten slotte begon hij mij af te raden uit Bazel weg te gaan. Ik antwoordde dat ik tegen mijn zin een stad verliet die mij om veel redenen zeer dierbaar was, maar dat ik de

5. 28 maart 1529.
6. Met dit doel had Erasmus brief 2090 geschreven.
7. Brief 2147.

vijandigheid niet langer kon verdragen; want dan zou ik de indruk wekken dat al wat hier in het openbaar gebeurt mijn instemming had. Toen hij bleef aandringen antwoordde ik dat het vergeefse moeite was, omdat al mijn spullen al in Freiburg waren. Hij drong erop aan dat ik weg zou gaan met althans het voornemen terug te keren. 'Ik zal,' zei ik, 'een paar maanden in Freiburg verblijven en vandaar vertrekken naar waar God mij roept.' Zo ging ieder na elkaar een hand te hebben gegeven zijns weegs.

Naar ik vermoed heeft hij dit gesprek meegedeeld aan de volksvertegenwoordiger[8.] die in deze kwestie steeds een belangrijke rol speelde, een verstandig en rustig iemand. In een discussie met Beatus[9.] bracht hij veel argumenten naar voren om mijn vertrek te verhinderen. Met mij sprak niemand. Als ik had gezegd dat ik wegging omdat ik beledigd was, zouden ze hun verontschuldiging hebben aangeboden. Als ik als reden had aangevoerd dat hetgeen daar werd besloten mijn goedkeuring niet had, zouden ze mij voor een kritisch gesprek hebben uitgedaagd. Daarom voerde ik de woede van de vorsten en de vijandschap van de theologen aan. Ik had trouwens heel wat woedende en dreigende geluiden opgevangen van lieden die bij die partij het meeste gezag hebben. En er was het een en ander gebeurd dat als voorspel kan worden gezien. Daarom vond ik dat het niet verstandig was in een stad te leven waar zelfs iedere ellendeling mij kon beledigen. Want het is niet logisch dat het stadsbestuur en het volk diegene die het in woord en geschrift met hun eigen geloofsopvattingen oneens was, van harte zouden steunen.

Toen ik zelf op het punt stond mij in te schepen deden ze moeilijk over de bagage van mijn huishoudster.[10.] Ik wilde dat de schipper uit een meer afgelegen haven vertrok om niet het volk tot schouwspel te dienen. Het stadsbestuur verbood dit vastberaden hoewel het voordien steeds vrijstond uit elke haven van de stad te vertrekken. Ik gehoorzaamde en ben vanaf de brug vertrokken terwijl heel wat vrienden mij vergezelden. Niemand zei iets tegen mij.

Deze kleine verplaatsing viel beter uit dan ik had verwacht. De magistraat van deze stad toonde spontaan een en al vriendelijkheid voordat koning Ferdinand[11.] zijn aanbevelingsbrief schreef. Zij gaven mij een vorstelijk onderkomen dat voor Maximiliaan was gebouwd, maar nog niet gereed was.[12.] Hier zal ik een paar maanden verblijven tenzij er een oorlog uitbreekt. Want nogal

8. Jakob Meyer; hij vervulde de functie van Oberzunftmeister.
9. Beatus Rhenanus.
10. Zie brief 2151.
11. Zie noot 6.
12. Zie brief 2112, noot 4.

wat mensen stromen uit Bazel hierheen en naar verluidt[13.] zal het hele kapittel hierheen verhuizen. Dit zou nog sneller de wreedheid van de vijand hierheen kunnen lokken. Ik denk dat ik hier bij iedereen redelijk veel aanzien geniet.

Ik weet niet of je met Louis de Berquin bekend bent. Hij is op 17 april in Parijs verbrand. Een dag eerder hadden de twaalf rechters als vonnis uitgesproken dat, wanneer zijn boeken waren verbrand en hij zijn dwaling had herroepen, zijn tong doorboord moest worden en hij daarna levenslange gevangenisstraf kreeg. Toen hij een beroep deed op de koning en de paus, hebben de rechters woedend geantwoord ervoor te zullen zorgen dat hij daarna op niemand een beroep zou doen. De volgende dag hebben zij de man aan de brandstapel overgeleverd. Als hij dit niet heeft verdiend betreur ik dit. Als hij het wel heeft verdiend vind ik het twee keer zo erg. Want de reden van zijn rechtszaak is mij onvoldoende bekend en ik ken Berquin alleen van zijn geschriften en van wat enkele lieden over hem hebben gezegd. Niemand keurde zijn levenswijze af; hij had een prachtige positie en stond bij de koning in hoog aanzien. Ik heb steeds al aan zien komen wat er met hem is gebeurd. Geen enkele brief heb ik hem gestuurd waarin ik hem niet, bezorgd als ik was, aanraadde aan deze ruzie die geen gunstige afloop kon hebben, een eind te maken. De eerste rechtszaak had hij gewonnen.[14.] Ook in wat hij schreef liet hij zich daarop voorstaan.[15.] Uit alle macht probeerde ik hem hiervan te weerhouden, maar tevergeefs. Mijn advies was zich onder het mom van een gezantschap terug te trekken en de horzels[16.] hun gang te laten gaan. Vol vertrouwen gelastte hij me goede hoop te hebben. Kort daarop werd hij opnieuw gevangen gezet en hij zou zijn omgekomen als de koning na zijn terugkeer uit Spanje[17.] hem niet van de brandstapel had afgehaald. Vanuit de gevangenis werd hij naar het hof overgebracht, weliswaar onder bewaking. Toen hij uiteindelijk vrij was spande hij tegen de drie priors[18.] die hem in hun vonnis wegens ketterij hadden veroordeeld, en tegen de meest heilige faculteit een proces aan. Ik heb hem steeds een ongunstige afloop voorspeld, zelfs als zijn zaak er helemaal niet slecht voor stond. Wat moet je doen voor hen die tot de ondergang zijn gedoemd? Maar hij beloofde zichzelf en mij dagelijks een schitterende overwinning.[19.] Deze gebeurtenis zal de arrogantie van Béda[20.] tegenover degenen die de talen en de ver-

13. Het gerucht was juist; het kathedrale kapittel was in februari al uit Bazel vertrokken; zie ook brief 2196, noot 29.
14. In 1523.
15. Zie brieven 2077, p. 311 en 2188, p. 276.
16. *Adagia* 60.
17. Maart 1526.
18. Zie brieven 1692, p. 95, 1875, p. 227-228 en 2188, p. 276.
19. Zie brieven 1875, p. 227-228, 2048, p. 282 en 2066, p. 314.
20. *Adagia* 796.

fijnde literatuur steunen buitengewoon vergroten. In mijn laatste brief[21.] had ik Berquin geschreven dat ik tot dan toe geen ongelukkiger vriendschap met iemand had gehad, dat ik niemand had gezien met zulke dappere maar uiterst rampzalige plannen en geen ander wiens hoop zo onwrikbaar maar uiterst bedrieglijk was. Naar ik hoop heeft de Heer hem in zijn rust ontvangen. Het ga je goed.

Freiburg, 9 mei 1527

2159 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 9 mei 1529

Hartelijk gegroet. Ik heb, mijn waarde vriend Schets, je brief ontvangen waarin je als een retor spreekt en bijna ruzie met mij maakt, omdat ik, terwijl ik zoveel landen met mijn aanwezigheid eer, alleen mijn vaderland deze eer niet waard acht. In naam daarvan beloof je van alles - wijn, een huis, vrienden en wat al niet meer. Ik vraag je, waar zijn die prachtige geschenken die je belooft? Ik heb op eigen kosten zoveel jaren daar geleefd en wie heeft mij, met uitzondering van alleen Pieter Gillis,[1.] ooit een huis aangeboden? Wie kan ik behalve jou en hem veilig vertrouwen? Het bestuur van de universiteit van Leuven[2.] heeft mij niet als een mens, maar als een hond behandeld. Wat is er hartelozer en gieriger dan het hof?

Met geweldige beloften word ik uitgenodigd naar Engeland[3.] te komen. Al vaker krijg ik een uitnodiging voor Trente van de bisschop van die stad, Bernhard,[4.] opperkanselier van koning Ferdinand, die mij vijfhonderd goudguldens aanbiedt. Koning Ferdinand[5.] vraagt mij naar Wenen te komen en biedt vierhonderd gulden aan met als enige voorwaarde dat ik daar verblijf. De koning van Frankrijk[6.] heeft mij een tijd geleden met een heel genereus aanbod uitgenodigd hoewel de omstandigheden nu anders zijn. Anton Fugger[7.] bood via zijn eigen koerier mij honderd goudguldens als reiskosten

21. Brief 2077, p. 331.
1. Zie brief 2089.
2. Maar uit brieven 1897, 1899, p. 307 en 2089 blijkt dat de situatie in Leuven was verbeterd.
3. Zie brieven 1878, 1998; vgl. brief 2014, p. 188.
4. Bernhard von Cles; zie brief 2097.
5. Zie brieven 2000, p. 264 en 2005.
6. Brief 1375.
7. Brief 2145.

aan en evenveel als jaargeld als ik naar Augsburg wilde verhuizen. De stad waar ik nu verblijf heeft mij een waarlijk vorstelijk onderkomen beschikbaar gesteld. Want het was voor keizer Maximiliaan gebouwd hoewel het nog niet gereed is.[8.] Bovendien staat de stad klaar mij met alle egards te behandelen. In brieven van aanzienlijken die niet alleen woorden beloven, word ik naar Keulen uitgenodigd.[9.] Wat heeft dat Brabant van jullie ooit gedaan dat hierop lijkt? Waar het goed is, daar is je vaderland.[10.] Ik zou zelfs liever naar Italië dan naar Brabant willen gaan als het oorlogsgeweld mij niet zou afschrikken.

Wat mijn kapitaaltje betreft moet je blijven doen wat je nu doet, totdat ik schrijf wat ik wil dat ermee gebeurt. Het verbaast mij dat er in Engeland niets door de aartsbisschop[11.] wordt gestuurd. Want deze betaling is niet een vrije gift, maar komt voort uit prebenden waarvan ik heb afgezien. Wat Tunstall[12.] geeft, doet hij spontaan. De bisschop van Lincoln[13.] stuurde via Franz Birckmann[14.] vijftien nobels en die heeft ze - je zult je erover verbazen - te goeder trouw bij Hieronymus Froben afgegeven. Ik vermoed dat de aartsbisschop van Canterbury op een of andere manier is beledigd. Want verraders gaan daar enorm tekeer en de aanhangers van Rome hitsen de man wellicht op. Daarom ben ik welhaast van plan opnieuw een koerier daarheen te sturen als dat tenminste vanwege de oorlogen mogelijk is.[15.]

Over het jaargeld uit Kortrijk hoor ik niets.[16.] De komende maand moet er over het hele jaar uitbetaald worden. Jij had beloofd via een jou bekende zakenman hiervoor te zullen zorgen.[17.]

De Engelsen lijken in Luis de Castro weinig vertrouwen te hebben. Ik weet niet hoe dat komt. De rest krijg je te weten van het papier dat de bezorger van deze brief[18.] je zal laten zien. Ik wens jou samen met je lieve echtgenote en kinderen het beste toe.

8. Zie brief 2112, noot 10.
9. Brieven 2137 en 2146.
10. *Adagia* 1193.
11. William Warham, aartsbisschop van Canterbury.
12. De royale financiële steun van Cuthbert Tunstall blijkt uit de brieven 597, 651, 832, 1726, 1760, 1769 en 1781.
13. John Longland.
14. Zie brief 2091, noot 14.
15. In oktober werd Quirinus Talesius naar Engeland gestuurd; zie brief 2222.
16. Zie brief 1993, noot 6.
17. Zie brief 2024, p. 212.
18. Een schoolmeester uit Brugge; zie het begin van brief 2193.

Freiburg, 7 mei 1529
Je vriend Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven
Aan de weledelgeboren heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

2160 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, mei 1529]

Wil je dit pakket[1.] van een omslag voorzien wanneer je het touw hebt verzegeld, maar wel zo dat je geen gaten maakt vanwege de ingesloten documenten. Voeg aan de binnenkant alleen de volgende woorden toe: 'Je zult mij een groot genoegen doen, als je zorgt voor wat in de bijgesloten brief wordt gevraagd.' De rest moet je lezen wanneer je alleen bent. Want het is van belang dat niemand anders hier weet van heeft.

2161 *Aan Daniel Stiebar*
Freiburg, 14 mei 1529

Erasmus van Rotterdam groet Daniel Stiebar

Ik heb je twee brieven gestuurd, zeer geachte jongeman. De eerste[1.] heeft je in Parijs niet bereikt. De traagheid van de koerier was daar de oorzaak van. Dat de tweede brief[2.] die ik naar Brabant had gestuurd hetzelfde is overkomen, kwam ik te weten door een brief van mijn vriend Goclenius. Ik vroeg mij verwonderd af met welke bedoeling je naar Brabant ging en Frankrijk zo snel had verlaten. Maar ik vind het vervelend dat mijn vaderland jou zo weinig geluk heeft gebracht. Toch ben ik hoe dan ook blij dat je weer bent hersteld. Je wilde, denk ik, de wijsheid van Odysseus vergaren die de gewoonten en steden van veel mensen leerde kennen.[3.] Maar geleerden noemen deze wijsheid die men door het ondervinden van rampen verkrijgt, ongelukkig. Met filosofielessen, met kosmografie en met geschiedenis zul je in één jaar meer

1. Wellicht is dit pakket bestemd voor een van de drie agenten die in brief 2153 zijn genoemd.
1. Brief 2079.
2. De brief is niet bewaard gebleven; hij moet rond 22 februari zijn geschreven. Zie verderop deze brief en noot 11.
3. Horatius, *Ars poetica* 142 (een vertaling van Homerus, *Odyssee* 1, 3).

wijsheid vergaren - en dat op een veilige manier - dan Odysseus in meer dan twintig jaar toen hij door nauwelijks te geloven rampen en gevaren was achtervolgd. Als Mercurius hem niet vooraf met wonderkruid tegen de toverkunsten van Circe had beschermd[4.] zou hij niets anders zijn dan een zwijn. Nergens zullen onderwerpen ontbreken om deugdzaamheid te onderzoeken of je daarin te bekwamen, maar het heeft geen zin op gevaren af te gaan. Wanneer deze op je af komen, dan dien je je als een dapper en verstandig man te gedragen. Maar zoals een soldaat die ongewapend de strijd ingaat dwaas is, zo is het niet veilig met stormen van ellende slaags te raken, tenzij je eerst je geest zorgvuldig met de voorschriften van de wijsheid hebt gewapend.

Ik hoor dat je naar je vaderland bent teruggekeerd, maar zo dat je naar een ander land lijkt uit te zien. Daarom wenste ik niet een wat uitvoeriger brief aan de wind toe te vertrouwen,[5.] vooral omdat dit twee keer verkeerd is gegaan. Aangezien Augustinus Marius bij jullie komt wonen om als prediker voor jullie kerk op te treden, stuur ik, nu ik zo'n vriendelijk en betrouwbaar iemand heb gevonden, je een kopie van mijn eerste brief. Ik zal je ook een kopie van de tweede sturen als ik die in handen kan krijgen. Want mijn verhuizing heeft mijn hele papierwinkel - je weet dat ik heel rijk daarvan ben voorzien - in de war gebracht.

Van een Rauraak[6.] ben ik een inwoner van Breisgau geworden. Ik moest er niet aan denken het nest te verlaten waaraan ik zoveel jaren was gewend. Maar de verhuizing verliep veel voorspoediger dan ik had verwacht, vooral voor zover het mijn gezondheid betreft.[7.] Niet alleen heb ik bij mijn vertrek uit Bazel veel voordelen achter mij gelaten, maar ook heeft mijn nieuwe onderkomen mij veel onkosten bezorgd. Maar het financieel verlies is te herstellen en een goede gezondheid valt niet in geld uit te drukken. In één opzicht ben ik gelukkig, namelijk dat ik bij niemand vanwege een lening schuld heb. En als mijn middelen ontoereikend zijn, heb ik naast andere vrienden een heel rijke vriend, de beroemde koning Ferdinand van Hongarije en Bohemen, die in zijn welwillendheid mij alles aanbiedt. Met een eervolle brief[8.] heeft mij me aangespoord Bazel te verlaten om te voorkomen dat mijn vertrek vertraging zou oplopen. Hij voegde er een officieel document aan toe waarmee ik vrij door zijn gebied en het hele gebied van de keizer mag reizen. Aan de magistraat van deze stad heeft hij me zorgvuldig en van harte aanbe-

4. Beschreven in *Odyssee*, boek 10.
5. Vgl. brief 1822, p. 100.
6. Zie brief 2158, noot 1.
7. Zie brief 2151, noot 1.
8. De brief is niet bewaard gebleven.

volen. Die had mij uit eigen beweging al lang geleden alle mogelijke vriendelijkheid betoond. De magistraat bestemde een waarlijk koninklijk huis[9.] voor me en zou mij met visites, gastgeschenken, maaltijden en ander soort plichtplegingen hebben ontvangen, als ik niet in een brief aan Glareanus[10.] kenbaar had gemaakt dat het mij aangenamer was als zij die rituelen achterwege lieten.

In mijn tweede brief had ik je geschreven over Karel Uutenhove, die samen met Andrzej Zebrzydowski naar Venetië is getrokken.[11.] Ook hij is op zoek naar de wijsheid van Odysseus; naar ik vermoed zal hij binnenkort een vrouw nemen.

Mijn brieven[12.] worden nu in een fraaie uitgave en met een forse uitbreiding gedrukt. Ik zal hierin ervoor zorgen dat ook het nageslacht weet dat er tussen Erasmus en Stiebar een allesbehalve alledaagse vriendschap heeft bestaan.[13.] Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 14 mei 1529

2162 *Aan Pierre de Mornieu*
Freiburg, [ca. 14 mei] 1529

Erasmus van Rotterdam groet Pierre de Mornieu, abt van Saint-Sulpice

Hoewel ik eerlijk zeg dat brieven die ik van vrienden zoals jij ontvang mij zeer aangenaam zijn, heb ik toch nooit aan dit soort plichtplegingen de genegenheid afgemeten van degenen van wie ik ooit eens hun oprechtheid heb gemerkt en ervaren. Als ze mij schrijven beleef ik daar meer genoegen aan. Als ze zwijgen bezorgen ze mij wel minder genoegen, maar zijn ze niet minder dierbaar. Ik weet heel goed door hoeveel bezigheden jij ondanks je jonge leeftijd in beslag wordt genomen. Degene die voortdurend toegenegen is en die, telkens als de nood om een dienst vraagt, ons goede hulp biedt, schrijft voldoende.

Je hebt onze vriend Albanus[1.] zo vriendelijk ontvangen - want hij heeft mij het hele verhaal in detail verteld - dat je je nauwelijks kunt voorstellen

9. Zie brief 2112, noot 10.
10. Ook deze brief is niet bewaard gebleven.
11. Karel Uutenhove was rond 22 februari vertrokken; zie brieven 2105 en 2106.
12. *Opus epistolarum*; zie brief 2203.
13. Erasmus liet deze brief in bovengenoemde uitgave opnemen.
1. Albanus Torinus.

hoeveel mijn genegenheid voor jou hierdoor is toegenomen. Voor mij staat vast dat je zult ondervinden dat hij iemand is die een weldaad onthoudt en dankbaar is. Voordien ging ik heel weinig met hem om; nu is mijn sympathie voor hem gegroeid, sinds ik zie dat de man door jou zo welwillend is ontvangen. Hij heeft mij in Freiburg opgezocht en ontdekte, zoals bij nieuwe gasten steeds het geval is, dat ik erg weinig rust ken. Hij vroeg me niets anders dan jou namens hem te bedanken.

Het boek[2.] dat hij aan jou heeft opgedragen, heb ik nog niet gezien. Ik juich het van harte toe dat je mensen die zich op de meest eervolle studies toeleggen, met jouw gunst en vrijgevigheid steunt, zoals bijvoorbeeld Hieronymus[3.] die naar ik hoor voor de letteren en de humaniora is geboren. Jij houdt hem bij jou vast, op gelukkige wijze geboeid met een gouden ketting.[4.] Dit bewijst dat jij een goed iemand bent die dat wat eervol is, op deze manier bij anderen begunstigt en koestert. Het zal jou niet alleen in dit tijdsgewricht, maar ook bij het nageslacht een roemvolle en levendige herinnering bezorgen. Je brief[5.] laat zien dat je ook met de Griekse muzen omgaat, hetgeen ik je nog sterker aanbeveel. Want zij zullen heel veel glans en aanzien aan je geleerdheid toevoegen. Met jouw talent heb jij het geluk dat het naar believen voor verschillende vakken toereikend kan zijn, als jij je maar daarop toelegt.

Volledig gelijk heb je als je schrijft dat in Duitsland de hemel bewolkt en somber is. Maar er is nauwelijks een andere plaats waar ik een heldere lucht zie, en ik ben bang dat deze wolken ons een zwaardere storm zullen brengen. Oprecht bedroefd ben ik over hetgeen burgemeester Meltinger[6.] is overkomen. De man heeft zich voor de stad vaak zeer verdienstelijk gemaakt. Toch ben ik blij dat hij met succes is ontsnapt.

Tegen Frankrijk voel ik helemaal geen weerzin. Maar overal in dat land is eksters en kraaien alles toegestaan, en ook aan sommige Bédaïsten.[7.] Hun schandelijke optreden heeft de kerk van Christus veel ernstiger beschadigd dan enige aanhanger van Luther, ook al beelden zij zich in dat ze haar op hun schouders torsen. De afloop zal bewijzen dat ik de waarheid spreek. Ik zou

2. Een editie van Epiphanius' *De prophetarum vita et interitu* met een Latijnse vertaling van Torinus (Bazel, 1529).
3. Hieronymus Gemuseus.
4. Vgl. Horatius, *Oden* 4, 11, 24.
5. Niet bewaard gebleven, waarschijnlijk Mornieu's antwoord op brief 2084.
6. Zie brief 2158, p. 208.
7. De belangrijkste Bédaïsten waren Noël Béda zelf en Pierre Cousturier.

op mensen als Herostratus, Pan en Midas[8.] zonder moeite neerzien, als ze niet alles in bezit hadden genomen en over snelwerkend vergif zouden beschikken. Het addervergif ligt onder hun lippen,[9.] hun tanden zijn slagwapens en pijlen, hun tong is een scherp zwaard. Zelfs vorsten boezemen ze met deze wapens en ook hun aantal angst in. Ook vorsten hebben een slechte reputatie - dat geef ik toe. Maar zij geven anderen gemakkelijk toestemming om openlijk voor hun mening uit te komen als het hun zelf maar is vergund te doen wat in hun hart opkomt. 'Bliksem treft de bergtoppen.'[10.] Bij dit citaat kon ik eerlijk gezegd mijn lachen niet inhouden. 'Van een mug een olifant'[11.] plachten de ouden te zeggen. Van een regenworm maak jij een berg, van een krekel Apollo.

Ik ben je uitmuntende vader buitengewoon dankbaar en al wat hij mij toewenst, wens ik hem met rente toe. Gemuseus is mij om veel redenen dierbaar omdat jij op hem gesteld bent, of omdat hij zich met volle overgave op de meest eervolle vakken heeft toegelegd, of omdat hij met zijn sympathie voor Erasmus laat zien dat jij zijn beschermheer bent en Glareanus zijn leermeester. Moge de Heer je in goede gezondheid laten leven en al je studies goed laten verlopen.

Freiburg im Breisgau, 1529

2163 *Van Alfonso de Valdés*
Barcelona, 15 mei 1529

Hartelijk gegroet. Vandaag heb ik uw brief[1.] ontvangen die u mij verleden jaar daags voor Sint Maarten hebt gestuurd. Omdat ik zie dat brieven van u vandaan zo laat bij ons worden bezorgd, als ze al ooit worden bezorgd, haast ik mij wat minder om u te schrijven. Op al uw andere brieven die u mij via de bisschop van Burgos,[2.] Frans van der Dilft en anderen had geschreven, heb ik

8. Als de brief van Mornieu bewaard was gebleven, was waarschijnlijk duidelijk wie Erasmus hier bedoelt.
9. Psalm 140, 4; 57, 5; vgl. brief 2136, noot 12.
10. Vgl. Horatius, *Oden* 2, 10, 11-12; Mornieu had blijkbaar dit citaat gebruikt om aan te geven dat Erasmus' vooraanstaande positie hem kwetsbaar maakte.
11. *Adagia* 869.
1. De brief van 10 november 1528, vermoedelijk met brief 2072 via Schets verzonden, is niet bewaard gebleven.
2. Iñigo López de Mendoza y Zúñiga.

onlangs vanuit Saragossa geantwoord. Bovendien heb ik zowel uit Toledo als uit Madrid heel wat brieven naar u verzonden. Of ze bij u zijn aangekomen, weet ik niet. Ik zou wel kopieën sturen, maar ik vrees dat ik u met mijn smakeloze en onsamenhangende brieven tot last ben.

Het verbaast mij dat mensen zoveel onbetrouwbaarheid of verlangen iemand te duperen in zich hebben, dat iemand een kwitantie uit mijn brieven heeft ontvreemd.[3.] Ik had, moet u van me aannemen, in beide brieven er een ingesloten. Ik heb geen idee op welke manier u haar uiteindelijk van Transsilvanus[4.] hebt ontvangen, aan wie ik zelfs met geen enkel woord hierover had geschreven. U schrijft dat u voor mij boeken zult kopen, maar ik weet niet naar welke plaats of welk land u ze zult sturen. Want waar ik over een maand zal zijn, is voor mij even zeker als voor u. Uit het midden van Spanje zijn we zo ver opgetrokken, dat - naar het lijkt - verder reizen op geen enkele manier zin heeft, teruggaan ongepast is en blijven hoe dan ook heel moeilijk.[5.] Als mijn meesters het mij toestonden zou ik elders verblijven en Italië het liefst aan de Italianen overlaten. Liever zorgde ik voor mijn eigen rust dan op deze manier over alle gebieden van de wereld, en (wat ik het ergste vind) tot enorme schade daarvan en ten nadele van mijn leven en gezondheid, rond te rennen. Maar omdat ik zie dat mij door het lot is gegeven dat ik alles heb behalve waar ik het meest naar verlang, namelijk rust, moet ik rennen naar waar het lot mij roept. Bij de voorbereidingen die we treffen voor de zeereis troost mij alleen de hoop dat ik u ooit in levende lijve zal zien.

Veel mensen zien met verlangen naar uw Augustinus[6.] uit. Ik schreef u[7.] dat de aartsbisschop van Toledo[8.] erg dankbaar zou zijn, als door Erasmus iets aan hem werd opgedragen. Ongetwijfeld hebt u de tweehonderd dukaten ontvangen waarover ik u herhaaldelijk heb geschreven,[9.] omdat kwitanties u al in drievoud zijn toegezonden, niet via kooplieden maar via anderen en met name de boekhandelaar[10.] dankzij wie u mijn brief en ik uw brief ontving. Aan de aartsbisschop van Sevilla[11.] zou ik niets opdragen. Ik ben ver-

3. Het verlies moet Erasmus in zijn brief van 10 november hebben gemeld.
4. Het is niet duidelijk of Maximilianus Transsilvanus is bedoeld of Martinus Sydonius Transsylvanus; beiden hadden contact met Valdés.
5. De hofhouding was in Barcelona en bereidde het vertrek naar Italië voor; zie brieven 2109 en 2167.
6. Zie brief 2157.
7. Zie brief 2109.
8. Alonso de Fonseca.
9. Zie brieven 2109 en 2153.
10. Zie brief 2126, noot 41.
11. Alonso Manrique de Lara.

heugd dat Seneca[12.] die door u van fouten is ontdaan, het licht ziet. Want ik weet hoeveel roem het boek en de auteur zullen vergaren omdat het werk door Erasmus' inspanning is gezuiverd. De huidige tijd heeft aan verscheidene mensen zeer veel te danken en ook de toekomst zal hun veel dank verschuldigd zijn. Maar het valt nauwelijks in te schatten hoeveel niet alleen het heden en de toekomst, maar ook het verleden u verschuldigd zijn, omdat u oude schrijvers van fouten ontdoet en corrigeert en hen van fouten ontdaan en gecorrigeerd in druk laat verschijnen. Er zijn mensen die werken van anderen naar het lijkt met opzet laten verdwijnen om te bereiken dat hun eigen werken gretiger worden ontvangen en gelezen. Maar u die evenveel als ieder van de oude schrijvers hebt geschreven, staat zo ver af van de opvatting van die lieden, dat andermans geschriften die begraven liggen, herhaaldelijk door uw inspanningen en edelmoedigheid weer tot leven komen. Met deze handelwijze laat u zonder meer zien hoe weinig u anderen hun roem misgunt en hoe weinig u vreest dat hun roem uw reputatie in de schaduw stelt.

Uw *Ciceronianus*[13.] is bij ons hoogst eervol met de grootste lof en achting voor uw geleerdheid en talent ontvangen. Hij is nu voor de tweede keer gedrukt.[14.] Niemand is verontwaardigd dat hij is overgeslagen, hoewel u heel weinig Spanjaarden met name hebt genoemd. Ik weet niet met welke bedoeling of plan u Luis Vives,[15.] een bijzonder getalenteerd en erudiet persoon, onvermeld hebt gelaten; toch doet het niet ter zake. Hoe het kon gebeuren dat het werk in Parijs zoveel beroering heeft gewekt, weet ik niet, omdat daar, als ik mij niet vergis, maar heel weinig mensen zijn die naar de stijl van Cicero streven. Als het bij de Fransen tumult heeft veroorzaakt, wat zal het dan, vraag ik u, bij de Italianen teweegbrengen? Niettemin lijken zij door andere zaken in beslag genomen en zich hierover helemaal niet of althans weinig druk te maken. Maar als u uw oren naar het ondoordachte en vervelende oordeel van dergelijke lieden laat hangen, zult u niets bereiken en uzelf doelloos kwellen. Want u moet dit alles met dichtgestopte oren[16.] laten passeren.

Dat u door bepaalde duistere figuren zo wordt opgejaagd dat de ophef van theologen en monniken u minder dwarszit, verbaast mij bepaald niet. Want ik zie dat dit juist mij onlangs en in ernstige mate is overkomen, terwijl ik nog niet eens uit mijn nest kan wegvliegen en dit ook niet heb ge-

12. Zie brief 2091.
13. Zie brief 1948.
14. Bij Froben in Bazel (maart 1529).
15. Zie brief 2040, p. 248.
16. Zie Homerus, *Odyssee* 12, 154-200 (Odysseus en de Sirenen).

leerd. Hoewel het een lang verhaal is, deins ik er niet voor terug uw oren hiermee lastig te vallen. Op de dag dat ik het bericht ontving dat de stad Rome door onze soldaten was ingenomen en werd geplunderd,[17] dineerden enkele vrienden bij mij, van wie sommigen de gebeurtenis toejuichten, anderen haar verwensten. Toen zij verlangden dat ik over deze kwestie ook mijn mening kenbaar maakte, beloofde ik dit schriftelijk te zullen doen, waarbij ik aangaf dat de zaak te ingewikkeld was om zich hierover onvoorbereid te kunnen of moeten uitspreken. Toen zij daarmee hadden ingestemd wilden ze dat ik op erewoord beloofde dit te zullen doen. Ik werd hiertoe gedwongen en gaf mijn erewoord. Om mij aan mijn woord te houden schreef ik, als het ware hierop vooruitlopend, een dialoog over de inname en plundering van Rome,[18] maar zo dat ik de keizer helemaal van schuld vrijpleitte en hem helemaal bij de paus of liever bij diens raadgevers legde. Ik had er veel in opgenomen wat ik aan uw geschriften had ontleend. Toen ik zag dat de onderneming langer zou duren dan ik had voorzien, legde ik, om aan de aantijgingen van querulanten te ontkomen, Luiz Coronel, Sancho Carranza, Virués en andere soortgelijke vrienden de vraag voor of het boekje naar hun mening weggehouden of onder mijn vrienden verspreid diende te worden. Na de dialoog te hebben doorgelezen adviseerden zij unaniem een publicatie. Ik wilde dat niet zover laten komen, maar stemde erin toe dat alleen mijn vrienden het in handen kregen. Omdat het werkje bij hen in de smaak was gevallen, lieten zij met behulp van kopiisten een exemplaar overschrijven zodat het binnen een paar dagen over bijna heel Spanje was verspreid. Toch werd het niet gedrukt omdat ik uit alle macht verhinderde dat het zou gebeuren. Bij velen had het werk mij een buitengewone roem bezorgd, toen Jean Lalemand, eerste secretaris van de keizer, die door onbekende lotsbestemmingen gedreven een meer dan dodelijke haat tegen mij had ontwikkeld en na alles te hebben doorzocht geen wapen kon vinden om mij uit de weg te ruimen, zijn aandacht op de dialoog richtte. Helemaal heeft hij hem nooit gelezen en als hij dat wel had gedaan, was hij niet in staat er iets van begrijpen. Hij had alleen maar gehoord dat ik op de paus van Rome en de hele Curie nogal vrijmoedig kritiek leverde. De nuntius van de paus[19] die toen bij ons verbleef, droeg hij in het geheim op mij van ketterij en lutheranisme te beschuldigen en te vragen het werkje aan het vuur van Vulcanus prijs te geven. De nuntius nam de taak op zich, ging naar de keizer en verlangde van hem dat, als hij naar vriendschap met de paus streefde, hij mij tegelijk met

17. De ‘sacco di Roma’ in mei 1527.
18. De *Lactancio*, die in 1530 in druk zou verschijnen.
19. Baldesar Castiglione, auteur van *Il libro del Cortegiano* (‘Het boek van de Hoveling’).

mijn boek moest ombrengen. Daarin had ik naar hij beweerde bij de verdediging van de keizer lutherse dwalingen aan mijn Spanjaarden gegeven die zij moesten slikken. Maar de keizer, die doorgaans niet iedereen zonder meer gelooft, zei dat hij niets wilde besluiten als zij niet allereerst de dwalingen die ik had opgeschreven, aantoonden. Omdat zij daartoe niet in staat waren en zagen dat de zaak bij de keizer weinig vorderde, probeerden zij de aartsbisschop van Sevilla[20.] voor zich te winnen. Toen zij bij hem even weinig gedaan hadden gekregen, wendden zij zich tot de aartsbisschop van Compostella,[21.] die bij ons civiele zaken leidt, en zeiden dat ik een lasterlijk werk had geschreven. Maar omdat de aartsbisschop van Compostella de boze opzet van die lieden in de gaten had, kregen ze van hem het antwoord dat ze van de keizer en de aartsbisschop van Sevilla hadden gekregen. Zodoende veranderde wat zij voor de vernietiging van het boek beraamden, in de roem ervan. Maar, zult u zeggen, wat deed je toen? Wat had ik moeten doen? Voor de buitenwereld lachte ik, maar bij mijzelf betreurde ik de verdorvenheid en dwaasheid van de mensen en alles vertrouwde ik aan Christus toe. Hij kent mijn innerlijk door en door en heeft korte tijd later die duistere figuren voor hun verdorven handelwijze gestraft. Jean Lalemand is immers als verrader gearresteerd en van het hof verwijderd; maar de nuntius van de paus is door een zeer ernstige ziekte getroffen en heeft de levenden verlaten.[22.] Op deze manier heb ik, een onbetekenende man, de inspanningen van belangrijke lieden zonder een beschermer, zonder een antwoord, zonder een verweerschrift, maar alleen met de hulp van de almachtige Christus doorstaan. Ik heb dit geschreven met de bedoeling dat het u niet vreemd voorkomt als die lieden u, zo'n toonaangevend iemand, aanvallen, omdat ze zo'n gruwelijke misdaad tegen mij hebben beraamd, terwijl ik eerder een worm dan een mens ben.[23.]

Cornelis de Schepper schreef vanuit Zeeland dat er twee werken tegen u in Frankrijk zijn gedrukt. Het ene is van de franciscaan Luis de Carvajal,[24.] het andere van Alberto, voormalig prins van Carpi.[25.] Het boek van Carvajal is bij ons voor het eerst in druk verschenen en met zo weinig succes dat het, nauwelijks van de pers gekomen, bij wijze van antwoord door degenen die u goedgezind zijn midden op de markt aan de openbare schandpaal is genageld. Op deze wijze worden weegschalen en soortgelijke spullen waarbij

20. Zie noot 11.
21. Juan Pardo de Tavera.
22. Castiglione overleed op 17 februari 1529.
23. Vgl. Psalm 22:7.
24. Zie brieven 2126, p. 122, en 2110, noot 10.
25. Zie brieven 2080 en 2118, p. 108-109.

marktmeesters een vervalsing aantreffen, opgehangen. Deze zaak is het in elk geval beslist niet waard dat een verstandig iemand, laat staan u die het meest gezaghebbend van iedereen bent, daarop reageert. Hoe de man uit Carpi op het idee is gekomen tegen u te schrijven, weet ik niet en zijn boek heb ik nog niet gezien. Alsof deze eeuw niet genoeg controversen had doordat vorsten met een onverzoenlijke woede tegen elkaar strijden, zo sparen die lieden - met meer[26.] last dan resultaat - zelfs de wetenschappen niet om overal ter wereld hinder te veroorzaken; ze dagen u uit de arena te betreden om geen andere reden dan dat u nuttig voor de gemeenschap lijkt.

Ik heb de groeten aan uw vrienden overgebracht, namelijk de kanselier,[27.] Johannes Dantiscus, ambassadeur van Polen, en anderen van wie ik hier ontdekte dat ze u zeer zijn toegedaan. Al uw andere vrienden wonen verspreid, Virués in Vallalodid, Jacobus Catena in Burgos, Carranza in Sevilla, Coronel en Vergara in Toledo, Morillon in Saragossa en Olivar in Valencia. Ik begrijp dat het met hen allemaal goed gaat. Zorg ervoor dat ook u in goede gezondheid blijft verkeren. Wees mij genegen, wat wederzijds zal zijn.

Barcelona, 15 mei 1529

2164 *Aan Konrad von Thüngen*
Freiburg, 16 mei 1529

Erasmus van Rotterdam groet Konrad von Thüngen, bisschop van Würzburg

Telkens als redenaars geen schijnreden vinden om daarmee een misdaad te verdedigen, zoeken zij meestal hun heil in de *status translativus*.[1.] Omdat de daad niet te ontkennen valt, erkennen zij hem zo dat zij de schuld hieraan op een ander werpen. Op dezelfde manier word ik, die als eenvoudig en onbekend iemand niet schroom uit eigen beweging zo'n belangrijke vorst te schrijven, gedwongen Augustinus Marius de schuld van deze roekeloze daad te geven, omdat ik op geen andere manier aan de beschuldiging van schaamte-

26. De Latijnse tekst heeft *minori molestia*, zo goed als zeker een fout in plaats van *maiori molestia.*
27. Mercurino di Gattinara.
1. In de *status translativus* probeert een spreker te bewijzen dat een andere rechtbank een rechtszaak dient te behandelen of dat de aanklacht tegen een andere verdediger gericht moet worden; vgl. Cicero, *De inventione* 1, 10 en Quintilianus 3, 6, 46 en 52.

loosheid kan ontkomen. Toen deze zijn reis naar u voorbereidde om onder uw vaandels voor Gods kerk te strijden[2.] wilde hij niet zonder een brief van mij vertrekken. Met zijn bijzondere welsprekendheid schetste hij mij een beeld van uw capaciteiten en karakter dat iedereen die op vroomheid is gesteld, dient lief te hebben en te bewonderen. In deze tijden is het een zeldzaam voorbeeld wanneer een vooraanstaande positie met een uitmuntende geleerdheid en een even integer karakter gepaard gaat. Maar vooral uw buitengewoon vriendelijke karakter stimuleerde mij tot deze gewaagde onderneming. Om deze reden wens ik ook de kerk van Christus die aan alle kanten door zoveel golven van gebeurtenissen en zoveel tumultueuze meningsverschillen heen en weer wordt geslingerd, van ganser harte geluk.

Deze ongehoorde storm die de wereld teistert vraagt om machtige en uitmuntende stuurlieden. Het lijkt alsof Christus tot nog toe heeft geslapen. Naar ik hoop zal hij, door gebeden van vrome mensen daartoe aangezet, uiteindelijk over de zee en de winden het bevel voeren en zal op deze woelingen de verlangde rust volgen. Ooit hebben de apostelen aan Christus geschud om hem wakker te krijgen.[3.] Nu zullen, hoop ik, degenen die de apostelen zijn opgevolgd, hetzelfde doen. Maar het volk moet tot de barmhartigheid van de Heer die met recht tegen ons tekeergaat, zijn toevlucht zoeken en door zijn leven ten goede te veranderen laten zien dat het verdient dat Christus het geroep van vrome mensen verhoort. Ik weet niet wat er tot nog toe met het geroep van monniken tot het volk, met de artikelen van theologen en met kerkers, smaadschriften, bullen en brandstapels is bereikt. Er is voldoende geroepen en dat gebeurt tegenwoordig ook, maar ik zie heel weinig mensen die tot Christus roepen. Als wij hem met een oprecht hart aanroepen en ons alleen maar richten op zijn glorie en het heil van de kudde, zal hij onmiddellijk ontwaken en tot de kolkende zee zeggen: ‘Wees stil.’ En weldra zal daar grote rust op volgen. Want hij heeft niet toegestaan dat deze storm opstak om zijn eigen mensen om te brengen, maar om hen op de proef te stellen, te reinigen en met meer glorie te kronen.

In de Oudheid placht men een gunstige afloop van gebeurtenissen uit tegemoetkomende vogels af te leiden. Mij lijkt het een gunstig voorteken dat ik zie dat er op heel wat plaatsen bisschoppen tevoorschijn komen die met hun vrome gedrag, hun theologische wijsheid en hun verstandig bestuur voorspoediger tijden beloven. Want uit het geluid van kraaien, eksters en raven heb ik nooit iets van een gunstig voorteken kunnen afleiden. Maar vogels die een zeer gelukkige toekomst voorspellen zijn naar mijn mening de eerwaarde Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo in Spanje, John,[4.]

2. Zie brief 2161.
3. Marcus 4:36-41; vgl. Matteüs 8:23-27 en Lucas 8:22-25.
4. John Fisher.

bisschop van Rochester in Engeland, Christoph,[5.] bisschop van Augsburg in Duitsland, en verscheidene andere. Onder hen verdient u met uw voortreffelijke kwaliteiten allesbehalve de laatste plaats.

Vroom als u bent zult u met Augustinus Marius een krachtige en betrouwbare medewerker hebben bij het herstellen van de ingestorte kerk. Ik beveel hem bij u niet aan omdat ik weet dat hij het meest op grond van zijn eigen verdiensten en uw edelmoedigheid is aanbevolen. Ik wens en ik hoop zelfs dat ik door hem beter bij u aangeschreven zal staan. Als u zo vriendelijk wilt zijn mij, een onbelangrijk iemand, in de lijst van uw nederige cliënten op te nemen, beloof ik u - het enige waartoe ik in staat ben - mijn goede wil en bereidheid elke dienst te verlenen. Moge de almachtige Christus uwe excellentie bewaren.

Freiburg im Breisgau, op het feest van Pinksteren, 1529

2165 *Aan Emilio de' Migli*
Freiburg, 17 mei 1529

Aan de zeer geachte heer Emilio de' Migli uit Brescia, mijn bijzondere vriend

Hartelijk gegroet. Weet, zeer geachte heer, dat ik beide brieven[1.] heb ontvangen. Ik beantwoord ze nu met zogezegd[2.] dezelfde olie. Waarom is trouwens een antwoord nodig, omdat ik Maggi als koerier heb die naar ik meen snel naar u zal terugkeren.

Het is geen regelrechte leugen van dominicanen en franciscanen als ze verkondigen dat ik dood ben. Herhaaldelijk moet ik een gevecht leveren met een handlanger van de dood, een niersteen. Daarbij sla ik de last van de ouderdom maar over hoewel ik niet veel redenen heb deze te aan te klagen, om maar te zwijgen over de buitensporige inspanningen bij mijn wetenschappelijk werk en niet te spreken over de voortdurende conflicten met al die monsters die mij nu eens aan deze, dan weer aan die kant aanvallen. Ik weet niet of men dit een leven mag noemen. Maar geen enkele inspanning zou mij tegenstaan als ik niet merkte dat het in deze tijden met alles slechter gaat. Ik hoor orthodoxen en ketters, ik hoor katholieken en antichristen,

5. Christoph von Stadion.
1. Naast brief 2154 een eerdere niet bewaard gebleven brief.
2. *Adagia* 362; bedoeld is met evenveel tijd en inspanning.

maar Christus zie ik nergens. Al lang verkeert de wereld in barensnood. Ik hoop dat hij met Christus als vroedvrouw iets goeds voortbrengt! Anders zie ik geen enkele hoop. Zolang het farizeïsme met de kracht van het evangelie strijdt, tiert het heidendom welig. Veel mensen hopen dat het kwaad kan worden verzacht door hen die juist het kwaad hebben veroorzaakt. Maar ik ben bang dat het nog meer verergert.

Ik zou willen dat mijn *Enchiridion* zoveel geleerdheid bevat dat het uw aandacht verdient of zo sterk de vroomheid zou bevorderen, dat u van uw inspanning geen spijt hebt en u zich niet ergert aan de vijandigheid die het teweegbrengt. In Spanje[3.] immers heeft de omzetting in de volkstaal een verbazingwekkend rumoer van spechten en kraaien veroorzaakt. Het werk was daartegen niet bestand geweest als het niet de steun van enkele aanzienlijke personen, maar vooral van de keizer had gekregen.

De reden waarom zij hun uiterste best doen om te verhinderen dat er iets van mijn geschriften in de volkstaal spreekt, ligt voor de hand. Overal bazuinen zij gepaste en ongepaste dingen over mij rond en heel veel mensen overtuigen zij daarvan. Wat zou er gebeuren als zij niet een proces bij verstek winnen? Als mijn geschriften in de volkstaal spraken, zouden weldra hun meest schaamteloze leugens aan het licht komen. Toch zou er minder vijandigheid zijn als u het voorwoord aan Paul Volz[4.] weglaat, als u enkele dubbelzinnige woorden die tot laster kunnen leiden, uitlegt en al te krasse uitspraken op een handige manier wijze matigt. We moeten deze hoogst leugenachtige tijd ter wille zijn en waar mogelijk Paulus[5.] navolgen die alles voor allen werd om allen te winnen. Er is verder geen sprake van dat ik een uitgave van dit werk[6.] zou willen tegenhouden. Het zou integendeel een vurige wens van mij zijn dat hetzelfde met mijn andere werken was gebeurd, vooral werken die minder vijandigheid opwekken en meer tot vroomheid bijdragen. Daartoe behoren de commentaren op vijf psalmen,[7.] de werken *Virginis et martyris comparatio*,[8.] *De immensa Dei misericordia*,[9.] *Institutio christiani matri-*

3. Zie brieven 1556, p. 59, 1581, p. 135 en 1814, p. 64; maar vgl. brief 1742, p. 184. De vertaling was van de hand van Alonso Fernández de Madrid en verscheen in 1526 in Alcalá.
4. Brief 858.
5. 1 Korintiërs 9:21-22.
6. De vertaling van het *Enchiridion.*
7. Zie brieven 327, 1304, 1427, 1535 en 2017.
8. Zie brieven 1346 en 1475.
9. Zie brief 1474.

monii,[10] *De vidua christiana*,[11] en de *Parafrases*.[12] Persoonlijk zou ik er geen moeite mee hebben een Franse of Nederlandse vertaler aan te stellen.[13] Maar het is een zeldzame vogel[14] die in zijn eigen taal zo'n grote prestatie kan leveren.

Van de loftuitingen die u mij uitbundig toezwaait, aanvaard ik alleen maar dat u zeer op mij gesteld bent, omdat u in uw oordeel over mij zo blind bent. Wanneer uw werk verschijnt zou u mij een groot plezier doen door mij een exemplaar te sturen, zodat ik ook zelf Italiaans leer spreken. Ik heb grote waardering voor de vaderlandsliefde van Bembo die ook dit sieraad naar zijn Italië, dat hij tot nog toe met zoveel voortreffelijke eigenschappen luister heeft verleend, terugbrengt.

Ik vrees dat u deze brief niet kunt lezen. Want ik schreef hem volledig onvoorbereid, zodat u, mijn dierbare Emilio, in elk geval hieruit kunt afleiden hoe warm mijn gevoelens voor u zijn. De rest krijgt u van Vincenzo[15] te horen die op mij als een vroom en oprecht iemand overkwam. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 17 mei 1529

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

2166 *Van Balthasar Merklin*
Waldkirch, 19 mei 1529

Hartelijk gegroet. De brief[1] die u mij met uw vaderlijke instelling via Christoph von Carlowitz stuurde, ontving ik in Speyer. Hij was mij bijzonder aangenaam. U hebt dezelfde Christoph van harte bij mij aanbevolen. Ik had hem werkelijk graag voor zover het in mijn vermogen lag alle steun en diensten verleend. Maar hij ontmoette mij terwijl ik door zoveel stormachtige gebeurtenissen en bezigheden in beslag werd genomen dat ik hem minder ter wille kon zijn dan ik wenste. Maar hoe gering dit ook was, in ieder geval ontbrak het mij niet aan de wil en de ijver om u en hem een dienst te bewijzen.

10. Zie brief 1727.
11. Zie brief 2100.
12. Zie brieven 710, 916, 956, 1043, 1062, 1112, 1171, 1179, 1181, 1255, 1333, 1381, 1400 en 1414.
13. Erasmus wist blijkbaar niet dat een Nederlandse vertaling al in 1523 in Amsterdam en Antwerpen was verschenen. Van de uitgave van de Franse vertaling van Louis de Berquin (ca. 1525) was Erasmus wel op de hoogte; zie brief 1581, p. 135.
14. *Adagia* 1021.
15. Vincenzo Maggi; zie brief 2154.

1. Brief 2123; Carlowitz bezorgde ook de brieven 2121 en 2122.

Een tweede brief[2.] die naar Waldkirch was verzonden, heeft mijn vriend Nachtgall, die bij u in huis te gast is, mij bezorgd. Via hem wenst u mee te delen dat, als ik van u iets gedaan wil krijgen, ik daartoe opdracht moet geven. Vanwege mijn sympathie en steun voor u bent u mij geweldig dankbaar, maar dit is beslist meer dan ik verdien. Hoewel dit eerder aan uw welwillendheid dan aan een door mij betoonde dienst moet worden toegeschreven, zal ik toch mijn uiterste best doen dat de dank die u mij betuigt niet volledig ongegrond of nutteloos is. Hoewel ik slechts met kale woorden en een onbeduidende brief zonder een geschenk tot u spreek, zal ik er hierna toch voor zorgen dat niet een volledig kale en van veren ontdane brief u bereikt, maar een die in verhouding tot mijn geringe vermogen een reusachtige rente oplevert. Al wat tot nog toe door de dwang van de gebeurtenissen is onderbroken, zal in de toekomst overvloedig worden hersteld.

Ik wens u van harte geluk met het feit dat uw vertrek uit Bazel naar Freiburg zo voorspoedig voor u is verlopen - en dat terwijl u in goede gezondheid verkeert. Geloof me, niets wenselijkers had ons kunnen overkomen dan dat u volledig ongedeerd bent gebleven, weliswaar, zoals u zegt,[3.] met schade aan uw geldbuidel. Ik denk dat dit toch eenvoudig te verwaarlozen valt, als het beste deel van uw lot, dat wil zeggen uw gezondheid, voor ons behouden en onaangetast is. Voor de betaling van de reiskosten zal hij zorgen die geen vogels ongevoed zal achterlaten - werkelijk zwakke wezens die niet hebben geleerd te zaaien en te spinnen.[4.] Wees, illustere en voortreffelijke Erasmus, ervan overtuigd dat ik al mijn bezittingen met u deel en dat ik niets heb dat mij zo dierbaar of zo oud is, dat ik het omwille van u niet graag, zelfs niet spontaan, besteed. Gebruik daarom voortaan dit alles alsof het u toebehoort. Het ga u goed, zeer rechtschapen en vader, uitmuntend sieraad voor de letteren, kortom de helft van mijn ziel.[5.]

Waldkirch, 19 mei 1529

Uw goede vriend en broeder Balthasar, bisschop van Malta, etc., gewoon raadgever van zijne majesteit de keizer en vicekanselier etc.

Aan de eerwaarde en hooggeachte heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, leider en hersteller van de heilige theologie en zelfs alle voortreffelijke studies, mijn zeer edelmoedige vriend en oprecht geliefde beschermheer

2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Wellicht in de tweede brief.
4. Een verwijzing naar Matteüs 6:26 en Lucas 12:24 en 27.
5. Zo noemde Horatius Vergilius (*Oden* 1, 3, 8).

2167 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 27 mei 1529

Hartelijk gegroet. Achtenswaardige heer en waarde vriend, je kunt je nauwelijks voorstellen hoe erg het uitstellen van je vertrek of de vertraging van je brieven mij dwarszit. Want het zit mij niet alleen dwars, maar ik ga er ook onder gebukt, omdat ik weet dat jij in deze woelingen[1] die beslist minder bij jouw rust passen en er de grootste vijanden van zijn, terecht bent gekomen en daarin nog verkeert. Ik heb vernomen dat Karel Uutenhove[2] en de meeste anderen met wie jij dagelijks omging, uit vrees voor onlusten jou hebben verlaten en alle kanten zijn uitgevlogen. Ik weet niet wat je bezielt om jezelf aan deze valstrikken en gevaren die je zo voor je ogen en voeten hebt, toe te vertrouwen. Want dit uitgestrooide zaad zal, als God het niet tegenhoudt, nog gruwelijker woede-uitbarstingen voortbrengen. Hemel en aarde verlangen dringend dat je naar ons terugvliegt, en intussen lijk je daar niet aan te denken. Ik heb gehoord dat al wat er aan goede en katholieke mensen in Bazel leefde, in het geheim of openlijk is weggegaan; zul jij dan daar als enige te midden van de oproerkraaiers achterblijven? Ben je niet bang, vraag ik je, voor de volledige vernietiging die de inwoners van Bazel voor zichzelf hebben beraamd? Wil je wellicht als hun gelijke worden beschouwd? Want dat wordt overal over jou beweerd. Onder je vrienden hier heeft iedereen de grootste bewondering voor je. Wanneer over jou wordt gesproken laat je bij de meesten eindeloze tranen stromen. Ik smeek je voor je veiligheid te zorgen. Maak je gereed en kom hierheen om van de rust te genieten die zowel goden als mensen jou eerder hier dan daar bij jou garanderen.

Het pakket brieven[3] dat voor jou was bestemd en een paar maanden geleden vanuit Gent naar Karel Uutenhove was verzonden en aan hem geadresseerd, is bij mij teruggekomen omdat hij bij jou was vertrokken. Toen het pakket was geopend, zijn de brieven voor Karel naar Venetië gestuurd. Bijgaande brieven die aan jou zijn geadresseerd, zend ik je toe met een andere brief die ik in Spanje door Valdés heb laten verzenden om je te laten weten, dat hij de brieven heeft ontvangen die je mij een poos geleden ter verzending naar hem had bezorgd.[4] De keizer die al gereed is voor zijn vertrek naar Italië, denkt aan niets anders dan aan de oversteek van Barcelona naar Genua.[5]

1. Zie brief 2097, noot 1.
2. Uutenhove was in februari naar Italië vertrokken; zie brief 2105.
3. Een van de brieven was brief 2082; zie brief 2197, p. 307.
4. Zie brief 2163, noot 1.
5. Het vertrek vond op 28 juli plaats; op 12 augustus werd Genua bereikt.

De illustere dames die Frankrijk en onze provincies besturen,[6.] zullen in Kamerijk bijeenkomen. Moge God ervoor zorgen dat door hun bemiddeling een vrede tot stand komt, aangezien de krachten van mannen in gebreke blijven, zodat wereldwijd het vrouwelijk geslacht op deze roem aanspraak kan maken. Moge het de verstandiger bemiddeling van deze twee illustere dames gegeven zijn daar datgene tot stand te mogen en kunnen brengen waartoe één machtige paus, zoveel kardinalen en de verzamelde krachten van zoveel katholieke vorsten, koningen en hertogen jarenlang niet in staat waren.

Het ga je goed, Antwerpen 27 mei 1529

Je meest toegenegen vriend Erasmus Schets

Een brief uit Spanje en andere voor jou bestemde brieven zijn meegezonden.[7.]

Aan de eminente en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn bijzondere vriend. Te Bazel

2168 *Van Viglius van Aytta*
Lyon, mei 1529

Aan Erasmus van Rotterdam

Vooral hierom ben ik, zeer geleerde Erasmus, met nogal wat tegenzin uit Dole vertrokken, omdat ik daar vanwege de geringe afstand die mij van u scheidde, hoopte eens een gelegenheid te vinden van een ontmoeting met u te genieten waar ik vurig naar verlangde.[1.] Maar op een of andere manier verzetten mijn lot en de adviezen van mijn vrienden zich tegen mijn wens. Want toen ik in Dole verbleef, heb ik aan de verzoeken van enkele jonge studenten[2.] die om mijn medewerking - voor wat zij waard is - vroegen bij het behandelen van de beginselen van de rechtswetenschap, uiteindelijk gehoor gegeven. Maar daarna heb ik mij herhaaldelijk geschaamd voor en spijt

6. De ontmoeting van Louise van Savoye (moeder van Frans I) met Margaretha van Oostenrijk (tante van Karel V) leidde tot de Damesvrede van Kamerijk, die op 5 augustus werd gesloten.
7. Hiertoe kan brief 2109 behoren.
1. Het bezoek zou pas in de herfst van 1531 plaatsvinden; zie brieven 2551 en 2586.
2. Wellicht de vijf studenten die met Van Aytta zes stellingen naar Alciati stuurde; Alciati voegde ze met zijn commentaar op toe aan het eind van zijn *Ad rescripta principum* (Lyon, 1532).

gekregen van die overmoed. Want mijn leeftijd waarop ik eerder diende te leren dan te doceren, komt hiertegen nog in opstand, vooral omdat het vanwege de vrijgevigheid van mijn oom[3.] en de gulheid van mijn ouders mogelijk is zonder inkomsten uit lesgeven zogezegd[4.] van mijn sap te leven en mij in vrijheid aan de letteren te wijden. Desondanks hebben enkele goed onderlegde vrienden door een ernstig en dwingend beroep op mij te doen mij zover gekregen. De jongelieden zelf drongen er bij mij bovendien zo vasthoudend op aan dat ik werd gedwongen niet wat ik met mijn beperkte talenten aankon, maar wat zij zelf wilden, te volbrengen.

Toen zij wat zij verlangden van mij gedaan hadden gekregen haalden zij mij ook ertoe over tegelijk met hen naar Avignon te vertrekken om college te volgen bij Andrea Alciati, onder juristen een zeer vermaard hoogleraar. Zo is een gelegenheid u te bezoeken en in levenden lijve te zien waar ik lang op had gehoopt, mij op een of andere manier onmogelijk gemaakt. Toch zit dat oude verlangen nog zo vast in mijn hart dat dit dagelijks evenveel groeit als er aan hoop is verdwenen. Ik kan het niet uit mijn gedachten krijgen en bid God dat hij u voor ons lang laat leven, zodat mijn wens, zij het wat laat, toch eens in vervulling gaat.

Toen ik in Lyon kwam hoorde ik van Paolo Cerrato, een bij uitstek geleerd en vriendelijk iemand, dat Alciati Avignon al vaarwel had gezegd[5.] en door de koningin[6.] van Navarra, zuster van de koning van Frankrijk, voor een groot geldbedrag was uitgenodigd naar Bourges te komen, waar hij met een hoog salaris[7.] aan de universiteit aldaar was aangesteld. Hoewel degenen die mij naar Lyon hadden gebracht, erg graag Alciati wilden volgen, gaven zij toch gevolg aan de instructies van hun ouders en zetten hun eerdere plan voort. Want zij dachten dat we veiliger in Avignon, onder pauselijk gezag, dan in Frankrijk zouden verblijven omdat de oorlog tussen de keizer en de koning van Frankrijk nog niet was afgelopen.[8.] Daarom vervolgden wij het reisdoel waartoe wij hadden besloten.

Maar het verloop van de gebeurtenissen steunde ons plan niet. Want vanwege het uitbreken van de pest werden wij gedwongen onmiddellijk daarvandaan naar Valence terug te gaan. Omdat het zo'n lieflijke stad is had ik daar graag langer willen blijven, vooral omdat er geen gevaar meer bestond

3. Bernard Bucho van Aytta.
4. *Adagia* 1780.
5. Alciati was in maart uit Avignon naar Bourges vertrokken.
6. Margaretha van Valois.
7. 600 kronen; zie brief 2194.
8. Aan de oorlog kwam in augustus 1529 een einde door de Damesvrede van Kamerijk; zie brief 2167, noot 6.

voor de verderfelijke en besmettelijke ziekte die daar vorig jaar had geheerst en omdat degenen die daar burgerlijk recht doceerden, mij zeer geleerd leken.[9] Maar Duitse kooplieden die in Lyon zaken deden en door ons van ons vertrek uit Avignon op de hoogte waren gesteld, adviseerden ons Alciati naar de universiteit van Bourges te volgen, omdat zij hadden vastgesteld dat aan het hof van de koning alles rustig was. Hun advies namen wij graag over.

Ik schrijf u over mijn wederwaardigheden alleen maar wat uitvoeriger om aan de verplichting te voldoen waarmee ik mij in mijn vorige brief[10] aan u heb verbonden. Ik dien immers mijn beste beschermheer niets van mijn zaken verborgen te houden, aangezien het niet verder nodig is mij voor mijn onbedachtzaamheid - het feit dat ik u nogal vaak en overmoedig met mijn brieven lastigval - te verontschuldigen. Naar ik hoop zult u zich welwillend blijven opstellen wanneer ik in dit opzicht een fout bega. Als ik de aangevangen reis heb beëindigd zal ik ervoor zorgen dat u van mij bericht krijgt over Alciati en al het andere waarvan ik denk dat u het wilt weten. Het ga u goed, zeer geleerde Erasmus.

Lyon, mei 1529

2169 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, 5 juni] 1529

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus hartelijk

Weliswaar ben ik qua intelligentie, oordeelsvermogen, welsprekendheid en ten slotte het onthouden van diepzinnige zaken in geen enkel opzicht met u, zeer geleerde Erasmus, te vergelijken - ik ben immers een bewonderaar van u en kan geen navolger zijn; maar toch zou ik, onbetekenend als ik ben, niet door u van onbezonnenheid of verwaandheid verdacht willen worden wanneer ik, nog altijd een jongeman, het aandurf een oordeel over uw geschriften te geven en mijn opvattingen met die van u te vergelijken. Want de reden dat ik mij dit bij u veroorloof, is niet alleen de christelijke naastenliefde die alles durft, maar ook mijn buitengewone genegenheid voor u. Hoe oprechter deze genegenheid is, des te levendiger en energieker is zij en zij houdt nooit op; integendeel, zij laat niet na, blijft volhouden, drijft aan, stimuleert en staat niet toe dat een vriend zijn plicht vergeet.

9. Op 8 mei 1529 verkreeg Viglius in Valence het doctoraat in kerkelijk en wereldlijk recht.
10. De brief is niet bewaard gebleven.

Aangezien ik in de gelegenheid was enkele korte gesprekken met u te voeren waardoor ik uw vriendschap heb verkregen, en u met al uw vriendelijkheid mij uitnodigt in de lijst van uw vrienden te worden opgenomen, zal ik zolang ik leef niet gemakkelijk mijzelf toestaan u vanwege uw verdiensten voor mij ondankbaar te zijn. Ik weet echter niet of er iets anders is waarmee ik u een grotere dienst kan bewijzen, dan wanneer ik u vriendelijk erop attendeer dat u naar mijn mening ergens in uw werken toevallig aan een menselijke vergissing hebt geleden. Ik zou er zonder meer van overtuigd zijn dat dit absoluut niet het minste teken van onze vriendschap is. Verder staan er in uw werken in elk geval enkele passages (als ik dat met uw toestemming mag zeggen) die, als men ze opnieuw onderzoekt en zogezegd[1] tot op het bot ontleedt, een verbetering lijken te verdienen. Sommige zijn door u blindelings neergeschreven en weinig zorgvuldig afgewogen. Andere hebt u tamelijk onvoorzichtig geformuleerd. U hebt ook woorden gebruikt die dubbelzinnig en vaag zijn, zodat een vaststaande betekenis daaruit moeilijk kan worden afgeleid. Anderen zouden kunnen zeggen dat dit het bewijs is van een weifelende en weinig zelfverzekerde geest en dat u met die bedoeling duisternis hebt verspreid, dat wil zeggen bepaalde zaken nogal duister hebt beschreven. Dit om te voorkomen dat men kon ontdekken wat u op een verkeerde manier had verdraaid, of om te zorgen dat u, wanneer u zelf was betrapt, uiteindelijk een middel zou hebben om er onderuit te komen.

Ik kan mij in elk geval er niet toe zetten te geloven dat u iets met een duistere of weinig oprechte bedoeling zegt of schrijft. Integendeel, ik ben er vast van overtuigd dat als u zich ergens vergist, u door een gangbare tekortkoming, dat wil zeggen onnadenkendheid en slaperigheid, op een dwaalspoor bent geraakt. Hoe het ook zij, het zou beslist nuttig zijn duidelijker te weten niet zozeer met welke instelling u bepaalde dingen hebt geschreven, als wel wat u precies daarmee bedoelt. Indien u de rol van een vriend erkent zal ik niet toelaten dat er iets aan mij ontbreekt om als een eerlijke vriend over te komen die zijn plicht op gepaste wijze heeft vervuld. Voor mij lijdt het geen twijfel dat dit zowel in mijn als uw belang zal zijn en tot algemeen nut voor de geleerden zal dienen. Ik vertrouw erop dat wij alles rustig en vriendelijk zullen behandelen. Desondanks is het moeilijk dat iemand vooral bij dit soort besprekingen zichzelf voortdurend in de hand heeft en zich matigt teneinde intussen niet over de grenzen van de toegestane vrijheid heen te gaan. Daarom is het, denk ik, van belang dat wij afspreken elkaar vrijheid te gunnen om te voorkomen dat de een zich aan de ander ergert wanneer wij om de beurt vrijmoedig zijn. Want daardoor bestaat het gevaar voor een onverzoenlijke oorlog

1. *Adagia* 1313.

en een dodelijke haat (dat dit kort geleden bij sommigen is gebeurd, zou ik met een voorbeeld van dichtbij kunnen aantonen). Of wij moeten althans onze schrijfstijl zo matigen dat we niet de indruk wekken als gladiatoren slaags te zijn geraakt en eerder hatelijke dan vriendelijke brieven lijken te schrijven. Iedereen (als hij maar niet iemand is die namen verkeerd uitlegt) ziet toch wel dat dit verre van betamelijk is en weinig aan de reputatie van ons beiden beantwoordt. Want zoals bij u de naam Erasmus van beminnelijkheid is afgeleid, zo hangt mijn voornaam Ambrosius samen met zoetheid, mijn familienaam Pelargus met toewijding.[2] En passant bedenk ik dat ik me verwonder over de platvloerse schaamteloosheid van bepaalde lieden die de lieflijke naam Erasmus zo gemeen hebben uitgelegd. De een zegt 'Erasinus',[3] de ander 'Erras mus',[4] weer een ander nog iets anders. Het is maar goed dat dergelijke schurken maar een beetje Grieks kennen. Anders bestond er het gevaar dat ze van u een aardmuis zouden maken, van *era* (aarde) en *mus* (muis), in het Duits *eyn Erdmuss.*

Maar nu ter zake. Als u dus mijn vrijpostigheid voor lief neemt (ik vertrouw erop dat ik dat van u, inschikkelijk als u bent, gedaan zal krijgen, of het moet zijn dat ik u niet goed genoeg ken) zal ik van mijn kant toestaan dat u ook in een soortgelijk geval van uw *parrhêsia*[5] geniet. Want ik hoop dat op deze manier bij onderwerpen die wij ter behandeling op ons nemen om de geest te ontspannen of de waarheid te onderzoeken, er zelfs voor een twistzieke geest geen ruimte overblijft. Wij zullen de discussie schriftelijk voeren, tenzij u liever wilt dat zij in gesprekken 's middags wordt gevoerd. Aan beide mogelijkheden beleef ik beslist veel genoegen; ik heb namelijk ervaren dat met dergelijke gesprekken en wetenschappelijke discussies mijn geest buitengewoon wordt geactiveerd. Ik verlang overigens niet dat u zich in enig opzicht naar mij schikt en ik kan niet zonder meer u tegemoet komen, tenzij wanneer er door een redenering en steekhoudende argumenten of door het onschendbare gezag van de Heilige Schrift of het hoogheilige gezag van de katholieke kerk iets overtuigend is aangetoond. Zij die de waarheid liefheb-

2. In het Grieks betekent *erasmios* 'lieflijk'; *ambrosia* is '(zoete) godenspijs'; *pelargos* betekent 'ooievaar', waarmee Pelargus zijn familienaam (Storch) weergeeft.
3. *Asinus* is het Latijnse woord voor 'ezel'.
4. *Erras mus* betekent: 'je vergist je, muis!'
5. Het Griekse woord *parrhêsia* betekent 'openhartig spreken'.

ben dienen zich trouwens niet zozeer over een overwinning, als wel over het beschermen van de waarheid zorgen te maken.

Het ga u goed. Vanuit mijn tredmolen, 7 juli 1529[6.]

2170 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, juni 1529]

Erasmus van Rotterdam groet Ambrosius Pelargus hartelijk

Met moeite kan ik in woorden weergeven, zeer geleerde Pelargus, hoe groot het geluk is waarmee ik mijzelf feliciteer, omdat ik in contact ben gekomen met een theoloog wiens betrouwbaarheid is bewezen en met wie ik bij het zoeken naar de waarheid op een vriendelijke manier van gedachten kan wisselen. Mijn hele leven lang was mij bijna niets zo aangenaam als het genot van vriendschap en vertrouwelijke omgang met goede mensen, althans met hen op wie ik door hun voortreffelijke geleerdheid en vaardige geest gesteld raakte. Evenzo heb ik steeds een grote weerzin gevoeld tegen het soort *theologoi* (bijna had ik mij *mataiologoi*[1.] laten ontvallen) aan wie de oude en spitsvondige theologie meer bevalt en die geneigd zijn met een nogal strenge kritiek datgene te veroordelen - ik zeg niet wat zij minder begrijpen, maar wat ze zelfs niet hebben gelezen. Sommigen kunnen de indruk wekken dat zij zich nooit ertoe hebben gezet mijn werken te lezen. Toch tast niemand meer - ik weet niet of ik moet zeggen mijn of liever hun eigen reputatie aan dan die schaamteloze dwepers die maar op één ding uit zijn, namelijk de waarheid eerder te bespotten dan te verdedigen. Des te meer vertrouwen heb ik bij de beoordeling van mijn werken (ongeacht hun kwaliteit) in u omdat ik weet dat u ze heel wat keren met veel toewijding en zorgvuldigheid hebt gelezen, tenzij onze gemeenschappelijke vrienden mij bedriegen.

Er is geen reden te vrezen dat ik mij door uw openhartigheid beledigd zal voelen. Integendeel, ik beloof dat ik u erkentelijk zal zijn als u mij af en toe vrijuit wijst op wat het onderwerp verlangt. Ik ben in ieder opzicht zo ingesteld dat ik het kan verdragen om zelfs door een kind terechtgewezen te worden. Als bepaalde lieden even vriendelijk kritiek op mij hadden geleverd als zij dit vrijmoedig deden, om niet te zeggen onstuimig en met een meer

6. Pelargus vergiste zich in de datum door juni met juli te verwarren; de *Nonae* van juli valt op 7 juli, de *Nonae* van juni op 5 juni. Een latere brief uit de briefwisseling (2186) heeft 29 juni als datum.
1. Letterlijk ‘zij die dwaze of nutteloze zaken verkondigen’; vgl. Titus 1:10.

dan vijandelijke instelling, dan had ik niet alleen een steen teruggezet,[2.] maar zou ik hun hierom ook buitengewoon dankbaar zijn. Want zelf ontken ik niet en geef ik zelfs eerlijk toe dat ik op meer dan een manier in mijn geschriften fouten heb gemaakt. Overigens zijn beide mogelijkheden u toegestaan, beste Pelargus, namelijk om als u denkt dat ik mij ergens heb vergist, mij op dat moment per brief hierop vriendelijk te attenderen, of, als u wilt, mij na het middagmaal (wanneer ik sowieso mijn geest moet ontspannen) te bezoeken. Graag zal ik toestaan dat u een overwinning op mij behaalt, op voorwaarde dat wat voor u een roemvolle overwinning inhoudt, voor mij goed en voordelig is. Het ga u goed.

2171 *Aan Leonhard Rebhan*
Freiburg, 6 juni 1529

Erasmus van Rotterdam groet Leonhard Rebhan

Ludwig Baer, mijn zeer achtenswaardige leermeester en beschermheer, heeft mij veel verteld over uw welgemeende sympathie voor mij. Hij bracht mij de groeten van u over en droeg mij op om op mijn beurt een paar woorden tot u te richten. Ik heb dat met groot genoegen gedaan en niet alleen omdat hij het opdroeg aan wie ik niets kan en mag weigeren. Maar ook uw welwillendheid verdient het dat ik voor u eveneens sympathie koester, omdat u als eerste uitnodigde vriendschap te sluiten. Als u hierheen komt zult u zoveel als u wilt over mij kunnen beschikken. Er is geen sprake van dat ik tegen een ontvangst van u bezwaar zou hebben. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 6 juni 1529

2172 *Aan Hubert van Baerland*
Freiburg, 8 juni 1529

In de brief zijn het begin en het einde opgenomen van een verdedigingsschrift van Erasmus tegen een pamflet van Diego López Zúñiga.[1.] Later is deze brief uitgegeven als *Epistola apologetica adversus Stunicam.*

2. *Adagia* 455; het spreekwoord, ontleend aan een bordspel, betekent van plan veranderen of een vergissing corrigeren.
1. *Assertio ecclesiasticae translationis Novi Testamenti a soloecismis quos illi Erasmus Roterodamus impegerat* (Rome, 1524).

Erasmus van Rotterdam groet de arts Hubert van Baerland

Als u iets mist om over te lachen, dan heb ik hier, beste Hubert, een onderwerp voor u! Zúñiga van wie men zou kunnen zeggen dat hij in Rome volledig de rol van komiek speelt, heeft een poos geleden een pamflet gepubliceerd. Dat trof ik toevallig in Freiburg aan toen ik mijn spullen die door de verhuizing in de war waren geraakt, controleerde. En omdat ik - wat uitzonderlijk is - wat vrije tijd had, ben ik snel door de tekst heengegaan. Daarin verdedigt hij de oude vertaler[2.] zo tegen de beschuldiging van foutief taalgebruik, dat hij beweert dat deze alles correct en fraai in het Latijn heeft vertaald.

U krijgt nu een prachtig terzijde te horen. Hij komt hier met enkele argumenten aanzetten die duidelijk onjuist en enkele die hoogst controversieel zijn. Het getuigt van onmiskenbaar geleuter dat hij in het voorwoord beweert dat ik als de kraai van Aesopus[3.] de commentaren van Lorenzo Valla heb geplunderd en door zijn naam weg te laten andermans werk als eigen werk verkoop, terwijl ik daarentegen het eerst van iedereen de commentaren van Valla met eigen inspanning en op eigen kosten[4.] in Parijs heb laten verschijnen. Daarnaast komen er in mijn werk talloze passages voor die Lorenzo niet heeft behandeld en ten slotte noem ik in dit werk zelf zo vaak de naam Valla. Of dacht hij misschien dat ik Lorenzo Valla bij alle onbeduidende passages moest vermelden, en dat terwijl zijn boek verkrijgbaar was? Daarnaast is de bewering dat het de huidige Vulgaateditie is die de heilige Hieronymus in opdracht van Damasus van fouten heeft ontdaan, zo controversieel dat zij overduidelijk als onjuist kan gelden.

Hier hebt u wat hij in zijn voorwoord belooft. Luister nu naar zijn triomfantelijke conclusie. Met verve beweert hij dat er niets aangenamers is dan voor de hele wereld te bewijzen dat de man van wie velen voordien dachten dat hij iets wist, niet ontwikkeld en ongeletterd is. Herhaaldelijk beroemt hij zich erop dat hij de meerdere van Erasmus is, niet alleen in de gewijde, maar ook in de profane letteren waarin ik volgens hem mij verbeeld uit te munten. Hoe gemakkelijk is het welsprekend te zijn wanneer iemand zich toestaat al wat hem belieft te verzinnen. Want zelf heb ik mij nooit laten

2. De vertaler van de Vulgaat, die Erasmus niet als het werk van Hieronymus beschouwde; zie Erasmus' *Soloecismi*, als een van de voorwoorden opgenomen in de tweede editie van het Nieuwe Testament in 1519 en opnieuw verschenen in de derde en vierde editie (1522 en 1527).
3. *Adagia* 2591.
4. De editie verscheen in 1505 met een financiële garantie van Christopher Fisher; zie brief 182.

voorstaan op een bijzondere deskundigheid in de gewijde en profane letteren. En als Zúñiga naar deze roem op zoek is, mag hij wat mij betreft naar eigen goeddunken ervan genieten. Maar laat hij niet al te veel met deze overwinning zijn ingenomen: deze tijd telt meer dan tienduizend mensen aan wie ik om welke soort studie het ook gaat, graag gras aanbied.[5.]

Ach, bezat Zúñiga maar zoveel geleerdheid als hij zichzelf toekent! Wat is overigens dwazer dan diegene onmiddellijk als geleerder te beschouwen die in het werk van een ander, vooral als dit gevarieerd is, iets aantreft om aan te knabbelen? Ik denk dat ik het niet waard ben Ermolao Barbaro, als hij nog leefde, zijn kamerpot aan te reiken.[6.] Toch komen er in zijn geschriften passages voor waarop ik met recht kritiek zou kunnen leveren. Niccolò Leoniceno leverde kritiek op enkele plaatsen bij Plinius;[7.] is hij soms daarom meteen een grotere geleerde? Zelf plaats ik op heel wat plaatsen kanttekeningen bij de heilige Augustinus, Ambrosius en Thomas en niet ten onrechte. Ben ik soms daarom een grotere geleerde? Aulus Gellius[8.] wees bij Marcus Tullius een vergissing in zijn geheugen aan. Volgens Augustinus[9.] signaleerden schoolmeesters taalfouten in boeken van de meest welsprekende redenaars. Zelf kan ik er heel wat laten zien die ik heb vastgesteld bij Cyprianus, Hilarius, Ambrosius en Hieronymus. Ten slotte keurt de schoenlapper bij een schilderij van Apelles iets af.[10.] Zal hij zich direct erop beroemen dat hij Apelles heeft verslagen? Wie ziet niet dat dit bijzonder dwaas is, zelfs als wat hij heeft opgemerkt een afschuwelijke en smadelijke vergissing is?

Zie nu eens op grond van welke onbenullige kleinigheidjes Zúñiga zijn triomfen viert. Hij maakt ophef over een nummer van een hoofdstuk dat verkeerd is weergegeven, wellicht door onzorgvuldigheid van de zetters;[11.] nergens worden immers vaker fouten gemaakt. Maar vooruit, laat dit een fout van mijn geheugen of van mijn pen zijn: wat is dan de reden dat Zúñiga hier rumoer maakt omdat dit een dienst is die mijn dienaren en secretarissen vaak leveren? Een werk als de *Annotationes* schrijven is moeilijk; maar niets is

5. *Adagia* 878; het gezegde betekent zijn nederlaag erkennen.
6. *Adagia* 494; bedoeld is een slaafse houding aan te nemen.
7. *De Plinii et aliorum erroribus in medicina* (Ferrara, 1492).
8. 15, 28; de passage behandelt een vergissing die Nepos maakte in zijn biografie van Cicero. Van een vergissing van Cicero is hier geen sprake.
9. Augustinus, *De ordine* 2, 17, 15; zie ook *De doctrina christiana* 2, 13, 19.
10. Vgl. Plinius, *Naturalis historia* 35, 85; *Adagia* 516.
11. In zijn *Assertio* (c 4 verso) leverde Zúñiga kritiek op Erasmus, omdat hij in zijn *Soloecismi* Handelingen 8:7 als Handelingen 7:7 citeerde. In de uitgave van 1527 werd de fout verbeterd. Zie ook noot 2.

gemakkelijker dan bij een groot werk de rol van Momus te spelen en op een smet te wijzen die onopgemerkt is gebleven. En als hij erop uit was de vertaler tegen iedere taalfout openlijk te beschermen, waarom laat hij dan ten slotte zoveel passages waarop ik kritiek heb geleverd onvermeld? Wat is trouwens dwazer dan angstvallig datgene uit de heilige Schrift te verwijderen wat door de meest voortreffelijke mensen tot zijn glorie wordt verkondigd, 'niet in meeslepende woorden van menselijke wijsheid'[12.] etc. En degene die dergelijke boeken schrijft, verwijt mij dat ik een afgestompte geest heb! Door deze belediging word ik zelfs niet een beetje geraakt, ik lach er alleen maar om dat zij van Zúñiga komt. Maar om u niet langer op te houden, zal ik de passages een voor een in een paar woorden bespreken.

Wat vindt u, verdedigt Zúñiga niet dapper en met succes de vertaler en de apostelen? Wat blijft er anders over dan dat hij na veel moeite te hebben gedaan zijn triomf bezingt? Hij doet dat serieus en gewoontegetrouw verzint hij dat Erasmus de mysteriën verwaarloost en slechts aandacht heeft voor verzorgd taalgebruik; dat hij zelfs de apostelen niet ontziet door ook hun taal te verbeteren; dat hij bij zijn vertaling van het Nieuwe Testament verleidelijke verfraaiingen heeft aangebracht, op veel plaatsen het Grieks niet heeft gevolgd en het karakteristieke van het Latijn niet in acht heeft genomen. Ook belooft hij verscheidene boeken te schrijven van het kaliber van dergelijke sierlijke aantekeningen; vanzelfsprekend tot nut van geleerden zodat de hele wereld na het lezen van de geschriften van Zúñiga weet dat er een zekere López[13.] heeft bestaan, een goddelijk geïnspireerd iemand die met de meest heldere argumenten heeft bewezen dat Erasmus niets van de letteren wist. En dat met de bedoeling dat iedereen daarna de naam Zúñiga als goddelijk[14.] vereert. Omdat hij zich op het vrije veld van de kwaadsprekerij bevindt is er niets welsprekender dan Zúñiga. Wanneer hij zich naar de overeengekomen plaats heeft begeven en een strijd van man tegen man moet worden geleverd, laat zijn werkje zien wat voor een onbenul hij is. Toch hebben dominicanen dergelijke onzin in Rome laten drukken, en dat in strijd met de verordeningen van de paus en de kardinalen.[15.]

U zult zich afvragen waarom ik u dergelijke leuterpraat toestuur. Alleen maar om u te laten lachen, want ik weet hoeveel u van lachen houdt. Als dat

12. 1 Korintiërs 2:4.
13. Zúñiga heette voluit Diego López Zúñiga.
14. Erasmus maakt hier een woordspeling met *nomen* ('naam') en *numen* ('godheid').
15. *Blasphemiae et impietates Erasmi* (Rome, 1522); zie brieven 1410, 1433 en 1581, p. 116.

is gebeurd heb ik mijn doel bereikt.[16.] Niet anders heeft ook Zúñiga zijn doel bereikt: hij wordt verheerlijkt, het enige waar hij op uit was. Dit is nu de bekende Zúñiga, die door de grote Béda tot een volmaakte theoloog is uitgeroepen, terwijl Zúñiga zichzelf slechts voor een onbetekenende[17.] theoloog uitgeeft.

Het boek *Epistolae medicinales*[18.] dat u in maart, als ik mij niet vergis, ter verzending naar mij in Straatsburg had achtergelaten, werd mij in Freiburg op 13 juni bezorgd. Verbazingwekkend snel! Of u vanuit Frankfurt hebt geschreven weet ik niet; ik heb geen brief ontvangen. Hoe vaak heb ik, beste Hubert, het vijfde element[19.] vervloekt dat mij zo snel van uw zeer aangename gezelschap met u heeft beroofd. Ik zal evenwel het gemis van u gemakkelijker verdragen als het u is gelukt datgene waar u naar verlangde[20.] te krijgen. Dit was het enige dat ontbrak aan uw allesomvattende scholing, die u trouwens in alle opzichten succesvol hebt afgesloten. Tot nog toe hebt u gezaaid, het is nu tijd een rijke oogst binnen te halen. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 8 juni 1529

2173 *Aan Piotr Tomicki*
Freiburg, 8 juni 1529

Hartelijk gegroet. Ik ontving een brief[1.] van uwe excellentie, geschreven op 20 april, waaruit ik afleid dat u mijn laatste brief[2.] en Seneca[3.] niet hebt ontvangen. Toch denk ik dat dit nu is gebeurd, want ik heb ze aan twee personen toevertrouwd, aan iemand op de jaarmarkt van Frankfurt en aan een ander[4.] die via Wenen naar uw woonplaats zou vertrekken. Het valt nauwelijks onder woorden te brengen hoe sterk u zich aan mij heeft verplicht door de buitengewone vriendelijkheid waarmee u onze vriend Antonin in zijn

16. *Adagia* 930.
17. *Adagia* 706.
18. Van Baerland had de *Epistolae medicinales* van Giovanni Manardo in februari 1529 in Straatsburg laten verschijnen.
19. Zie brief 225 en het begin van brief 2081.
20. Van Baerland wilde naar Tübingen reizen; zie brief 2081, p. 338.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Brief 2035.
3. Brief 2091.
4. Mogelijk Felix Rex (Polyphemus), die rond die tijd via Wenen naar Hongarije reisde; zie brief 2130, p. 137.

beklagenswaardige ellende voortdurend terzijde hebt gestaan.[5.] Moge Hij die alle weldaden van alle vrome mensen met veel rente compenseert, u belonen. Des te meer reken ik erop dat uw sympathie voor mij blijvend zal zijn. Ik verlang niet naar de hulde voor mijn dankbaarheid; het is voldoende als ik naar uw mening aan het verwijt van ondankbaarheid ben ontkomen.

Uw familielid[6.] is tegen de afgelopen winter naar Parijs vertrokken zonder dat ik het hem afraadde of aanraadde. Hij had trouwens zijn bagage al met een koetsier verzonden voordat hij mij om advies vroeg. Toch had ik al lang het vermoeden dat hij dit of iets dergelijks van plan was. Dit zal voor zijn goede manieren tamelijk nuttig zijn geweest, want hij maakte zijn opwachting bij de koning[7.] en ontmoette verscheidene geleerden.[8.] Met de zwaluwen vloog hij naar mij terug om weer als vanouds in mijn gezelschap te verkeren. Maar toen hier grote onlusten leken te dreigen en hij toevallig een reisgenoot had getroffen met wie hij bij mij de tafel had gedeeld, wilde hij liever naar Venetië vertrekken.[9.] Ik twijfel er niet aan dat hij er veilig is aangekomen. Ik hoop dat hij met wat zijn voorkeur had, het meest gelukkig is. Wat ik voor hem kon doen zou ik nooit nalaten.

In de maand april ben ik met alles en iedereen naar Freiburg im Breisgau verhuisd, een stad die onder de heerschappij van Ferdinand valt. Niet alleen de huidige toestand heeft mij daarheen gedreven, ook de gunstige gezindheid van de befaamde koning Ferdinand nodigde mij daarheen uit. De verandering van nest is voorspoediger uitgevallen dan ik had verwacht en ik ervaar het klimaat hier als veel vriendelijker voor mijn zwakke lichaam. Ik denk dat ik hier heel wat veiliger leef, tenzij er plotseling een stormachtige oorlog ontstaat en alles overhoop haalt - iets waarvoor ik verschrikkelijk bang ben. Het gerucht doet al de ronde dat de inwoners van Zürich de wapens hebben opgenomen[10.] en naar men zegt heeft het deel van de Zwitsers dat de oude godsdienst niet wil veranderen,[11.] met koning Ferdinand een verdrag gesloten.

Wat zegt u nu, hooggeachte heer? Zou ik in staat zijn mijn gevoelens voor u te veranderen? Dan zou ik iemand zijn die wilder is dan alle wilde dieren.

5. Zie brief 2176.
6. Andrzej Zebrzydowski was na een verblijf van enkele manden bij Erasmus in september 1528 vertrokken; zie brieven 2052 en 2078.
7. Frans I.
8. Vgl. brief 2201, p. 316.
9. Hij vertrok in februari 1529 met Karel Uutenhove naar Italië; zie brieven 216, p. 216, en 2201, p. 316.
10. Op 8 juni haalde Zwingli hen over oorlog te voeren.
11. Vijf katholieke kantons (Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden en Zug) sloten op 22 april 1529 een verdrag met Ferdinand van Oostenrijk.

Ik zal ze veranderen, maar in goede zin als ik kan. Ik wens uwe hoogheid zo lang mogelijk een gezond leven toe, zowel voor uw koninkrijk als voor de kerk van Christus.

Freiburg im Breisgau, 8 juni 1529

Uw Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

Naar ik hoor gaat Georg[12.] die uw brieven hier heeft bezorgd, bij u er prat op dat hij een dienaar van Erasmus is om geld af te troggelen. Na zijn terugkeer hierheen vraagt hij mij er ook om. Hij is zozeer mijn dienaar dat ik, als ik hem toevallig op straat tegen zou komen, hem nauwelijks zou herkennen en hij de moeite niet zou nemen zijn muts af te nemen. Niemand is zo brutaal als hij. Ik misgun hem uw welwillendheid niet. Toch kon ik het niet verdragen dat u nog langer hiervan niet op de hoogte was.

Aan de eerwaarde heer Piotr Tomicki, bisschop van Krakau en vicekanselier van het koninkrijk Polen. Te Krakau

2174 *Aan Andrzej Krzycki*
Freiburg, 8 juni 1529

Erasmus van Rotterdam groet Andrzej Krzycki, bisschop van Płock

Hooggeachte bisschop, de afgelopen herfst heb ik u twee brieven[1.] gestuurd, maar met ongeveer dezelfde inhoud. Tijdens deze lentemarkt heb ik u opnieuw[2.] geschreven en ik neem aan dat deze brief nu is bezorgd. Naar ik hoop verkeert Zebrzydowski in goede omstandigheden; u kunt dit lezen in mijn brief[3.] aan de bisschop van Krakau.

Wat hoor ik nu? Is Erasmus daar bij jullie opnieuw overleden?[4.] Ach, wat een ongehoorde wreedheid van lieden die één arme man zo vaak ombrengen, terwijl de joden Christus slechts eenmaal ter dood hebben gebracht! Nadat ik naar Freiburg was verhuisd begon ik integendeel op een of andere manier weer jong te worden. Zo mild is het klimaat dat ik hier ervaar, en dat tegen de verwachting in.[5.] Dat u die slangen veracht, verbaast mij helemaal

12. Ook genoemd in brieven 1915, p. 360 en 1916, ibidem; impliciet in brieven 1895, p. 297 en 2033, p. 227.
1. Een van de brieven is brief 2030.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Brief 2173.
4. Zie brief 2144, noot 1.
5. Zie brief 2151, noot 1.

niet. Want uw voortreffelijke eigenschappen en uw waardigheid hebben u buiten het bereik van de wapens van hun vijandigheid geplaatst. Aan mij, een arm diertje dat over de grond kruipt, durven vlooien en luizen te knagen.

De illustere koning Sigismund heeft mij vanwege zijn uitmuntende kwaliteiten en zijn overduidelijke vriendelijkheid zo volledig aan zich gebonden, dat voor mij niets aangenamer is dan dat mij de gelegenheid wordt geboden hem met wat dan ook een dienst te bewijzen. De situatie in Hongarije verontrust mij enigszins. Maar het zou mij meer beangstigen als ik een deel van de wereld zag dat niet door rampen was getroffen. Tijdens de rijksdag in Speyer[6.] is een voorstel gedaan geld in te zamelen ter ondersteuning van koning Ferdinand. Het is echter verbazingwekkend hoe doof de oren van Duitsland zijn telkens als er van geven sprake is. Terwijl allen passief en onbezorgd naar andermans rampen kijken verbreidt zich intussen bij iedereen de brand. Maar ik heb goede hoop dat de goedertierenheid van de eeuwige God de vrome koning Ferdinand niet in de steek zal laten.

Ik zou niet willen dat u zich over het geschenk[7.] zorgen maakt. Voor mij is het voldoende te weten hoe de zaak ervoor staat. Uw welwillendheid kan mij verrijken, maar niet maken dat ik u meer toegewijd of meer gesteld op u ben.

U ontvangt een brief die u om twee redenen onwelgevallig moet zijn: hij is namelijk kort en onverzorgd. De reden was dat de koerier[8.] absoluut onbetrouwbaar is. Daarom is er nauwelijks hoop dat deze brief u zal bereiken. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 8 juni 1529

6. Zie brief 2107, noot 1.
7. Zie brieven 2030, p. 222 en 2201, p. 318; uiteindelijk stuurde de bisschop een ring met een robijn (zie brieven 2351 en 2375), die Erasmus in 1534 bezat.
8. In brieven naar Polen is deze bode, wiens naam onbekend is, herhaaldelijk genoemd; zie brieven 2175, 2176, p. 247, 2178 en het begin van 2201.

2175 *Aan Justus Decius*
Freiburg, 8 juni 1529

Erasmus van Rotterdam groet Jodocus Justus, secretaris van koning Sigismund

Deze bode was zo weinig betrouwbaar[1.] dat het raadzamer was helemaal niets via hem te schrijven. Augustinus[2.] is vrij voorspoedig gereedgekomen en zal bij de eerstkomende jaarmarkt verschijnen.

Ik zie dat je vroomheid serieus neemt; hierdoor ben je mij zeer dierbaar en beantwoord je aan je naam.[3.] Datgene waarmee Luther tegen onze mensen tekeergaat, bezit meer waarheid dan ik zou willen. De vrije wil, goede werken en verdiensten en soortgelijke zaken zijn onderwerpen waarover men tot profijt van de godsdienst onder geleerden kan discussiëren, maar dan moeten koppigheid, vijand van de waarheid, en haat, die elk oordeelsvermogen verblindt, wel ontbreken. De zaken waarmee Luther ons bestookt komen, als ze rustig worden behandeld, naar mijn mening tamelijk dicht bij de kracht van het evangelie. Dat men op weerzinwekkende wijze zijn woede op beelden[4.] koelde, droeg weinig bij aan vroomheid en veel aan opstandigheid. Ik zie niet in waarom de mis volledig moest worden afgeschaft, zelfs als wat Oecolampadius verkondigde, waar is. Want noch het lichaam, noch de ziel van Christus worden met wat *latria*[5.] heet aanbeden, maar zijn goddelijkheid die wordt aanbeden, is overal aanwezig.

Hier echter, zegt men, vergist het volk zich. Niets is eenvoudiger dan aan het volk te verkondigen dat niets dat geschapen is, met *latria* mag worden aanbeden. Met uitzondering van een priester is niemand er trouwens zeker van dat de hostie naar behoren is geconsacreerd. Maar een stille en ononderbroken toestand van een aanbidder bevrijdt hem van het gevaar van *idolatria.* Als zo'n grote consensus van de kerk op mij geen indruk zou maken kon ik naar de opvatting van Oecolampadius overlopen.[6.] Nu volhard ik in datgene wat de kerk als uitlegger van de Schrift mij heeft overgeleverd. Ik vind overigens in de Heilige Schrift geen enkele passage waarin onomstotelijk vaststaat dat de apostelen brood en wijn in het vlees en bloed van de Heer hebben geconsacreerd. Dat jij dezelfde opvatting hebt, juich ik ten zeerste toe; jij zorgt ook voor je heil.

Op dit moment kon ik dit alleen maar schrijven. Een andere keer zal ik het uitvoeriger doen. Het ga je goed, mijn allerbeste vriend.

Freiburg im Breisgau, 8 juni 1529

1. Zie brief 2174, noot 8.
2. Zie brief 2157.
3. Justus betekent ‘rechtschapen’.
4. Zie brief 2101, noot 3.
5. Het Griekse leenwoord *latria* betekent ‘aanbidding’ of ‘verering’, *idolatria* betekent ‘afgodenverering’.
6. Vgl. brief 2147, p. 178.

2176 *Aan Jan Antonin*
Freiburg, 9 juni 1529

Erasmus van Rotterdam groet de arts Jan Antonin

Vanwege mijn bijzondere genegenheid voor jou, mijn beste Antonin, heb ik met je ziekte niet alleen treurend, maar ook machteloos meegeleefd. Je vrienden schreven[1] immers dat je ziekte van die aard was, dat de dood de voorkeur verdiende. Hoe minder hoop ik had dat je gezondheid zou terugkeren, des te minder kon ik met mijn verdriet worden getroost. Ik heb - het enige dat ik kon doen - de hoogste geneesheer voor wie het geen moeite kost zelfs mensen uit hun graf weer tot leven te wekken, met vurige gebeden aangeroepen in de hoop dat hij over jou zijn barmhartigheid zou laten schijnen.

Heel wat mensen zijn hier door dezelfde kwaal jammerlijk en lang geteisterd, sommigen zij er ook aan overleden. Bij de familie Froben[2] zijn er enkelen tegen alle verwachting in hersteld, terwijl daarentegen artsen die voortdurend aanwezig waren geen enkele hulp boden. In Italië is Richard Pace[3] door dezelfde ziekte getroffen, iemand die een voortdurend goede gezondheid en zelfs onsterfelijkheid verdient. Toen de artsen wanhoopten is hij naar zijn Engeland teruggekeerd en weliswaar laat, maar volledig hersteld. Des te groter was mijn vreugde omdat ik het niet verwachtte.

Ook zelf ben ik niet geheel vrij gebleven van deze ziekte. Herhaaldelijk voelde ik rond mijn navel geen pijn, maar iets ongemakkelijks. Toch trad verlichting op toen mijn darmen leeg waren. Intussen danste de pest bij mijn huis rond en, zoals Vergilius zegt,[4] stond heel dichtbij Ucalegon in brand; ik verkeerde in een gevaarlijke situatie omdat aan iedere kant de muur van de buren brandde.[5] Toch is dankzij Gods bescherming niemand van mijn mensen besmet geraakt.

Dat de artsen jou na een laatste vaarwel hebben opgegeven is voor jou gunstig uitgevallen. Want dit had tot gevolg dat je, van menselijke hulp verstoken, je volledig tot hem hebt gewend die als enige ziekte toebrengt en

1. Zie brieven 1953, 1958 en 2011, p. 182.
2. Zie brieven 2031 en 2033.
3. Zie vorige noot.
4. *Aeneis* 2, 311-312.
5. Ucalegon woonde in Troje naast Aeneas. ‘De buurman Ucalegon staat in brand’ werd spreekwoordelijk voor dreigend gevaar; zie Horatius, *Epistolae* 1, 18, 84; Juvenalis 3, 198-202.

geneest, laat doodgaan en doet leven. In je vroomheid schrijf jij je onheil aan je zonden toe. Want geen enkele sterveling is vrij van elk vergrijp. Overigens brengt de Heer dergelijke rampspoed niet altijd toe om zonden te bestraffen, maar beproeft hij met dergelijke methoden herhaaldelijk het geloof en de naastenliefde van zijn mensen. Hiermee bezorgt hij hun een mogelijkheid om vroomheid te beoefenen met de bedoeling zijn vrienden glorievoller te kronen of anderen een voorbeeld te geven, waarmee hij laat zien dat iemand die vol vertrouwen de Heer om hulp heeft gevraagd, bij geen enkele ramp hoeft te wanhopen. Jona riep uit de buik van het zeemonster en is aan het daglicht teruggegeven. De redding door God is dan het meest nabij wanneer de hoop op menselijke hulp het kleinst is. Hij werd gered en met een gezang verheerlijkte hij Gods barmhartigheid.[6.] Jij koestert ook vrome gedachten omdat je niet wilt zwijgen over de grote barmhartigheid van je heiland tegenover jou. Hij is gerechtvaardigd in zijn woorden[7.] en heeft gedaan wat hij heeft beloofd. Want zelf zei hij via de profeet Joël: 'Ieder die de naam van de Heer aanroept, zal behouden blijven.'[8.] Door de mond van de psalmist sprak hij: 'Hij zal naar mij roepen en ik zal hem antwoorden; ik ben bij hem in de benauwdheid, ik zal hem redden en roem bezorgen.'[9.]

Daarom vereren wij, mijn beste Antonin, de buitengewone goedertierenheid die de Heer jou heeft betoond. Wij danken hem omdat hij voor ons een vriend die dierbaarder is dan ons leven, heeft genezen, en vooral omdat hij in jou ons heeft gered die in even groot gevaar verkeerden.

De onophoudelijke goedgunstigheid van de eerwaarde bisschop van Krakau[10.] tegenover jou is mij zo dierbaar dat, als hij mij een rijke prebende had geschonken, hij mij minder aan zich had verplicht dan met zijn genegenheid voor jou. Een man die geboren is om in het openbaar en privé iedereen te helpen! Moge de Heer die alle vroomheid beloont, hem beloningen geven die met zijn verdiensten in overeenstemming zijn. En moge hij jouw uitmuntende echtgenote, die zelfs niet door een ziekte die wreder is dan de dood, van haar echtgenoot kon worden losgerukt, als beloning voor haar doorstane ellende een overvloedige blijdschap als rente geven. Wees hierna opgewekt, mijn beste vriend. Door Gods hulp is de storm verdwenen, door zijn goedertierenheid zal er aangename rust op volgen. Houd je slechts verre van al te heftige zorgen of activiteiten die niet gelegen komen of te veel van je vergen, totdat je gezondheid haar oude kracht heeft teruggekregen.

6. Zie Jona 2-3.
7. Vgl. Romeinen 3:4 en Psalm 51:6.
8. Joël 2:32.
9. Psalm 91:15.
10. Piotr Tomicki; zie brief 2173.

Ik heb gelezen dat sommige mensen die door verdriet waren overmand, onmiddellijk hun laatste adem hebben uitgeblazen nadat zich plotseling iets vreugdevols had voorgedaan. Van dit gevaar was ik niet zo ver verwijderd, als Johann Henckel niet een poos geleden met zijn brief[11.] enige hoop op je genezing had laten zien en als kort daarop onze vriend Justus niet had geschreven[12.] dat je geheel en al van de ziekte was bevrijd, maar je krachten nog niet volledig waren hersteld. Moge de Heer die jou aan het leven heeft teruggegeven, met zijn kracht al jouw geestelijke en lichamelijke voorspoed bestendigen. Ik zou willen dat je, mijn beste Antonin, alle bezorgdheid over mij laat varen.

Midden in de winter woedde er in Bazel een enorme brand. Ik zag gewapende groepen door de straten heen en weer rennen. Maar geen sterveling is getroffen en niemands huis is geplunderd. Men is alleen zo hevig tegen beelden en schilderijen van heiligen tekeergegaan dat ze zijn vernietigd.[13.]

De brief van de bisschop van Szerém[14.] zal ik beantwoorden als ik wat vrije tijd heb.[15.] Degene aan wie ik deze brief toevertrouw,[16.] gaat trouwens niet naar Krakau. Moge de Heer Jezus jou, mijn zo dierbare vriend, met je allerliefste echtgenote in goede gezondheid laten leven.

Freiburg, 9 juni 1529

2177 *Aan Krzysztof Szydłowiecki*
Freiburg, 9 juni 1529

Erasmus van Rotterdam groet Krzysztof Szydłowiecki

Hoewel het resultaat niet met uw inspanningen in overeenstemming is, hooggeachte heer, zult u toch uw verdiende beloning voor uw vrome gezindheid bij Christus ontvangen. Ik die al zoveel jaren tegen dovemansoren praat,[1.] zie niet wat ik met mijn geschriften kan bereiken. Het is niet aan mij over de

11. Niet in brief 2011, maar wellicht in een van de brieven die aan het begin van brief 2110 worden vermeld.
12. Justus Decius. Zijn brief is niet bewaard gebleven; misschien was deze het antwoord op brief 2031 en beantwoordde Erasmus hem met brief 2175.
13. De beeldenstorm van 8-9 februari; zie brief 2097, noot 1.
14. István Brodarics; de brief is niet bewaard gebleven.
15. Zie brief 2178.
16. Zie brief 2174, noot 8.
1. *Adagia* 387.

bedoelingen of het recht van vorsten uitspraken te doen; welke christen zou niet treuren over de huidige toestand van de christelijke wereld? Wat een schandelijke manier van doen is het dat de twee machtigste vorsten ter wereld[2.] met zo'n onverzoenlijke haat elkaars vijand zijn - en dat al zoveel jaren - en dat de eensgezindheid van staten, de bezonnenheid van oudere mensen en het gezag van abten, bisschoppen, kardinalen en de paus niets kunnen bereiken. En dat vooral omdat wij Clemens als paus hebben die alleen met zijn naam zijn verlangen naar vrede doet verwachten. Voor slechte pausen is trouwens niets minder voordelig dan dat eendracht onder de machtigste vorsten heerst, want door hun onenigheid zijn zij niet alleen paus, maar ook koning onder de koningen.

Omdat de feiten zelf dit al eeuwenlang hebben geleerd verbaast het mij dat vorsten dit niet hebben begrepen. Als zij het wel hebben begrepen, verbaast het mij dat zij zich er niet bewust van zijn. Maar ik vrees dat het lieden zijn wier blik door eerzucht wordt beperkt, wier vermogen tot oordelen door haat wordt bedorven en wier geest die meer op genoegens dan op staatszaken is gericht, voor filosofie geen plaats inruimt. Als koningen echter verstandig zijn hebben zij geen tijd voor spel; wat bij privépersonen luxe is en verdorvenheid, is bij een vorst plichtsverzaking. Niets zou een vorst meer genoegen moeten bezorgen dan rust in zijn land, onberispelijk gedrag van de burgers en het gezag van goede wetten. Hierover na te denken, hiervoor te zorgen en dit in stand te houden - dat zijn voor vorsten het dobbelspel, het vertier, de jachtpartijen en de vrijages. Als de vorst zich verre hiervan zou houden, verdient hij meer aanzien dan degene die door ordinaire en armzalige geneugten in beslag wordt genomen. Neemt hij op wiens bevel duizenden mensen het zwaard trekken en de dood tegemoet snellen, onder de mensen niet de plaats van een godheid in? Zijn zoveel steden en zoveel koninkrijken niet afhankelijk van zijn vooruitziende blik? Heeft hij tijd om de hele nacht door te dobbelen, te lachen om narren, op te gaan in geheime liefdesavonturen met jonge meisjes en te dansen?

Omdat koning Ferdinand weet dat in een gedeeld koningschap geen enkel vertrouwen bestaat is hij wellicht huiverig voor een verdrag.[3.] Hij zou dat naar ik meen niet weigeren als Johan met de waardigheid die hij al bezat[4.] tevreden was. Bij de rijksdag in Speyer[5.] is over financiële steun gesproken, de zenuw van de oorlogen. Maar het is verbazingwekkend dat dit verzoek

2. Karel V en Frans I; zie ook brief 2090, p. 42.
3. Pas met het verdrag van Várad (1538) erkende Ferdinand Johan Zápolyai als koning van Hongarije.
4. Woiwode (stadhouder) van Transsylvanië.
5. Zie brief 2107, noot 1.

bij de Duitsers geen willig oor heeft gevonden, alsof het ons niet aangaat dat de Turken na de verovering van Hongarije en Polen zich verder waarheen zij maar willen een weg banen. Maar de Duitsers zijn eerder gewend te ontvangen dan te geven en de wereld die zo vaak onder dergelijke voorwendselen is bedrogen, gelooft het zelfs dan niet wanneer dit het meest nodig is. In ieder geval verdient de godsdienstigheid van Ferdinand ieders sympathie. De titel van *imperator*[6.] is bedacht met de bedoeling dat hij met zijn gezag oproer van andere vorsten bedwingt. Nu leidt de omvang van zijn macht er alleen maar toe dat een rampzalige oorlog zich over een groter gebied verspreidt. Als er tussen de hertogen van Lotharingen en Savoye[7.] een slechte verstandhouding heerste zou een ramp tot een klein gebied beperkt blijven. In welk deel van de wereld heerst nu rust, zolang de keizer en de koning van Frankrijk vijandig tegenover elkaar staan?

Vlaanderen met zijn zeer welvarende aangrenzende gebieden was eerst beroofd van zijn vorst die daar is geboren,[8.] en wordt nu al zoveel jaren door Gelderland lastig gevallen.[9.] Noch met Engeland noch met het naburige Frankrijk heeft het veilige handelsrelaties, wat een grote ramp is voor ons en niet minder voor de Fransen en de Engelsen. Belastingen zijn nu uitzonderlijk zwaar en iedereen heeft ermee te maken, maar voor ons zijn ze hoger omdat het geld naar Duitsland en Spanje wordt overgebracht. Wanneer een rund een weide heeft kaalgevreten herstelt het, zoals de boeren zeggen, normaal gesproken de schade die het heeft toegebracht doordat het op zijn beurt een akker bemest. En wat is er meer ontwricht dan Italië, lange tijd het meest welvarende deel van de wereld? Niemand kan er veilig reizen. Wat moet ik over Rome zeggen, de moeder van alle volkeren? De Turken hebben onder andere Rhodos veroverd.[10.] Ze hebben in Hongarije huisgehouden nadat de koning was gesneuveld.[11.] Nu bedreigen ze het opnieuw. En al zoveel jaar wordt er met Frankrijk gevochten. Intussen wordt de wereld gevuld met hordes soldaten die vriend noch vijand sparen. Men zegt dat het grotendeels lutheranen en joden zijn. Ik vind eerder dat zij deze benamingen niet verdienen omdat ze helemaal niets geloven.

Aan dergelijke monsters is de wereld overgeleverd; daarvoor worden bezittingen van burgers afgenomen. Laat ik maar niets zeggen over de teloor-

6. Het woord *imperator* betekent zowel ‘keizer’ als ‘bevelhebber’.
7. Resp. Anton de Goede en Karel III.
8. Karel V, die sinds 1521 in Spanje verbleef.
9. Zie brief 1998, noot 6.
10. Op 28 december 1522.
11. Lodewijk II bij Mohács op 29 augustus 1526.

gang van de wetenschappen en over de ondergang van de godsdienst. Hoe heftig is de woede van de rechtvaardige God op ons! Toch zie ik intussen geen enkele sterveling die over het verbeteren van zijn leven nadenkt. Maar moge de genadige Heer verhoeden wat u met uw wijsheid - ach was het maar niet waar - voorspelt, namelijk dat door de Turken het tumult van de sektes, de tirannie van de monniken en de arrogantie van lieden die in naam van de paus van Rome doen waar ze zin in hebben, in vergetelheid zullen raken. Zo'n meedogenloze arts zou ik niet willen hebben. Het is beter dat we in Gods handen dan in de handen van mensen terechtkomen. Maar wat deze noodlottige storm ook maar teweegbrengt, degene die zijn voet op een stevige rots[12.] heeft gezet kan niet omver worden geworpen. Het is de Heer; moge hij doen wat in zijn ogen goed is,[13.] want wij weten niet wat nuttig voor ons is. Graag herhaal ik uw gebed. Moge de geest van de Heer de wereld weer vullen en de vorsten die de naam van Christus dragen in de eenheid van het geloof samenbrengen.

Wanneer u mij aanspoort u eveneens toegenegen te zijn, zeer illustere heer, zou ik de meest ondankbare sterveling zijn als ik dat niet doe. Integendeel, zelfs als ik het zou wensen, kan ik uw welwillendheid niet vergeten omdat uw zandloper[14.] die de uren van mijn studies afmeet, voor mij altijd zichtbaar is. Dit als antwoord op de brief[15.] die u, excellentie, op 6 februari 1529 vanuit Warschau schreef. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 9 juni 1529

2178 *Aan István Brodarics*
Freiburg, 9 juni 1529

Erasmus van Rotterdam groet István Brodarics, elect-bisschop van Pannonië[1.] *en voormalig kanselier van de koning van Hongarije*

Ik heb geaarzeld of het beter was op zo'n wijze en zo'n vriendelijke brief van een achtenswaardige bisschop helemaal niet te reageren of met een paar woorden terug te schrijven, omdat de koerier onbetrouwbaar[2.] was en ik het

12. Zie brief 2112, noot 20.
13. 1 Samuel 3:18.
14. Zie brief 1752.
15. De brief is niet bewaard gebleven.
1. Erasmus bedoelt waarschijnlijk Pécs.
2. Zie brief 2174, noot 8.

erg druk had. Niettemin leek het mij onbeleefd u niet terug te groeten. Weliswaar herken ik mij niet in de prachtige loftuitingen die u mij verleent, maar ik waardeer uw oprechtheid zeer. Dat u een uitzonderlijke vroom en geleerd iemand bent, leid ik ook af uit het feit dat de eerwaarde bisschop van Krakau[3.] u als een van zijn beste vrienden koestert. Daarom zal ik u niet alleen in mijn lijst van vrienden opnemen, hetgeen naar ik zie voor u, bescheiden als u bent voldoende is, maar ook heel graag uw naam in het register van mijn beschermheren noteren. Met mijn reputatie ben ik al lang ontevreden; laten we aan de goden overlaten hoe het nageslacht over mij zal oordelen.

Het gros van de theologen bestudeert de volledige Schrift aan de hand van enkele scholastieke dogma's die het als richtsnoer hanteert, en kent heel weinig waarde toe aan de oude kerkleraren. Wij leren nu dat Christus bij de taak die hem door zijn vader was opgedragen, aan zijn moeder gehoorzaamheid was verschuldigd en dat zijn moeder in overeenstemming met haar gezag hem die nu met zijn vader in de hemel heerst, kan gebieden volgens het bekende vers 'Laat zien dat u de moeder bent'.[4.] Wij leren dat wij het rijk der hemelen te danken hebben aan onze goede werken, zelfs goede werken *de condigno*.[5.] Wij leren dat zelfbeheersing iets heel eenvoudigs is als de mens het maar wil. Wij leren dat het een enorm gevaar voor de kerk is als bij kerkdiensten in plaats van de maagd Maria Christus of de Heilige Geest wordt aangeroepen. Wij leren dat wij om de dood van Christus moeten treuren zoals wij om de dood van een willekeurig iemand treuren. Moge God ons een tweede Ezra sturen om de tempel en Jeruzalem te herstellen![6.]

Meer kon ik op dit moment niet schrijven. Het ga u goed.

Freiburg, 9 juni 1529

3. Piotr Tomicki.
4. De Latijnse tekst *Monstra te esse matrem* komt uit de anonieme Mariahymne *Ave maris stella* (ca. 8e eeuw).
5. D.w.z. goede werken die volledig een beloning met heil verdienen, in tegenstelling tot goede werken *de congruo* (halve verdiensten, die op zich geen heil verdienen). Erasmus bedoelt de laatste categorie, maar heeft *de congruo* hier met *de condigno* verward.
6. Ezra herstelde de tempel niet, maar voerde weer strikte inachtneming van de joodse wetten in; zie Ezra 7-10 en Nehemia 8-10.

2178a *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 14 juni 1529

Aan de zeer geachte heer Erasmus van Rotterdam, raadsheer

Ik groet je. Een dezer dagen heb ik een brief naar jou en tevens naar doctor Zasius verzonden.[1] Hem stuur ik de boeken van de *Digesta*[2] die hier zijn gedrukt, jij ontvangt een vergulde zilveren schaal.[3] Ik heb dit alles aan een handelaar uit Neurenberg gegeven die naar de jaarmarkt in Straatsburg vertrekt. Zijn naam is Friedrich Hess; hij zal alles bij je afleveren etc.[4]

Bij ons doet het gerucht de ronde dat je weer naar Bazel zult terugkeren. Moge een gunstig lot je dit bezorgen. Een dezer dagen kreeg ik een prachtig Grieks handschrift in handen dat meer dan vijftig werken van Gregorius van Nazianze bevat.[5] En een van onze soldaten bracht het *Lexicon* van Cyrillus mee en diverse andere werken die het niet alleen waard zijn maar ook vereisen dat ze vanwege het algemeen belang worden gepubliceerd. Maar de Kobergers zijn hier te koppig en te zuinig en daarom willen zij niets voor de handschriften betalen. Als jouw mensen in Bazel dat lexicon hadden zouden zij het ongetwijfeld drukken. De bezitter taxeert de waarde op tien goudstukken, hoewel het ook voor dertig geschreven zou kunnen worden. Want het is sierlijk geschreven en op perkament. Meer valt er niet te schrijven. Zorg dat je opgewekt leeft. Omdat ik last heb van aan jicht aan mijn handen, moet ik de hulp van een secretaris gebruiken. Opnieuw wens ik je het beste.

Neurenberg, 14 juni 1529
Willibald Pirckheimer

1. Beide brieven zijn niet bewaard gebleven; een ervan was waarschijnlijk Erasmus' antwoord op brief 2158.
2. De Pandektenuitgave van Holoander, in april 1529 in Neurenberg verschenen; zie ook brief 1991, p. 130.
3. Met het beeld van Terminus daarin gegraveerd, zie brief 2196, p. 303. In brief 2018 licht Erasmus de betekenis van Terminus toe.
4. Zie brief 2196, p. 305.
5. Het handschrift is verloren gegaan.

2179 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 15 juni [1529]

Ik heb deze dwaasheid[1.] altijd voorspeld en het advies van je schoonvader[2.] bevalt me absoluut niet. Ach, ik hoop dat ik het met deze voorspelling die met gruwelijker gebeurtenissen dreigt, mis heb. Graag wil ik van je horen hoe jouw zaken ervoor staan.[3.] Want wat deze man[4.] heeft bericht stemt bepaald niet tot vreugde. Het klimaat hier past heel goed bij mij, maar dit voorspel staat me erg tegen. Moge de Heer onschuldige mensen beschermen. Het ga je goed, mijn beste vriend, en ook je voortreffelijke broer.

Freiburg, 15 juni

Je herkent je vriend

Aan Bonifacius Amerbach, of als hij afwezig is, zijn broer Basilius of de echtgenote van Bonifacius[5.]

2180 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [circa 20 juni 1529]

Op dit ogenblik ontving ik jouw brief waarin je zoals gebruikelijk een heel duidelijk bewijs van je genegenheid voor mij geeft, omdat je vol zorg en vrees bent voor mijn situatie. Ik vraag je, mijn meest dierbare Erasmus, goede moed te houden.

Tot nu toe is alles hier betrekkelijk veilig, als er maar geen rampzaliger gebeurtenis op volgt. We raken verontrust, zeg ik eerlijk, door dit voorspel dat niet veel goeds belooft. Een paar dagen geleden hebben wij na het rekruteren van soldaten hulptroepen naar de inwoners van Zürich gestuurd. Die willen voor een of ander onrecht tegen de Zwitsers wraak nemen en strijden voor het evangelie dat hen tot deze geestdrift aanwakkert.[1.] Dat is nu het evangelie! Wat een plan het evangelie te verdedigen!

Kort daarna[2.] zijn we door een plotselinge overstroming van het riviertje dat men de Birsig noemt, zowel publiekelijk als privé zo ongelukkig overvallen, dat de meeste mensen zeggen dat voor het herstel van de toegebrachte schade honderdduizend goudstukken en meer niet toereikend zijn. Ik dacht

1. Erasmus doelt op het uitbreken van de oorlog tussen katholieke en protestantse kantons in de eerste week van juni.
2. Leonhard Fuchs, burgemeester van Neuenburg.
3. De onderhandelingen met het stadsbestuur van Bazel over een professoraat aan de rechtenfaculteit.
4. Niet bekend wie deze persoon is.
5. Martha Fuchs.
1. Op 12 juni stuurde de stad Bazel een contingent van vijfhonderd man naar Zürich om tegen de katholiek blijvende Zwitsers te strijden.
2. 14 juni.

dan natuurlijk aan Deucalion en zijn tijd toen Proteus, zoals de dichter[3.] zegt, al het vee dwong de hoge bergen op te zoeken. Wat dit alles te betekenen heeft, weet Christus, onze Heiland, aan wie ik alles toevertrouw.

Wat mijn persoonlijke situatie betreft: ik heb het stadsbestuur de belangrijkste voorwaarden laten weten waarop ik mijn leerstoel, namelijk burgerlijk recht, zou kunnen behouden. Zolang zij zich nog steeds hierover beraden blijf ik hier. Hoe deze zaak zal aflopen, krijg je persoonlijk te horen.[4.] Denk intussen aan mij, vraag ik je, iemand die meer dan ieder ander jou van ganser harte is toegenegen. Het ga je goed.

In haast, Bazel

2181 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, juni 1529]

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus van Rotterdam

Omdat volgens Horatius[1.] zelfs Homerus vaak slaapt, heb ik, zeer geleerde Erasmus, geen reden (wat zoveel mensen doen) mij verwonderd af te vragen met welke bedoeling, met welk argument en ten slotte op wiens gezag u Judas Lebbeüs, bijgenaamd Taddeüs, tot zoon van Jacobus hebt gemaakt.[2.] Want het is zonneklaar dat u door een menselijke fout, iets dat alle stervelingen eigen is - namelijk een vergissing en onwetendheid -, het bij het verkeerde eind hebt. Maar dikwijls ben ik geneigd mij erover te verbazen dat u, hoewel theologen van het aanvaarde geloof u er zo vaak op hebben geattendeerd, uw vergissing niet toegeeft. In uw antwoord aan Béda[3.] voert u een schrijffout als excuus aan en u zegt dat u deze in de laatste editie hebt veranderd. U ontkent dat u ooit hebt gedacht dat die Judas de zoon van Jacobus was. ‘Als,’ zegt u, ‘ik had gedacht dat hij de zoon van Jacobus was, zou ik daar-

3. Horatius, *Oden* 1, 2, 7-8.
4. Amerbach bezocht Erasmus in augustus 1529.
1. *Ars poetica* 359.
2. Judas, zoon van Jacobus komt alleen voor bij Lucas 6:16 en Handelingen 1:13. Matteüs (10:2-4) en Marcus (3:16-19) spreken over Judas Iskariot, maar voegen er een ‘Taddeüs’ (of in enkele versies van Matteüs die Erasmus en Pelargus kenden ‘Lebbeüs, genaamd Taddeüs’) aan toe. Commentatoren vereenzelvigden hem met Judas van Jacobus om de lijst van de apostelen te uniformeren.
3. *Responsio ad propositiones a Beda notatas* 31, LB IX, 463 E.

over een opmerking hebben gemaakt; nu zeg ik er geen woord over.' Wie zal u geloven wanneer u zegt dat wat u op meer dan een plaats hebt geschreven, niet uw mening was? Namelijk in uw uitgave van het Nieuwe Testament,[4] in de *Paraphrases* en zelfs in de *Annotationes*, waarvan al een vierde verbeterde en herziene editie is verschenen.[5] Daarom diende u eerder een vergissing dan een schrijffout als verontschuldiging aan te voeren. Maar wanneer u ontkent dat er ergens 'zoon' in de *Annotationes* staat, lijkt het me dat u zich eerder met uw geheugen hebt vergist dan dat u niet oprecht heeft gesproken. Ik smeek u bij onze vriendschap om in deze kwestie eerlijk uw bedoeling kenbaar te maken. Zelf zal ik het op geen enkele manier zover laten komen dat ik accepteer dat die opvatting, hoe onbelangrijk die ten opzichte van de hoofdpunten van het geloof ook moge zijn, zich in uw geest vastzet.

Wanneer u schrijft[6] dat u mij graag gelijk zult geven als ik iets beweer dat beter is, twijfel ik er niet aan dat u dit in al uw eerlijkheid oprecht zegt en het ook zult doen. Want het is beter in wetenschappelijke discussies overwonnen te worden dan te overwinnen. Zelf zal ik ook u graag de overwinning gunnen als u toevallig iets beters hebt aangedragen. Wie anders dan een dwaas en een gezworen vijand van de waarheid zou immers niet voor de waarheid zwichten? Want dit gebeurt zonder dat men zijn reputatie verliest en - wat u zelf elders zegt - niemand ondervindt hiervan nadeel, maar het leidt tot een gemeenschappelijk voordeel voor degene die wint, voor degene die verliest en zelfs voor iedereen.

In het boek Tobit (ik ben begonnen hierover en over een paar andere boeken van het Oude en Nieuwe Testament voor kandidaten in de theologie college te geven) komen veel passages voor die erg droog en vervelend zijn, meer plaatsen die ook enigszins duister zijn, vooral in de uitgave van de Septuagint, zodat ik er bijna spijt heb dat ik aan deze taak ben begonnen. Aan het eind van het boek staat het volgende te lezen:[7] 'Kind, zie eens wat Aman Achiacharus die hem heeft grootgebracht, heeft aangedaan, hoe hij

4. Bij zijn vertaling van Handelingen 1:13 in de uitgaven van 1516 en 1519 van het Nieuwe Testament vertaalde Erasmus *Iakôbou* als 'zoon van Jacobus', vanaf 1522 als 'broer van'. Bij Lucas 6:16 hield hij steeds vast aan 'Judas van Jacobus'.
5. In de editie van 1527, over Matteüs 10:3, p. 44. Tot en met de vierde editie verwijst de annotatie naar Judas als de 'zoon van Jacobus'; in de vijfde editie (1535) is sprake van 'broer'. Tot aan de editie van 1534 was ook in alle *Paraphrases in Matthaeum* sprake van Judas als 'zoon van Jacobus'.
6. Zie het einde van brief 2170.
7. Tobit 14:10.

hem uit het licht naar de *kopsos*[8] heeft gevoerd.' Ik weet niet zeker hoe ik deze passage moet uiteggen omdat ik de betekenis van het woordje *kopsos* niet ken. Een of andere vertaler heeft de passage zo vertaald alsof Aman zich tegenover zijn opvoeder Achiacharus heel ondankbaar heeft getoond, omdat hij hem namelijk van het licht naar de duisternis bracht. Maar hierdoor is het niet duidelijk of de vertaler bedoeld heeft dat hij (namelijk Achiacharus) in een donkere kerker is geworpen of van het licht van zijn ogen is beroofd. Ik verzoek u de passage nauwkeurig te bekijken en mij via een dienaar te laten weten welke betekenis voor u het meest aannemelijk is. Het ga u goed.

2182 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, juni 1529]

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Ambrosius Pelargus

U zult verbaasd staan dat ik over Judas, de zoon van Jacobus, niet van mening ben veranderd. Ik huldig een andere opvatting. Want in het zesde hoofdstuk van Lucas luidt de tekst 'Judas van Jacobus.'[1] De *Annotationes* behandelen deze kwestie niet. Ik zou graag willen weten op grond van welke argumenten vaststaat dat deze Judas de broer was van de apostel Jacobus, die een broer van Johannes was. Ten eerste zult u noch bij de Joden, noch bij de Grieken, noch bij enig ander volk iemand vinden die de bijnaam van een persoon heeft gekregen, tenzij hij onder diens gezag valt, zoals de zoon onder het gezag van de vader en de echtgenote onder het gezag van haar man.

Vervolgens lees ik in de lijst van de apostelen bij Matteüs 10[2] 'Jacobus van Zebedeüs' en 'Jacobus van Alfeüs'. Op dezelfde manier lees ik bij Marcus 3[3] en Lucas 6[4] 'Jacobus van Alfeüs' en daarna 'Judas van Jacobus'. Omdat dit taalgebruik ongewoon is en omdat er juist in deze opsomming altijd een zoon onder wordt verstaan - hoe komt het dan dat er in één geval de broer onder wordt verstaan, vooral omdat daar de zonen van Zebedeüs met name worden genoemd? Als Judas de zoon van Zebedeüs was geweest, hoe komt

8. Moderne uitgaven van de Septuagint lezen *to skotos* ("de duisternis") in plaats van het onbegrijpelijke *kopsos.*
1. Lucas 6:16.
2. Matteüs 10:2-4.
3. Marcus 3:14-19.
4. Lucas 6:13-16.

het dan dat de evangelist hem liever met de naam van zijn broer dan die van zijn vader wilde onderscheiden? Hoe valt het bovendien te rijmen met het feit dat hun moeder toen zij voor twee zonen naar een ereplaats bij de Heer dong, met de derde geen rekening hield?[5.]

Bovendien vertelt noch de *Historia ecclesiastica* noch een auteur uit de Oudheid dat Judas Taddeüs de broer was van Jacobus de Meerdere of de Mindere.[6.] De *Historia*[7.] geeft alleen aan dat Judas een verwant van de Heer naar het vlees was. Zelfs Hieronymus[8.] wijst erop dat deze van de verrader wordt onderscheiden met de bijnaam Lebbeüs of Taddeüs, niet met de naam van zijn broer. 'Maar,' zult u zeggen, 'in de aanhef van de brief noemt hij zich de broer van Jacobus.'[9.] Hier kan ik om te beginnen zeggen dat Eusebius[10.] deze brief tot de brieven rekent waarover twijfel bestaat, want het is niet helemaal zeker of de schrijver hiervan de apostel was. Op dezelfde manier meent Hieronymus[11.] dat de brief van Jacobus, de laatste twee van Johannes en de tweede van Petrus niet door de apostelen zijn geschreven of hij twijfelt er althans aan. Want ik denk dat men aan de titels die kopiisten naar eigen goeddunken toevoegen, niet zoveel waarde moet toekennen.[12.] Maar ook al was hij een apostel, dan is het niet aannemelijk dat hij de zoon van Zebedeüs was zoals ik heb aangetoond. Ik weet niet of hij, als hij Jacobus de zoon van Alfeüs als broer had, een familielid van de Heer was. Maar van Judas zegt men (op gezag van Eusebius)[13.] dat hij een familielid van de Heer was. Bovendien heb ik nog een derde gevonden, een bisschop van Jeruzalem, die niet tot het getal van de twaalf behoorde en die om het leven kwam toen hij door

5. Matteüs 20:20-22.
6. Jacobus de Mindere, zo alleen in Marcus 15:40 genoemd, was de zoon van Maria, zuster van Jezus' moeder. Marcus onderscheidde hem daarmee van Jacobus de Meerdere, zoon van Zebedeüs en oudere broer van Johannes. Doorgaans werd hij, maar onjuist, gelijkgesteld aan de apostel Jacobus, zoon van Alfeüs (Marcus 3:18). Vgl. brief 2184, noot 4.
7. *Historia ecclesiastica* 3, 20.
8. *Commentariorum in evangelium Matthaei libri quattuor* 1 (over 10:4).
9. Judas 1.
10. *Historia ecclesiastica* 3, 25 en 6, 14.
11. *De viris illustribus* 1, 2 (Jacobus), 1, 9 (Johannes) en 1, 1 (Petrus).
12. Het woord *titulus* in de tekst kan de aanhef van een brief betekenen of de titel van een werk. Erasmus spreekt over de tweede betekenis, maar Pelargus zal het als een verwijzing naar de eerste zien, zoals blijkt uit de brieven 2184-2186.
13. Zie noot 7.

de knuppel van een wolkammer werd getroffen.[14] Daarnaast weet u dat bij de Joden iemand die op wat voor manier ook maar verwant is of tot de familie behoort, vaak broer wordt genoemd. Op grond van een dergelijke verwantschap krijgt hij geen bijnaam toegevoegd. Daar komt ook nog bij dat de brief van Judas op de laatste plaats[15] staat. Zelf citeert hij de apostelen wanneer hij zegt:[16] 'Weest u zich bewust van de woorden die door de apostelen van onze Heer Jezus Christus zijn uitgesproken.' Hij noemt zich geen apostel, maar een dienaar van Jezus Christus,[17] terwijl Petrus en Paulus daarentegen deze gezaghebbende titel gebruiken. Johannes kent geen titel, maar maakt voldoende duidelijk dat hij een apostel was.

Ik heb veel materiaal voor u bijeengebracht in de hoop dat u het probleem voor me oplost als u dat kunt. Omdat het mij dwaas leek dat een broer de bijnaam van zijn broer kreeg en ik bij iemand van de oude schrijvers niets had gevonden dat zekerheid bood, heb ik de tekst gelaten zoals hij was, 'Judas van Jacobus'. De aantekening heb ik in de vierde editie verwijderd, want andere heb ik niet.[18] Laat me alstublieft weten als u over iets meer zekerheid hebt. Zodra u de kwestie grondig hebt onderzocht, zullen wij er samen over spreken wanneer u dat wilt.

Bij Tobit twijfel ik er niet aan dat het een fout van de kopiist is. Want Gianfrancesco Torresani schreef[19] dat hij over een heel slechte tekst beschikte toen hij die boeken drukte. U moet zich niet van de wijs laten brengen door overeenstemming van de teksten omdat de Straatburgse editie[20] die van Aldus[21] heeft nagevolgd. Het ga u goed.

14. Eusebius, *Historia ecclesiastica* 2, 23 citeert Hegesippus en Josephus, die beide deze Jacobus als broer van Jezus identificeren.
15. Bedoeld is de laatste plaats van de brieven van het Nieuwe Testament.
16. Judas 17.
17. Judas 1.
18. De aantekening bij Matteüs 10:3; in de vierde editie van de *Annotationes* was de zin 'zoon van Jacobus' nog aanwezig; deze werd pas in de editie van 1535 verwijderd. Zie ook brief 2181, noot 7.
19. Zie brief 1349; het is niet bekend wanneer Torresani dit schreef.
20. *Divinae Scripturae veteris novaeque omnia* (Straatsburg, 1526).
21. *Sacrae Scripturae veteris novaeque omnia* (Venetië, 1518); zie brief 770.

2183 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, ca. 25 juni 1529]

Wat je zeg je me nu, mijn beste Bonifacius? Dat het beste deel van mijn ziel mij onberoerd laat? Wat een onvergelijkelijke schat zou ik verliezen, als er iets verkeerds zou gebeuren!

Hier zie ik dat de mensen zich heel weinig zorgen maken, maar ik kan niet iedere zorg van mij afzetten als ik weer aan de voorboden van deze gebeurtenissen denk. Jouw Pallas[1.] zal je geest wat het meest in jouw belang is, ingeven.

Hieronymus Froben bewaart van mijn geld, 198 gouden zonnekronen, elf kronen in testons[2.] en veertig kreuzers. Ik neem aan dat je per schip tot aan Neuenburg zult reizen. De rest van de tocht is veilig. Ik zou het op prijs stellen als je dat geld[3.] meeneemt. De onstuimige strijder Hieronymus[4.] kan van alles overkomen. Als er iets is waardoor je voor die taak terugdeinst, zou ik liever willen dat het geld bij jou of je schoonvader[5.] blijft. Ik wens jou, je broer Basilius en je echtgenote[6.] het beste toe. Weet dat ik graag bereid ben al wat ik kan voor je te doen.

Het verheugt mij dat je nog niet bent weggegaan.[7.] Want iemand had mij bericht dat je dit van plan was. Hieronymus heb ik over het geld geschreven. Als je hem erop aanspreekt, zal hij het je geven.

Je oprechte vriend Erasmus

Aan de hooggeachte doctor in de rechten Bonifacius Amerbach.

Te Bazel

2184 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, juni 1529]

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus van Rotterdam

Juist nu blijkt, zeer geleerde Erasmus, dat u zonder uw echte mening te geven op een oneigenlijke manier een schrijffout als excuus hebt aangevoerd. Want

1. Pallas (Minerva) is hier de godin van de wijsheid.
2. Franse zilveren munt.
3. Door vertraging zou Amerbach het geld aan Hieronymus Froben geven; zie brief 2194.
4. Hieronymus Froben blijkt niet in actieve dienst te zijn geweest.
5. Leonhard Fuchs.
6. Martha Fuchs.
7. Vertrokken naar Freiburg zoals zijn schoonvader wenste; zie brief 2179.

u blijft nog steeds bij uw mening en beweert dat deze Judas niet de broer van Jacobus is geweest, allereerst met het argument dat ‘noch bij de Joden, noch bij de Grieken, noch bij enig ander volk’ etcetera.[1] Ik vertrouw er werkelijk op dat het mij geen moeite zal kosten deze verkeerde overtuiging waardoor u van alle kanten bent betoverd, uit uw geest te verdrijven en van haar betovering te ontdoen, niet meer met toverspreuken, maar met de meest onwankelbare Heilige Schrift. Zeg me, beste man, of een moeder onder het gezag van haar zoon valt. Toch vind ik in de Heilige Schrift dat een moeder de bijnaam van haar zoon heeft gekregen, en dat op meer dan een plaats. In Marcus 16 en ook in Lucas 24 lees ik ‘Maria van Jacobus’. Als iemand beweert dat zij de echtgenote van Jacobus was en niet de moeder, zou ik willen dat hij bij zichzelf nagaat of één iemand het tegen twee Herculessen[2] zou kunnen opnemen, namelijk Matteüs en Marcus die er nadrukkelijk het woord moeder aan toevoegen.[3]

Omdat we in de lijst van de apostelen bij Matteüs 10 ‘Jacobus van Zebedeüs’ en ‘Jacobus van Alfeüs’ lezen en evenzo bij Lucas 6 ‘Jacobus van Alfeüs’ en daarna ‘Judas van Jacobus’, vraagt u vervolgens hoe het komt dat juist bij deze opsomming altijd de zoon eronder wordt verstaan en in één geval de broer. Dat we er op die plaats het woord broer onder verstaan komt doordat in Matteüs 13 en Marcus 6 Jacobus, Judas, Simon en Jozef broers van Christus worden genoemd. Maar de Schrift heeft niet de gewoonte dat iemand broer wordt genoemd van degene van wie hij de zoon is. ‘Maar hierdoor,’ zult u zeggen ‘wordt niet overtuigend aangetoond dat het broers waren die van dezelfde moeder afstamden, maar bewijzen juist de woorden dat er tussen hen een zekere verwantschap heeft bestaan.’ Dat is waar. En ik denk dat de Nazareners niet in de mening hebben verkeerd dat ze geloofden dat zij dezelfde ouders hadden als Christus. Ze worden veeleer broers van Christus genoemd, omdat zij zonen van de zus van de moeder van de Heer zijn, uiteraard degenen die naar verluidt Alfeüs[4] bij Maria, de zus van de moeder van de Heer, heeft verwekt. Juist de beste auteurs beweren dit voortdurend en het is heel waarschijnlijk. In ieder geval zal ik zonder enige moeite laten zien

1. Zie het begin van brief 2182.
2. Een variant op *Adagia* 439 (‘Zelfs Hercules niet tegen twee’).
3. Matteüs 27:56; Marcus 15:40.
4. Pelargus identificeert op juiste wijze Maria, zuster van Jezus' moeder, die in Johannes 19:25 als getuige bij de kruisiging wordt genoemd, met Maria, moeder van Jacobus de Mindere in andere verhalen van de kruisiging (Matteüs 27:56, Marcus 15:40) en bij Lucas 24:10. Terwijl Johannes Maria's echtgenoot Klopas noemt, noemt Pelargus hem Alfeüs en stelt daarmee Jacobus de Mindere gelijk aan de apostel Jacobus, zoon van Alfeüs.

dat zij broers van dezelfde moeder zijn geweest, maar pas als ik eerst heb vastgesteld dat het dezelfde Jacobus is die in de lijst van leerlingen[5] de zoon van Alfeüs wordt genoemd en in Marcus 15[6] de zoon van Maria. Omdat op die plaats ook Jozef de zoon van Maria wordt genoemd en het met Marcus en Matteüs als getuigen vaststaat dat Judas en Simon broers van hen waren en omdat de Schrift hun geen andere ouders toekent, zou het dan niet logisch zijn (voor zover het mogelijk is een negatieve conclusie uit een gezaghebbende bron te trekken) dat zij broers van dezelfde moeder waren? Daar komt nog bij dat zoals Chrysostomus[7] Jacobus, de broer van de Heer 'Jacobus van Klopas' noemt, op dezelfde manier Eusebius[8] Simon die in de evangeliën ter sprake komt, als 'Simon van Klopas' aanduidt.

Wat het derde en vierde punt betreft weet ik niet wat u wilt. Want u discussieert met mij zo alsof Judas door mij of iemand anders tot broer is gemaakt van Jacobus, de zoon van Zebedeüs. Ik weet niet of een of andere theoloog zelfs in een droom dit ooit heeft gezegd. U zegt dat er geen enkele oude auteur is die heeft geschreven dat deze Judas de broer van Jacobus de Mindere was. Bij Hegesippus,[9] Hilarius, Theophylactus en andere toonaangevende oude schrijvers zult u tot andere bevindingen komen, behalve dat zij in de naam van de vader verschillen. U vraagt hoe het is gekomen dat, als hij de zoon van Alfeüs is, de evangelist hem liever met de naam van zijn broer dan die van zijn vader van de verrader Judas wilde onderscheiden. Mijn antwoord hierop is dat het, als het om deze kwestie gaat, niet van belang is of de evangelist hem met de naam van zijn broer of van zijn vader van de verrader Judas onderscheidt. Daarom jaagt u niet op een heel intelligente manier een verdediging van uw opvatting na, zoals ook blijkt uit uw bewering dat Hieronymus deze Judas met de bijnaam van Lebbeüs, niet met de naam van zijn broer, van de verrader heeft onderscheiden. Want degene die hem met de bijnaam Lebbeüs van de verrader onderscheidt, ontkent niet onmiddellijk dat hij met de naam van zijn broer van de verrader kan worden onderscheiden. De Heilige Schrift onderscheidt hem immers op drie manieren van de verrader, ten eerste met de bijnaam Lebbeüs of ook Taddeüs (Matteüs 10), vervolgens door toevoeging van de naam Jacobus (Lucas 6) en ten slotte

5. Matteüs 10:3, Marcus 3:18 en Lucas 6:15.
6. Marcus 15:40.
7. *In epistolam ad Galatas commentarius* 1, 19.
8. *Historia ecclesiastica* 3, 11.
9. Erasmus en Pelargus lijken Hegesippus slechts te kennen uit passages van hem die Eusebius citeert. Maar nergens zegt Hegesippus dat Judas de broer was van Jacobus de Mindere. De verwijzingen naar Hilarius en Theophylactus zijn niet te identificeren.

door een eenvoudige ontkenning (Johannes 14:[10.] ‘Judas, niet Iskariot, sprak tot hem.’).

‘Als Judas,’ zegt u, ‘Jacobus van Alfeüs als broer had, weet ik niet of hij een familielid was van de Heer. Maar van Judas zegt men (op gezag van Eusebius) dat hij een familielid van de Heer was.’ Verbaasd vraag ik mij af hoe het gekomen is dat u twijfelt aan iets waaraan niemand ooit heeft getwijfeld. Jacobus van Alfeüs is juist degene die (als men Chrysostomus[11.] mag geloven) Paulus in Galaten 1:19 broer van de Heer noemt. Of is hij dezelfde die in Jeruzalem tot bisschop is gewijd - om te voorkomen dat u ons wellicht een ander opdringt die niet een van de twaalf was? En in de hoop u een keer van de verwarring te bevrijden: u zult niet ontkennen wat Hegesippus en in navolging van hem Eusebius[12.] beweren, namelijk dat Jacobus, de broer van de Heer, degene is geweest die als eerste door de apostelen tot bisschop van Jeruzalem is gewijd. En volgens Hieronymus[13.] in zijn *Catalogus* was dezelfde persoon een zoon van Maria, de zus van de moeder van de Heer die met Alfeüs was gehuwd. Daarom is Jacobus die de broer van de Heer werd genoemd dezelfde als die naar men zegt door de apostelen tot bisschop van Jeruzalem is gewijd, namelijk de zoon van Alfeüs. Het is geen probleem dat de zus van de moeder van de Heer door de evangelisten de echtgenote van Klopas wordt genoemd,[14.] want volgens Lefèvre[15.] heette dezelfde Alfeüs ook Klopas. Ook Chryostomus[16.] is deze mening toegedaan wanneer hij zegt dat Jacobus, de broer van Heer, door de evangelist Jacobus van Klopas is genoemd. Daarbij geeft hij aan dat door de verwarring van de namen Alfeüs twee namen voerde. Men leest trouwens nergens in de evangeliën Jacobus van Klopas.

U verwerpt de getuigenis van Judas die onmiddellijk aan het begin van zijn brief zich de broer van Jacobus noemt. ‘Eusebius,’ zegt u, ‘rekent deze brief tot de brieven waarover bij sommigen twijfel bestaat.’[17.] Voeg daaraan toe, als u wilt, wat dezelfde auteur in hoofdstuk 23 van het tweede boek van de *Historia ecclesiastica* zegt, namelijk dat niemand van de ouden zich die brief zonder meer herinnert en evenmin de brief die aan Jacobus wordt toe-

10. Johannes 14:22.
11. *In Iohannem homiliae* 48, 2.
12. Eusebius citeert Hegesippus in *Historia ecclesiastica* 2, 23.
13. *De viris illustribus* 2.
14. Johannes 19:25.
15. Lefèvre d'Étaples, *Commentarii initiatorii in quattuor evangelia* (Meaux, 1522), fol. 39 verso.
16. Zie noot 7.
17. Eusebius, *Historia ecclesiastica* 3, 25 en 6, 14.

geschreven. Maar ondertussen verzwijgt u wat hij eraan toevoegt: ‘Toch weten wij dat die brieven net als de andere[18.] door bijna alle kerken worden aanvaard.’ Tot zover de woorden van Eusebius. Zelfs Tertullianus verklaart dat ook in zijn tijd de brief van Judas werd erkend en gebruikt omdat hij in zijn boek *De habitu mulierum* (als ik mij in de titel niet vergis) ongeveer het volgende zegt:[19.] ‘Het boek Henoch moeten we niet afwijzen, omdat het voor de geestelijke verheffing geschikt en zo goddelijk geïnspireerd is. Daarom wordt het ook gesteund door de getuigenis van de apostel Judas.’[20.]

Het leek me allesbehalve zinvol wat uitvoeriger te reageren op hetgeen u nodeloos over de brief van Jacobus, de twee laatste van Johannes en ook de tweede van Petrus te berde brengt omdat het niets te maken heeft met de onderhavige kwestie; maar ik zal mijn mening met een paar woorden weergeven. Noem mij, vraag ik u, ook maar één passage waarin Hieronymus ontkent of betwijfelt dat die brieven zijn geschreven door de auteurs aan wie ze worden toegeschreven. In uw *Annotationes in epistolam Iacobi*[21.] zegt u dat de twee laatste brieven die aan Johannes worden toegeschreven, van een ander zijn. En u maakt Hieronymus tot bron van deze uitspraak hoewel hij in deze kwestie niet beweert en evenmin ontkent dat ze van een ander zijn. Want in zijn *Catalogus virorum illustrium* staat het volgende:[22.] ‘Maar hij schreef ook één brief die begint met: “Hetgeen was” etc., die de goedkeuring krijgt van alle geestelijken en geleerden. De andere twee die beginnen met “De oudste aan de uitverkoren vrouw” en “De oudste aan de geliefde Gaius” worden aan de priester Johannes toegeschreven.’ Maar terwijl u - mijn hemel! - op het gezag van Hieronymus steunt, beweert u boud het volgende:[23.] ‘De laatste twee brieven schreef de priester Johannes, niet de apostel Johannes.’ Hieronymus pretendeert dit niet, maar Erasmus verkondigt dit als het ware vanaf zijn drievoet.[24.] Met hetzelfde gezag, namelijk dat van uzelf, zegt u dat Hieronymus ontkent dat de brief die met grote eenstemmigheid aan Jacobus wordt toegeschreven, afkomstig is van hem die een van de twaalf is, maar stelt dat de brief van iemand anders is etc. Hieronymus zegt echter niet dat de apostel Jacobus een ander was dan degene die naar zijn zeggen deze

18. Bedoeld zijn de andere zogenaamde katholieke brieven.
19. *De cultu feminarum* 1, 3.
20. Judas 14.
21. *Annotationes* 1, 1, ASD VI, 10, p. 388-389.
22. *De viris illustribus* 9, 4-5.
23. *Annotationes in Iohannem* 12, ASD VI, 10, p. 564.
24. *Adagia* 690, gezegd van iets waarvan men vurig verlangt dat het absoluut waar is.

brief heeft geschreven. Maar in zijn *Catalogus* twijfelt hij er evenmin aan dat Petrus de schrijver was van de tweede brief; hij geeft alleen maar aan dat enkele mensen vanwege het verschil in stijl ontkenden dat de brief van Petrus was.[25] Degene die zegt dat de meeste mensen ontkennen dat die brief van de apostel is, onderschrijft niet direct hun mening, maar geeft daarentegen te kennen dat hij het tegengestelde aannemelijk acht. Dit bevestigt hij resoluut als hij aan de priester Paulus[26] het volgende schrijft: 'Jacobus, Petrus, Johannes en Judas hebben zeven even mystieke als beknopte brieven gepubliceerd die tegelijk kort en lang zijn.' Dus Hieronymus spreekt zichzelf tegen of (als ik dat zo mag zeggen) wat aan Hieronymus wordt toegeschreven is onjuist.

Maar laten we naar de brief van Judas terugkeren. Om de mening te verdedigen waaraan u uit alle macht vasthoudt, begint u over de titel van de brief twijfel te zaaien alsof deze naar goeddunken van de kopiist is toegevoegd. 'Ik denk,' zegt u 'dat men aan de titels die kopiisten naar eigen goeddunken toevoegen, niet zoveel waarde moet toekennen.'[27] Wat hoor ik nu? Als titels die als sleutels van het geloof fungeren, verdacht worden, zal werkelijk niets uit de Heilige Schrift vrij van verdenking zijn. Komt op deze manier soms niet het hele gezag van de Schrift op de helling te staan? Zie dus hoe onnadenkend en meer willekeurig dan beredeneerd u dit tegen mij hebt gezegd.

Het argument dat u daarnaast aanvoert, namelijk dat Judas apostelen citeert, zodat u daaruit afleidt dat hij geen apostel is geweest, maakt op mij evenveel indruk als wanneer iemand als volgt zou redeneren: 'Paulus heeft toen hij door Syrië en Cilicië reisde, verkondigd dat men wat de apostelen hebben geleerd, in acht moest nemen. Dus was hij zelf geen apostel.' Waarom ontkennen we niet met evenveel moeite dat Petrus een apostel was, wanneer hij in zijn tweede brief[28] de apostel Paulus citeert? Of het moet zijn dat ik in dit geval uit andere bijbelplaatsen weet dat Petrus en Paulus apostelen zijn geweest, hetgeen bij deze Judas niet duidelijk is. Maar juist de titel is voor mij meer dan voldoende bewijs dat hij een apostel was, een van degenen die de lijst van het evangelie[29] opnoemt.

'Maar hij noemt zich nergens apostel,' zegt u, 'maar een dienaar van Jezus Christus terwijl Petrus en Paulus daarentegen deze gezaghebbende titel gebruiken.' Met deze redenering zullen we in ieder geval geen van beide

25. *De viris illustribus* 1.
26. De naam van de priester was Paulinus, niet Paulus; zie Hieronymus, *Epistolae* 53, 8.
27. Zie brief 2182, noot 12.
28. In 2 Petrus 3:15 is alleen sprake van 'broeder Paulus'.
29. Zie noot 5.

brieven aan de Tessalonicenzen aan de apostel Paulus toekennen, maar aan een ander met die naam. Met deze wijze van argumenteren ontkennen we zelfs dat de apostel Johannes zijn evangelie en ook zijn eerste brief heeft geschreven omdat hij zich nergens apostel noemt. Ten slotte weet iedereen dat in de Schrift iemand die op enige manier familielid is, broer wordt genoemd. Maar u bereikt hier niets mee. Als u denkt dat u hiermee iets bent opgeschoten, vraag ik u om mij ook maar één plaats uit de Heilige Schrift aan te wijzen waarin iemand een broer wordt genoemd van degene van wie hij een natuurlijke zoon is. Als ik om te eindigen hieraan uw woorden uit de *Adagia* (die zelfs vruchtbaarder en lieflijker zijn dan het paradijs) toevoeg, is er geen reden dat het dwaas op u moet overkomen als een broer zijn naam aan een broer geeft: 'Als (wat u elders zegt) *to pithanon*, dat wil zeggen de geloofwaardigheid, juist de belangrijkste rol vervult bij het overtuigen en niets geloofwaardiger is dan wat iedereen zegt, wat is er dan waarschijnlijker dan wat de eensgezindheid en als het ware dezelfde instemming van zoveel eeuwen en zoveel volkeren hebben goedgekeurd?'[30.] Maar niemand (met uitzondering van alleen Erasmus) ontkent dat Judas de broer van Jacobus was, niemand heeft dat ooit anders begrepen of het woord van de evangelist anders uitgelegd etc.

U zegt dat u de opmerking over Judas, de zoon van Jacobus, in de vierde editie van de *Annotationes* hebt geschrapt. Maar als u kijkt wat uw aantekeningen zijn bij Matteüs 10, zult u ontdekken dat ik de waarheid heb gesproken.[31.] Het ga u goed.

Als u na vergelijking van mijn argumenten en de passages uit de Schrift erkent dat u door de waarheid bent overwonnen, vraag ik u uit naam van onze wederzijdse genegenheid om uit liefde voor de waarheid de ongerustheid weg te nemen bij degenen voor wie door uw *Parafrases* of *Annotationes* de waarheid onduidelijk is geworden. Wanneer ik niet heb bereikt wat ik bij uitstek beoogde, dat wil zeggen als ik niet aan uw wens tegemoet ben gekomen, vraag ik u mijn inspanningen welwillend te bezien. Opnieuw wens ik u het beste toe.

30. Geciteerd met enkele wijzigingen uit het begin van de *Adagia*; zie ASD II, 1, p. 63-64.
31. In de eerste vier edities van de *Annotationes* schreef Erasmus naar aanleiding van Matteüs 10:3 'Judas, zoon van Jacobus. In de editie van 1535 werd 'zoon' veranderd in 'broer.' Zie ook brief 2181, noot 7.

2185 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, juni 1529]

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Ambrosius Pelargus

Bij alles wat heilig is zou ik zweren, mijn beste Pelargus, dat het woord ‘zoon’ in de aantekeningen op Matteüs[1] niet voorkomt. Want ik had de passage herhaaldelijk gecontroleerd. Toen ik verder was gegaan vond ik ten slotte ‘de zoon’ die zich schuilhield en heb ik hem terstond de hals doorgesneden.[2] Degene die betreurt wat hij heeft geschreven, voert geen gevecht. U overtuigt mij ervan dat het niet vreemd is als een broer met de naam van zijn broer wordt onderscheiden, omdat dit bij de moeder via haar zoon gebeurt. Hegesippus heb ik niet gelezen. In ieder geval wordt, voor zover ik mij althans herinner, deze Judas door Eusebius en Hieronymus, als zij de lijst van de apostelen nauwkeurig toelichten, en door Augustinus in zijn *Quaestiones* en *De concordia evangeliarum* niet een broer van Jacobus genoemd.

Bij de opmerking die u over de titel maakt, moet u nagaan of u wellicht wat ik heb geschreven niet zorgvuldig genoeg hebt gelezen. Want ik spreek niet over de titel die een deel van de brief is, maar die aan de brief voorafgaat, zoals ‘brief van de apostel Judas’. Ik creëer geen derde Jacobus, maar het is duidelijk de mening van Eusebius in zijn *Historia ecclesiastica*, boek I, hoofdstuk 14,[3] kort voor het einde, nog duidelijker in boek II, hoofdstuk 1. Hieronymus beweert gewoonweg hetzelfde, wanneer hij Jesaja, hoofdstuk 17 uitlegt.[4] En in de *Catalogus*[5] verklaart hij dat de brief die wij onder de naam van Jacobus lezen, van de hand van de bisschop Jacobus is, in elk geval niet van een van de twaalf apostelen. Ook Hegesippus zegt niet dat hij een van de twaalf was. Bij hoofdstuk 1, 19 van de brief aan de Galaten zegt Hieronymus, in navolging van Eusebius, dat het een ernstige vergissing is als mensen denken dat de Jacobus die daar door Paulus werd gezien, de Jacobus uit het evangelie, de broer van Johannes, was.[6] Elders las ik dat hij, bijgenaamd de recht-

1. In de *Annotationes* bij Matteüs 10:3; zie brief 2184, noot 31.
2. De verbetering werd direct opgenomen in *Loca quaedam in aliquot Erasmi lucubrationes per ipsum emendata* (Bazel, 1529), p. 240, en later in de editie van de *Annotationes* van 1535.
3. In moderne uitgaven 1, 12.
4. *Commentariorum in Isaiam prophetam libri duodeviginti* 5 (over Jesaja 17:5-6).
5. *De viris illustribus* 2.
6. *Commentarii in epistulam Pauli ad Galatas* (over 1:19).

vaardige, een broer van de Heer is genoemd, niet vanwege verwantschap maar om zijn buitengewoon heilige levenswandel. Nergens beweert hij dat het een brief is geweest van Jacobus, een van de twaalf apostelen, maar hij zegt dat sommigen van mening waren dat die brief niet door een derde Jacobus is geschreven, maar door iemand onder diens naam uitgebracht,[7] hoewel hij toch na verloop van tijd onder de canonieke brieven is opgenomen. Lees uw passages opnieuw door en u zult vaststellen dat het zo is.

U verlangt dat ik ook maar één plaats uit de Schrift aanwijs waar iemand een broer wordt genoemd van degene van wie hij een zoon is. Ik begrijp niet goed waarom u dat verlangt. Judas zegt dat hij een broer van Jacobus is; daaruit leidt u af dat hij een zoon van Alfeüs was. Ik heb ontkend dat daar noodgedwongen uit voortvloeit dat al wie een broer werd genoemd, dezelfde ouders zou hebben. U redeneert zo alsof het al vaststaat dat Jacobus een broer van Judas was met dezelfde ouder. Hier gaat het meningsverschil over. Mijn conclusie was dat er geen bijnaam wordt gegeven van welke broer ook.

Wat de twee brieven van Paulus betreft[8] verklaren de commentatoren zelf[9] waarom hij de naam apostel heeft verzwegen. Hierover heeft nooit twijfel bestaan; het taalgebruik en de inhoud zelf van de brieven bewijzen dat ze van Paulus zijn. U vecht mijn argumenten een voor een aan. Aannemelijke beweringen zijn afzonderlijk niet doorslaggevend, maar maken bijeengenomen een vermoeden geloofwaardig. Daarom zal ik niet al uw redeneringen nauwkeurig onderzoeken, vooral omdat u voor mij wat de hoofdzaak in deze kwestie is, heel aannemelijk hebt gemaakt. Toch noemt u nog geen auteur die heeft meegedeeld dat Judas Lebbeüs de broer was van Jacobus, de zoon van Alfeüs.

Ik heb u op het bovenstaande gewezen om te voorkomen dat u uw zienswijzen die nog onvoldoende zijn onderzocht, naar buiten brengt. Toch denk ik niet dat dit in uw bedoeling ligt. Veel sluipt er bij mensen binnen omdat ze niet nadenken, en niet zelden worden we door de hartstocht en het verlangen naar een overwinning bedrogen. Maar weet dat uw dienstvaardigheid mij bijzonder aangenaam is. Graag had ik u een geschenk op het gebied van de letteren gestuurd, maar ik ben in afwachting van nieuwe boeken van de drukkerij. Nu stuur ik u Seneca,[10] een schrijver die heel geschikt is voor de-

7. *De viris illustribus* 2.
8. Tessalonicenzen 1 en 2, die in brieven 2184, p. 261, en 2186, p. 271, ter sprake komen.
9. Chrysostomus (*In epistulam I ad Thessalonicenses homiliae* 1:1-3) en Theophylactus (*Verhandeling over Paulus' eerste brief aan de Tessalonicenzen* bij 1:1) verklaren dat Paulus zich geen ‘apostel’ of ‘dienaar’ noemde, omdat de Tessalonicenzen hem nog niet goed kenden.
10. Zie brief 2091.

genen die preken. Wellicht hebt u hem al,[11.] maar dit is een andere die met ongelooflijke inspanning is verbeterd. Stuur Seneca terug als u liever Irenaeus[12.] hebt, en ik zal hem u toezenden. Ik verwacht geen nieuwe uitgaven, maar ik verbeter nu een voor een bepaalde passages bij Hieronymus, in de *Annotationes* en in de *Paraphrases*, vooral wat ik met een paar woorden kan weergeven. Dit werkje wordt over enkele dagen gedrukt.[13.] Als er nog iets anders is kan het in een gesprek worden afgehandeld. Want sinds ik uw papier heb ontvangen, had ik nauwelijks tijd het opnieuw te lezen omdat zich bepaalde zaken hebben aangediend die mijn voortdurende aandacht vragen. Het ga u goed, beste vriend.

2186 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg] 29 juni 1529]

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus van Rotterdam

U giet werkelijk, zoals het spreekwoord luidt,[1.] water over de kikkers uit wanneer u uw vriend Pelargus een Lucius[2.] schenkt. Want ik weet niet of iets anders meer welkom en aangenamer kan zijn dan dit letterkundig geschenk, dat niet gering is en goed van pas komt. En dit niet alleen omdat Seneca voor mij nuttig zal zijn, want met zijn eerbiedwaardige voorschriften en bijzondere stimulansen spoort hij mensen aan naar deugdzaamheid te streven en houdt hij hen van laag bij de grondse genoegens af (om deze reden hebben ook de ouden die zich bij Christus hadden aangesloten, hem in hun armen gesloten), maar vooral omdat hij door u, mijn bijzondere vriend, als geschenk wordt gestuurd; hij is niet degene die wemelt van de fouten, maar wat u zelf terecht zegt, een andere, dat wil zeggen (als het nodig is dat ik het uitleg) die met recht als die van u kan worden beschouwd.[3.] Waarom zou u immers geen

11. Waarschijnlijk de editie van 1515; zie brief 325.
12. Zie brief 1738.
13. De *Loca quaedam* [...] *emendata* werd toegevoegd aan de tweede editie van de *Apologia ad monachos Hispanos* (Bazel, 1529); zie voor de volledige titel noot 2.
1. *Adagia* 2516; bedoeld is een geschenk dat voor de ontvanger zeer aangenaam is.
2. Lucius Annaeus Seneca; zie brieven 2091 en 2185.
3. Erasmus laakte de tekortkomingen van zijn eerste Seneca-uitgave; zie brief 2091, p. 44-45.

aanspraak op hem maken die door uw toedoen en bijna onschatbare inspanningen met minder smetten, beter gecorrigeerd, beter afgewerkt en ten slotte met zeer gerieflijke aantekeningen verrijkt is gepubliceerd?

In mijn jonge jaren heb ik de brieven van Seneca gelezen en kreeg daarbij in de gaten dat die befaamde auteur voor mij nuttig zou zijn. Maar toen ik daar nauwelijks doorheen kon komen ben ik uit afkeer van het duistere taalgebruik met het lezen opgehouden. Irenaeus die u ook met uw hoogst eerbiedwaardige nachtelijke arbeid weer tot leven hebt gewekt,[4] heb ik gelezen toen ik in Bazel verbleef. Ik zou niet willen dat ik hem niet had gelezen, maar ik ben niet van plan hem opnieuw te lezen. Maar wat u opdraagt zal ik opnieuw lezen en ik zal nog nauwkeuriger bepaalde passages onderzoeken die naar uw mening eerder uw dan mijn zienswijze ondersteunen.[5]

Ik verbaas mij over wat er is gebeurd. Want terwijl ik de passages weer opsla en lees, terwijl ik overal speur en alles onderzoek, vind ik alleen maar wat u beweert met uitzondering van wellicht één plaats. Want wat Eusebius betreft, hebt u óf een andere Eusebius óf u verzint iets dat nergens bij Eusebius voorkomt. Want in boek II, hoofdstuk 1, vertelt hij dat er twee Jacobussen zijn geweest: de bisschop van Jeruzalem, bijgenaamd de Rechtvaardige, die overleed toe hij door de knuppel van een wolkammer werd getroffen en degene die door het zwaard van Herodes is gedood. Een derde vermeldt hij niet. In boek I, hoofdstuk 14,[6] staan de volgende woorden: 'Na zijn verrijzenis verscheen de Heer eerst aan Kefas, daarna aan die twee, daarna aan meer dan vijfhonderd broeders, ten slotte aan Jacobus, een van hen die broeders van de Heer worden genoemd.' In boek II[7] verkondigt hij duidelijk dat Jacobus de Rechtvaardige door bloedverwantschap met Christus was verbonden, hetzelfde namelijk wat ook Theophylactus[8] leert, of het moet zijn dat beiden zich met de naam van de vader volledig vergissen. Als Eusebius uit de woorden van de apostel wilde afleiden dat Jacobus, de broer van de Heer, niet tot een van de twaalf heeft behoord, omdat Paulus[9] zegt dat hij aan elf personen is verschenen of zoals we in het Grieks lezen aan twaalf, en daarna aan Jacobus, kunnen we met evenveel moeite Petrus uit de lijst van apostelen verwijderen. Want in dezelfde tekst zegt de apostel dat hij eerst aan Kefas is verschenen en daarna aan de twaalf. Hieronymus is de enige die u steunt, maar slechts op één plaats wanneer hij bij Jesaja, hoofdstuk 17 tot de

4. Zie brief 1738.
5. In het debat over de identiteit van de apostel Judas.
6. In moderne uitgaven *Historia ecclesiastica* 1, 12.
7. *Historia ecclesiastica* 2, 1.
8. *Enarratio in evangelium Marci* 14, 50.
9. 1 Korintiërs 15:5-7.

volgende opvatting komt: ‘Onder veertien olijven verstaan zij veertien apostelen, namelijk twaalf uitverkorenen, als dertiende Jacobus, de broer van de Heer, en Paulus, het uitverkoren werktuig.’[10] Maar in zijn *Catalogus* vermeldt hij geen derde en, voor zover ik weet, doet ook niemand anders het op een andere plaats.

U zegt dat Hieronymus kritiek levert op degenen die denken dat de Jacobus van wie Paulus zegt dat hij hem in Jeruzalem heeft gezien, een broer is van Johannes, maar het heeft helemaal niets met de onderhavige kwestie te maken. Ik geef eerlijk toe dat ik niet weet wat ik op de passage van Hieronymus over Jesaja moet antwoorden, behalve dat wij niet zoveel gezag aan Hieronymus moeten toekennen dat we nergens met hem van mening mogen verschillen. U citeert Hegesippus van wie u kort tevoren zegt dat u hem niet hebt gelezen; als ik mij niet vergis is u dat ontschoten.[11]

Wat de titel betreft geef ik toe (waarom zou ik dat verborgen houden?) dat ik niet erg helder ben geweest. U spreekt (zoals het spreekwoord luidt[12]) over knoflook, ik antwoord over uien. Ik dacht dat u uw mening gaf over de titel die deel uitmaakt van de tekst.[13] Als gesproken wordt over wat aan de tekst voorafgaat, is trouwens het gevaar waarvoor ik heb gewaarschuwd, bijna hetzelfde.

U vraagt me waarom ik een passage uit de Schrift genoemd wil hebben waarin iemand een broer wordt genoemd van wie hij zelf een zoon is. Ik beschouw het als een erkend feit dat van de brief die aan Judas wordt toegeschreven, geen andere auteur bestaat dan Judas Lebbeus, en hij verklaart zelf duidelijk dat hij een broer van Jacobus is. Om hem voor ons tot een zoon van Jacobus te maken brengt u daarentegen naar voren dat in het taalgebruik van de Schrift iemand die op wat voor manier ook maar een familielid is, soms een broer wordt genoemd. Natuurlijk om de snavel van Pelargus die al te scherp is gemaakt, van zijn scherpte te ontdoen en stomper te maken door iets toe te geven dat verzonnen is. Wat op zoiets bent u namelijk uit, tenzij ik geen slimme voorspeller ben. Ook al nemen we aan dat de apostel Judas de auteur van deze brief is en ook al noemt hij zich naar waarheid tevens een broer van Jacobus, heeft dit dan direct tot gevolg dat hij een echte broer van Jacobus is, omdat degene die op enigerlei wijze een familielid is, vaak een

10. Jesaja 17:5-6; het citaat is niet letterlijk; zie ook brief 2185, noot 4.
11. Het is niet in strijd met wat Erasmus zegt. Aan het begin van brief 2185 geeft hij toe dat hij Hegesippus niet heeft gelezen, maar verderop verwijst hij naar een passage van Hegesippus die hij in brief 2182 al uit Eusebius had geciteerd. Zie brief 2182, noot 14.
12. *Adagia* 2335.
13. Zie brief 2182, noot 12.

broer wordt genoemd? Hier zal ik u werkelijk met een verzonnen toegeving, dat wil zeggen juist met de waarheid, in het nauw brengen. Als u immers toegeeft dat de apostel Judas degene is die zich een broer van Jacobus noemt, en als u wilt dat hij een broer van Jacobus wordt genoemd omdat hij op wat voor manier ook familielid was, hoe kan het dan dat hij een natuurlijke zoon van Jacobus is? Ik voeg daaraan nog toe dat het in de Schrift niet gebruikelijk is dat iemand zich een broer noemt van degene van wie hij in werkelijkheid een zoon is, ongeacht de betekenis waarin wij het woord broer gebruiken.

U ziet nu dat ik niet zonder reden om een plaats uit de Schrift vraag. U antwoordt dat daar niet noodzakelijk uit voortvloeit dat wie de broer van een ander wordt genoemd, dezelfde ouders heeft. Dat is waar. Maar ik heb laten zien dat het op deze plaats een onvermijdelijke conclusie is. Ik ontken niet dat de twee brieven aan de Tessalonicenzen van Paulus zijn, maar ik laat zien wat u met uw argumentatie bereikt: namelijk dat degene die of ontkent of niet gelooft dat die brieven van de apostel Paulus zijn, geen ketter is.

In stilte ergert u zich aan het feit dat ik niemand noem die mijn opvatting verdedigt. Maar zie hier Rabanus, bepaald geen slechte commentator van de Heilige Schrift, die over Jacobus de zoon van Alfeüs het volgende zegt:[14.] 'Dat is Jacobus die in de evangeliën en ook in de brief aan de Galaten (1:19) de broer van de Heer wordt genoemd.' Op gezag van Rabanus weet u dat hij dezelfde is die bij Matteüs 10 in de lijst wordt opgenoemd en van wie bij Marcus, Lucas en ten slotte bij de apostel Paulus melding wordt gemaakt. Ik denk dat dezelfde man als bijnaam de Rechtvaardige had, zowel vanwege zijn vader, zoals Remigius[15.] schrijft, als om zijn onberispelijke levenswandel, zoals ook Eusebius[16.] zegt. Voor mij is het geen bezwaar de woorden van Remigius te citeren: 'Terecht,' zegt hij, 'wordt hij de zoon van Alfeüs genoemd, dat wil zeggen van de Rechtvaardige. Want hoe verdienstelijk hij was, bewijzen de apostelen omdat zij hem tot bisschop van de kerk van Jeruzalem hebben benoemd.' Vandaar dat ook in de *Historia ecclesiastica*[17.] onder meer wordt gezegd 'dat hij nooit vlees at en nooit wijn of sterke drank nuttigde', etc.

Morgen na het middagmaal zal ik u ontmoeten voor zover dat mogelijk is, want vandaag kwam het door mijn bezigheden mij niet goed uit u te tref-

14. Rabanus Maurus, *De universo* 4, 1; de betreffende passages zijn Matteüs 13:55 en Marcus 6:3.
15. De tekst is niet afkomstig van Remigius, maar komt voor bij Rabanus Maurus, *Expositio in Matthaeum* (bij 10:3) en tweemaal bij Béda, *In Marci evangelium expositio* (bij 3:18) en *In Lucae evangelium expositio* (bij 6:14-15).
16. *Historia ecclesiastica* 2, 1.
17. *Ibidem* 2, 23.

fen. Ik ontdek inderdaad dat wat Salomo in zijn *Spreuken*[18.] zegt, waar is, namelijk dat ijzer door ijzer scherper wordt gemaakt en een man door een ontmoeting met een vriend. Want als brieven die heen en weer gaan zoveel nut hebben en hun angels achterwege laten, hoeveel effect zou een levende stem dan wel niet hebben? Het ga u goed.

29 juni 1529

2187 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, juni-juli 1529]

Het laatste deel van een brief, waarschijnlijk het antwoord op brief 2183.

Juli in het jaar 1[529]

Je toegenegen vriend Bonifacius Amerbach

Wat moet ik over de nieuwe ontwikkelingen schrijven? Om kort te zijn: je zult gemakkelijk concluderen welke hoop er over is wanneer de broeders[1.] wat ze willen ook mogen, wat ze mogen ook kunnen en wat ze kunnen ook durven.

[Aan de heer Erasmus van Rotterdam] te Freiburg

2188 *Aan Karel Uutenhove*
Freiburg, 1 juli 1529

Erasmus van Rotterdam groet Karel Uutenhove

Degene die berichtte dat je ongedeerd in Padua bent gekomen,[1.] beste Karel, heeft heel wat ongerustheid van mij weggenomen. Want sinds je ons hebt verlaten, heeft niemand ook maar een letter van jou ontvangen en evenmin van Zebrzydowski. Ik verwacht dat je van nu af aan helemaal een Ciceroniaan en volop een Griek bent.

18. Spreuken 27:17, geen letterlijk citaat.
1. Bedoeld zijn Oecolampadius en zijn volgelingen.
1. Uutenhove was met Zebrzydowski omstreeks 22 februari uit Bazel vertrokken; zie brief 2105.

Om te voorkomen dat je spijt hebt van je vertrek, vertel ik je dat ik al rond 13 april met alles en iedereen naar Freiburg ben verhuisd. Dit verliep voorspoediger dan ik had gedacht. Toen ik naging waarop die voorboden, namelijk de dagelijkse onlusten, zouden uitlopen had ik geen goed voorgevoel. Hier trof ik een klimaat dat voor mijn gezondheid buitengewoon vriendelijk is.[2.] Ten slotte ben ik tenminste ontkomen aan mensen zoals de Krab en Planodorpius.[3.]

In zijn laatste brief aan mij[4.] had Louis Berquin beloofd dat hij jou een andere keer zou schrijven. Wacht niet tevergeefs op die brief, want op 16 april[5.] heeft hij zijn leven met de dood geruild; in Parijs op de Place de Grève[6.] is hij verbrand. Over de reden hiervan kon ik tot nu toe geen zekerheid krijgen. Ik heb alleen maar gehoord dat aan twaalf rechters de bevoegdheid is overgelaten om een vonnis uit te spreken en dat de man, toen de dag dichterbij kwam, naar de gevangenis is overgebracht.[7.] Dit was bepaald geen gunstig voorteken. Het vonnis luidde dat hij na de verbranding van zijn boeken zijn artikelen moest afzweren, dat zijn tong met ijzer zou worden doorboord en hij daarna voor altijd gevangen zou worden gezet. Toen hij de onverwacht gruwelijke uitspraak had gehoord deed hij een beroep op de koning en de paus. Omdat de rechters het woord 'beroep' onaangenaam vonden zeiden ze: 'Als u deze uitspraak niet aanvaardt, zullen wij ervoor zorgen dat u hierna bij niemand in beroep gaat.' Daags daarna spraken zij als vonnis uit dat hij aan de vlammen moest worden overgeleverd. Men zegt dat het belangrijkste punt het volgende was: hij had geschreven dat het in het belang van de godsdienst was dat het volk de heilige boeken in een vertaling in de volkstaal zou lezen - iets waartegen het parlement een verbod had uitgevaardigd.[8.] Zeshonderd gewapende lijfwachten werden ingezet om te verhinderen dat er enige onrust zou ontstaan. Degene die dit berichtte, kon verder niets met zekerheid melden, behalve dat hij zei dat Guillaume Budé, naar ik meen een van de rechters, drie dagen voordat Berquin werd veroordeeld, persoonlijk met hem had gesproken om hem van zijn, zoals hij zei, dwaze vergissingen af te brengen. Maar ik heb dit alleen gehoord en wel van iemand die veel vertelde wat hij van horen zeggen wist.

2. Zie brief 2151, noot 1.
3. Ludovicus Carinus en Heinrich Eppendorf; zie brief 2111, noten 2 en 3.
4. Brief 2066; de belofte moet in het verloren gegane deel hebben gestaan. Uit brief 2077 blijkt dat Berquin Uutenhove had genoemd.
5. In brief 2158 noemt Erasmus de juiste datum (17 april).
6. Tegenwoordig Place de l'Hôtel de Ville.
7. Omstreeks 7 maart.
8. Op 5 februari 1526.

Onze vriend Montanus wiens nauwgezette betrouwbaarheid je kent, durfde niets anders te schrijven dat wat hij met eigen ogen van nabij had gezien. Want hij was heel dicht in de buurt toen Berquin met een wagen naar de plaats van de terechtstelling werd vervoerd. Noch met zijn gezicht, noch met een enkel lichaamsgebaar liet hij blijken dat hij van zijn stuk was gebracht. Je zou kunnen zeggen dat hij in zijn bibliotheek over zijn studies of in een kerk over hemelse zaken nadacht. Zelfs toen de beul met barse stem de beschuldiging en de straf uitsprak leek hij niet ook maar iets aan zijn vastberaden gelaatsuitdrukking te veranderen. Toen hij het bevel kreeg uit de wagen te stappen deed hij dat zonder te aarzelen en opgewekt. Bij hem was niet zoiets van onverschrokkenheid of onstuimigheid, zoals dit bij soms bij misdadigers door hun wreedheid ontstaat. Hij straalde de rust uit van een zelfbewuste geest. Vóór zijn dood sprak hij tot het volk, maar niemand kon iets daarvan opvangen. Zo groot was het lawaai van de lijfwachten dat zij naar men meent met opzet veroorzaakten. Toen hij aan de paal werd gewurgd riep niemand uit de menigte de naam van Jezus die zelfs moordenaars en heiligschenners doorgaans krijgen toegeroepen. Zo hadden zij die overal aanwezig zijn en bij eenvoudige en onkundige lieden alles kunnen bereiken,[9.] iedereen tegen hem opgehitst. Laat degene die wil, nu gaan en die Phormio's[10.] uitdagen.

Een of andere franciscaan stond hem bij; Montanus ging op hem af om uit te vissen of Berquin in elk geval bij zijn sterven zijn dwaling had erkend. De franciscaan zei dat hij dat had gedaan en beweerde er absoluut niet aan te twijfelen dat diens ziel rust had gevonden. Maar ik hecht geen enkel geloof aan de woorden van de franciscaan, vooral omdat het bij die lieden gebruikelijk is nadat iemand is omgebracht, het gerucht te verspreiden dat hij op de brandstapel een palinodie had gezongen.[11.] Zij doen dat om tegelijk lof te verkrijgen voor het verdedigen van de godsdienstigheid en aan de haat van de massa en de verdenking van een valse aanklacht te ontkomen. Want zij hadden in Brussel[12.] zogezegd een eerste offer gebracht door twee augustijner monniken te verbranden, waarbij een derde naar de gevangenis werd teruggebracht en in het geheim gedood. En hoewel deze monniken met een buitengewone kalmte de dood tegemoet waren gegaan (deze gebeurtenis maakte dat men de rechters hartgrondig haatte) verspreidden zij het belachelijke verhaal dat een van hen aan een augustijn was verschenen, die moest berichten dat hun zielen ongedeerd waren gebleven, omdat zij op het laatste mo-

9. Erasmus bedoelt de monniken.
10. Phormio is een parasiet die bij Terentius voorkomt en bij Cicero (*De oratore* 2, 75 en 77) een onbekwame filosoof is.
11. Dat wil zeggen: zijn mening had herroepen; vgl. *Adagia* 859.
12. In 1523; zie brieven 1382, p. 71 en 1384, p. 74.

ment, namelijk in het vuur, hun verstand hadden teruggekregen, en dat dit was gebeurd op voorspraak van de Moeder Maagd. Want daags voor het feest van Maria Visitatie[13.] zijn ze verbrand en de karmeliet Nicolaas[14.] had met grote toewijding dit offer voorbereid. Toen men de beul vroeg of zij wel een woord van spijt op de brandstapel hadden laten horen, zei hij dat dit niet het geval was. Maar toen ze naar de paal werden gebracht verklaarden ze met luide stem dat ze als christenen zouden sterven. Nadat ze aan de paal waren vastgebonden en het vuur op hen af kwam begonnen zij het Credo te zingen en daarna de lofprijzing 'Te Deum laudamus' totdat het vuur hun stem smoorde.

Je kent nu het lot van je landgenoot Berquin.[15.] Hij leek me daarvoor geboren. Over het proces kan ik geen uitspraak doen omdat het mij volledig onbekend is. Als hij de terechtstelling niet heeft verdiend ben ik bedroefd; als het wel het geval is, treur ik tweemaal. Want het is beter als onschuldige dan als schuldige te sterven. Voor mij lijdt het geen twijfel dat hij ervan overtuigd was dat hetgeen hij verdedigde, heilig was. Vandaar zijn rustige gelaatsuitdrukking. Maar zoals je weet heb ik de man nooit persoonlijk gezien. Bij degenen die van nabij met hem omgingen, heb ik geprobeerd details te weten te komen. Ze waren trouwens wat de rechtszaak betreft Berquin bepaald niet welgezind. Ze zeiden dat hij ongeveer veertig jaar oud was. Hij was heer van het gebied van Berquin, met een bescheiden inkomen van ongeveer zeshonderd kronen per jaar, leek en vrijgezel die zo onberispelijk leefde dat zelfs niet het minste gerucht over een onkuis leven van hem ooit de ronde heeft gedaan. Buitengewoon welwillend was hij tegenover vrienden en armen; verordeningen en riten van de kerk nam hij heel zorgvuldig in acht, zoals voorgeschreven vastendagen, feestdagen, spijzen, missen, preken en alle andere zaken die voor vroomheid bevorderlijk zijn. Van alle uiterlijk vertoon had hij een sterke afkeer, hij bezat een vrije en rechtschapen geest die niemand onrecht wilde doen, en dit van niemand kon verdragen als het althans ernstig was. Van de leer van Luther moest hij helemaal niets hebben. Wat valt er nog meer te vertellen? Men vertelde dat er niets in zijn leven was dat niet bij een christelijke vroomheid paste. Naar men zei luidde de zwaarste beschuldiging tegen hem dat hij zich openlijk tegenover enkele vervelende theologen en even eigenzinnige als dwaze monniken vijandig opstelde. Hij ging in het openbaar tegen hen tekeer en kon zijn verontwaardiging niet verbergen.

In het verleden had hij een klein meningsverschil gehad met de theoloog Guillaume Duchesne. Dat was het begin van de oorlog. Daarna zijn er uit een

13. 1 juli 1523.
14. Nicolaas Baechem (Egmondanus).
15. Beide waren Vlamingen.

boekje[16.] dat hij, geloof ik, had gepubliceerd, enkele uitspraken geplukt die op de zaak van het geloof en zodoende op het kennisgebied van theologen betrekking schenen te hebben. Voor zover ik mij herinner waren zij ongeveer van de volgende soort: ‘In preken is het ongepast de Maagd in plaats van de Heilige Geest aan te roepen en is het niet juist dat zij de bron van alle genade wordt genoemd.’[17.] En: ‘In de avondzang wordt zij tegen de gewoonte van de Schrift in onze hoop en ons leven genoemd, terwijl deze woorden beter bij de Zoon passen.’[18.] Vanwege dergelijke onbenulligheden werd hij gevangen gezet en liep hij gevaar omdat hij van ketterij werd beschuldigd. Toen de rechters zagen dat de zaak niet van enig belang was spraken ze de man vrij. Degenen die hem hadden aangebracht verkondigden dat hij door de gunst van de koning aan vervolging was ontkomen. Zelf beweerde hij dat hij terecht de winnaar was en begon hij een werkje over zijn triomf te schrijven.[19.]

Op dat moment maakte ik voor het eerst kennis met hem. Hij schreef mij over zijn rechtszaak[20.] en het weinig gunstige oordeel dat Duchesne en Béda[21.] over enkele werken van mij hadden geveld. Op grond van de brief leek hij me een goed iemand. Toch heb ik hem vriendelijk en openhartig geadviseerd[22.] om als hij verstandig was, zijn eigen lofzang achterwege te laten, de horzels[23.] hun gang te laten gaan en genoegen aan zijn studies te beleven. Daarna verzocht ik hem mij niet in zijn zaak te betrekken omdat dit voor ons beiden nadelig zou uitvallen. Maar hij had dezelfde eigenschappen als een palm[24.] en verzette zich tegen degene die hem ergens van af wilde houden. Dat liedje heb ik herhaaldelijk gezongen, maar het was aan dovemansoren gericht, en ik voorspelde hem wat er daarna is gebeurd. Hoewel ik zo'n gruwelijke afloop niet voorzag verwachtte ik toch zeker een heleboel ellende. Intussen kwamen zijn boeken tevoorschijn die in het geheim waren gedrukt en waarin hij aan vertalingen van mijn werken eigen teksten had toegevoegd. Toen ik dat merkte heb ik nogal driftig mijn beklag bij de man

16. Het werk is niet bewaard gebleven.
17. Vgl. brief 1581, p. 125-126 en 2082, p. 22.
18. Bedoeld is het gezang *Salve regina*, met de zin ‘vita, dulcedo et spes nostra, salve.’
19. Vgl. brief 2158, p. 211.
20. De brief waarnaar wordt verwezen in brief 1599, is niet bewaard gebleven.
21. Béda's onderzoek begon in januari 1524.
22. De brief is niet bewaard gebleven.
23. Vgl. het begin van brief 1692.
24. *Adagia* 204.

gedaan[25.] en gezegd dat hij niet verstandig handelde, omdat hij met dergelijke vertalinkjes[26.] zowel zich zelf als mij ernstig in opspraak bracht en de godsdienst er niet mee gebaat was. Dat hij bepaald niet als een vriend handelde wanneer hij mij die al meer dan genoeg lasten droeg, nog meer hinder zou bezorgen. En dat er, als hij er zelf genoegen aan beleefde zich met dergelijke ruzietjes bezig te houden, niets was waar ik minder om gaf. Daarom moest hij zijn eigen zaak zo behandelen dat hij mij er niet in betrok.

Op zijn kenmerkende wijze antwoordde hij mij[27.] dat ik het helemaal bij het verkeerde eind had, want hij zei dat de aangewakkerde vijandigheid op geen enkele ander manier beter bestreden kon worden dan wanneer het volk mijn werken zou lezen. Want dan zou de meest schaamteloze leugenachtigheid van enkele monniken worden ontdekt die met hun oplichterij, bedrog, geklets en hun gemene kunstgrepen de gemoederen van zeer veel mensen tegen mij hadden opgehitst. Hij voegde het voorbeeld van een of andere bisschop[28.] eraan toe, geen kwaadwillende, maar een weinig geletterde man, die zij zo tegen mij hadden opgeruid dat hij zelfs de naam Erasmus niet kon verdragen. Hem had hij zijn Franse vertaling van de *Querela pacis* geschonken. Omdat hij daaraan genoegen beleefde begon de bisschop mij welgezind te worden en die aanklagers heftig te vervloeken.

Nadat enkele volgelingen van Béda intussen verscheidene aanklachten hadden verzameld zorgden zij ervoor dat de man opnieuw gevangen werd gezet.[29.] Enkele punten stuurde hij me toe[30.] tegelijk met de kritische opmerkingen van de rechters. Het waren, als ik mij niet vergis,[31.] drie monniken, de prior van de kartuizers, de prior van de celestijnen en een onbekende derde. Ik heb hem een antwoord teruggestuurd[32.] waarin ik verklaarde dat mij daarin niets goddeloos leek. Toen hij vervolgens nieuwe punten stuurde heb ik op een paar die hij aan mijn werken had ontleend, gereageerd. Op wat hij uit zichzelf naar voren had gebracht heb ik nooit geantwoord. Wat kan ik er nog meer over zeggen? De monniken maakten in de gevangenis hun definitieve oordeel bekend;[33.] er bleef nu niets anders over dan wanneer zijn boe-

25. Zie brief 1599.
26. Vgl. brief 2077, p. 331; het is niet bekend om welke bisschop het gaat.
27. De brief is niet bewaard gebleven; vgl. brief 1717, p. 132-133.
28. Vgl. brief 2077; de identiteit van de bisschop is onbekend.
29. In januari 1526.
30. Vgl. brief 1692, p. 96.
31. Zie brief 1875, p. 228-229.
32. In februari 1526; de brief is niet bewaard gebleven, maar zie brieven 1664 en p. 132-133.
33. Op 23 maart 1526; zie brief 1685, p. 74.

ken waren verbrand en hij zijn dwalingen had herroepen, de straf die de monniken hadden bepaald en die absoluut onmenselijk is, te accepteren of, als hij weigerde, naar de brandstapel te gaan. Hij, een dapper man, kwam hun zelfs niet op één punt tegemoet;[34.] en hij was aan zijn einde gekomen als enkele verstandiger parlementsleden die merkten dat dit het gevolg was van de vurige haat van monniken en Béda-aanhangers, niet hadden geantwoord dat zij de hele zaak van a tot z[35.] opnieuw wilden onderzoeken[36.] - en dat niet zonder gemor van degenen die het vonnis hadden uitgesproken. Want dit leek hun niets anders dan dat hun uitspraak ongeldig werd verklaard. Men beweert dat hiervoor is gezorgd met instemming van de moeder van de koning.[37.]

Terwijl dit gebeurde keerde juist de koning uit Spanje terug.[38.] Toen hij was gewaarschuwd dat zijn vriend Berquin met de monniken en de volgelingen van Béda om zich heen in gevaar verkeerde, deelde hij eerst via een heraut en daarna per brief het parlement mee dat men niet zonder reden mocht toestaan dat er iets tegen zijn raadsheer werd ondernomen. Hij liet weten dat hij op korte termijn aanwezig zou zijn en de hele kwestie nauwkeuriger wilde onderzoeken. Even later werd Berquin uit de gevangenis gehaald en in een heel gerieflijke zaal gehuisvest, zij het onder bewaking.[39.] Uiteindelijk kreeg hij zijn vrijheid terug[40.] om daardoor gemakkelijker voor zijn zaak te kunnen zorgen. Verbazingwekkend was het hoeveel zelfvertrouwen hij toen kreeg. Want hij beloofde zichzelf niet alleen vrijspraak, maar ook een overwinning, en wel een glansrijke.[41.] Steeds zei hij dat hij zijn overwinning in handen had, maar liever wilde dat het proces wat later werd afgesloten om met des te meer luister zijn triomf te vieren. En toen de kansen al waren gekeerd diende hij tegen de eerbiedwaardige faculteit zelf en tegen de monniken en volgelingen van Béda een aanklacht in wegens ketterij.[42.] Want hij had in hun stukken enkele geheimen aangetroffen.

Hoe meer de man met zichzelf was ingenomen, des te meer maakte ik mij zorgen om hem. Daarom heb ik hem in talrijke brieven[43.] aangespoord om

34. Vgl. brief 1692, p. 93 en 95.
35. *Adagia* 137.
36. Vgl. brief 1692, p. 95.
37. Louise van Savoye; zie brief 1692, p. 94 en 95.
38. In maart 1526; zie brief 1692, p. 95.
39. Toch zette hij zijn discussies voort, zie brief 1735, p. 163.
40. Op 19 november 1526; zie brief 1768, p. 235. Berquin verbleef echter ongeveer zes weken onder huisarrest in het Louvre.
41. Zie brieven 2066, p. 314 en 2077, p. 331.
42. In 1527; vgl. brief 1875, p. 228.
43. De brieven zijn niet bewaard gebleven.

zich desnoods met een kunstgreep uit deze zaak te redden, bijvoorbeeld dat zijn vrienden ervoor zorgden dat hij onder het voorwendsel van een koninklijk gezantschap een verre reis zou maken. Misschien zouden de theologen toestaan dat de zaak mettertijd in het niets verdween, maar ze zouden het nooit zover laten komen dat zij de beschuldiging van ketterij die hij hun voorhield zouden bekennen. Altijd weer diende hij te beseffen wat voor monster Béda was en uit hoeveel koppen hij vergif uitstootte. Hij zou verder moeten overwegen dat hij met een onsterfelijke vijand te maken had, want de faculteit sterft niet. Tegelijk zou hij eraan moeten denken dat hij, wanneer hij met drie monniken oorlog voerde, met veel legerscharen van doen had die niet alleen rijk en machtig, maar ook buitengewoon gewetenloos waren en in elk soort gemene kunstgrepen geoefend. Zij zouden niet rusten voordat ze hem zijn ondergang hadden bezorgd, zelfs als hij een betere zaak zou hebben dan Christus had. Op bescherming van de koning moest hij niet al te veel vertrouwen. Want de gunsten van vorsten zijn tijdelijk en hun sympathie verandert door handigheidjes van aanklagers gemakkelijk in het tegendeel. Ten slotte moest hij zich realiseren dat, ook al zou niets hiervan gebeuren, zelfs machtige vorsten vermoeid raken door de gemene handelwijze van dergelijke lieden of soms door angst worden gedwongen te zwichten. En dat vooral omdat koning Frans, zelf buitengewoon menslievend, met weinig gunstige winden van het lot te maken had. Dat het niet veilig was een vijand, hoe zwak ook, te minachten, laat staan als ze zo talrijk en zo machtig waren. Ik heb hem bezworen dat hij, een geleerd en rechtschapen iemand, als hij zijn lijfsbehoud van geen enkele waarde achtte, zich in ieder geval in het belang van de wetenschap en voor zijn vrienden in acht zou nemen. Bij hen zou hij een ondraaglijke weerzin oproepen als er iets anders zou gebeuren dan wij wilden. En als niets hiervan indruk op hem maakte moest hij in ieder geval maar zonder een ander zijn zaak verdedigen. Ik wilde met de colonnes van de monniken en de theologische faculteit geen meningsverschil hebben als dat tenminste mogelijk is.

Je vraagt wat ik daarmee ben opgeschoten? Doordat ik hem op zoveel manieren van zijn plannen probeerde af te schrikken moedigde ik hem aan. Intussen ging hij met de vrijpostigheid van de Oude Komedie tegen de monniken, de theologen en vooral de syndicus Béda tekeer en zong hij bijna vóór de overwinning zijn eigen zegelied.[44.] Daarna[45.] kreeg hij van de koning gedaan dat hij de verspreiding verbood van de boeken die Béda tegen Lefèvre d'Étaples en tegen mij had geschreven.[46.] Bovendien kreeg men gedaan[47.]

44. *Adagia* 655.
45. Op 4 augustus 1526; vgl. brief 1875, p. 227.
46. Zie brief 1679, noot 6.
47. Omstreeks 7 juli 1527.

dat een brief van de koning naar de theologische faculteit werd verzonden met de opdracht de twaalf artikelen[48.] die in de boeken van Béda een duidelijke ketterij en zelfs een godslastering leken te bevatten, met algemene stemmen te veroordelen of met bewijzen uit de Heilige Schrift te bevestigen. Omdat dit Berquin een gegarandeerde overwinning beloofde antwoordde ik[49.] dat dit niets anders was dan een provocatie van zijn vijanden die zelf al meer dan genoeg tekeergingen. Want de weinig effectieve verordening van de koning was ook voor de zaak van Lefèvre d'Étaples en mij schadelijk. Het gevolg was dat het boek clandestien werd verspreid en alleen in handen van de vijanden terechtkwam. Om te voorkomen dat de drukker enige schade zou lijden werd het boek naar Duitsland en Engeland geëxporteerd. Ik zei hem dat hij zich ernstig vergiste als hij dacht dat met dergelijke futiliteiten zijn tegenstanders in het nauw gebracht konden worden.

Met mijn waarschuwingen bereikte ik geen ander resultaat dan dat zijn zelfvertrouwen hoe langer hoe meer groeide. Intussen verscheen er een verordening van de rector van de universiteit[50.] die de professoren van de colleges verbood met hun leerlingen mijn *Colloquia* te behandelen. Toen beeldde hij zich in dat ik uit ergernis over zo'n grote belediging in een gezamenlijke actie een rechtszaak zou aanspannen. In het geheim instrueerde hij iemand[51.] om mij met een felle brief tot hetzelfde aan te sporen; de overwinning lag voor het grijpen en aan hulp van belangrijke personen zou het niet ontbreken. Volgens hem was nu de tijd aangebroken om de theologen voor de toekomst alle gezag te ontnemen. Beiden heb ik geantwoord[52.] dat ik mij verbaasde over hun opstelling, omdat zij dachten dat ik met verwaarlozing van al mijn bezigheden mijn hele leven met de theologische faculteit wilde strijden. En dat ik eerder geneigd was sneller toe te staan dat mijn boeken ten onrechte door die lieden werden veroordeeld dan dat ik op mijn leeftijd die rust verlangt, eindeloos oorlog zou voeren. Als ik het voor het zeggen had zou ik liever willen bereiken dat iedereen heel veel waarde aan het gezag van theologen[53.] toekende dan dat niemand hen in enig opzicht geloofde.

In al mijn brieven heb ik hem ingeprent dat ik allerminst een goed voorgevoel had, hoezeer hij ook met zichzelf was ingenomen. Ik merkte, schreef ik hem, dat hij buitengewoon onwrikbare verwachtingen had, maar ik was

48. Zie brief 1875, p. 227.
49. Zie brief 2077, p. 331.
50. Op 23 juni 1528; de rector was Nicolas Boissel.
51. Wellicht Pierre Toussain; zie brieven 2042 en 2048, noot 16.
52. Met brieven 2042 en 2048.
53. Vgl. brief 2048, p. 283.

vreselijk bang dat ze erg bedrieglijk waren. Hij had wel een groot zelfvertrouwen, maar het was heel verraderlijk. Ik smeekte hem aan zichzelf te denken, als hij zichzelf dierbaar was. Hij diende eerder ergens heen te vluchten, bijvoorbeeld naar Duitsland, waar niemand vanwege dergelijke artikelen moeilijkheden ondervindt, zelfs niet bij degenen die streng in de leer zijn, tenzij iemand ze openlijk verkondigt en onrust bij het volk veroorzaakt. Daar voegde ik nog aan toe dat ik al een tijd spijt had van onze vriendschap, omdat zij mij meer ellende had opgeleverd dan de dodelijke vijandigheden van veel tegenstanders.

Hoewel ik dit zo vaak liet horen heb ik geen enkel resultaat bereikt. Hij schreef me echter hierna minder vaak en nogal afstandelijk omdat hij, denk ik, een voorgevoel had dat niet alles aan die hooggestemde verwachtingen zou voldoen. Natuurlijk was ik bedroefd om het lot van de man. Ik denk dat als hij zich in iets heeft vergist (want, zoals ik zei, ben ik niet van de rechtszaak op de hoogte) hij dit uit overtuiging en niet met boze opzet heeft gedaan. Maar wat zou je voor iemand kunnen doen die zich vrijwillig aan de dood heeft prijsgegeven en die zijn ondergang, zoals men zegt,[54.] met zijn eigen lastdier over zich heen laat komen? Zijn zelfvertrouwen heeft hem bedrogen, zijn oprechtheid heeft hem geschaad; evenveel nadeel heeft hij ondervonden van het dwaze geschreeuw van bepaalde lieden die bij iedere gelegenheid staan te juichen en hun triomfen vieren. Hoewel de dood van Berquin heeft geholpen om hen in het gareel te houden bestaat toch het gevaar dat hij Béda en consorten die uit zichzelf al te veel als dwazen tekeer gaan, nog overmoediger maakt. Tussen vergissingen en ketterijen bestaan er diverse verschillen. Er is een groot verschil tussen degene die door zijn overtuiging is misleid en hij die met een doortrapte hardnekkigheid een goddeloze leerstelling verdedigt. Verder maakt het wat uit of iemand zich argeloos vergist of door het verzamelen van een aanhang de openbare orde verstoort. Dat iemand vanwege een of andere vergissing wordt verbrand is een afschrikwekkend voorbeeld, en vol verbazing vraag ik mij af hoe men eraan is gekomen. Toch zou ik het godsdienstige karakter van de Fransen hogelijk waarderen als men even sterk met zijn geestelijk oordeel zou zijn als men nu tot bijgeloof is geneigd. Tot nu toe hebben zij zich in elk geval braaf als dienaren van de paus van Rome gedragen. De beste vorsten verdienen zij die in goed vertrouwen aan ongeacht welke vorsten zij hebben gekregen, onderdanig zijn. Toch is het misschien beter zich in dit opzicht te vergissen dan een ongebreidelde vrijheid na te streven die wij in verscheidene Duitse steden zien ontstaan; daar is de paus de antichrist, zijn kardinalen schepsels van de antichrist, bisschoppen kwade geesten, priesters zwijnen, kloosters ver-

54. D.w.z. de oorzaak van zijn eigen ongeluk; zie *Adagia* 50.

gaderplaatsen van de duivel en vorsten tirannen. De hoogste macht is in handen van het evangelische volk, maar dit is van wapens voorzien en beter toegerust om te strijden dan om te discussiëren.

Dit is alles wat ik over Berquin kon schrijven. Als hij met een zuiver geweten is heengegaan, wat ik van harte hoop, wat is er dan gelukkiger? Veroordeeld, gevierendeeld, opgehangen, verbrand en onthoofd worden overkomt zowel vrome als goddeloze mensen. Veroordelen, vierendelen, kruisigen, verbranden en onthoofden doen zowel goede rechters als zeerovers en tirannen. De oordelen van mensen zijn verschillend.[55.] Hij is gelukkig die voor God als rechter wordt vrijgesproken. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 1 juli 1529

2189 *Aan hertog Willem van Kleef*
Freiburg, 1 juli 1529

De brief vormt het voorwoord van *De pueris statim ac liberaliter instituendis*.[1.]

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere vorst Willem, hertog van Kleef, Gulik, en Berg, graaf van Mark en Ravensberg etc.

Zeer illustere vorst, in uw jonge jaren mocht u Konrad Heresbach, een volmaakt iemand,[2.] tot groot voordeel van het algemeen belang als uw leermeester hebben. In zijn brieven aan mij[3.] heeft hij uw aangeboren geleerdheid en tegelijk uw godsdienstigheid vaak zo beschreven dat, als ik verscheidene maanden dagelijks met u was omgegaan, u mij niet beter bekend zou zijn. Vanwege zijn bijzondere genegenheid jegens u waarvan zijn brieven overal zijn bezield, probeerde dezelfde man met grote toewijding en veel argumenten gedaan te krijgen dat ik met een of ander literair werk u bij uw vastberaden loop over verreweg de mooiste renbaan zogezegd[4.] de sporen zou geven en andere jongelieden van hoge afkomst zou uitdagen zo'n succesvol voorbeeld na te volgen. Voor deze taak schrok ik allerminst terug, in-

55. Plinius, *Epistolae* 1, 20, 12.
1. Het werk verscheen in september 1529 in Bazel bij Froben, Herwagen en Episcopius.
2. *Adagia* 491.
3. De brieven zijn niet bewaard gebleven.
4. *Adagia* 147.

tegendeel, ik beschouwde de aansporing als een weldaad. Maar dat ik deze taak een paar jaar heb uitgesteld, had geen andere reden - u moet mij geloven - dan dat zich geen onderwerp aandiende dat in enig opzicht met uw waardigheid in overeenstemming leek te zijn. Want Heresbach stelde zijn woorden zo op dat bleek dat hij niet met elk geschenk tevreden zou zijn. Omdat zich niets bij mij aandiende zoals ik wilde, begon ik mij uiteindelijk te schamen voor wat ik had beloofd. Ik dacht dat ik bepaalde arme maar listige protegés navolgde die, omdat zij hun beschermheren een enorme som geld verschuldigd zijn en die nog niet kunnen terugbetalen, hen met enkele geschenkjes uit hun tuin paaien in de hoop dat ze de uitgestelde betaling met meer geduld verdragen. Op deze wijze maken ze duidelijk dat het bij de middelen niet ontbreekt aan goede wil, maar dat het bij de goede wil aan middelen ontbreekt.

In Italië had ik een werk *De copia verborum ac rerum* ontworpen.[5.] Daar had ik een voorbeeld aan toegevoegd van een onderwerp dat zo kort mogelijk was samengevat en hetzelfde onderwerp dat wat uitvoeriger en met meer verfraaiing was behandeld. Degene aan wie ik dit deel in Rome had gegeven om het te kopiëren, gaf mij het verminkt en meer dan gehalveerd terug zodat het restant voor mij zonder nut overbleef. Daarna vroegen geleerde vrienden mij herhaaldelijk om dit werk ter stimulering van de studies die al aan betekenis leken te verliezen, te voltooien. Hoewel ik innerlijk een sterke weerzin voelde heb ik mij er toch toe gezet het werk opnieuw ter hand te nemen en af te maken, nadat ik de verdeling had bekeken die de thema's voor de volledige inhoud als zuilen bevatte. Stelt u zich voor dat dit een geschenk is dat uit kersen bestaat. Ik heb er twee werkjes bijgevoegd die nooit eerder waren gepubliceerd.[6.] Verbeeld u zich dat dit twee kweeperen zijn, uit een armoedige tuin gekozen. Deze geschenkjes van het land geef ik, hoogedele jongeman, niet omdat ik hiermee van mijn toezegging bevrijd wil zijn, maar om u te verzekeren dat de wil aanwezig is mij hiervan te bevrijden. Maar welwillende schuldeisers plegen minder diegenen aan te spreken die herhaaldelijk door als het ware zichzelf aan te spreken in het openbaar bekennen dat ze een schuld hebben. Zij die dit verbergen, maken de indruk aan een ontkenning te denken. Ik had trouwens deze zaak beter tegenover Heresbach kunnen verdedigen die mij op grond van mijn toezegging voor het gerecht kon dagen. Maar ik wilde dat liever bij u doen omdat ik wist dat u in een persoonlijke aangelegenheid voor mij eerlijker zou zijn dan hij in de aangelegenheid van een ander. Want hij is u zo toegenegen en zet zich zo in voor uw belangen, uw eer en uw waardigheid dat hij, zo hij dat ergens zou kunnen,

5. Zie brieven 260 en 1341a, p. 284.
6. Zie brief 2190.

bij het behartigen hiervan zijn aangeboren bescheidenheid lijkt op te kunnen geven. Zet daarom, zeer doorluchtige vorst, die schitterende wedstrijd verder voort zodat hij uwe hoogheid met de beste vakken glans verleent en u zijn geleerdheid glans verleent door de verhoging van uw status en van uw verheven positie.

Ik zal geen moeite doen het werkje bij u aan te bevelen. Ik zeg alleen dat het nieuw en helemaal mijn werk is, vervolgens dat het leert om veel in een paar woorden samen te vatten. Deze wijze van spreken past bij niemand beter dan bij de belangrijkste vorsten. Eén voorbeeld[7] heb ik zelf gegeven, meer zijn er bij de heilige Augustinus[8] te vinden. Soms vat hij een psalm buitengewoon kort samen die hij vervolgens met een enorme overvloed aan onderwerpen en woorden bespreekt. Ten slotte merk ik op dat deze onderwijsmethode bij uitstek geschikt is voor kinderen van vorsten, want hoewel zij het meest van iedereen een juist onderricht nodig hebben, dient men hen niet anders dan in de vrije kunsten op te voeden. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 1 juli 1529

2190 *Aan hertog Willem van Kleef*
Freiburg, 1 juli 1529

De brief is het voorwoord bij twee aan Ambrosius toegeschreven werken, *Liber de apologia David* en *De interpellatione David*, die Erasmus met *De pueris instituendis* (zie brief 2189) publiceerde.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere vorst Willem, hertog van Kleef, Gulik en Berg, graaf van Mark en Ravensberg etc.

U pleegt, zeer illustere vorst, in schaduwrijke bossen op jacht te gaan, ik in oude bibliotheken. Niet lang geleden heb ik daar twee werkjes aangetroffen die in de titel weliswaar de heilige Ambrosius als auteur laten zien, maar in het taalgebruik zelf iemand die de stijl van Ambrosius navolgt. Hij doet dat echter zo succesvol dat hij hem met heel wat kwaliteiten overtreft. Want zijn uitleg is helderder en hij dwaalt minder van zijn onderwerp af. In het

7. De *pueris instituendis* begint met een voordracht in een korte versie, gevolgd door een lange versie, in de moderne ASD-editie resp. 2 (p. 23-24) en 54 (p. 25-78) pagina's.
8. Deel 8 van de nieuwe uitgave van Augustinus (zie brief 2157) bevatte de *Enarrationes in psalmos*.

adequaat en compact citeren van bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift, de vroomheid van zijn opvattingen, de charme van zijn toespelingen en de scherpte van zijn prikkels is hij niet de mindere van Ambrosius voor wie men om zoveel redenen ontzag moet hebben. Dat is althans mijn mening. Ik denk dat van hem de twee werkjes[1] zijn die wij op naam van Ambrosius onder de titel *De vocatione gentium* hebben. Hoe gelukkig zouden we zijn als theologen van wie nu een groot deel met hun bedrieglijke spitsvondigheden oud wordt, door dergelijke oefeningen in heiligdommen van de geheime letteren voor preken in de kerk getraind zouden worden. Zo kan immers niemand spreken tenzij hij de volledige Heilige Schrift van a tot z heeft uitgevorst, in zich heeft opgenomen, zich eigen heeft gemaakt en er zo intensief mee bezig is geweest dat het lijkt alsof deze een deel van zijn natuur zijn geworden.

U hebt hier, hooggeachte vorst, twee helden[2] als voorbeelden van uitzonderlijke vroomheid. God stond toe dat een van hen tot een zware misdaad verviel om via hem aan alle mensen, maar vooral vorsten het redmiddel van het berouw te tonen. Bij de ander stond hij toe dat deze, van alle middelen verstoken en beroofd van kinderen en kleinkinderen, ook door vreselijke zweren over zijn lichaam werd geplaagd om met hem iedereen een toonbeeld van onoverwinnelijke lijdzaamheid voor te houden. De rampspoed van David was groter dan die van Job. Want de laatstgenoemde werd alleen maar van uiterlijkheden beroofd terwijl het beste bezit van alles - een goed geweten - onaangetast bleef. Maar hij die de liefde van God kwijtraakte liep meer schade op dan wanneer hij de hele wereld tegelijk met zijn lichamelijk leven zou verliezen. Daarom waarschuwt David ons, wanneer hij zo ongelukkig en eindeloos jammert, dat we ervoor moeten waken dat niets van dit bezit voor ons verloren gaat. Door dank te betuigen leert Job de mensen dat ze bij de grootste voorspoed niet overmoedig mogen zijn en bij tegenslagen van het lot, hoe zwaar ook, niet ontmoedigd dienen te raken, als datgene wat als enige de mens gelukkig maakt, maar onaangetast blijft en ons alleen maar door een eigen fout kan worden ontnomen.

Ik vertrouw erop dat, wanneer Christus uw buitengewone talenten bestuurt, u niet tot de tranen van David vervalt en in de rampspoed van Job terechtkomt. Toch is het nuttig dat de geest van een wijs iemand tegen alle lot-

1. Erasmus had deze aan het begin van deel 2 van zijn Ambrosius-editie opgenomen; zie brief 1855. Hij beschouwde ze als onecht, maar theologisch waardevol; vgl. brief 2197, p. 310.
2. David en Job. *De interpellatione David* was het ontbrekende tweede boek van *De interpellatione Job et David libri quattuor* van de Ambrosius-editie.

gevallen die een mens kunnen overkomen, beschermd en toegerust is. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 1 juli 1529

2191 *Aan Karel Sucket*
Freiburg, 2 juli 1529

Erasmus van Rotterdam groet Karel Sucket

Uit je brief, mijn beste Karel, die van een bijzondere welwillendheid of liever gezegd genegenheid jegens mij getuigt, kon ik zonder moeite een echte zoon van Anton Sucket herkennen. Omdat jij uit eigen beweging hem in zijn sympathie voor mij bent opgevolgd is het gerechtvaardigd dat ik van mijn kant door wederzijdse genegenheid die aan jou teruggeef. Wees er daarom van overtuigd, beste Karel, dat je mij niets zult vragen dat ik ter wille van jou niet graag zal doen, mits dit jou maar nuttig of eervol lijkt. Wanneer mij wellicht de mogelijkheid hiertoe ontbreekt zal in ieder geval mijn vastbesloten bereidwilligheid je nooit in de steek laten. Doe wat je nu doet, beste jongeman, en maak dat je voor mij Anton volledig uitbeeldt. Dan zal ik verheugd zijn dat hij wiens dood mij om zeer gerechtvaardigde redenen bitter heeft gestemd, als het ware in jou voortleeft. Want door je gelaatsuitdrukking, je lichaamsbouw en houding en door je taalgebruik geef je hem zo weer dat ik denk dat jij niet zijn zoon bent, maar hij zelf in jou weer jong is geworden. Je hebt hetzelfde eerlijke karakter en dezelfde eerlijke handelwijze, dezelfde vriendelijkheid, dezelfde trouw in vriendschap, dezelfde openheid en dezelfde waarheidsliefde. Zelfs je opvattingen stemmen nagenoeg overeen en die zullen zich in de loop van de tijd bij jou verder ontwikkelen.

Maar er is iets waarin jij je hooggeschatte vader waarschijnlijk zelfs zult overtreffen, en ik weet dat dit zijn ziel heel welkom zal zijn. Waarom zou dit niet het geval zijn omdat hij tijdens zijn leven niets liever wenste dan dat hij in zijn kinderen zichzelf zou overtreffen. ‘Wat is dit?’ zul je zeggen. Wel, dat je doorgaat de schoonheid van beide talen te combineren met een volmaakte kennis van het recht. Lieve hemel, wat een gestamel, wat een schandelijke vergissingen en hoeveel overtolligheden zijn doorgaans het gevolg van dit soort studies, wanneer deze talen ontbreken!

Veel mensen prezen de bekende Joost[1] die van raadsheer van de keizer voorzitter werd van de Grote Raad in Mechelen. Hij dacht dat in zijn beroep

1. Joost Lauwereyns.

hem niets onbekend was. Deze eigenliefde was wellicht te verdragen. Maar onverdraaglijk was het dat hij bij alle diners, ook als hij door niemand was uitgedaagd, als het ware vanaf de toneelwagen[2] tegen de talen en de schone letteren tekeerging. Aan niemand die hierin bedreven was gunde hij het om zelfs één wetsartikel te begrijpen. Soms werd de naam van Guillaume Budé hem voor de voeten geworpen: wat zei hij dan wel niet? Maar zo smakeloos, dat iedereen om de man lachte. Hij kende een grote massa wetten, maar men miste bij hem een natuurlijk oordeelsvermogen. Verder moet iemand die behalve die literatuur helemaal niets heeft geleerd, overal wel raaskallen, vooral omdat de teksten van dat vak niet alleen vol fouten, maar ook verminkt zijn. Een aanzienlijk deel van dat ongemak hebben in Duitsland Ulrich Zasius, in Frankrijk Guillaume Budé en in Italië Andrea Alciati verholpen.

Het ontbrak je vader aan niets behalve tijd. Hij was bijzonder rijk getalenteerd, buitengewoon ijverig, zeer geleerd en had een afgewogen oordeel. Weldra stonden zijn bezigheden aan het hof, zijn talrijke en langdurige gezantschappen - om niet te zeggen verbanningen[3] - behalve zijn liefde voor deze studies bijna niets toe. Anders had hij zich in elk geval op gevorderde leeftijd op die letteren toegelegd. Anderen misgunde hij niet wat hem zelf niet was vergund. Integendeel, hij zette er zich met des te meer inspanning voor in dat het juridisch beroep met kennis van de talen en de schone letteren werd samengevoegd. Daarom spoor ik je, mijn beste Sucket, met kracht aan om op die renbaan je loop met toewijding af te maken zoals je dit tot nog toe met de grootste lof hebt gedaan.

Als concurrent heb je Viglius[4] wiens enthousiasme niet zal toelaten dat je langzamer gaat lopen. Ik zie dat je overweegt te verhuizen[5] en ik twijfel er niet aan dat je goede redenen hebt voor je besluit. Daarom is er voor mij geen aanleiding jou dit aan of af te raden. Thuis heb je een Pallas[6] die jou wat het meest in jouw belang is zal aanraden. Het lot drijft Viglius van de ene plaats naar de andere.[7] Intussen gedraagt hij zich als Odysseus. Dat in Avignon en Montpellier de pest woedt is niets nieuws. Bourges trok hem sterk aan, vooral omdat Andrea Alciati[8] zich daarheen begaf, een wonder van deze tijd

2. *Adagia* 673.
3. Woordspeling van *legatio* (‘gezantschap’) met *relegatio* (‘verbanning’).
4. Viglius van Aytta.
5. Uit Dole; zie verderop in deze brief.
6. Zie brief 2183, noot 1.
7. Van Dole naar Valence en vandaar naar Avignon; zie brief 2168.
8. Zie brief 2194.

zonder weerga en een lieveling van de wetenschap. Maar men vertelt dat ook dat gebied door de pest wordt geteisterd. Ik betreur dat niet alleen vanwege de studenten, maar ook vanwege hem. Want de man die alle voorspoed het meest verdient, lijkt enkele jaren een speelbal van het lot te zijn; zo heftig wordt hij nu eens door een oorlog, dan weer door de pest heen en weer geslingerd. Als dit gerucht ongegrond is wens ik onze vriend Viglius geluk. Jou zal ik ook gelukwensen als je naar dezelfde plaats toe gaat.

Wanneer je denkt dat je een halfgod zult zijn als je bij mij aan tafel mag zitten, zou ik willen dat ons samenzijn je zoveel nut kan opleveren als jij jezelf belooft en ik zou wensen. Wat mijn gevoelens betreft kan geen gast mij dierbaarder zijn dan alleen jij. Terwijl ik van nature altijd een afkeer heb gehad van de massa dwingen nu mijn leeftijd, de voortdurende inspanningen van mijn studies en daarbij mijn gezondheid die met de dag achteruitgaat me om iemand van heel weinig mensen te zijn. Doorgaans ontvang ik twee of drie mensen om te voorkomen dat de maaltijd op die van een wolf[9.] lijkt, maar ze zijn wel bijzonder. Want bij de maaltijden beleef ik er doorgaans genoegen aan mijn geest die door mijn studies is vermoeid, met wat opgewekte verhalen op te vrolijken.

Mijn verhuizing is redelijk voorspoedig verlopen terwijl ik dat niet had verwacht. Want omdat deze stad door hoog oprijzende bergen bijna wordt omringd en behalve naar het westen zich nergens een vrij uitzicht aandient, was ik bang dat het klimaat voor mijn arme lichaam minder vriendelijk zou zijn. Maar bijna nergens heb ik een vriendelijker klimaat ervaren. Met aantrekkelijke voorwaarden werd ik naar andere plaatsen uitgenodigd, maar ik durfde niet direct verder van het nest weg te vliegen waar ik al zoveel jaren op zat. Zodoende heb ik besloten hier te overwinteren als het tenminste vanwege de woelingen van de oorlog mogelijk is. De stad behoort aan koning Ferdinand toe die, naar het mij voorkomt, mij zo gunstig gezind is dat het duidelijk is dat hij omwille van mij alles zal doen. Er is ook een befaamde universiteit waar geen faculteit meer bloeit dan de juridische. Zasius is hieraan verbonden, qua leeftijd een oude man,[10.] maar levendig van geest. Ik vind in deze streken geen ander met wie ik hem kan vergelijken. Naast hem zijn er ook andere eminente geleerden. De geestelijkheid, de magistraat, het volk en de universiteit leven in de grootste eensgezindheid.

De Fries Haio Camminga verblijft bij mij. Mijn omgang met hem wordt iedere dag aangenamer omdat hij dagelijks meer bedreven in de letteren raakt en beter in de filosofie wordt. Het karakter van de jongeman leer ik door ondervinding zo kennen dat ik vol vertrouwen hoop dat onze wederzijdse

9. D.w.z. stil; vgl. *Adagia* 686.
10. Op dat moment ongeveer 68 jaar oud.

genegenheid zal blijven bestaan. Nu is hij mij in ieder geval zo dierbaar en geliefd, dat, als hij mijn zoon was, hij me nauwelijks dierbaarder of meer geliefd zou kunnen zijn.

Vol verbazing vraag ik mij af hoe het komt dat Dole, hoewel het onder het gezag van de keizer valt, zich zo vijandig tegenover onze landgenoten gedraagt. Want ik heb dat van veel mensen gehoord hoewel jij met al je vriendelijkheid dat ontkent. Toch moet je, mijn beste Karel, er steeds voor zorgen geen overhaaste beslissing te nemen. Wat naar jouw mening voor jou het meest nuttig is, moet je volgen. Jouw omgang met mij zal pas aangenaam zijn als hij evenveel nut voor je studies zal opleveren als hij mij aan genoegen bezorgt.

Wat hoor ik nu? Voeren de eksters[11.] opnieuw overleg om de aflaathandel te hervatten? Hoeveel verlies heeft de kerk daar geleden! Ook om je andere verhalen heb ik gelachen, ze waren natuurlijk buitengewoon komisch. Jouw oordeelsvermogen schat ik hoog in, mijn beste Karel, en je sympathie voor mij koester ik. Maar als je mijn advies wilt volgen moet je met mensen als de Krab[12.] en Planodorpius[13.] geen ruzie maken en ook niet met onheilspellende vogels; wanneer ze willen veranderen ze van eksters, kraaien en hoppen in adders, wolven en leeuwen. Jaag de horzels niet op.[14.] Beleef genoegen aan het gezelschap van de muzen en de Gratiën. En als je wilt lachen om het chaotische tumult van die lieden moet je dat doen, maar stiekem. Door niemand kunnen ze meer beschadigd worden dan zij zichzelf beschadigen. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 2 juli 1529

2192 *Aan Anton Fugger*
Freiburg, 7 juli 1529

Erasmus van Rotterdam groet de hooggeachte Anton Fugger

Zo gaat het met de zaken van de stervelingen, hooggeachte Anton: soms ontstaat er waar men de grootste vriendschap zou verwachten, de grootste vijandschap; waar men niets zou verwachten, komen soms de meest betrouwbare vrienden tevoorschijn. Hij die uit twee vaten, waarvan Homerus[1.] zegt dat ze

11. De dominicanen met hun zwart-witte pij.
12. Spotnaam voor Ludovicus Carinus; zie brief 2111, noot 2.
13. Vertaling van Eppendorf; zie brief 2111, noot 3.
14. *Adagia* 60.
1. *Ilias* 24, 527-528.

bij Jupiter op de drempel staan, vreugde met droefheid en droefheid met vreugde mengt, bestuurt namelijk op deze manier het leven van de mensen. Wie had uit Augsburg zo'n oprechte, enthousiaste en welwillende vriend verwacht? Want wat ademde uw brief[2] anders dan uw buitengewone genegenheid voor mij hoewel ik tot nu toe zelfs niet in geringe mate mij voor u verdienstelijk heb gemaakt? Hoe aangenaam was, denkt u, uw zo evidente vriendelijkheid? Daarom beleefde ik, neem dat van me aan, aan uw brief veel meer genoegen en troost dan wanneer iemand mij over een rijke prebende had bericht. Volkomen terecht schreef de meest wijze van de koningen immers dat niets zo dierbaar is dat het met een oprechte vriend te vergelijken valt.[3] Ik heb toen in mijn hart heel wat meer vreugde gevoeld omdat u zo vriendelijk uw welwillendheid liet blijken en ik daarvan geen gebruik had gemaakt - hiervoor was ik u echter niets minder verplicht en nam ik die verplichting graag op me.[4] Toch deed het mij genoegen dat er van de middelen van een vriend niets was verdwenen en dat ik hem weliswaar verplicht ben, maar dat deze verplichting minder dwingend is. Want iedereen die een weldaad ontvangt, aanvaardt tegelijk met de weldaad de zorg om zijn dank te betuigen. Maar voor edele geesten is niets aangenamer dan vrijheid. Ook toen maakten enkele gedachten mij trouwens onrustig omdat ik uitkeek naar de manier waarop ik duidelijk kon maken hoeveel waarde ik aan uw sympathie voor mij hechtte.

Daar kwam nog bij - wat ik niet alleen van onze vriend Nachtgall vernam - dat u voor de letteren en de beoefenaren daarvan als een belangrijke mecenas fungeert. Dat zou u niet doen als u niet een voortreffelijk iemand was en niet een geest had die boven uw rijkdom uitsteekt. Trouwens een allerminst blind toeval heeft die bij u in rijke mate vergaard als u hem toch aan het toeval en niet eerder aan uw ijver en wijsheid te danken hebt. De vader van Vespasianus werd geprezen omdat hij wat hij op een verkeerde manier had verworven, uitstekend gebruikte.[5] Hoeveel meer lof verdient u, Anton, omdat u wat de gunst van het toeval u toewierp of uw toewijding tot stand bracht, zo goed gebruikt? Het getuigt ook van uw bijzondere wijsheid dat het uw grootste zorg is dat uw kinderen, als u ze ooit krijgt of adopteert, al van jongs af aan in vroomheid en de meest edele vakken onderricht krijgen. U wijkt daarbij sterk af van de opvatting van bepaalde lieden die denken

2. De brief is het niet bewaard gebleven antwoord dat Fugger op brief 2145 schreef.
3. *Sir.* 6:15; Erasmus verwart hier de auteur van Sirach met die van de Spreuken.
4. Zie het begin van brief 2145.
5. De vader van keizer Vespasianus was belastinginner; zie Suetonius, *Divus Vespasianus* 1-2.

dat ze aan de genegenheid jegens hun kinderen verder niets zijn verschuldigd, als ze hun maar rijkdom hebben bezorgd. Natuurlijk beseft u dat er een soort rijkdom bestaat met meer glans waar het toeval geen enkele aanspraak op maakt omdat hij in de geest is opgeborgen. Daarom bent u niet van mening dat uw kinderen werkelijk rijk zijn, als ze niet met dit soort bezittingen rijk zijn gemaakt.

Toen ik door dit alles werd aangespoord om zo niet mijn dank te betuigen, dan toch in ieder geval te verklaren hoe door en door ik uw verheven en edele hart kende en hoe innig ik het liefhad, kreeg ik een tweede brief[6.] van u die veel vriendelijker en hartelijker was dan de eerste. Ik dacht dat ik uitmuntend behandeld zou worden als u in al uw vriendelijkheid mijn verontschuldiging had aanvaard, want ik had u in een sombere stemming midden in mijn verhuizing geschreven.[7.] Voor u, goedgunstig als u bent, was het niet voldoende welwillend te aanvaarden dat ik de gulle gave die u spontaan had aangeboden liever wilde weigeren dan verwelkomen; maar u was zo goed om met een buitengewoon hartelijke brief een eeuwig vriendschapsverdrag met mij te bekrachtigen. En in overeenstemming met uw bijzondere bescheidenheid vraagt u zelfs om iets wat ik in al mijn gebeden zou moeten wensen. Dat zo'n uitnemende beschermheer en, als u dat liever wilt, vriend tot de lijst van mijn vertrouwelingen was toegetreden, was ik zelfs al tot mijn bijzondere bezittingen gaan rekenen.

Dit alles was meer dan voldoende voor mijn verlangens, maar voor u in al uw goedheid, zeer illustere Fugger, nog niet. U voegde er een onderpand en handgeld, zoals u het noemt, aan toe ter bevestiging van uw eeuwige genegenheid voor mij - een even smaakvol als kostbaar geschenk dat intussen niet zwijgt; want in een distichon getuigt het van de gevoelens van de schenker.[8.] Uit een beker van zo'n vriend zou zelfs water als honingwijn smaken, ook al drink ik al verscheidene jaren noodgedwongen wijn, niet om ervan te genieten want ik gebruik hem eerder als geneesmiddel dan als drank. Toen ik door het paardrijden werd gegrepen en de gewoonte had daarmee de luiheid die mijn lichaam bekroop te verdrijven, stuurden vrienden mij paarden als geschenk.[9.] Maar drie jaar geleden hield ik met paardrijden op,[10.] niet omdat ik van paarden overging naar ezels, zoals het spreekwoord luidt,[11.] maar

6. De brief is niet bewaard gebleven.
7. Brief 2145.
8. Een gouden beker met deksel, in Erasmus' laatste testament vermaakt aan Nicolaus Episcopius; zie ook brief 2222 en Allen XI, p. 364.
9. Zie brief 1488, p. 301.
10. Zie brief 1422, p. 157; de brief was vijf jaar eerder geschreven.
11. *Adagia* 629.

omdat ik op mijn voeten aangewezen raakte. Al meer dan twee jaar echter beleef ik aan wijn geen enkel genoegen omdat ik hem niet alleen heel spaarzaam drink,[12.] maar ook zo verdund met water dat met zoethout is gekookt, dat als iemand die er niet aan is gewend hem krijgt aangeboden, hij zou zeggen dat het een medische drank is en geen wijn. Toch zal het mij een genoegen zijn uit uw beker zo niet vocht van de wijnstok, dan in elk geval genegenheid te drinken.

Aan de stapel van uw verdiensten voor mij voegt u nog toe dat ik voortaan het recht van vriendschap mag gebruiken en zonder te aarzelen om uw hulp mag vragen wanneer de omstandigheden dit vereisen. Ik aanvaard van harte wat u aanbiedt, maar ik weet niet wat ik u op mijn beurt moet beloven. Als ik in het uitwisselen van geschenken met u wedijver zou ik terecht schaamtelozer lijken dan Marsyas die met Apollo een zangwedstrijd aanging. Ik zie zelfs niet waar een kleine moeite van mij voor u van nut kan zijn. Als u toch iets laat weten of een geschikte gelegenheid zich ergens aandient, zal ik ervoor zorgen dat u beseft dat het Erasmus allesbehalve heeft ontbroken aan de bereidwilligheid van een dankbaar hart.

Er blijft nu nog over dat ik met een paar woorden de rest van uw brief beantwoord. Toen ik schreef dat ik door verschillende vorsten op heel aantrekkelijke voorwaarden werd uitgenodigd naar verschillende plaatsen te komen, deed ik dat absoluut niet om u met hun waardigheid of edelmoedigheid te vergelijken. Maar ik wilde u ervan overtuigen dat mijn gezondheid dusdanig was, dat ik haar niet vanwege de schitterende voorwaarden en evenmin om iemand ter wille te zijn aan een lange reis diende bloot te stellen. Ik zou een eerlijke vriend boven alle schatten van koningen verkiezen hoewel het mijn ervaring is dat de keizer en Ferdinand tot nu toe even vriendelijk als grootmoedig voor mij zijn. Hun vrijgevigheid zou mij niet in de steek laten. Maar zoals ik van nature steeds een afkeer heb gehad van de leefwijze aan het hof, zo ben ik nu vanwege mijn leeftijd en gezondheid ongeschikt daarvoor. Zoals gebrek mij niet dwingt omdat ik met weinig tevreden ben, zo verlang ik verder niet erg naar hun welwillendheid. Het jaargeld van de keizer[13.] wordt al meer dan zeven jaar[14.] niet uitbetaald; het wordt beloofd, maar niet gestuurd. De situatie aan ons hof is zo dat de functionarissen[15.] denken dat het goed met hen gaat als ze, wanneer ze geen salaris ontvangen, niet worden gedwongen geld uit te betalen. Vanuit Spanje heeft de keizer[16.] herhaaldelijk geschreven dat men Erasmus bij wijze van uitzonde-

12. Zie brieven 1603, p. 204 en 1759, p. 215.
13. Zie brieven 370, p. 167, 1380 en 1645, p. 283.
14. Vgl. brieven 1470, p. 264 en 1554, p. 53.
15. Vgl. brief 2109.
16. Zie brieven 1380 en 1643.

ring zijn jaargeld moest uitbetalen. Op grond van een besluit van de Raad antwoordde Margaretha[17.] dat, als ik naar Brabant terugkeerde, zelfs de gouden bergen van de Perzen[18.] gereed lagen en niet alleen een bescheiden jaargeld. Overigens is de menigte eisers en ook hun schaamteloosheid zo groot dat het voor mij belangrijker is al wat er aan voordeel valt te behalen te verwaarlozen dan tegen mijn aard in als eiser op te treden. Het jaargeld bedraagt per jaar driehonderd pond in Frans geld.[19.] Om kort te zijn lijkt het mij fataal voor het hof van de keizer om steeds geldgebrek hebben. Men zou het een vat van de Danaïden kunnen noemen.

Het is niet gering, zoals u heel bescheiden schrijft, maar ronduit koninklijk wat u aanbiedt; zo'n vriendelijke houding zou trouwens, zelfs als u niets aanbood, Erasmus naar uw woonplaats kunnen lokken. Destijds was ik doodsbang dat het verlaten van het nest waaraan ik zoveel jaren was gewend, verkeerd zou aflopen. Maar deze kleine verhuizing verliep veel voorspoediger dan ik verwachtte. Want zij verwijderde het vuil van een langdurige rust, en ik ervaar dit klimaat als zo vriendelijk voor mijn lichaam dat ik het elders nauwelijks weldadiger heb ondervonden. De magistraat van deze stad was mij gunstig gezind, ook voordat koning Ferdinand[20.] mij met zijn brief bij hem had aanbevolen. Er is geen enkel nadeel behalve dat alles hier veel geld kost.[21.] Ik leg dat moeiteloos naast me neer, want ik ben een rijk iemand en een filosoof. Daarom heb ik goede hoop dat deze stad voor mij voor altijd Eleutheropolis[22.] zoals men haar noemt zal zijn. Toch zou het mij beter bevallen in een drukke stad te leven.

U schrijft dat de zaak van de godsdienst er in uw stad veel beter voor staat dan sommigen hier hadden bericht. Daarmee wens ik niet alleen de stad, maar ook u persoonlijk geluk. Naar mijn mening is bij deze stormachtige gebeurtenissen niets beter dan zaken op een eerlijke weegschaal af te wegen, zodat we niet volledig in het judaïsme en de dwingelandij van bepaalde lieden terugvallen of in anarchie en heidendom belanden, totdat een zogeheten *deus ex machina* tevoorschijn komt en deze wereldwijde onlusten tot bedaren brengt. Want hij alleen kan deze tragedie een gunstige afloop bezorgen.

Kort geleden heb ik u geschreven,[23.] maar slechts met een paar woorden.

17. Zie brief 1431.
18. *Adagia* 815.
19. Vgl. brief 1585, p. 150.
20. Zie brief 2145, p. 175.
21. De klacht komt in deze tijd vaker voor; zie o.a. brief 2201, p. 318.
22. Letterlijk ‘vrije stad’, Griekse vertaling voor Freiburg.
23. De brief is niet bewaard gebleven.

U verzoekt mij u herhaaldelijk te schrijven. Als u brieven als deze kunt lezen zal ik het niet zover laten komen, dat u kunt klagen dat ik in dit opzicht mijn plicht heb verzaakt. Moge de Heer Jezus u die onder mijn belangrijkste vrienden uitmunt, met allen die u het dierbaarst zijn in goede gezondheid laten leven. Want ik meet onze vriendschap niet af in maanden of jaren. De omvang van uw genegenheid beoordeel ik naar de manier waarop u belooft dat u aan niemand van de ouden en aan geen enkele vorst voorrang zult verlenen, als het gaat om uw welwillendheid en sympathie voor mij. Ik aanvaard dit, mijn beste Anton, graag als een voorteken en met dit document beloof ik, geef en wijd ik u eveneens mijn genegenheid.

Freiburg im Breisgau, 7 juli 1529

2193 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 13 juli 1529

Ik groet je. Een poos geleden heb ik je brief beantwoord[1.] die veel aantijgingen bevat en waarin jij klaagt over het feit dat ik niet naar dat gelukkige vaderland terugvlieg, waar ik nauwelijks twee eerlijke vrienden heb en niemand aan wie ik om geld kan vragen als dat nodig is. Ik heb je deze brief geschreven via een schoolmeester uit Brugge, maar zoals ik zie heeft de schurk mij bedrogen.[2.] Lompart bezorgde mij een tweede brief tegelijk met brieven uit Gent en twee uit Spanje.[3.] Daarvoor ben ik je erkentelijk zoals ook voor je andere diensten, beste Erasmus.

In het begin van de vasten stond ik op het punt uit Bazel te vertrekken, maar een opgekomen verkoudheid heeft me tegengehouden.[4.] Want toen het gewapende volk met oorlogstuig de markt bezette en tegen de beelden tekeerging[5.] was er geen gelegenheid om naar waar dan ook te verhuizen. Rond de Idus van april na Pasen[6.] ben ik weggegaan nadat ik openlijk kisten vooruit had gestuurd zodat men niet kon zeggen dat ik was gevlucht. Ik was uitgenodigd door een brief van koning Ferdinand[7.] die toen in Speyer ver-

1. Brief 2159 als antwoord op brief 2115.
2. Het verwijt is niet terecht; Schets moet de brief na 27 mei, de datum van brief 2167, hebben ontvangen. Zie ook brief 2243.
3. Zie brief 2167.
4. Zie brief 2125, noot 3; in 1529 duurde de vasten van 10 februari tot 27 maart.
5. Op 8 en 9 februari 1529; zie brief 2097, noot 1.
6. Pasen viel in 1529 op 28 maart.
7. Zie brief 2145, p. 175.

bleef. Die stuurde ook een document om daarmee belastingvrij door het hele gebied van hem en van de keizer te kunnen reizen. Zelfs bij de volgelingen van Luther viel mijn vertrek verkeerd, maar ze hadden geen handvat om me tegen te houden.

Met grote angst, maar zonder gevaar ben ik van woonplaats veranderd. Want het stadsbestuur van Freiburg gaf mij op aanbeveling van koning Ferdinand een ronduit koninklijk huis dat voor Maximiliaan was gebouwd.[8.] Ik tref hier een klimaat aan dat zo vriendelijk is als ik nergens anders heb ondervonden. Sinds vele jaren heb ik mij nooit zo goed gevoeld.[9.]

Anton Fugger stuurde mij met een brief[10.] honderd goudguldens als reisgeld en beloofde mij evenveel jaargeld in de hoop dat ik naar Augsburg zou komen.[11.] Ik heb hem bedankt en ben naar Freiburg im Breisgau uitgeweken omdat het in de buurt ligt en onder de zeggenschap van Ferdinand valt. Er is niets waarvan ik minder spijt heb gehad. Desondanks stuurde Fugger een bijzonder fraaie vergulde beker als geschenk.[12.] Het gaat goed met mij als er geen oorlog uitbreekt.[13.] Wat ik tussen de harteloze vrienden en de verhitte critici bij jullie kan verwachten weet ik niet.

Zorg ervoor dat vrienden die met tranen hun ogen bederven, dit weten. Misschien zal ik rond 1 september een eigen dienaar sturen wanneer ik zie dat de zaak van de jaargelden niet loopt zoals ik wil. Intussen wens ik jou met degenen die je het meest dierbaar zijn het beste.

Ook hier hebben wij gehoord van de samenkomst van de vrouwen.[14.] Ik denk dat het een droom is. Men zegt dat de keizer in Genua is;[15.] hij laat geen enkele hoop op vrede zien.

Freiburg im Breisgau, 13 juli 1529

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets, zakenman. Te Antwerpen

8. Zie brief 2112, noot 10.
9. Zie brief 2151, noot 1.
10. De brief is het niet bewaard gebleven; brief 2192 vormt het antwoord hierop.
11. Zie het begin van brief 2145.
12. Zie brief 2192, noot 8.
13. Door het tekenen van vrede op 25 juni was zonder dat een gevecht had plaatsgehad het gevaar van de Eerste Kappeleroorlog voorbij; zie ook brief 2173, noten 10 en 11.
14. Zie brief 2167, noot 6.
15. Dit gerucht blijkt onjuist; Karel V vertrok op 28 juli uit Barcelona en landde op 12 augustus in Genua.

2194 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 13 juli 1529

Gegroet. Al bijna een maand bereid ik, zeer illustere Erasmus, een reis naar je voor. Maar door besluiteloosheid van het stadsbestuur[1.] kan ik niet met zekerheid weten wanneer ik hieraan zal beginnen. Om die reden heb ik Hieronymus Froben toen hij naar jou vertrok het geld[2.] gegeven om het je te overhandigen; want ik dacht dat je mij hiervoor erkentelijk zou zijn als het snel gebeurde en ik het geld niet langer in mijn handen had. Maar zorg ervoor, beste Erasmus, dat, telkens als ik jou een dienst kan bewijzen, jij mij er niet van verdenkt dat ik iets zal weigeren. Er is geen sprake van dat ik tegen dit soort alledaagse en gewone klusjes zoals bezorging van het geld aan jou bezwaar kan hebben. Er is niets dat ik niet aan je te danken heb, niets dat ik niet graag vastberaden zal doen. Als deze snelheid jou langzaam lijkt vraag ik je nadrukkelijk haar met je gebruikelijke vriendelijkheid te waarderen. Het ga je goed, mijn beste Erasmus. Breng de groeten over aan Glareanus.

Bazel, 13 juli 1529

Onze vriend Alciati vraagt in een brief je hartelijk te groeten. Hij heeft nu een school in Bourges geopend en is gehuurd voor een jaarsalaris van zeshonderd kronen.

2195 *Aan Johann Koler*
Freiburg, 14 juli 1529

Erasmus van Rotterdam groet Johann Koler, proost in Chur

Met zoveel genegenheid en zoveel welsprekendheid roemt u, zeer geachte heer, tegenover mij het karakter en de vrijgevigheid van Anton Fugger,[1.] dat ik, als hij mij niet eerder vanwege zijn dienstvaardigheid was aanbevolen, op grond van uw brief[2.] een grote sympathie voor hem zou kunnen koesteren. Maar omdat hij ook met opvallende eensgezindheid van iedereen die hem kent, wordt geprezen als iemand die de genegenheid van alle rechtschapen

1. Amerbach onderhandelde met het stadsbestuur over de voorwaarden voor zijn professoraat aan de universiteit; vgl. brief 2180, noot 5.
2. Zie brieven 2183 en 2199.
1. Zie brieven 2145 en 2192.
2. De brief is niet bewaard gebleven.

mensen ten volle verdient en hijzelf niet alleen met een heel hartelijk geschreven brief, maar ook met niet-alledaagse geschenken zich royaal bij mij heeft aanbevolen, was er nu niets wat uw brief aan mijn sympathie voor hem kon toevoegen. Toch dient u te weten - om te voorkomen dat u denkt dat deze brief mij niet welkom was of tevergeefs geschreven is - dat hij juist hierom verreweg het meest welkom was en mij een niet gering genoegen had verschaft, omdat ik daardoor heb geleerd dat ik door één vriend, en wel een bijzondere, gelukkiger was dan ik had gedacht. Men kan zich immers niet voorstellen dat er iets geschreven is dat ingetogener, oprechter en vriendelijker is dan deze brief. Terwijl hij niets weglaat en alles breedvoerig en serieus behandelt, ademt hij toch iets van een bijzondere genegenheid wat u met gesproken woorden niet zou kunnen bereiken. Dit geeft mij het volste vertrouwen dat u alles met een zeer oprechte bedoeling schrijft. Want een alledaagse genegenheid is praatziek, maar een intense genegenheid spreekt minder dan zij wil zeggen.

Daarom zal ik op twee onderdelen van uw brief niet reageren. In een daarvan benadrukt u met uitermate indrukwekkende woorden de bijzondere welwillendheid van Anton Fugger jegens mij. Want u kunt mij met uw pen geen schitterend beeld van hem geven, of ik heb in mijn gedachten al een prachtiger beeld van hem gevormd. In het andere zwaait u met zeer gulle hand mij buitengewoon veel lof toe, die mij volstrekt nergens anders van overtuigt dan dat u een bijzonder oprecht iemand bent die mij bovenmatig toegenegen is. Daardoor moet ik u bekennen dat ik mij nog meer met u verbonden voel.

Wanneer u schrijft dat u uit mijn publicaties hebt afgeleid dat mijn hart naar vrijheid en rust verlangt, vergist u zich, hooggeachte heer, met deze veronderstelling. Altijd hebben zij bij uitstek mijn bijzondere liefde gehad en heb ik ze met veel toewijding gekoesterd, zelfs zo dat ik vaak ten koste van al mijn spullen de vrijheid heb gekocht.[3.] Want meer dan eens[4.] werden mij prachtige vooruitzichten van ambten en rijkdom geboden. Maar telkens als ik overwoog of ik voor de eer moest bedanken of van mijn vrijheid moest scheiden, wilde ik liever van de verplichting afzien.

Ik geloof nu zonder meer de talrijke roemrijke feiten die u over de stad Augsburg vermeldt, hoewel u overigens voor mij als zogezegd plaatselijk getuige[5.] verdacht kunt zijn. Bovendien had een wijd verbreid gerucht mij al lang geleden ervan overtuigd dat Augsburg te midden van de vermaarde ste-

3. Erasmus citeert Martialis 2, 68, 4, waar een slaaf met al zijn bezittingen zijn vrijheid kocht.
4. Vgl. brieven 296, p. 259, 809, p. 279, 1409, 2029, p. 220 en 2037, p. 242-243.
5. *Adagia* 1206.

den van Duitsland toonaangevend was, en onze vriend Nachtgall verkondigt niet het tegengestelde. Het valt nauwelijks te geloven dat er bij u niemand is die mij last zal bezorgen. Want ik weet absoluut niet of dit de Gelukzalige Eilanden[6.] is gegeven. En ik ben niet zo verwend dat ik niets lastigs kan verdragen. Maar omdat voor u mijn levenswijze, mijn leeftijd en mijn gezondheid (die niet alleen te lijden heeft gehad van de enorme inspanningen van mijn studies, maar ook van nierstenen[7.] en ten slotte ook van de ouderdom die op zichzelf een ernstige en ongeneeslijke ziekte is) geen geheim zijn, ontmoedigt u mij, mijn beste Koler, om mijn arme lichaam aan een lange reis en een nieuwe klimaat toe te vertrouwen. Het is lastig een oude boom te verplanten.[8.] In ieder geval is er geen reden op reis te gaan voor een bezoek aan uw stad.

Verder heb ik aan uw brief helemaal geen aanstoot genomen; ik ben u integendeel buitengewoon dankbaar omdat u onbevangen en zonder opsmuk uw mening zorgvuldig hebt weergegeven. Want zoals ik zelf van nature ongekunsteld ben, beleef ik bij uitstek aan vrije geesten genoegen. Tot nu toe heb ik geen reden over de naam van deze Eleutheropolis[9.] te klagen; tot nu toe was de stad voor mij zoals ze wordt genoemd. Maar zoals naar men zegt blinden altijd worden gegrepen door zaken van degenen die zien, zo ben ik, onbeduidend als ik ben, altijd geboeid geweest door grote gebouwen en steden. En hoewel ik nauwelijks mijn kamer uitkom, doet het leven in de drukste steden mij plezier. Dit is een natuurlijk gevoel waar het verstand toch niet volledig aan ontbreekt. In steden zijn minder sporen van boersheid en zijn veel goede dingen beter verkrijgbaar. Ten slotte is het eenvoudiger bij een grote schare mensen goede vrienden te vinden dan bij een gering aantal. Ik wens u het allerbeste toe.

Freiburg, 14 juli 1529

6. Naam van een eilandengroep aan de westkust van Afrika die voor de Romeinen als een paradijselijk oord gold.
7. Eind januari 1530 berichtte Erasmus dat zijn laatste niersteenaanval twee jaar eerder was begonnen; zie brief 2260.
8. *Adagia* 343.
9. Zie brief 2192, noot 22.

2196 *Aan Willibald Pirckheimer*
Freiburg, 15 juli 1529

Erasmus van Rotterdam groet Willibald Pirckheimer

Jouw brief,[1] Willibald, die zo opgewekt en uitgelaten was, bezorgde mij een groot genoegen, want hij laat zien dat je vrij bent van jicht en nierstenen. Ik hoop dat dit voor altijd zal zijn! Wanneer je mij gelukwenst met mijn ontsnapping, doe je dat vriendelijk en niet zonder reden. Want hoewel er geen gevaar in Bazel dreigde, heeft het stadsbestuur van Freiburg mij in elk geval bijzonder vriendelijk ontvangen. Ik ervaar het klimaat als zo vriendelijk voor mijn zwakke lichaam, dat ik hier welhaast weer jong lijk te worden.[2] Tevoren was ik ervan overtuigd dat het weer hier somber en onaangenaam was, altijd bewolkt en nevelig. In ieder geval hadden we lange tijd wonderbaarlijk veel regen. Voor de aardigheid heb ik hierover een vierregelig gedicht geschreven:[3]

> Ik vraag je, wat is de bedoeling van de enorme regenbui
> die hier onophoudelijk dag en nacht uit de hemel valt?
> Omdat de aardbewoners niet over hun zonden willen wenen,
> laat de hemel voor ons zijn tranen de vrije loop.

Maar dit ongerief is niet kenmerkend voor dit gebied. In Bazel is een bergrivier[4] die onderaards stroomt, plotseling tevoorschijn gekomen en heeft zo'n grote ramp veroorzaakt dat naar men zegt de schade met honderdduizend dukaten niet kan worden hersteld. Toch verkeer ik ook bij dit klimaat in heel goede gezondheid. Maar zo blij als ik ben over mijn vertrek, zo heftig was mijn tegenzin toen ik wegging.

Vijftien jaar geleden begon ik een band met die stad te krijgen die ik bij mijn terugkeer uit Brabant zo vaak heb bezocht. Uiteindelijk heb ik bijna acht jaar[5] onafgebroken van haar gastvrijheid die uitermate gerieflijk en aangenaam was, gebruik gemaakt. Ik raakte daar bevriend met Johann Froben; ik kon zelfs de goden niet om een eerlijker vriend vragen. Niet anders waren de gevoelens van zijn hele familie jegens mij. Zodoende is mijn genegenheid voor zijn kinderen na zijn dood geenszins verminderd. Daarom had ik die stad bijna als een vaderland aangenomen. Tenzij ik me vergis, ben ik voor haar geen vervelende of ongemakkelijke gast geweest. Toen ik op het punt stond mij in te schepen heb ik dit in een vierregelig gedicht laten blijken. Mijn dierbare Bonifacius Amerbach die mij bij mijn vertrek vergezelde, heeft

1. De brief, waarschijnlijk het antwoord op brief 2158, is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 2151, noot 1.
3. Zie ASD VII, 1, p. 247-248 (nr. 81).
4. De Birsig; zie brief 2180.
5. Van november 1521 tot april 1529.

het in zijn notitieboek opgenomen. Het is helemaal een zeemansgedicht, als je het wil horen:[6.]

> Vaarwel nu Bazel, jaren lang heeft geen andere stad een aangenamere gastvrijheid verleend. Daarom wens ik u alle goeds toe en tevens dat er nooit een gast komt die onvriendelijker is dan Erasmus.

In ieder geval ben ik van mening dat er in deze stad niemand is die met recht over mij kan klagen.

Voordat het lutheranisme daar terecht was gekomen genoot ik het aanzien van de geestelijkheid, het stadsbestuur en het volk. Toen zij daarna in de gaten kregen dat ze van mij nooit gedaan zouden krijgen dat ik mij bij deze rumoerige zaak als deelgenoot, laat staan als leider zou opstellen, begonnen enkele onfatsoenlijke en nogal onbesuisde lieden te grommen. Ten slotte bestookten ze mij met brieven, spotprenten en smaadschriften.[7.] Dit heb ik zonder moeite geslikt. Ze hebben niets anders bereikt dan dat, hoe meer zij hun best deden mij zelfs tegen mijn zin naar hun partij te drijven, mijn innerlijke weerzin des te groter werd. Ik heb immers mensen zich zo zien gedragen dat ik, zelfs als hun leerstellingen mij minder hadden tegengestaan, toch niet zou hebben besloten met dergelijke lieden een overeenkomst aan te gaan.

Ik merkte dat de situatie langzamerhand een climax bereikte en met moeite verdroeg ik nu in de omgeving van mijn vrienden de vijandige houding van vorsten en critici, die voortdurend zeiden dat ik zoveel jaren niet in die stad zou hebben verbleven, als ik wat daar gebeurde niet stilzwijgend goedkeurde. Herhaaldelijk stond ik op het punt weg te gaan, maar nu eens werd ik belemmerd door ondernemingen die alleen maar voltooid konden worden als ik aanwezig was, dan weer werd ik door andere zaken tegengehouden. Maar vooral bestond er het gevaar dat het voor mij schadelijk zou zijn als ik het heel gerieflijke nest waaraan ik in zoveel jaren gewend was geraakt, met een groot risico voor mijn welzijn zou verlaten. Want een eenmaal verloren leven kan men niet terugkrijgen. Maar toen van overheidswege alle kerken waren overgedragen aan een partij waarbij ik mij nooit wilde aansluiten en men na het verwijderen van de altaren tegen beelden en schilderijen tekeer was gegaan,[8.] en toen desondanks na afloop hiervan herhaaldelijk iets nieuws verscheen en de situatie op een opstand leek uit te lopen, besloot ik te verhuizen, ongeacht hoe het vertrek zou verlopen. Terwijl de wens van

6. Zie ASD VII, 1, p. 247-248 (nr. 82).
7. Zie brieven 1477a, 1477b, 1496 en 1510.
8. Zie brief 2097, noot 1.

koning Ferdinand die toen de landdag in Speyer leidde, mij hiertoe nog meer aanmoedigde, ging voorts enige stimulans uit van voortekenen die niet erg gunstig waren. Soms dreigde die domme Thraso[9] met rechtszaken, dan weer bedacht die andere slangenpersoon[10] iets dergelijks. Hoewel zij niets hadden dat ze mij konden verwijten, zag ik toch dat mijn vrienden zich zorgen maakten dat ik zelfs de sterkste zaak bij dat soort rechters zou verliezen voor wie elke willekeurige aanleiding al voldoende zou zijn.

Dus hebben we, toen mijn besluit uit Bazel te vertrekken vaststond, overlegd of ik in het geheim zou wegtrekken of in het openbaar zou weggaan. Het ene was het veiligst, het andere het meest eervol. Wij verkozen het eervolle boven het veilige. Ik had al twee wagens, volgeladen met boekenkisten en huisraad, vooruitgestuurd, want dat kon niet in het geheim gebeuren. Daags daarna ontving ik het bericht dat alle predikanten om twee redenen buitengewoon kwaad op mij waren. De ene was dat ik, toen ik mij naar de tuin van Froben begaf en mijn oog op hen was gevallen, naar rechts was uitgeweken, waarbij ik mijn mond met mijn mantel had bedekt, alsof ik met dit gebaar mijn afgrijzen kenbaar wilde maken. Ik had echter mijn mond bedekt vanwege een gure wind die soms tandpijn veroorzaakt als hij niet wordt tegengehouden. En ik was zoals gebruikelijk naar rechts uitgeweken, omdat de andere straat niet alleen smal was, maar ook door de stank van uitwerpselen onaangenaam rook. De andere reden was dat ik in het colloquium *De cycloop* iemand met een erg lange neus had beschreven, die een schaap op zijn hoofd droeg en een vos in zijn hart. Hoewel die grap tegen een van mijn dienaren[11] was gericht die een heel lange neus had en een wollen muts droeg (want ik had nooit gehoord dat Oecolampadius een dergelijke muts bezat) dachten zij dat ik daarmee Oecolampadius had bedoeld.

Om te voorkomen dat er hierdoor wellicht voor mij een tragedie zou ontstaan vooral omdat de situatie dusdanig was geëscaleerd, heb ik in een korte brief[12] aan Oecolampadius mijn verontschuldigingen aangeboden, waarbij ik hem ook voor een gesprek uitnodigde als hij de kwestie uitvoeriger wilde bespreken. Zonder te aarzelen kwam hij naar me toe en met weinig moeite heb ik hem tevreden gesteld, want hij zei dat hij niet was beledigd. Wat onze vriendschap betrof ontkende ik dat ik hem ooit vijandig was gezind, behalve dat ik in enkele geloofskwesties met hem van mening verschilde. Ten slotte begon hij mij ertoe over te halen niet weg te gaan. Toen hij hiervoor veel argumenten aandroeg, onderbrak ik het gesprek en zei: ‘Je spant je met je wel-

9. Heinrich Eppendorf; zie brief 2122, noot 3.
10. Ludovicus Carinus.
11. Nicolaas Kan; zie brief 2147.
12. Brief 2147.

sprekendheid vergeefs in. Want ik ben al vertrokken omdat ik mijn complete huisraad zelfs met mijn geld erbij vooruit heb gestuurd.' Daarna drong hij erop aan niet weg te gaan zonder de bedoeling ooit terug te komen. Ik antwoordde dat ik naar het meest dichtbije nest zou vliegen en als dat succesvol verliep, ik wel zou zien waar God mij naar toe zou roepen.

Daags daarna klampte de volksvertegenwoordiger[13.] Beatus Rhenanus aan. Hij vroeg of het gerucht van mijn verhuizing waar was. Die zei dat het absoluut waar was. Toen kreeg hij de vraag voorgelegd of ik door iets was beledigd en daarom wegging. 'Ik denk van niet', zei hij, 'maar hij kan de vijandige houding van vorsten en theologen niet langer verdragen.' De volksvertegenwoordiger zei nog veel andere dingen die er alle op neerkwamen dat ik niet weg moest gaan.

Er werd een schip gehuurd om met mij enkele personen naar Neuenburg te brengen, een zeer geliefde stad aan de Rijn. Want de anderen maakten de reis over land te paard en zouden ons in Neuenburg tegemoet komen.

Ik was geen burger, van niemand publiek of privé afhankelijk en met niemand had ik een kwestie lopen. Ik bezat een brief van de koning waarin hij mij bij hem uitnodigde[14.] als ik dat op een comfortabele manier kon doen, en ook een officieel document om ongehinderd door het hele grondgebied van de keizer en Ferdinand te reizen. Toch veroorzaakten bepaalde lieden ik weet niet wat voor vertragingen waarbij ze nu eens dit, dan weer dat als reden opgaven; desondanks werd ik met rust gelaten. Mijn vrienden en de schipper leek het het beste om niet bij de brug te vertrekken wat de drukst bezochte plek van de stad is, maar naast de heilige Antonius[15.] waar ook de openbare haven van de stad ligt. De schipper werd herhaaldelijk naar het stadsbestuur geroepen en er werd meer dan twee uur overlegd. Wat er aan de hand was weet ik niet. Wel is zeker dat de schipper het verbod kreeg op een andere plaats te vertrekken dan bij de brug. De schipper antwoordde dat het altijd was toegestaan uit iedere openbare haven te vertrekken. Hij kreeg als antwoord dat het hem nu niet was toegestaan. Omdat dit in niemands belang was lijkt het dat degene die dit verbood, mij niet welgezind is geweest.

Wat moest ik doen? Ik heb de magistraat gehoorzaamd, ik ben bij de brug vertrokken en heb mijzelf een tijd lang aan het volk ter bezichtiging aangeboden. Verder gebeurde er niets vervelends. Al het andere verliep heel voorspoedig en sinds vele jaren heb ik niets zo weinig betreurd als het verlaten van Bazel. Ik ben echter niet alleen tot zeer groot verdriet van mijn vrienden vertrokken, maar ook van hen die de nieuwe ontwikkelingen steunen -

13. Jakob Meyer; zie brief 2158, noot 8.
14. Zie brieven 2158, p. 209, 2161, p. 215, en 2209.
15. De kapel van de Antonierherren op de linkeroever van de Rijn.

voor zover er onder hen mensen zijn met iets meer verstand. Ik wilde liever zo weggaan dan wanneer de meesten zich daarover verheugden.

Tot nog toe is hier niets gebeurd wat mij niet zinde. Daarom bracht ik met jouw fraaie schaal die je me als geschenk stuurde, een plengoffer voor Christus de Heiland, niet voor een derde keer zoals het spreekwoord luidt,[16.] maar voor de eerste, tweede en laatste keer. Hij is immers gisteren en heden en ook tot in eeuwigheid.[17.] Weet dat het geschenk buitengewoon aangenaam was omdat het afkomstig is van een hart dat zelfs aan een klein geschenk van glas de waarde van edelstenen kon toevoegen. De gegraveerde Terminus[18.] zal mij eraan herinneren dat de laatste dag niet ver weg is. En de ring[19.] die ik lang geleden kreeg toegezonden, hernieuwt iedere dag de herinnering aan mijn vriend Willibald. Toch zit Willibald dieper in mijn hart vastgeklonken dan dat er dergelijke aandenkens nodig zijn.

Een paar dagen geleden stuurde de voortreffelijke heer Anton Fugger mij tegen alle verwachting in een beker[20.] als geschenk, met een bijzondere vorm en schitterend verguld. Verder bood hij een en al vriendelijkheid en welwillendheid aan als ik naar Augsburg zou willen verhuizen. Om te voorkomen dat ik de reiskosten als excuus zou aanvoeren, wees hij mij de plaats aan waar ik in Bazel honderd goudguldens kon ontvangen. Ik zie, mijn beste Willibald, dat niet alle mensen een Cousturier, een Béda en een Zúñiga zijn. Stellig had ik liever in de beroemde stad mijn leven willen doorbrengen waar alles te vinden is. Maar enkele lieden hebben bij mij het klimaat in Augsburg een slechte naam bezorgd en ik voelde mij toen zo slecht, dat ik verwachtte dat mijn arme lichaam de rit te paard van een halve dag nauwelijks zou verdragen. Maar de rit heeft me zelfs goed gedaan.

In talrijke brieven van vrienden[21.] word ik naar Brabant teruggeroepen. Hemel en aarde roepen zij als getuige aan dat ik, terwijl ik andere landen luister verleen (dat zijn hun woorden), alleen mijn vaderland geen enkele eer waard acht. En het was werkelijk meer gepast om in mijn vaderland oud te worden. Maar telkens als de herinnering aan de zuinigheid van het hof daar bij me opkomt vooral wanneer het over betalen gaat, telkens als ik bij mijzelf naga welke gevechten ik daar jarenlang met bepaalde monsters heb door-

16. Een verwijzing naar de Griekse gewoonte driemaal te plengen, de eerste keer aan Zeus en de Olympiërs, de tweede keer aan de heroën en de derde keer aan ‘Zeus de redder’; vgl. *Adagia* 1701.
17. Hebreeën 13:8.
18. Zie brief 2178a, noot 4.
19. Zie brief 1558, p. 61.
20. Zie brief 2192, noot 8.
21. Zie brieven 2115 en het begin van 2159.

staan, heb ik minder spijt van mijn ballingschap. Waar het goed is, daar is je vaderland, zoals het spreekwoord zegt.[22.] Ik zal het genoegen hebben tenminste voor een jaar van dit aangename klimaat te genieten tenzij Mars mij hier verjaagt.[23.] Je weet hoe onstuimig men onlangs naar de wapens heeft gegrepen.[24.] De gelederen, van wapens en geschut voorzien, werden door een heel kleine tussenruimte van elkaar gescheiden. Men zegt dat het twintigduizend mensen waren. Maar er is geen vlieg omgekomen. Alleen aan de kersenbomen is er een grote vernieling aangebracht. Wat een oorlog zonder bloedvergieten en zoals de Grieken zeggen 'een oorlog zonder tranen'![25.]

Ik was niet erg nieuwsgierig naar de besluiten van de rijksdag van Speyer[26.] en als ik ervan op de hoogte was zou het beter zijn mij als Harpocrates[27.] te gedragen. Slechts eenmaal heb ik er hier met Johannes Fabri[28.] over gesproken. Uit zijn woorden heb ik enkele vermoedens afgeleid; ik hoop dat het gunstig uitpakt en dat mijn voorgevoel mij hier bedriegt. Brieven van vrienden geven weinig blijk van hoop op een verzoening tussen de koningen - een kwestie die sinds vele jaren de meest bloeiende delen van het christendom, Italië en Frankrijk, op ongelukkige wijze teistert. De brieven melden zelfs eerder dat er naast de oude twisten tussen de vorsten dagelijks nieuwe ontstaan. Er is geen sprake van dat zij hun vijandigheid lijken te beeindigen, hoewel er geen juister bewijs voor een verheven geest is dan sommige beledigingen naast zich neer te leggen, andere te vergeven en als de veroorzaker van de belediging dit niet verdient, in ieder geval de staat ongestraft te laten. Want wat zou er met ons gebeuren als God, de meest ware heerser over alles, na eenmaal te zijn beledigd zijn toorn niet zou kunnen laten varen? Al jarenlang is bijna geen enkel deel van Europa vrij van geweld en nog steeds zie ik niets anders dan voorboden van oorlogen. Misschien zijn deze woelingen helemaal niet nutteloos voor Spaanse soldaten. Wat zou men kunnen doen? Dit is de aard van menselijke zaken, zij gaan op en neer zoals de Euripus.[29.]

Zasius heb je helemaal gelukkig gemaakt door hem een uitgave van de *Digesta*[30.] te sturen. Want hij heeft niet anders van vreugde gedanst en gejubeld dan wanneer hij een koninkrijk had gekregen. Ik misgun hem weliswaar

22. *Adagia* 193; vgl. brief 2159, p. 213.
23. Vgl. brieven 2168, p. 231, 2193 en 2199.
24. Zie brief 2193, noot 13.
25. *Adagia* 1523.
26. Zie brief 2107, noot 1.
27. Egyptische god van het zwijgen.
28. Fabri bezocht Freiburg op 23 mei in verband met de huisvesting van het kapittel van Bazel; zie brief 2158, noot 13.
29. Zie brief 2088, noot 7.
30. Zie brief 2178a.

het geschenk niet, maar ik vrees dat hij door zoveel geluk voor ons heel wat eigenzinniger is geworden. Hij had mij jouw brief[31] laten bezorgen terwijl ik aan het eten was, en gaf daarbij aan dat haast was geboden.[32] Ik heb een Duitse wisselbrief genomen, naar hem gestuurd en hem met een paar woorden gevraagd om de zaak naar eigen goeddunken op mijn kosten te regelen. Na twee dagen stuurde hij de schaal. Ik gaf de dienaar twee stuivers en bij de brief waarin ik hem bedankte, sloot ik bij wijze van reisgeld een armzalige kroon in. Eerlijk gezegd was ik wel wat bang voor een ruzieachtige brief, maar niet voor zo'n dreigende. De gouden munt stuurde hij ingesloten bij zijn brief terug. Daarin leek hij mij voor het gerecht te zullen dagen als de cliënt aan zijn patroon dit eerbewijs niet toekende - je kent de mateloze bescheidenheid van de man. Hij zei dat hem dit hele jaar niets is overkomen dat zo ernstig en schadelijk was, en mijn vrijgevigheid noemde hij arrogant. Zijn metgezellen verbaasden zich naar zijn zeggen over zo'n verbijsterende vrijgevigheid. Zelf stond hij niet alleen versteld maar schrok ook van zo'n verkwisting. Hij zei dat vriendschap niet oprecht kan zijn waar het geld van een handelaar niet toestaat dat diensten gratis zijn. Zasius heeft mij vele jaren eerder overstelpt met veel en omvangrijke diensten waarvoor ik nooit ook maar een greintje dank heb betuigd, en heeft hij niet alleen mij maar ook anderen die alleen al doordat ze mij kenden waren aanbevolen, gratis zijn diensten verleend; desondanks kleineert en verwerpt hij zijn verdiensten zo dat hij ze geen cent waard acht. Ten slotte zwoer hij bij de goden en bij het heil van de keizer dat hij van mij geen cent zou aannemen. Hij verdedigde zijn zaak met zo'n bloemrijke stijl en een even grote felheid dat ik het niet aandurfde met de man die zo bedreven in het recht en welbespraakt is, de strijd aan te gaan. Ik heb de zaak laten schieten en heb de ruzie met mijn tegenstander bijgelegd.

Maar in alle ernst, mijn beste Willibald, ik heb tot nu toe in Duitsland niets gezien dat ik zo heb bewonderd als het karakter van deze man. Voor zijn vrienden is hij niet oprecht, maar de oprechtheid zelve. Lichamelijk wordt hij oud, maar je kunt je nauwelijks voorstellen hoe krachtig zijn hele geest nog is. Niets van zijn oordeelsvermogen en zijn geheugen is verdwenen. Een onvoorbereide toespraak die zo van mooie formuleringen en goede gedachten wemelt, en dat niet zonder charme, heb ik tot nu toe van geen Italiaan gehoord. Voeg daar de christelijke eerlijkheid van zijn karakter toe. Niemand vertrekt na een gesprek met hem die niet enthousiaster voor

31. De brief aan Erasmus die bij de zilveren schaal was gevoegd. Beide waren bij Zasius afgeleverd.
32. Vermoedelijk in verband met Friedrich Hess, die de brief en de schaal zou bezorgen; zie brief 2178a.

vroomheid is gemaakt. Sommige mensen die niets anders zijn dan nummers en geboren om vruchten te nuttigen,[33.] overtreffen de levenskracht van kraaien.[34.] Deze man verdient volstrekt onsterfelijkheid. Maar het is niet vaak mogelijk van zijn zo gewenste gezelschap te genieten. Dat komt omdat hij een beetje doof is en ik geen luide stem heb, zoals er niets in deze wereld is waarin Nemesis geen ongemak mengt. Moge de Heer jou voor ons zo lang mogelijk in goede gezondheid laten leven, hooggeachte Willibald.

Freiburg, 15 juli 1529

2197 *Van Lieven van den Zande*
Sint-Maartens-Bos, 15 juli 1529

Lieven van den Zande groet Erasmus van Rotterdam, zeer waarachtig theoloog, hartelijk

Een tijd geleden heb ik je, beste Erasmus, een brief gestuurd die naar ik vrees veel te breedsprakig was,[1.] vooral omdat hij aan jou was gericht die onder zulke zware inspanningen gebukt gaat en door zulke dwaze onruststokerijen en opstanden van de evangelischen (onder deze naam verkopen zij zich) wordt belaagd.[2.] Ik vernam trouwens dat die woelingen kort na het schrijven van deze brief waren ontstaan. Direct bij het eerste gerucht hiervan ben ik uit vrees dat je te midden daarvan nog een grotere ramp tegemoet ging zo ingestort dat ik mij bijna ben doodgeschrokken. Toch heb ik kort daarop de moed hervat en ben ik met mijn gebruikelijke vertrouwen in Christus de hemelse vader gaan smeken, dat hij niet zou toestaan dat je in handen van de opstandelingen terecht zou komen. Ik hoop dat mij in elk geval nu het gewenste bericht bereikt dat jij zover buiten het bereik van wapengeweld bent gekomen dat de kwaadaardige plannen van die deerniswekkende personen je niet kunnen treffen. Want ik kan niet anders dan bezorgd om je zijn omdat ik ervan overtuigd ben dat met jou meteen ook de studie en de voortgang van zowel alle vrije kunsten als van de meer waarachtige theologie gevaar lopen.

Maar ik ben ten dele door mijn mateloze genegenheid voor jou ertoe aangezet je zo uitvoerig te schrijven - want ik beeldde mij in dat ik bijna als een

33. Horatius, *Epistolae* 1, 2, 27.
34. *Adagia* 564.
1. Brief 2082; zie met name p. 26.
2. Zie brief 2097, noot 1.

aanwezige persoonlijk met een aanwezige sprak - en ik ben ten dele door een al dan niet juiste bewering van onze vriend Karel Uutenhove daartoe verleid. Die zwoer bijna bij alles wat heilig is dat het jou zeer welkom zou zijn als ik zelfs vaak schreef. Ik dacht dat hij dat oprecht zei, niet zozeer om mijzelf ervan te overtuigen dat ik met mijn brief jou een plezier deed, als wel omdat hij smeekte dat ik hem in mijn brief aan jou ter sprake zou brengen. Want ik kon er niet toe komen te geloven dat hij dit zou hebben gevraagd als hij niet had gemerkt dat mijn diensten op een of andere manier bij jou in goede aarde waren gevallen, zodat je mijn goede bedoeling en inspanningen niet helemaal als verachtelijk beschouwde indien je met mijn geleerdheid minder was ingenomen.

Deze brief heb ik met andere zaken die toen naar mijn mening tegelijk verzonden moesten worden, zorgvuldig ingepakt, met touwen omwikkeld en met twee lakzegels verzegeld zoals je had opgedragen.[3] Daarna heb ik hem naar Erasmus Schets gestuurd om hem zonder enige angst voor onderschepping veilig aan jou te laten bezorgen, omdat ik zonder meer aannam dat deze man zijn plicht trouw is nagekomen. Ik wilde immers alles liever dan dat de brief op een of andere manier bij jou zoek zou raken. Er is zelfs geen sprake van dat ik wilde dat iets hiervan iemand anders dan jou ter kennis kwam, zodat zelfs mijn vrienden en dienaren tot nog toe niet weten dat ik jou iets heb geschreven, laat staan wat ik heb geschreven.

Maar toen de brief was verstuurd begon ik enigszins spijt te krijgen van het feit dat ik jou de vrijheid had gegeven om te antwoorden (wat ik weliswaar heel oprecht had gedaan), vrezend dat ik jou, heel druk bezet als je bent, naast de ergernis van het lezen van mijn brief ook tegenzin bezorgde om terug te schrijven. Maar toch begon het mij dwars te zitten dat ik op een andere manier niet kon achterhalen of hij was afgeleverd. Bovendien realiseerde ik mij hoe groot de afstand is die ons scheidt, hoe talrijk ook de intriges van slechte mensen zijn en hoeveel lieden er rondlopen bij wie behalve een gelegenheid niets ontbreekt voor het plegen een misdaad. Dat soort overwegingen waren er heel veel. Zodoende bleef voor mij behalve op papier niets over waarmee ik een wandaad van dergelijke lieden zou kunnen tegenspreken (als iemand dat tenminste van plan was). Maar ik kan er beslist van uitgaan dat mijn brief bij jou is bezorgd omdat ik natuurlijk niet alleen vertrouwde op de belofte waarmee je mij had geschreven dat al wat ik naar deze bode stuurde veilig bij jou zou aankomen, maar ook op de betrouwbaarheid van Schets zelf. Hoe dit ook zij, een antwoord van jou, hoe kort dan ook, zou mij veel meer zekerheid hierover hebben geboden. Zie je hoe groot de bezorgdheid is die mij bezighoudt?

3. Zie brief 2062, p. 304.

Hoe eervol vermeld je mij, beste Erasmus, in de gedrukte brief[4] die als voorwoord van een uitermate sierlijk Grieks werkje van Chrysostomus aan onze vriend Karel is gericht! Ik leg uit dat het zo is gedaan alsof je me aan mijn oor trekt[5] om te laten zien hoe jij wilt dat Van den Zande is. Ik hoop dat ik echt zo ben, al was het maar omdat jij het hebt gezegd. Buitengewoon dankbaar ben ik je, gedeeltelijk vanwege zo'n groot bewijs van je welwillendheid en gedeeltelijk vanwege het waarlijk gouden[6] werkje dat je weliswaar met name voor onze vriend Uutenhove, maar ook voor ons allen hebt gepubliceerd. Wil je graag horen wat je met dit werkje hebt bereikt? Je hebt honger opgewekt; ik hoop dat het mij is toegestaan van zo'n overvloedige tafel verzadigd te raken!

Overigens heeft de dood één iemand van de lijst van namen in jouw brief ons ontnomen, Anton Clava, die op 31 mei van dit jaar 1529 ophield sterfelijk te zijn. Bij zijn heengaan liet hij mij als aandenken in zijn testament drie Griekse boeken na: de Bijbel[7] zoals men hem noemt, jouw Herodotus[8] en de *Moralia* van Plutarchus.[9] Ik bid dat Christus hem beloont en heb goede hoop dat hij nu gelukkig bij hem is. Aan jou vraag ik, Erasmus, wanneer een geschikte gelegenheid zich voordoet, onze vriend Clava te gedenken.[10] In de bloemlezing van je brieven zal hij altijd voortleven.[11] Maar in tegenstelling tot het oude spreekwoord[12] verlang ik dat ook de herinnering aan de overledene levend wordt gehouden. Ook onze Ceratinus is helaas te vroeg overleden en vertrokken naar waar iedereen gaat.[13]

Maar genoeg over treurige zaken. Bijzonder veel genoegen beleefde ik aan je prachtige grappen waarmee je, zo lijkt me, op een heel aangename manier als het ware even uitrust, maar toch vooral de grappen die je over

4. Brief 2093, p. 69.
5. *Adagia* 640.
6. Toespeling op de naam Chrysostomus ('Gouden mond').
7. De eerste afzonderlijke uitgave van de hele bijbel in het Grieks, in 1517 bij Aldus Manutius in Venetië verschenen; zie brief 770.
8. Een exemplaar van de editie van Manutius (1502), door Erasmus in 1518 aan Clava geschonken; zie brief 841.
9. De Griekse tekst die in maart 1509 bij Manutius was verschenen.
10. In brief 2260 zou Erasmus aan deze wens gehoor geven.
11. Brief 841 was opgenomen in de *Farrago* (1519), de brieven 524 en 530 in de *Epistolae elegantes* (1517); de drie brieven verschenen ook in de *Epistolae ad diversos* (1521, zie brief 1206).
12. Het is niet bekend waar Erasmus op doelt.
13. Vgl. Plautus, *Casina* 19; het bericht is overigens niet juist, Ceratinus overleed op 20 april 1530.

onze Anticomariet[14] hebt verzonnen. We hebben gelachen tot we niet meer konden. Denk je soms dat die man, zelfs als hij zo treffend is vermaand, bloost van schaamte? Bij de muzen, Erasmus, ik denk van niet. Zo dik is zijn huid. Ik zou willen dat we ooit persoonlijk uitvoeriger over hem kunnen spreken.

Ik hoor dat je veilig met al je bezittingen uit Bazel bent weggegaan en nu in Freiburg verblijft. Dat bericht men immers voortdurend. Maar ik denk dat jij bekijkt welk toevluchtsoord voor jou, bejaard als je bent, het veiligst kan zijn om het laatste bedrijf van je leven als sterveling waarvan ik niettemin een gelukkige verlenging wens, door te brengen. Wellicht heb je Italië of in elk geval Frankrijk in je hart uitgekozen. Maar ik adviseer je, beste Erasmus, alle andere mensen en woonplaatsen vaarwel te zeggen en, zodra je dat veilig kunt, je naar Gent terug te trekken. Je zult merken dat hier in korte tijd een grote verandering in het gedrag van de mensen heeft plaatsgevonden. De volledige Raad van Vlaanderen staat van harte aan jouw kant en waardeert je. Een aanzienlijk deel van de monniken heeft zijn verstand teruggekregen en is van bijgeloof naar ware vroomheid overgegaan. Als er nog liefhebbers van de oude situatie over zijn houden zij zich uit angst rustig. Ik zou durven beweren dat er in de hele christelijke wereld geen stad is waar het evangelie zo eerlijk wordt verkondigd en waar Erasmus zoveel oprechte vrienden heeft. Je kent immers het karakter van onze landgenoten die van huichelarij geen weet hebben.

Wat kan ik je nu vertellen, Erasmus, over mijn bijzondere vriend Omaar van Edingen?[15] Zelfs alleen zou hij voor jouw verlangens voldoende zijn - een man die hoffelijker is dan de Gratiën zelf, die bij alle burgers zoveel aanzien geniet dat iedereen die hij zijn vriendschap waard acht, niet anders dan op hem gesteld kan zijn. Hij belooft niet alleen maar stelt ook zich zelf, machtig als hij is, en alles wat hij heeft, voor jou en jouw behoeften beschikbaar. Als het wonen in de stad je aanstaat zal hij ervoor zorgen dat je er niet alleen goed en eervol maar zelfs prachtig bent gehuisvest. Als je op het platteland wilt wonen biedt hij jou het werkelijk schitterende huis dat hij bezit, in zijn geheel spontaan aan. Daar kun je in alle rust ver van alle woelingen filosoferen. Het is een plek op een lichte helling, ongeveer een mijl van heuvels verwijderd, met een heel gezond klimaat, heel lieflijk vanwege een overvloed aan bronnen en groene velden zover als het oog reikt, op enige afstand van andere bewoners en uitermate geschikt om te filosoferen. Het huis zelf is

14. Bedoeld is Pierre Cousturier; zie brief 2016, p. 191 en het colloquium *Synodus grammaticorum*, ASD I, 3, p. 588; vertaling *Gesprekken*, p. 393-394.
15. Zie brief 2060.

tegen een grasheuvel gebouwd die wat hoger is dan de omgeving, en versterkt op de manier van een eiland met water eromheen. De toegang is alleen mogelijk met een brug die opgehaald kan worden. Als je hier naar het oosten kijkt heb je Jérôme Ruffault, abt van de Sint-Adriaansabdij in Geraardsbergen (zo wordt de stad genoemd), een man die je zeer is toegedaan. Aan de achterkant woont de heer Frans van Massemen, een zeer edele ridder en aanzienlijke baron, een bijzondere beschermheer van mij en alle geleerden; daarna zul je wat meer naar achter ook mij treffen. Ten slotte zal onze Van Edingen zich volledig inzetten om je te eren en te gerieven. En dat alles binnen een mijl. Ik heb trouwens liever dat je door je aanwezigheid ondervindt wat voor vriend ik ben. In elk geval kan dit verblijf op het platteland zelfs een vorst voldoende genoegen bezorgen. De gemeente wordt Hasselt genoemd, niet die waar die luie minderbroeder Frans Titelmans uit Leuven vandaan komt, maar een heel andere. Zij brengt immers geen mensen voort die hun vrije tijd slecht gebruiken.

Maar om niet opnieuw de grens van een brief te overschrijden sluit ik af met nogmaals het dringende verzoek nergens anders dan naar Gent te gaan, want je hebt deze stad niet tevergeefs zo met je lofprijzingen geëerd.[16.] Zij verlangt zelf te laten zien hoe juist het is wat je hebt gedaan.

Ik wens dat het jou in Christus goed gaat, mijn meest dierbare Erasmus. Moge zijn genade altijd met jou zijn.

Uit het kartuizerklooster Sint-Maartens-Bos, 15 juli 1529

Iemand berichtte mij dat het werk *De vocatione gentium* dat tot nu toe aan Ambrosius werd toegeschreven,[17.] in het klooster Zevenborren bij Brussel op de eerste bladzijde een andere auteur noemt. Hoewel hij de naam had gezien kon hij hem zich thans niet herinneren en ik had geen tijd om het na te zoeken. Als je het mij opdraagt zal ik ervoor zorgen dat we het weten. Opnieuw wens ik je het beste toe.

Bijna was ik het volgende vergeten. Bij jouw aantekeningen bij de Handelingen van de apostelen, hoofdstuk 7, bladzijde 277,[18.] heb ik geschreven: ‘bij vijfenzeventig zielen:[19.] deze kwestie heeft de heilige Hieronymus prachtig opgelost in zijn *Quaestiones Hebraicae* etc.’[20.] Dit houdt geen verband met

16. Zie brief 2093, p. 69; de brief werd al gedrukt.
17. Zie brief 2190, noot 1; het werk wordt thans aan Prosper van Aquitanië toegeschreven.
18. In de *Annotationes* van 1527. In de editie van 1535 voegde Erasmus een nieuwe noot in waarin de opmerking van Van den Zande is verwerkt.
19. Handelingen 7:14; de andere bijbelplaatsen zijn Genesis 46:26-27; Exodus 1:5 en Deuteronomium 10:22.
20. Zie *Liber quaestionum Hebraicarum in Genesim* over Genesis 46:26-27.

jouw aantekening en ook niet met de kwestie die daar wordt behandeld, maar heeft betrekking op een verschil in de Heilige Schrift. In Genesis (hoofdstuk 46), Exodus (hoofdstuk 1) en Deuteronomium (hoofdstuk 10) is slechts van zeventig zielen sprake, terwijl Lucas het over vijfenzeventig zielen heeft. Toen ik mijn opmerkingen die ik voor eigen gebruik had genoteerd haastig uit de marges van mijn boek verzamelde, heb ik niet voldoende op deze passage gelet. Ik vraag je om, vriendelijk als je bent, mij dit niet kwalijk te nemen. Voor de derde keer wens ik je het beste toe.

Aan de uitmuntende vader in Christus Erasmus van Rotterdam, zeer waarachtig theoloog. Te Freiburg

2198 *Van Alfonso de Valdés*
Barcelona, [circa juli 1529]

Hartelijk gegroet. Onlangs heb ik twee brieven van u ontvangen; een brief waarvan u schrijft dat u een kopie via een ander hebt gestuurd, is op 2 maart verzonden en de andere op 6 april.[1.] U kunt zich nauwelijks voorstellen hoeveel vreugde u over mijn ziel uitstort. Wat Carvajal betreft verbaast het mij dat de Fransen zo dwaas zijn dat ze zo'n waanzinnig boek[2.] het drukken waard achten. Want bij ons is het in aanwezigheid van de auteur binnen drie of althans vier dagen vernietigd en niemand kan een exemplaar ervan krijgen. De franciscanen zelf hebben immers naar ik vermoed het boek achtergehouden om uw vrienden de mogelijkheid tot een reactie te ontnemen. Toch hadden twee vrienden een antwoord opgesteld en beiden gaven het mij te lezen. Het ene was uitermate wetenschappelijk, maar te scherp, het andere was tegelijk scherp en niet wetenschappelijk. Ik heb hun een publicatie ontraden, omdat ik zie dat niets minder voor uw zaak van belang is dan deze horzels verder op te jagen,[3.] vooral omdat ze zelf al bij wijze van antwoord het boek hadden achtergehouden.

Uw vermoedens over de auteur zijn geheel en al onjuist.[4.] Want hoewel dit broedertje veel landen heeft doorkruist is hij toch een Spanjaard van geboorte, in Spanje geboren en getogen waar hij ook nu in Salamanca woont. Maar hij verbleef een tijdlang in Parijs. U lijkt hem bovendien enige geleerd-

1. Zie voor de brief van 2 maart brief 2126, noot 1. De brief van 6 april is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 2110, noot 10.
3. *Adagia* 60.
4. Zie brief 2126, p. 124 en 125.

heid toe te kennen hoewel hij tot niets anders in staat is dan lappen die hij uit uw werken heeft vergaard, aan elkaar te naaien. Want wanneer u de man aan zijn lot overlaat en hij iets uit zijn eigen werkplaats tevoorschijn wil halen, vervalt hij onmiddellijk tot barbarismen en grammaticale fouten zodat u moeiteloos de edelstenen in de mest herkent. Wij vermoeden dat Lee[5.] niet de minste rol in dit verhaal heeft gespeeld; hij verbleef toen met veel vrije tijd in Vallalodid, waar hij ook nu leeft zonder dat hij tot dit hof toegang heeft. Ook de naam Aleandro[6.] horen wij hier niet. De anonieme brief die naar uw zeggen Carvajal ertoe heeft aangezet tegen u te schrijven, heeft een bisschop gepubliceerd die u zeer is toegedaan en een grote vriend van mij is.[7.] Maar de brief verscheen een jaar voordat het boek van Carvajal uitkwam. U moet niet geloven dat die brief het broedertje heeft uitgedaagd om tegen u te schrijven. Maar wat kon hij anders doen dat meer indruk wekte dan tegen Erasmus schrijven, toen hij als een onbekend iemand uit Parijs kwam, bij ons roem wilde najagen en in de wereld bekend wilde worden? Maakt u zich geen zorgen over het feit dat hij met ‘een nieuwe alleenheerschappij’ en ‘onbillijke voorwaarden’[8.] u een vijand van de keizer wilde maken omdat hij bij ons met zijn boosaardigheid overal is uitgejouwd.

Ik ben blij dat u een brief van de aartsbisschop van Toledo[9.] hebt ontvangen en tegelijk een wissel voor tweehonderd dukaten. U zult er goed aan doen die uitgave[10.] aan hem alleen op te dragen, want zijn welwillende houding tegenover u verdient dit ten volle. Daarnaast zou ik het zeer waarderen als u de delen waarover u schrijft, ook naar de aartsbisschop van Sevilla[11.] stuurt. Maar u moet niets naar mij en de kanselier[12.] sturen voordat u zeker weet waar ter wereld wij verblijven, want dat is nog onzeker. De boekhandelaren die u me aanbeveelt, heb ik niet gezien. Als ze komen zal ik me ervoor inzetten dat ze begrijpen hoeveel voordeel een aanbeveling van Erasmus hun bezorgt.

Het ga u goed.

Barcelona

5. Zie brief 2094, noot 7.
6. Wellicht genoemd in de verloren brief van 6 april.
7. Het gaat om de *Epistola de un celoso de Erasmo*, waarschijnlijk geschreven door Diego Cabrero, bisschop van Huesca.
8. Zie brief 2126, p. 122-123.
9. Alonso de Fonseca; zie brieven 2003 en 2004, p. 174.
10. De editie van Augustinus; zie brief 2157.
11. Alonso Manrique de Lara.
12. Mercurino di Gattinara.

2199 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 20 juli [1529]

Gegroet. Wat het geld betreft was er geen haast nodig, zelfs als het bij jou was gebleven, wanneer het woord oorlog mij niet bang had gemaakt. Toen deze angst[1] was verdwenen beschouwde ik het geld als in mijn eigen handen.[2] Maar wat verder je opmerking betreft dat je alles aan mij te danken hebt (zoals jij je graag aan die hoffelijke leugens overgeeft terwijl je in andere zaken allerminst onbetrouwbaar bent) zou ik je geen advies durven geven, behalve dat ik na zulke voorboden niets aangenaams verwacht. Ik hoop dat mijn voorgevoel mij misleidt. Ik had Zasius geschreven[3] met de vraag of je hier door een aantrekkelijke boei[4] kon worden vastgehouden. Hij antwoordde dat het niet mogelijk was omdat je overladen met bezittingen nooit je hand van je borst optilde.[5] Ik begrijp niet helemaal wat met dit spreekwoord wordt bedoeld. Een verhuizing kan absoluut niet zonder verlies aan eigendom plaatsvinden. Toch is het lastig een dergelijk bestuur te verdragen. Zij beroemen zich op de universiteit. Waar zijn de toehoorders? De evangelischen studeren niet. Anderen zullen niet komen als ze niet van ketterij verdacht willen worden. Het was veel beter als bij jullie het Scythisch[6] recht in plaats van het Romeins recht werd gedoceerd.

Ik wens Alciati geluk, maar ze zeggen dat in Bourges de pest heerst. Dat schrijven enkele jongemannen[7] die aangetrokken door de bazuin van zijn reputatie zich daarheen hebben begeven. Ik wens jou en je naasten het beste.

Op de feestdag van de heilige Margaretha

Aan de zeer geachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

1. Het gevaar van de Eerste Kappeleroorlog; zie brief 2193, noot 13.
2. Zie brieven 2183 en 2194.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. Horatius, *Oden* 4, 11, 23-24.
5. Het spreekwoord is nergens aangetroffen. Vermoedelijk wordt hiermee een teken van onderdanigheid bedoeld; Bonifacius was te veel aan Bazel gebonden om het te kunnen verlaten.
6. De Scythen golden als de spreekwoordelijke barbaren.
7. Ongetwijfeld Viglius van Aytta en Karel Sucket; zie brieven 2168 en 2191.

2200 *Aan Maximiliaan van Bourgondië*
Freiburg, 23 juli 1529

Erasmus van Rotterdam groet de edele jongeman Maximiliaan van Bourgondië

Graag zou ik zien, mijn dierbare Maximiliaan, dat jij met zulke veelbelovende talenten nog een jaar of twee in het groen van de muzen speelt, zodat je een geest naar het hof meebrengt die door de voorschriften van de filosofie als tegengif beter tegen de toverdranken van Circe[1.] is beschermd. Maar omdat je voortreffelijke vader anders heeft besloten - ongetwijfeld heeft hij een goede reden voor zijn beslissing - kan ik niets anders doen dan jou vanwege mijn sympathie voor je aansporen en jou vanwege mijn genegenheid voor je ook vragen om tussen de geneugten van het hof van tijd tot tijd, al was het maar in het geheim, tot de letteren terug te keren. Het ontgaat mij niet dat aan de machtige hoven, als in een uitgestrekt woud, verschillende soorten levende wezens zich voeden. Maar het zal bij je karakter passen dat je ook te midden van verdorven lieden je aangeboren deugdzaamheid bewaart. Goud is ook op een mesthoop goud; een diamant verandert in modder niet van aard. En als je een keer bang bent voor de besmetting van vergif moet je op een toverkruid kauwen. Dat moet je zoeken bij de parfumflesjes van de filosofie. De onbeschaafde Calphurnii[2.] zullen intussen om je lachen, maar jij moet op jouw beurt hen uitlachen. Want als zij van oordeel zijn dat onbekendheid met de schone kunsten bij uitstek bij het hof past, zullen ze onmiddellijk hun dwaasheid inzien wanneer ze nagaan hoe vroeger de hoven van veel koningen en van alle Romeinse keizers waren. Hoewel dit gebruik bij ons al heel wat eeuwen onderbroken is geweest hebben de vorstenhoven tegenwoordig toch geleerd de letteren in ere te houden sinds de vorsten zelf met filosoferen zijn begonnen.

Mijn secretaris Quirinus Talesius, jou niet onbekend, heb ik een tijd geleden met enkele woorden bij Jan van Borsele[3.] aanbevolen. Dezelfde man beveel ik nu bij jou aan, maar zo dat ik niet wil dat jij je door deze aanbeveling bezwaard voelt. Het is een jongeman met een betrouwbaar en innemend karakter en in Grieks en Latijn meer bedreven dan hij laat blijken. Want hij is met een zeldzame bescheidenheid uitgerust; zo komt het dat er

1. *Adagia* 3843.
2. Een verwijzing naar een man met een dwaze lach in Persius 5, 189-190, in moderne edities als Vulpennius weergegeven.
3. Zie brief 1984.

bij hem meer verborgen zit dan hij bij de eerste aanblik laat zien.[4.] Al vele jaren heb ik groot voordeel van hem gehad en nauwelijks een ander ontmoet die mij met meer toewijding of genegenheid heeft gediend. Bij het wetenschappelijk werk is hij zo hard als staal; vandaar dat de arts Hubert van Baerland hem de muilezel van Marius[5.] placht te noemen. Wat ik als het meest kostbaar beschouwde heb ik hem zonder gierig te zijn geschonken. Omdat ik niet veel geld heb, kan ik niet vrijgevig zijn hoewel hij naar mijn mening over mijn vrijgevigheid niet hoeft te klagen. Voor een blijvend inkomen zoals een rijk priesterambt of een functie aan het hof kan ik hem behalve een aanbeveling niets geven. Daarom vraag ik je met klem om de vorst van Veere,[6.] jouw vader, van tijd tot tijd in je brieven op Talesius te attenderen. Neem van me aan dat je deze weldaad zult bewijzen aan een jongeman die het verdient en daarvoor dankbaar zal zijn. Als hij je teleurstelt - ik weet zeker dat het niet zal gebeuren - heb je mij als waarborg. Ik hoop dat het uitstekend met je gaat, zeer illustere jongeman.

Jouw *Pronuntiatio*[7.] die door mij is herzien en enigszins aangevuld, wordt opnieuw gedrukt.

Freiburg im Breisgau, 21 juli AD 1528

2201 *Aan Andrzej Krzycki*
Freiburg, 23 juli 1529

Erasmus van Rotterdam groet de hooggeachte heer Andrzej Krzycki, bisschop van Płock

Twee maanden geleden heb ik u via iemand die ik niet goed kende geschreven,[1.] maar met weinig woorden en niet zorgvuldig. Daarom heb ik besloten u over hetzelfde onderwerp opnieuw te schrijven, vooral omdat ons zo'n enorme afstand scheidt dat Fama, ook al heeft zij, als we Vergilius[2.] mogen geloven, over heel haar lichaam vleugels, nauwelijks een keer hierheen vliegt als bode van wat bij u gebeurt. En als zij hierheen vliegt horen we bijna te laat

4. Vgl. Quintilianus 1, 4, 2.
5. *Adagia* 3379, een verwijzing naar de geharde soldaten van C. Marius.
6. Adolf van Bourgondië.
7. *De recta pronuntiatione* was aan Maximiliaan opgedragen; zie brieven 1949 en 2209.
1. Brief 2174, op 8 juni 1529 verzonden.
2. *Aeneis* 4, 180-181.

wat belangrijk was om te weten. Er is al helemaal geen sprake van dat brieven ongeopend over en weer aankomen.

Wanneer u met mijn bedoeling rekening houdt is er voor uwe hoogheid wellicht reden mij dankbaar te zijn. Maar als u de diensten die ik Andrzej Zebrzydowski[3.] heb verleend berekent, hoe weinig zal ik dan terug ontvangen. Aanvankelijk had ik de capaciteiten van de jongeman niet grondig onderzocht, wat vooral noodzakelijk is voor degene die met een begaafd en edel karakter wil omgaan. Maar toen wij elkaar kenden en ieder van ons de ander groter nut en genoegen kon bezorgen, kwam bij hem het verlangen op Frankrijk te bezoeken. Omdat ik wist dat hij dit om zwaarwegende redenen wilde, heb ik mij niet sterk tegen zijn voornemen verzet en ik denk dat hij van dit vertrek geen spijt moet hebben. Hij heeft zijn opwachting bij de koning[4.] gemaakt, geleerden ontmoet en bij uitstekende professoren college gelopen. Daarnaast is het belangrijk dat hij met de gewoonten en de taal van het Franse volk kennis heeft gemaakt.

Hij verbleef daar trouwens maar enkele maanden, maar keerde overhaast naar Bazel[5.] terug met de bedoeling om zich een heel jaar lang in mijn gezelschap met de letteren bezig te houden. Dit zou mij voor mij bijzonder aangenaam zijn geweest, al was het maar om een wederdienst te bewijzen aan het dienstbetoon van twee bisschoppen[6.] en hun sympathie voor mij. Maar toen hij in de gaten kreeg dat de situatie in Bazel was verergerd, vreesde hij dat er oproer zou ontstaan. En toen hij een reisgezel naar zijn hart trof - een ontwikkelde, aanzienlijke en verstandige jongeman, Karel Uutenhove - veranderde hij van plan en vertrok tegelijk met hem naar Padua.[7.] De universiteit daar heeft naast andere grote geleerden Niccolò Leonico en Pietro Bembo, twee belangrijke lichten van deze tijd. Het plan had mijn goedkeuring, ik maakte mij alleen zorgen over de reis die niet echt veilig is.

Met het plan dat bij hem is opgekomen had hij meer geluk dan ik dacht. Want vóór Kerstmis begon zich in Bazel een drama af te spelen zoals ik nog nooit in mijn leven heb gezien.[8.] Als Zebrzydowski hierbij aanwezig was geweest had hij weliswaar niet in gevaar, maar beslist wel in grote angst verkeerd. Want het spannende drama had een meer gematigde ontknoping dan ik verwachtte. Niemands huis is opengebroken, niemand is door het zwaard gewond. Alleen de burgemeester, een buurman van me,[9.] is 's nachts in het

3. Zie brief 2173, noot 6.
4. Frans I.
5. Niet voor 23 december 1528; zie brief 2078.
6. Naast Andrzej Krzycki ook Piotr Tomicki.
7. Omstreeks 22 februari 1529; zie brieven 2105 en 2188, noot 1.
8. Zie brief 2097, noot 1.
9. Heinrich Meltinger.

geheim vertrokken, niet in een mand zoals Paulus,[10.] maar met een bootje, en zo ontsnapte hij aan hun handen. Anders zou hij midden op de markt worden opgehangen - wat ze werkelijk zelf met nadruk en vol trots verkondigen - alleen maar omdat hij zich met zijn welsprekendheid lang had verzet tegen het evangelie dat al wilde binnenvallen. Verder is men tegen altaren, beelden en schilderijen zo tekeergegaan dat ze zijn vernietigd, wel wreed maar zonder bloedvergieten. Wij lezen dat de heilige Franciscus[11.] de man die zijn vijf wonden belachelijk maakte tot waanzin heeft gedreven, en men vertelt dat andere heiligen met afschrikwekkende voorbeelden de heiligschennende woorden van veel mensen hebben gewroken. Het wekte hier verbazing bij mij dat er onder zoveel mensen niemand was om de daders van zulke vernielingen te straffen. Want over de zachtmoedigheid van Christus en de heilige Maagd verwonder ik mij niet.

Voor mij was het in de winter, zolang de onlusten in volle gang waren, niet gunstig of veilig om van woonplaats te veranderen. Daarom heb ik op de komst van de zwaluwen gewacht en ben toen naar Freiburg verhuisd, een stad in Breisgau die onder de heerschappij van Ferdinand valt, een dagreis van Bazel verwijderd. Naast andere redenen nodigde de nabije ligging mij uit omdat ik, bezorgd als ik was, vreesde dat mijn arme lichaam een langere reis niet kon verdragen. Maar de onderneming is heel voorspoedig verlopen, want de verplaatsing was goed voor mijn gezondheid en ik heb hier een klimaat aangetroffen dat zo vriendelijk is dat ik op een of andere manier weer jong lijk te worden.[12.]

In plaats van Zebrzydowski van wiens aanwezigheid ik niet langer kon genieten, verblijft nu Marcin Dąbrówski bij mij, die u met een zeer juist besluit als compagnon aan uw neef had gegeven. Want hij is qua leeftijd wel een jongeman, maar met een volwassen wijsheid, een rustig en aangenaam karakter, ingetogen, kalm en niet alleen in levenswijze maar ook in taalgebruik bescheiden. Voor hem is de soberheid van mijn Diogenesachtige tafel[13.] veel aangenamer dan alle feesten, spelen en dansen van jonge mensen. Met één ding is hij heel zuinig, namelijk tijd, zodat hij met moeite op enig moment van de dag zich van zijn boeken laat scheiden. Naar ik hoop zal hij naar u terugkeren als iemand die de gunst van mensen zoals u verdient. Hij heeft zich, zoals ik al eerder - tenzij ik mij vergis - in mijn brief[14.] heb laten

10. Handelingen 9:25; 2 Korintiërs 11:33.
11. Het is niet bekend hoe Erasmus aan dit verhaal komt.
12. Zie brief 2151, noot 1.
13. Vgl. brief 2073, p. 323.
14. Niet in bewaard gebleven brieven.

weten, tegenover Zebrzydowski beslist zo trouw, toegewijd, oplettend en vriendelijk gedragen dat, als hij zijn broer was geweest, hij niet liefdevoller met hem had kunnen optrekken. Als hij zijn dienaar was geweest had hij hem niet met meer onderdanigheid ter wille kunnen zijn. In dezelfde persoon had hij een vriend, dienaar, raadgever en helper bij zijn studies. Daarom twijfel ik er niet aan dat u, buitengewoon welwillend als u bent, als de mogelijkheid zich een keer voordoet, de belangen van Marcin zult behartigen.

Andere zaken verlopen hier redelijk naar mijn tevredenheid. We zijn al gewend aan de hoge prijs voor levensmiddelen.[15.] We hebben geen oorlog, maar wel de angst daarvoor. De keizer raast over Italië.[16.] Hier is alles is onzeker en doen zich grote omwentelingen voor. Intussen verkeren wij tussen hoop en vrees. Hoe vaak wenste ik dat ik opeens in Krakau was, maar dan zo daarheen gebracht zoals de engel Habakuk[17.] aan zijn haren naar Babylon naar Daniel bracht of zoals Mercurius Menippus[18.] uit de hemel naar Athene vervoerde. Maar het is verkeerd, zoals Homerus[19.] zegt, over nutteloze zaken te spreken.

Ik weet niet hoe geliefd ik mij bij u heb gemaakt als lofredenaar van de vrede; in ieder geval overtuig ik niemand van degenen die ik het liefst zou overtuigen. U lacht wel om de kritiek op de titel, maar u zult beseffen dat het niet om te lachen is wanneer u de apologie leest die ik u hierbij toezend. Het was de eerste van de opmerkingen van Béda, namelijk dat ik bij de opdracht van de *Paraphrasis in Lucam*[20.] in de titel 'aan de koning van Engeland en Frankrijk' erbij had gezet.[21.] Want de koningen van dat eiland brengen die titel aan op de munten die in omloop worden gebracht, omdat vroeger een deel van Frankrijk onder de heerschappij van de Engelsen viel. Waarom zijn we bezorgd om de kerk omdat zij zulke attente wachters heeft?

Maakt u zich over een geschenk[22.] geen zorgen. Ik denk dat ik al wat u met uw welwillendheid hebt willen geven, heb ontvangen.[23.] Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 23 juli 1529

15. Zie brief 2192, noot 21.
16. Vgl. Vergilius, *Georgica* 4, 560-561; zie ook brief 2193, noot 15.
17. Daniel 14:32-38.
18. Lucianus, *Icaromenippus* 34.
19. *Odyssee* 4, 837 en 11, 464.
20. Zie brief 1381.
21. Erasmus reageerde hierop met *Divinationes ad notata Bedae* die tegelijk met de *Supputationes errorum in censuris Natalis Bedae* in 1527 verscheen; zie ASD IX, 5, p. 140-141 en brief 1909, p. 345.
22. Zie brief 2174, noot 7.
23. Erasmus doelt hier op de aanwezigheid van Zebrzydowski bij hem.

2202 *Aan Nicolaus Episcopius*
Freiburg, 7 augustus 1529

Erasmus van Rotterdam groet Nicolaus Episcopius

Er is geen reden mij te bedanken, mijn beste Episcopius. Ik zou zelfs eerder onbeleefder zijn dan alle Scythen[1.] als ik zo'n eerlijk, zo'n vriendelijk iemand die mij zo is toegedaan, geen genegenheid van mijn kant zou toedragen. Het behoorde beslist tot mijn plicht om bij mijn vertrek uit Bazel een bewijs van onze vriendschap bij je achter te laten, maar je weet zelf dat die verhuizing spannend en chaotisch was. Daardoor was het niet mogelijk dat ik aan mijn alledaagse plichten dacht.

Om dit met meer mildheid te kunnen aanvaarden dien je te weten dat ik toen aan helemaal niemand iets heb gegeven. Mijn bagage was al vooruitgestuurd toen ik eindelijk bij het inschepen aan Episcopius met zijn jonge bruid Justina[2.] dacht. Vanaf haar kinderjaren ben ik altijd op haar heel bescheiden karakter gesteld geweest. Daarna groeide de belangrijkste eigenschap van jonge vrouwen, eerbaarheid en terughoudendheid, steeds met haar leeftijd zodat ze niet zonder reden te midden van andere meisjes als een uitmuntend voorbeeld van maagdelijke kuisheid gold. Dus wilde ik, omdat er in mijn huis niets anders dan een haan en een hen met een stoet piepende kuikentjes overbleef, jou een geschenk geven, bij wijze van grap weliswaar maar naar mijn mening niet als ongunstig voorteken. Met een distichon dat niet zoveel méér waard is heb ik het aanbevolen, waarbij ik al improviserend als volgt schertste:[3.]

> Je bent een Franse haan[4.] en je bezit een hen; onder een gunstig voorteken geef ik jou een haan waarvan de bezorgde echtgenote voor haar jonge kuikens zorgt.

Het doet me genoegen dat je de verzen hebt ontvangen en ik herken je gebruikelijke vriendelijkheid omdat je mij voor zo'n slecht vervaardigd gedicht[5.] zo zorgvuldig bedankt.

1. *Adagia* 3885.
2. Oudste dochter van Johann Froben.
3. ASD I, 7, p. 247 (nr. 80).
4. *Gallus* kan zowel Galliër, Fransman, als haan betekenen; Episcopius was in de Elzas geboren.
5. Vgl. Horatius, *Ars poetica* 441.

Dat het geschenk is onderschept betreur ik. Ik kan mij hierbij niet genoeg verbazen over de brutaliteit van mijn oude vrouwtje[6] dat herhaaldelijk spullen van mij geeft aan wie zij maar wil. Wij zijn zo vertrouwd met elkaar hoewel we nooit in hetzelfde bed hebben geslapen. Haar arrogantie was onuitstaanbaar, ook als zij dit had gedaan zonder te weten dat ik ze aan een ander had gegeven. Maar hoewel mijn vriend Kan haar herhaaldelijk had aangespoord dit niet te doen heeft zij niets anders gedaan dan wat ze wilde. Toen ik uit jouw brief had vernomen wat er was gebeurd, kreeg ik daarom een woordenwisseling met mijn dienaren omdat zij dit hadden laten gebeuren. Zij antwoordden dat zij haar hierover voldoende hadden onderhouden, maar zonder resultaat. Omdat ik nog niet tevreden was gesteld zei ik: 'Jullie hadden de gifmengster in de haren moeten vliegen of in elk geval de kwestie aan mij moeten melden.' Daarop antwoordde Kan dat zij hem met een list om de tuin had geleid. Ze had beloofd te zullen doen wat haar werd opgedragen en ze deed alsof ze naar jullie zou gaan maar vertrok naar wat ze zelf had bepaald. Nu verwacht je dat ze zich schaamde toen ze om dit vergrijp terecht werd gewezen. Ze bloosde niet meer dan een ezelin pleegt te doen als zij een keer een last van haar rug heeft afgeschud. Dit was volstrekt onuitstaanbaar als ik er niet aan gewend was geraakt. Want dergelijke spelletjes heeft mijn Xantippe vaak gespeeld; zij geldt voor mij als lerares in verdraagzaamheid. Daarom protesteer ik niet fel om geen vergeefse moeite te doen. Want naar ik meen zou Prometheus haar niet opnieuw kunnen scheppen en Vulcanus haar niet opnieuw kunnen smeden. Het geschenk mag dan wel verloren zijn gegaan, als het voorteken maar niet verdwijnt.

Van harte heb ik jullie beiden gelukgewenst omdat de heilige huwelijksband zo'n geschikt mensenpaar had verbonden, een kuise man met een kuise vrouw, een eerlijke met een eerlijke en een ingetogene met een ingetogene. Ik hoop dat ik binnenkort nog meer kan gelukwensen, wanneer bij jullie een kleine Episcopius in de hal speelt[7] die mij door dezelfde gelaatstrekken aan jullie beiden doet denken, en niet alleen aan jullie maar ook aan mijn grote vriend Johann Froben. Want de natuur pleegt vaak ook in de kleinkinderen een afbeelding van hun grootouders te geven.

Ik hoor dat je gaat verhuizen naar het pand dat door mijn vertrek leeg is komen te staan; ik bedoel het huis waar ik zoveel jaren heb doorgebracht dat ik sinds mijn geboorte in geen enkele stad langer heb geleefd en dat jouw edelmoedige schoonvader zo vaak heeft geprobeerd mij als geschenk op te dringen.[8] Des te meer ben ik daarover verheugd. Want welk gelukkiger stel zou

6. Margarete Büsslin, Erasmus' huishoudster, ook genoemd in brief 1371.
7. Vergilius, *Aeneis* 4, 328-329.
8. Zie brief 1342, p. 317.

ik kunnen wensen als opvolgers voor mijn langdurige en aangename verblijfplaats?

Jij wilde dat Hieronymus[9.] jou verder bij mij zou aanbevelen. Bij mij heb je, beste man, geen enkele aanbeveling nodig omdat je bij mij al lang vanwege je oprechte karakter, je betrouwbaarheid en de niet alledaagse diensten die je me hebt bewezen met het volste recht bijzonder bent aanbevolen. Ik wens jou en je allerliefste echtgenote het beste.

Freiburg, 7 augustus 1529

2203 *Aan de lezer*
Freiburg, 7 augustus 1529

De brief vorm het voorwoord van het *Opus epistolarum* dat bij Froben werd gedrukt en in elk geval op 6 oktober 1529 gereed was. Het bevatte alle eerder gepubliceerde brieven met daarnaast ruim vierhonderd nieuwe.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de lezer

In het verleden[1.] heb ik verklaard dat ik op geen van mijn werken zo gesteld was als op mijn *Epistolae*, en ik ben de redenen van dit oordeel weer nagegaan. Mijn mening is nu niet anders dan zij vroeger was. Omdat Hieronymus Froben verzekerde dat geleerden al twee jaar lang naar dit volledige werk vroegen, heb ik niettemin wat gedrukt was herzien en er een niet geringe aanvulling aan toegevoegd. Zo ben ik, geachte lezer: degenen die mij oprecht dierbaar zijn kan ik niets weigeren.

Onder de gepubliceerde brieven waren er nogal wat die buitengewoon vriendelijk en met veel eerbewijzen aan bepaalde lieden waren gericht, die ik toen als trouwe vrienden beschouwde en die ik nu als de meest schaamteloze vijanden ervaar, zoals er niets zonder risico is in menselijke aangelegenheden. Desondanks heb ik geen brieven verwijderd, omdat ik van mening ben dat deze hun meer schande dan eerbetoon zullen bezorgen. Ook heb ik besloten de volgorde niet te veranderen; ik heb slechts het hele werk in boeken onderverdeeld waardoor de lezer gemakkelijker kan vinden wat hij zoekt. Sommige vrienden drongen er schriftelijk op aan om de brieven stuk

9. Hieronymus Froben.
1. Zie brieven 1206 (het voorwoord bij de *Epistolae ad diversos*) en 1341a, p. 261.

voor stuk chronologisch te rangschikken. Ook als het uitvoerbaar was geweest leek het mij om bepaalde redenen niet verstandig. Ik heb zelfs besloten de brieven niet op onderwerp te ordenen, omdat bij dit soort geschriften gevarieerdheid het meest aantrekkelijk is. Verder heb ik, voor het geval iemand iets dergelijks verlangt, de dag en het jaar aan het eind van iedere brief toegevoegd. Bovendien heb ik aan het begin een index opgenomen, waarin de namen van personen en de nummers van de pagina's zijn opgenomen om te laten zien wie naar wie schrijft en hoe vaak. Er waren verscheidene brieven die ik graag had toegevoegd als ik erover had beschikt. Maar mijn verhuizing was er de oorzaak van dat veel wat ik liever had willen bewaren verloren is gegaan. Alles is zo in de war geraakt dat ik naar een groot deel zonder resultaat heb gezocht. Het leek mij goed hierop te wijzen zodat, als iemand toevallig ziet dat brieven aan andere vrienden van lagere rang zijn gepubliceerd en het betreurt dat brieven aan hemzelf gericht nergens voorkomen, hij mij niet ervan verdenkt dat ik dit met boze opzet heb gedaan.

In deze tijd kan niets worden geschreven waar deze of gene geen aanstoot aan neemt. Toch heb ik naar beste kunnen mij ingespannen om brieven die erg bitter van toon waren weg te laten of ten minste milder te maken. Van aanvallen op reputaties van mensen heb ik mij graag verre gehouden; was dat maar overal mogelijk geweest! Maar dan was er geen sprake van het uitgeven van brieven. Formele titels die niet alleen aanmatigend maar ook dwaas en voor de lezer vervelend zijn heb ik achterwege gelaten. Ik verzoek iedereen dringend dit niet ongunstig op te vatten, alsof het uit minachting is gedaan. Wie weet immers niet dat koningen ‘meest onoverwinnelijk’ en ‘meest illuster’ zijn, abten ‘achtenswaardig,’ bisschoppen ‘eerbiedwaardig,’ kardinalen ‘zeer eerbiedwaardig’ en pausen ‘meest heilig’ en ‘meest gezegend’? Deze titels dus zoals ‘meest onoverwinnelijke majesteit,’ ‘meest eerbiedwaardig heerschap’, ‘zeer geliefde hoogheid’ en ‘eerbiedwaardig vaderschap’ tasten niet alleen de zuiverheid van het Latijn aan, maar zadelen de lezer ook met overbodige en lastige uitdrukkingen op. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 7 augustus 1529

Lijst van brieven

2082. Van Lieven van den Zande
2083. Van Guy Morillon
2084. Aan Pierre de Mornieu
2085. Van Christoph von Carlowitz
2086. Aan Heinrich Eppendorf
2087. Van Ludwig Baer
2088. Aan Johann von Vlatten
2089. Van Pieter Gillis
2090. Aan Ferdinand van Oostenrijk
2091. Aan Piotr Tomicki
2092. Aan de lezer
2093. Aan Karel Uutenhove
2094. Aan de lezer
2095. Aan de lezer
2096. Van Georgius Amelius
2097. Van Johannes Fabri
2098. Aan Antonio Hoyos de Salamanca
2099. Van Heinrich Eppendorf
2100. Aan Maria van Hongarije
2101. Van Viglius van Aytta
2102. Van Martinus Bovollinus
2103. Aan Tielmannus Gravius
2104. Van Antonio Hoyos de Salamanca
2105. Aan Giambattista Egnazio
2106. Aan Pietro Bembo
2107. Aan Bernhard von Cles
2108. Aan Haio Herman
2109. Van Alfonso de Valdés
2110. Aan Johann Henckel
2111. Aan Viglius van Aytta
2112. Aan Ludwig Baer

2113. Aan Quirinus Talesius
2114. Aan Cornelius Grapheus
2115. Van Erasmus Schets
2116. Aan Johann Lotzer
2117. Van Johann von Botzheim
2118. Aan Antonio Hoyos de Salamanca
2119. Aan Jacques Toussain
2120. Van Johannes Cochlaeus
2121. Aan Bernhard von Cles
2122. Aan Simon Pistoris
2123. Aan Balthasar Merklin
2124. Van hertog Georg van Saksen
2125. Aan Francisco de Vergara
2126. Aan Alfonso de Valdés
2127. Aan Juan de Valdés
2128. Van Daniel Stiebar
2129. Van Viglius van Aytta
2130. Van Felix Rex
2131. Van Hieronymus Ricius
2132. Aan de lezer
2133. Aan Juan de Vergara
2134. Aan Alonso de Fonseca
2135. Van Bernardus Niger
2136. Aan Ludwig Baer
2137. Van Hermann von Neuenahr
2138. Aan Antoine Bercin
2139. Aan Léonard de Gruyères
2140. Aan Étienne Desprez

2141. Aan Claudius Janandus
2142. Aan François Bonvalot
2143. Aan Johannes Cochlaeus
2144. Van Pietro Bembo
2145. Aan Anton Fugger
2146. Van Johann von Vlatten
2147. Aan Johannes Oecolampadius
2148. Van Antoine Bercin
2149. Aan Ludwig Baer
2150. Aan Hieronymus Ricius
2151. Aan Bonifacius Amerbach
2152. Van Bonifacius Amerbach
2153. Van Bartholomäus Welser
2154. Van Emilio de' Migli
2155. Aan Bonifacius Amerbach
2156. Aan Johannes Brisgoicus
2157. Aan Alonso de Fonseca
2158. Aan Willibald Pirckheimer
2159. Aan Erasmus Schets
2160. Aan Bonifacius Amerbach
2161. Aan Daniel Stiebar
2162. Aan Pierre de Mornieu
2163. Van Alfonso de Valdés
2164. Aan Konrad von Thüngen
2165. Aan Emilio de' Migli
2166. Van Balthasar Merklin
2167. Van Erasmus Schets
2168. Van Viglius van Aytta
2169. Van Ambrosius Pelargus
2170. Aan Ambrosius Pelargus
2171. Aan Leonhard Rebhan
2172. Aan Hubert van Baerland
2173. Aan Piotr Tomicki

2174. Aan Andrzej Krzycki
2175. Aan Justus Decius
2176. Aan Jan Antonin
2177. Aan Krzysztof Szydłowiecki
2178. Aan István Brodarics
2178a. Van Willibald Pirckheimer
2179. Aan Bonifacius Amerbach
2180. Van Bonifacius Amerbach
2181. Van Ambrosius Pelargus
2182. Aan Ambrosius Pelargus
2183. Aan Bonifacius Amerbach
2184. Van Ambrosius Pelargus
2185. Aan Ambrosius Pelargus
2186. Van Ambrosius Pelargus
2187. Van Bonifacius Amerbach
2188. Aan Karel Uutenhove
2189. Aan hertog Willem van Kleef
2190. Aan hertog Willem van Kleef
2191. Aan Karel Sucket
2192. Aan Anton Fugger
2193. Aan Erasmus Schets
2194. Van Bonifacius Amerbach
2195. Aan Johann Koler
2196. Aan Willibald Pirckheimer
2197. Van Lieven van den Zande
2198. Van Alfonso de Valdés
2199. Aan Bonifacius Amerbach
2200. Aan Maximiliaan van Bourgondië
2201. Aan Andrzej Krzycki
2202. Aan Nicolaus Episcopius
2203. Aan de lezer

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Amelius, Georgius 2096
Amerbach, Bonifacius 2151, 2152, 2155, 2160, 2179, 2180, 2183, 2187, 2194, 2199
Antonin, Jan 2176
Aytta, Viglius van 2101, 2111, 2129, 2168
Baer, Ludwig 2087, 2112, 2136, 2149
Baerland, Hubert van 2172
Bembo, Pietro 2106, 2144
Bercin, Antoine 2138, 2148
Bonvalot, François 2142
Botzheim, Johann von 2117
Bovollinus, Martinus 2102
Brisgoicus, Johannes 2156
Brodarics, István 2178
Carlowitz, Christoph von 2085
Cles, Bernhard von 2107, 2121
Cochlaeus, Johannes 2120, 2143
Decius, Justus 2175
Desprez, Étienne 2140
Egnazio, Giambattista 2105
Episcopius, Nicolaus 2202
Eppendorf, Heinrich 2086, 2099
Fabri, Johannes 2097
Ferdinand van Oostenrijk 2090
Fonseca, Alonso de 2134, 2157
Fugger, Anton 2145, 2192
Georg, hertog van Saksen 2124
Gillis, Pieter 2089
Grapheus, Cornelius 2114
Gravius, Tielmannus 2103
Gruyères, Léonard de 2139
Henckel, Johann 2110
Herman, Haio 2108
Hoyos de Salamanca, Antonio 2098, 2104, 2118
Janandus, Claudius 2141
Koler, Johann 2195
Krzycki, Andrzej 2174, 2201
Lezer 2092, 2094, 2095, 2132, 2203
Lotzer, Johann 2116
Maria van Hongarije 2100
Maximiliaan van Bourgondië 2200
Merklin, Balthasar 2123, 2166
Migli, Emilio de' 2154, 2165
Morillon, Guy 2083

Mornieu, Pierre de 2084, 2162
Neuenahr, Hermann von 2137
Niger, Bernardus 2135
Oecolampadius, Johannes 2147
Pelargus, Ambrosius 2169, 2170, 2181, 2182, 2184, 2185, 2186
Pirckheimer, Willibald 2158, 2178a, 2196
Pistoris, Simon 2122
Rebhan, Leonhard 2171
Rex, Felix 2130
Ricius, Hieronymus 2131, 2150
Schets, Erasmus 2115, 2159, 2167, 2193
Stiebar, Daniel 2128, 2161

Sucket, Karel 2191
Szydłowiecki, Krzysztof 2177
Talesius, Quirinus 2113
Thüngen, Konrad von 2164
Tomicki, Piotr 2091, 2173
Toussain, Jacques 2119
Uutenhove, Karel 2093, 2188
Valdés, Alfonso de 2109, 2126, 2163, 2198
Valdés, Juan de 2127
Vergara, Francisco de 2125
Vergara, Juan de 2133
Vlatten, Johann von 2088, 2146
Welser, Bartholomäus 2153
Willem, hertog van Kleef 2189, 2190
Zande, Lieven van den 2082, 2197

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Achicharus, personage uit het Oude Testament, 255, 256
Aesopus (ca. 620-560), legendarische Griekse fabeldichter, 237
Agricola, Rudolf (1444-1485), uit Baflo, vroege Nederlandse humanist, 47, 93
Ajax, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 142
Alardet, Amblard, secretaris van hertog Karel III van Savoye, 29
Alardet, Claude-Louis (1506-1561?), kanunnik in Genève vanaf 1529, 29
Alciati, Andrea (1492-1542), Italiaans humanist en jurist, hoogleraar rechten in Bourges, 230 e.v., 287, 296, 313
Aldridge, Robert (ca. 1495-1556), leerling van Erasmus in Cambridge, toezichthouder aldaar, 44
Aleandro, Girolamo (1480-1542), humanist bij de pauselijke curie, 169, 312
Alfenus, personage uit de *Satiren* van Horatius, 20
Alfeüs, vader van Jacobus de Mindere, 256 e.v., 260, 261 e.v., 267, 271
Aman, personage uit het Oude Testament, 255, 256
Amboise, Georges (II) d' (1488-1550), aartsbisschop van Rouen, 127
Ambrosius (339-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 189, 196, 238, 284, 285, 310
Amelius, Georgius (†1541), hoogleraar canoniek recht te Freiburg, *2096*, 89
Amerbach, Basilius (1488-1535), humanist en jurist te Bazel, 199
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), hoogleraar rechten te Bazel, 9, 80, 89, 90, 134, 138, *2151*, *2152*, *2155*, *2160*, *2179*, *2180*, *2183*, *2187*, *2194*, 300, *2199*
Amerbach, Bruno (1484-1519), humanist, zette de drukkerij van zijn vader voort onder Johann Froben, 178, 199
Amerbach, Johann (ca. 1443-1513), drukker te Bazel 199, 200

Amoenus, Gervasius (bekend 1505-1529), in 1506 assistent van Erasmus in Parijs, 14, 20
Antaeus, mythologische held, streed tegen Hercules, 156
Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), arts in Krakau, 241, *2176*
Antonio de Salamanca *zie* Hoyos de Salamanca, Antonio de
Apelles (4e eeuw v.Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse Oudheid, 238
Apollo, Grieks-Romeinse god van o.a. de kunsten, 61, 218, 292
Arduenna, Remaclus (ca. 1480-1525), secretaris aan het hof in Brabant
Aristoteles (384-322), Grieks wijsgeer, 58, 123, 197, 198
Aristophanes (444-385), Griekse komediedichter, 68
Arius (250 of 256-336), priester uit Alexandrië, bestreden als ketter, 159
Athanasius (ca. 295-373), Grieks kerkvader, bisschop van Alexandrië, 188
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 10, 37, 62, 95, 169, 170, 187, 188 e.v., 266, 284
Aytta, Bernard Bucho van (1465-1528), geestelijke en jurist, lid van de Raad van Holland, 85, 98, 133, 231
Aytta, Viglius van (Viglius Zuichemius, 1507-1577), uit Friesland, student in Dole, *2101*, *2111*, *2129*, *2168*, 287, 313

B

Bade, Josse (Joost van Assche, ca. 1461-1535), drukker en uitgever in Parijs, 90, 110, 124, 157
Baechem, Nicolaas (†1526), uit Egmond, karmeliet en theoloog te Leuven, 275
Baer, Franz (1479-1543), halfbroer van Ludwig, financieel agent, 185
Baer, Ludwig (1479-1554), hoogleraar theologie in Bazel, *2087*, *2112*, 114, 115, *2136*, *2149*, 236
Baerland, Hubert van (Hubertus Barlandus, †1544), arts, verbleef in 1528 bij Erasmus, *2172*
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), humanist en diplomaat, 238
Basilius (ca. 330-379), Grieks kerkvader, bisschop van Caesarea, 26, 189
Béda, Noël (ca. 1470-1537), Parijse theoloog, 11, 24, 73, 97, 99, 101, 110, 118, 126, 127, 141, 146 e.v., 178, 211, 217, 240, 254, 276, 277, 278 e.v., 303, 318
Bembo, Pietro (1470-1547), humanist uit Venetië, 38, *2106*, *2144*, 186, 227, 316
Bercin, Antoine (ca. 1490-1537/38), kanunnik te Besançon, *2138*, *2148*
Berquin, Louis de (†1529), vertaler van werken van Erasmus, wegens ketterij ter dood veroordeeld, 11, 126, 211, 212, 227, 273 e.v.
Biel, Gabriël (†1495), Duits theoloog, 171
Bileam, personage uit het Oude Testament, 150

Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor andere drukkers, 45, 213
Bitterlin, Peter (†1544), docent aan de Latijnse School in Bazel, vertrok in 1529 naar Freiburg, 80, 108, 109
Blumeneck, Sebastian von (bekend 1484-1542), burgemeester te Freiburg, 100
Bogbinder, Hans († ca. 1564), Deens reiziger voor diplomatieke en zakelijke doelen, 178
Boissel, Nicolas (bekend ca. 1521-1533), rector van de universiteit van Parijs in 1528, 127, 280
Bonvalot, François (†1560), kanunnik te Besançon, 99, *2142*
Borsele, Jan Becker van (ca. 1475-ca. 1536), Leuvens geleerde, 314
Botzheim, Johann von (†1535), humanist, kanunnik in Konstanz, *2117*
Bourgondië, Adolf van (1489/90-1540), heer van Veere en Beveren, vader van Maximiliaan II van Bourgondië, 315
Bourgondië, Maximiliaan II van (1514-1558), zoon van Adolf van Bourgondië, *2200*
Bovollinus, Martinus († voor 13 maart 1531), jurist en notaris in Mesocco (Graubünden), *2102*
Brantner, Wolfgang (†1541), raadsheer voor Ferdinand van Oostenrijk, 136
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), geestelijke, Frans hoveling, 23, 24
Brisgoicus, Johannes (†1539), hoogleraar theologie te Freiburg, *2156*
Brodarics, István (†1539), bisschop van Srézem (Syrmië), 247, *2178*
Bruno van Karinthië (†1045), bisschop van Würzburg, 170
Bruno van Keulen (ca. 1035-1101), stichter van de kartuizers, 170
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 35, 90, 110, 124, 157, 273, 287
Burrus, Sextus Afranius (1-62), hoofd van de Praeoriaanse garde te Rome, 60
Büsslin, Margarete (bekend 1522-1536), huishoudster van Erasmus, 320

C

Cabrero, Diego († ca. 1528), bisschop van Huesca, 312
Cacus, zoon van Vulcanus, door Hercules gedood, 99
Caesar, Gaius Julius (100-44), Romeins staatsman, veldheer en schrijver, 41, 208
Caligula (12-41), vanaf 37 keizer van Rome, 53, 58
Calphurnius, personage in Persius' *Satiren*, 314
Camerarius, Joachim (1500-1574), rector van de Latijnse School te Neurenberg, 132
Cammingha, Haio (†1558), student in Dole, later betalende gast van Erasmus, 93, 133, 288

Carinus, Ludovicus (ca. 1496-1569), privédocent, vriend, later tegenstander van Erasmus, 30, 85, 98, 99, 111, 133, 134 e.v., 183, 273, 289, 301
Carlowitz, Christoph von (1507-1578), edelman uit Saksen, verbleef in 1527 enige tijd bij Erasmus, *2085*, 116, 117, 137, 167, 227
Carneades (214-129), Grieks filosoof, 25
Caroli, Pierre (1480-na 1545), Parijse en later protestantse theoloog, 126
Carondelet, Ferry de (ca. 1473-1528), broer van Jean de Carondelet II, aartsdiaken van Besançon, 99, 103
Carondelet, Jean II de (1469-1545), raadsman van Karel V, titulair aartsbisschop van Palermo, 39, 100
Carranza de Miranda, Sancho (†1531), Spaans theoloog, 221, 223
Carvajal, Luis de (ca. 1500-1552), Spaanse franciscaan, 11, 95, 97, 101, 122, 185, 222, 311, 312
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius (485-585), Romeins staatsman, later kloosterling, 113, 169 e.v.
Castiglione, Baldassare (1478-1529), nuntius in Spanje, 221, 222
Castro, Luis de, Spaans koopman in Londen, 104, 213
Catena, Jacobus, niet geïdentificeerd persoon, 223
Catharina van Aragon (1485-1536), koningin van Engeland van 1509 tot 1534, 32, 144
Catilina, Lucius Sergius (108-62), Romeins staatsman, 86
Cato, Marcus Porcius (Maior) (234-149), Romeins staatsman en schrijver, 27, 69
Ceratinus, Jacobus (†1530), humanist uit Hoorn, 308
Cerberus, driekoppige hellehond, 99, 156
Cerrato, Paolo (ca. 1485-1541), Italiaans jurist en auteur, 231
Chrysippus (ca. 280-208/04), Grieks stoïcijns wijsgeer, 60
Chrysostomus, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 23, 69, 187, 189, 261, 267, 308
Cicero, Marcus Tullius (106-43), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 25, 34 e.v., 52 e.v., 90, 220, 238
Circe, tovenares die de makkers van Odysseus in zwijnen veranderde, 215, 314
Claudius (10 v.Chr.-54 na Chr.), Romeins keizer vanaf 41, 61
Clava, Antonius (†1529), schepen te Gent, 69, 308
Clemens V (1264-1314), paus vanaf 1305, 124
Clemens VII (Giuliano de' Medici, 1478-1534), paus vanaf 1523, 95, 173, 248
Cles, Bernhard von (1485-1539), bisschop van Trente, 79, *2107*, *2121*, 135, 167, 212
Cochlaeus, Johannes (†1552), Duits geestelijke, bestrijder van Luther, *2120*, *2143*
Codrus, spreekwoordelijk arme man bij Juvenalis, 75

Colines, Simon de (bekend 1520-1546), drukker te Parijs, 127
Coppin, Nicolas (van Bergen, †1535), vooraanstaand theoloog te Leuven, inquisiteur, 143
Cornibus, Petrus de (†1549), vermaard franciscaans prediker, 127
Coronel, Luis Núñez (†1531), secretaris van Alonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla, 221, 223
Cousturier, Pierre (Sutor, ca. 1475-1537), kartuizer en theoloog in Parijs, 20, 22, 99, 118, 141, 147, 149, 217, 303, 309
Cratander, Andreas († voor 26 mei 1540), drukker te Bazel, 134, 135
Croesus, koning van Lydië (ca. 560-546 v.Chr.), vermaard om zijn rijkdom, 88
Cycloop, eenogige reus uit de Griekse mythologie, 115
Cyprianus (†258), Latijns kerkvader, bisschop van Carthago, martelaar, 189, 238
Cyrillus van Alexandrië (†444), Grieks kerkvader, patriarch van Alexandrië, 252

D

Dąbrówski, Marcin (Słap, † voor 19 november 1550), metgezel van Andrzej Zebrzydowski, 317
Damasus (305-384), paus vanaf 366, 237
Danaïden, dochters van Danaus, voor eeuwig gestraft met het vullen van een leeg vat, 293
Daniel, profeet uit het Oude Testament, 318
Dantiscus, Johannes (1485-1548), Pools ambassadeur aan het hof van Karel V, 223
David, koning van Israël uit het Oude Testament, 170, 285
Decius, Justus Ludovicus (ca. 1485-1545), secretaris van Sigismund I, *2175*, 247
Demetrianus (ca. 300), leerling van Lactantius, 88
Democritus (5e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 180
Demosthenes (384-322), Atheens redenaar en politicus, 69
Desprez, Étienne (bekend 1529-1536), schoolrector in Besançon, 165, *2140*
Deucalion, figuur uit de Griekse mythologie, 55, 254
Dilft, Frans van der (†1550), secretaris en koerier van Erasmus, 94, 95, 129, 218
Diogenes (404-323), Grieks filosoof, 25, 317
Dominicus (Domingo de Guzmán, ca. 1170-1221), stichter van de orde van de dominicanen, 74
Donatus Magnus († ca. 355?), leider van een christelijke secte in Afrika, 48
Dorp, Maarten van (1485-1525), theoloog te Leuven, 113 e.v.
Dringenberg, Ludwig (1410-1477), schoolrector te Sélestat, 36
Duchesne, Guillaume (†1525), scholastiek theoloog te Parijs, 275, 276

E

Edingen, Omaar van (†1540), griffier van de Raad van Vlaanderen, 14, 69, 309, 310
Egnazio, Giambattista (1478-1553), Latinist uit Venetië, *2105*
Elia, profeet uit het Oude Testament, 25
Elizabeth van York (1465-1503), koningin van Engeland, echtgenote van Hendrik VII, 171
Ennius, Quintus (239-169), Romeins dichter, 44
Episcopius, Nicolaus (1501-1564), medewerker van Froben te Bazel, 282, 291, *2202*
Eppendorf, Heinrich (1496-na 1535), raakte in heftig conflict met Erasmus, 10, 2086, 38, 67, *2099*, 85, 98, 107, 113, 117, 118, 133, 273, 289, 301
Euripides (ca. 485/80-406), Grieks tragediedichter, 43, 102
Eusebius van Caesarea (263-339), Grieks kerkhistoricus, 257, 261 e.v., 266, 269 e.v.
Ezra, figuur uit het Oude Testament, 251

F

Fabri, Johannes (1478-1541), raadgever van Ferdinand van Oostenrijk, *2097*, 135, 137, 304
Fama, godin van de faam en geruchten uit de Romeinse mythologie, 25, 315
Faustus, variant voor de naam Felix (Rex), 134, 135, 136, 138
Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V, koning van Hongarije en Bohemen, 37 e.v., *290*, 82 e.v., 92 e.v., 100, 115, 116, 118, 134 e.v., 143, 167, 175, 209, 212, 215, 241, 243, 248 e.v., 288, 292 e.v., 294 e.v., 301 ev., 317
Fernández de Madrid, Alonso (ca. 1475-1559), kanunnik te Palencia en aartsdiaken te Alcor, 226
Filemon (1e eeuw), adressaat van Paulus 65
Filips de Schone (1478-1506), hertog van Bourgondië, vader van Karel V, 171
Filips I de Grootmoedige (1501-1561), landgraaf van Hessen, 167
Filser, Wolfgang (bekend 1517-1540), koopman te Bazel, 185
Fisher, Christopher (†1512), Engels geestelijke en jurist, 237
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 149, 207, 225
Fonseca, Alonso de (ca. 1475-1534), aartsbisschop van Toledo, 10, 73, 95, 128, 140, 141, 145, 145, *2134*, 185, *2157*, 219, 224, 312

Fortunatus, Matthaeus (na 1480-1528), Hongaars humanist, verzorgde Seneca-editie 46, 49
Franciscus van Assisi (1181/1182-1202), Italiaans heilige, 74, 97, 317
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 128 e.v., 212, 231, 241, 249, 279 e.v., 316
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker en uitgever te Bazel, zoon van Johann, 106, 128, 129, 155, 166, 177 e.v., 187, 213, 259, 296, 321
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker en uitgever te Bazel, 44, 93, 103, 203, 204, 299, 320
Froben, Johann Erasmus (meestal Erasmius genoemd, 1514/1515-na 1548), zoon van Johann Froben, 204
Froben, Justina (1512-1564), oudste dochter van Johann, 319
Fuchs, Leonhard (†1546), burgemeester van Neuenburg., 134, 259
Fuchs, Martha (1505-1541), dochter van Leonhard, echtgenote van Bonifacius Amerbach, 183, 184, 253, 259
Fugger, Anton (1493-1560), bankier te Augsburg, *2145*, 212, *2192*, 285, 296 e.v., 303
Fürster, Ludwig (†1528/1529), kanselier van de keurvorst van Trier, 30
Fürster, Valentin (†1555), zoon van Ludwig, 30

G

Gachi, Jean (bekend 1524-1527), franciscaan te Cluses (Savoye), 127
Gattinara, Mercurino Arborio di (1465-1530), grootkanselier van Karel V, 94, 128, 130, 223, 312
Gelenius, Sigismundus (ca. 1498-1554), geleerde, medewerker van Froben, 47, 130
Gellius, Aulus (2e eeuw), Latijns auteur, 25, 44, 53 e.v., 140, 238
Gemuseus, Hieronymus (1505-1544), huisleraar en reisgezel van Pierre de Mornieu, 217, 218
Georg van Saksen (1471-1539), hertog van Saksen, 10, 30, 31, 33, 82, 110, 112, 113, *2124*, 167, 170, 318
Georg, bode van Erasmus, 242
Gerson, Jean Charlier de (1363-1429), theoloog aan de universiteit van Parijs, 158
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen, *2089*, 212
Glareanus Henricus (1488-1563), Zwitsers humanist, 79, 89, 90, 184, 216, 218
Goclenius, Conradus (†1539), hoogleraar Latijn aan het Collegium Trilingue te Leuven, 130, 131, 214
Gorgo, gevleugeld monster met slangenharen uit de Griekse mythologie, 180

Graphaeus, Cornelius (Cornelis de Schrijver, ca. 1482-1558), dichter en schoolmeester te Antwerpen *2114*
Graphaeus, Johannes (Jan de Schrijver, † voor 29 november 1571), broer van Cornelius, drukker te Antwerpen 103
Gravius, Tielmannus (bekend 1496-1544), functionaris in dienst van de aartsbisschop van Keulen, *2103*, 137
Gregorius van Nazianze (ca. 326-390), Grieks kerkvader, 26, 170, 189, 252
Gruyères, Léonard de (†1540), kanunnik en officiaal te Besançon, 99, *2139*
Gryphius, Sebastianus (1493-1556), drukker te Lyon, 154
Guérard, Guillaume (†1529), kanunnik en officiaal te Besançon, 99

H

Habakuk, profeet uit het Oude Testament, 318
Hadad, vijand van koning Salomo, 27
Hangest, Jérôme de (†1538), vicaris-generaal van het bisdom Le Mans, 149
Harpocrates, Griekse god van de stilte, 304
Harris, William (bekend 1507-1509), student te Keulen, 113
Hector, Trojaanse held, 41
Hegesippus (110-180), kerkhistoricus, 258, 261 e.v., 266, 270
Helvia, moeder van Seneca, 61
Henckel, Johann (†1539), hofkapelaan van Maria van Hongarije, 83, 93, *2110*, 116, 137, 144, 247
Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland vanaf 1485, 171
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland vanaf 1509, 32
Heraclitus (ca. 540-480), Grieks presocratisch filosoof, 180
Hercules, held uit de Griekse mythologie, 99, 133, 156, 164, 260
Heresbach, Konrad (1496-1576), Duits humanist, 177, 282 e.v.
Herman, Haio (Herman van Friesland, 1498/1500-1539/40), raadsheer aan het Hof van Friesland, 39, 47, *2108*
Herodotus (484?-ca. 425), Grieks geschiedschrijver, 308
Herostratus, stak in 356 v.Chr. de Artemistempel van Efeze in brand, 218
Herwagen, Johann (1497-ca. 1558), drukker te Bazel, 282
Hess, Friedrich, reizende zakenman uit Neurenberg, 252, 305
Hieronymus (347/348-419/420), Latijns kerkvader, 27, 37, 48, 49, 61, 65 e.v., 76, 106, 131, 166, 187, 189, 191, 199, 200, 237, 238, 257, 263 e.v., 266 e.v., 310, 350
Hilarius van Poitiers (†367/368), kerkvader, bisschop van Poitiers, 189, 238, 261
Holoander, Georg (1501-1531), Duits jurist, 252

Homerus (8e eeuw v.Chr.), dichter van *Ilias* en *Odyssee*, 68, 115, 254, 289
Hoogstraten, Jacob van (†1527), dominicaans theoloog, inquisiteur, 126
Horák, Jan (†1551), Tsjechisch bestrijder van Erasmus, 169
Horatius Flaccus, Quintus (63-8), Romeins dichter, 20, 29, 74, 122, 205, 228, 254
Hoyos de Salamanca, Antonio (†1551, bisschop-elect van Gurk, neef van Gabriël de Salamanca, 78, *2098*, *2104*, *2118*
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits ridder en humanist, aanhanger van de Reformatie, 35, 106

I

Iovinianus (ca. 400), ketter, tegenstander van Hieronymus, 61
Irenaeus van Lyon (†202?), kerkvader, bisschop van Lyon, 269
Irus, bedelaar in Homerus' *Odyssee*, 167

J

Jacobus de Meerdere (†44), zoon van Zebedeüs, apostel, 257
Jacobus de Mindere († ca. 62), zoon van Alfeüs, apostel, 257, 260, 261
Jacobus, bisschop *zie* Jacobus de Mindere
Janandus, Claudius (bekend 1529-1552), rechtenstudent in Bazel, *2141*
Jesaja, oudtestamentische profeet, 24, 266, 269 e.v.
Job, personage uit het Oude Testament, 285
Joël, oudtestamentische profeet, 246
Johann III van Gulik-Kleef (1490-1539), machtige vorst in het westen van Duitsland, 176
Johann van Saksen (1468-1532), keurvorst van Saksen, 112, 132, 137, 167
Johannes (1e eeuw), evangelist, 22, 256 e.v., 260 e.v., 266 e.v.
Johannes de Doper (ca. 7 v.Chr.-voor 36), verwant van Jezus, 180, 181
Johannes, priester (1e eeuw), 263
Jona, profeet uit het Oude Testament, 246
Josephus, Flavius (37/38-na 100), Joods geschiedschrijver, 48, 258
Jozef, bij Mattëus en Marcus broer van Jezus genoemd, 260, 261
Judas *zie* Judas Iskariot *en* Judas Taddeüs
Judas Iskariot († ca. 29-33), apostel, verrader van Christus, 254.
Judas Taddeüs of Lebbeüs (†70), apostel, 254-258, 260-267, 270-271.
Jupiter, Romeinse oppergod, 66, 290

K

Kan, Nicolaas (†1555), dienaar van Erasmus, 138, 301
Karel III (1486-1553), hertog van Savoye, 127, 249
Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje en keizer van Duitsland, 40, 42, 72, 82 e.v., 91, 95, 122, 207, 230, 248, 249, 295
Kefas, bijnaam voor de apostel Simon (Petrus), 269
Klopas, personage uit het Nieuwe Testament, 260 e.v.
Koler, Johann († voor 21 maart 1538), kanunnik te Augsburg, *2195*
Krab, door Erasmus verzonnen spotnaam voor Ludovicus Carinus, 98, 99 e.v., 183, 273, 289
Krzycki, Andrzej (1482-1537), bisschop van Płock, *2174*, *2201*

L

Laberius, Decimus (105-43), Latijns mimendichter, 140
Lactantius Caecilius Firmianus, Lucius († na 317), Latijns kerkvader, 10, 87 e.v., 137, 179
Lalemand, Jean (†1560), secretaris van Karel V tot 1528, 28, 221, 222
Lascaris, Janus (1445-1534), hellenist uit Constantinopel, gevestigd in Italië, 90
Latomus, Jacobus (ca. 1475-1544), theoloog te Leuven, 147, 149
Lauwereyns, Joost (†1527), president, van de Grote Raad der Nederlanden, 286
Lebbeüs *zie* Judas Taddeüs
Lee. Edward (1482?-1544), Engels theoloog, diplomaat in Spanje, 72, 99, 114, 125
Lefèvre d'Étaples, Jacques (ca. 1460-1536), Frans humanist en theoloog, 73, 97, 262, 279 e.v.
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 170
Leoniceno, Niccolò (1428-1524), Italiaans medicus en humanist, 238
Leonico Tomeo, Niccolò (1456-1531), hoogleraar Grieks te Padua, 316
Lips, Maarten (†1559), kanunnik te Leuven, 130
Livius, Titus (59 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, 27, 58
Lodewijk II (1506-1526), koning van Hongarije, 83, 96, 137, 249
Lompart, Jakob (bekend 1512-1532), bankier te Bazel, 294
Longland, John (1473-1547), bisschop van Lincoln, 104, 213
Longueil Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 36
Lope, Michael don, niet geïdentificeerd, 28
López de Mendosa y Zúñiga, Iñigo (†1549), bisschop van Burgos, 218, 236, 239
Lotzer, Johann (bekend 1508-1532), lijfarts van Lodewijk V van de Palts, *2116*
Louise van Savoye (1476-1531), moeder van Frans I, 230, 278

Lucas (1e eeuw), evangelist en auteur van de Handelingen der apostelen, 256 e.v., 311
Lucianus van Samosata (ca. 120-na 180), Grieks sofist en satyricus, 318
Lucilius Balbus, Quintus (ca. 100 v.Chr.), een van de gesprekspartners in Cicero's *De natura deorum*, 56, 62
Lucilius Iunior (6-na 64), briefpartner van Seneca, 62
Lucretia, Romeinse vrouw, verkracht door Tarquinius Superbus, 50
Ludovicus *zie* Carvajal, Luis de
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, *passim*

M

Macrobius, Ambrosius Theodosius (bekend ca. 410), Romeins geleerde en schrijver, 140
Maggi, Vincenzo (bekend 1520-1563), koerier van Emilio de' Migli, 186, 225, 227
Maius, Johannes (1502-1536), secretaris van Ferdinand van Oostenrijk, 37
Manardo, Giovanni (1462-1563), hoogleraar geneeskunde te Ferrara, 240
Manrique de Lara, Alonso (ca. 1460-1538), aartsbisschop van Sevilla en grootinquisiteur 73, 219, 312
Manutius, Aldus (Aldo Manuzio, 1452?-1515), drukker te Venetië, 44, 88, 308
Marcellus Sidetes (2e eeuw), Romeins arts en dichter, 106
Marcia (ca. 40), dochter van de Romeinse historicus Aulus Cremutius Cordus, 61
Marcus (1e eeuw), evangelist, 254, 256 e.v.
Margaretha († ca. 305), heilige en martelares, 313
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes van de Nederlanden, 230, 293
Margaretha van Valois (1492-1549), zuster van Frans I, gehuwd met Hendrik II van Navarra, 231
Maria van Oostenrijk (1505-1558), zuster van Karel V, van 1521-1526 koningin van Hongarije, 10, 32, *2100*, 96, 109, 115, 137, 138, 144
Maria, moeder van Jezus, 22, 251
Maria, zuster van Maria (moeder van Jezus), echtgenote van Klopas, moeder van Jacobus de Mindere, 196, 257, 260 e.v.
Marius, Augustinus (1485-1543), kanunnik te Bazel, in 1529 naar Freiburg vertrokken, 215, 223, 225
Marius, Gaius (157-86), Romeins veldheer en staatsman, 315
Mars, Romeinse oorlogsgod, 19, 79, 304
Marsyas, satyr uit de Griekse mythologie, 292
Martialis, Marcus Valerius (ca. 40-ca. 104), Romeins epigrammendichter, 297

Mary Tudor (1517-1558), dochter van Hendrik VIII en Catharina van Aragon, 144
Massemen, Frans van (†1529), hoofdbaljuw in Gent, 310
Matteüs, (1e eeuw), evangelist, 254 e.v., 260 e.v., 266, 271
Maximiliaan I (1459-1519), keizer van Duitsland vanaf 1493, 37, 100, 175, 210, 213, 295, *2200*
Meerkatzen, Verena zur, financieel agente te Bazel, 185
Mela, jongste zoon van Seneca Maior, 57
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist en reformator, 25, 114, 132, 137
Meltinger, Heinrich (†1531), burgemeester van Bazel, 101, 208, 217, 317
Menippus van Gadara (3e eeuw v.Chr.), Grieks cynisch wijsgeer, 318
Mercurius, Romeinse god van o.a. de handel, 215, 318
Merklin, Balthasar (ca. 1479-1531), bisschop van Hildesheim en vanaf 1529 van Konstanz, *2123*, 167, *2166*
Meyer, Jakob (1473-1541), gildemeester te Bazel, 210, 302
Midas, personage uit de Griekse mythologie, 167, 218
Migli, Emilio de' (ca. 1480-1531), uit Brescia, vertaler van Erasmus' *Enchiridion*, *2154*, *2165*
Moer, Hartmann (†1537), jurist, verbonden aan het Reichskammergericht in Speyer, 137
Momus, god van spot en kritiek, 26, 239
Montanus, Philippus (ca. 1498-1576), verbleef in 1528 bij Erasmus, 274
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, 113, 144
Morel, Désiré (†1533), kanunnik en aartsdiaken te Besançon, 99
Morillon, Guy (†1548), secretaris van Karel V, *2083*, 223
Mornieu, Pierre de (bekend 1526-1554), cisterciënzer abt van Saint-Sulpice, *2084*, *2162*, 217, 218
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, 43, 172

N

Nachtgall, Ottmar (1487-1537), prediker te Freiburg, 228, 290, 298
Nectarius (ca. 400), vooraanstaand burger in Calama, 195
Nemesis, Griekse godin van de wraak en de vergelding, 306
Nepos, Cornelius (ca. 100-24), Romeins geschiedschrijver, 238
Nero (37-68), Romeins keizer vanaf 54, 50 e.v.
Nesen, Konrad (1495-1560), broer van Wilhelm, rechtenstudent in Wittenberg, 30
Nesen, Wilhelm (1493-1524), medewerker van Johann Froben, 30, 44
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 138, 187

Neuenahr, Hermann von (ca. 1492-1530), proost en aartsdiaken in Keulen, 126, *2137*
Nicodemus, personage uit het Nieuwe Testament, 50
Nicolaas van Lyra (ca. 1270/75-1349), franciscaan, bijbelcommentator, 111
Niger, Bernardus (bekend 1529-ca. 1537), rechtenstudent te Dole, *2135*
Novatianus (3e eeuw), grondlegger van een christelijke sekte, 48
Novatus, zoon van Seneca Maior, 56 e.v.

O

Odysseus, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 214 e.v., 220, 287
Oecolampadius, Johannes (1482-1531), theoloog, leider van de Reformatie in Bazel, *2147*, 180, 209, 244, 272, 301
Ofhuys, Gabriël (†1535), kartuizer te Brussel, 136
Olivar, Pedro Juan († na 8 januari 1553), medestander van Erasmus aan het hof van Karel V, 223
Orcus, Romeinse god van de onderwerld, 29
Origenes (ca. 185-253/254), Grieks kerkvader, 187
Ornithoplutus, parodie op Eppendorfs voornaam Heinrich, 133
Ovidius Naso, Publius (43 v.Chr.-ca. 17 na Chr.), Romeins dichter, 55 e.v.

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels geleerde en diplomaat, 245
Pack, Otto von (†1537), edelman in dienst van Georg van Saksen, 33, 82
Pallas Athene, Griekse godin van de wijsheid, 259, 287
Pan, bosgod uit de Griekse mythologie, 218
Pantolabus, parasiet in Horatius' *Satiren*, 122
Pardo de Tavera, Juan (1472-1545), aartsbisschop van Santiago de Compostela, 222
Pascentius, ariaans tegenstander van Augustinus, 193
Paulinus, leerling bij Augustinus, 202, 264
Paulinus, naam van en priester, door Hieronymus genoemd, 264
Paulus († ca. 60), apostel, 10, 25, 47, 64 e.v., 74, 114, 145, 160, 189 e.v., 226, 258, 262 e.v., 266 e.v., 269 e.v., 317
Pelargus, Ambrosius (1493-1561), dominicaans theoloog te Freiburg, 10, 89, *2169*, *2170*, *2181*, *2182*, *2184*, *2185*, *2186*
Pellicanus, Conradus (1478-1556), als graecus en hebraïst werkzaam in Zürich, 184
Persius, Aulus Flaccus (34-62), Romeins satirenschrijver, 21, 36, 314

Petrus († ca. 65?), apostel, 189, 193, 257 e.v., 263 e.v., 269
Peutinger, Konrad (1465-1547), stadssecretaris van Augsburg, keizerlijk raadsheer, 185
Phormio, personage uit Terentius' gelijknamige komedie, 274
Phrynon, beruchte zwendelaar bij Aristophanes, 68
Pico della Mirandola, Giovanni (1463-1494), Italiaans humanist, 38
Pio, Alberto (1475-1531), prins van Carpi, tegenstander van Erasmus, 11, 94, 97, 108, 135
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), humanist en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, 9, 178, *2158*, *2178a*, *2196*
Pistoris, Simon (1489-1562), kanselier van Georg van Saksen, 33, 112, 114, *2122*, 167
Planodorpius, Latijnse vertaling van Eppendorf, 98, 289
Plato (428/27-348/47), Grieks wijsgeer, 50 e.v., 66, 193 e.v.
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-ca. 184), Latijns blijspeldichter, 13, 20, 92, 308
Plinius Caecilius Secundus (Minor), Gaius (61/2-ca. 112), Romeins letterkundige en politicus, 17, 238, 282
Plinius Secundus (Maior), Gaius (23/4-79), auteur van *Naturalis historia*, 196, 238
Plutarchus van Chaeronea (ca. 45-na 120), Grieks auteur, 308
Polybius, personage aan wie Seneca een van zijn *Consolationes* schreef, 61
Polyphemus *zie* Rex
Pompeia Paulina, echtgenote van Seneca Minor, 66
Porcius Latro (†4), vriend van Seneca Maior, 55
Porphyrius (234-ca. 305), neoplatoons filosoof, 198
Praet, Lodewijk van (1488-1555), diplomaat in dienst van Karel V, 69
Priccardus, Leonardus (1541), kanunnik te Aken, 137
Prometheus, figuur uit de Griekse mythologie, 320
Propertius, Sextus (ca. 50 v.Chr.-ca. 1 na Chr.), Romeins elegiedichter, 27
Prosper van Aquitanië (390-455), christelijk auteur, 310
Proteus, figuur uit de Griekse mythologie, 254
Prudentius Clemens, Aurelius (348/49-na 405), Latijns christelijk dichter, 74
Pseudocheus, door Erasmus verzonnen naam, waarmee Franz Birckmann wordt bedoeld, 45
Publilius Syrus (1e eeuw v.Chr.), Romeins mimendichter, 54, 140
Publius *zie* Publilius Syrus

Q

Quiñones, Francisco de (†1540), franciscaans kardinaal, 122
Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 100), Romeins redenaar en auteur, 51 e.v., 106

R

Rabanus Maurus (780-856), vroegmiddeleeuws geleerde, 271
Rebhan, Leonard (bekend 1506-1530), kanunnik te Bazel, *2171*
Remaclus *zie* Arduenna, Remaclus, 113
Remigius van Auxerre (841-ca. 908), benedictijns monnik, 271
Rex, Felix (†1549), dienaar en koerier van Erasmus, 84, 85, 96, 99 e.v., 115, *2130*, 178, 240
Rhenanus, Beatus (1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 35, 90, 115, 210, 302
Ricchieri, Lodovico (1469-1525), Italiaans hellenist, 43
Ricius, Hieronymus (†1570), lijfarts van Ferdinand van Oostenrijk en diens zijn echtgenote, proost te Trente, 138, *2131*, *2150*
Ruffault, Jérôme (†1562), abt van Sint-Adriaans (Geraardsbergen), 310
Ruthall, Thomas (†1523), bisschop van Durham, 43

S

Sadoleto, Jacopo (1477-1547), bisschop van Carpentras, 91, 173
Salamanca, Gabriël de (†1539), graaf van Ortenburg, belangrijke functionaris voor de Habsburgers, 77, 136
Sallustius Crispus, Gaius (86-35), Romeins geschiedschrijver, 53, 65
Salomo (1012-931 v.Chr.), koning van Israel, 26, 27, 272
Saulus *zie* Paulus
Schepper, Cornelis de (†1555), secretaris van Karel V, 222
Schets, Erasmus (†1550), zakenman en bankier te Antwerpen, 39, *2115*, *2159*, 218, *2167*, *2193*, 307
Schoenraid, Johann (†1541), kapitteldeken te Aken, 137
Schumann, Valentin (†1542), drukker te Leipzig, 114
Scotus, Johannes Duns (1265/66-1308), franciscaan, theoloog, 171
Seneca, Lucius Annaeus (Minor, 4 v.Chr.-65 na Chr.), zoon van Seneca Maior, Romeins filosoof en tragedieschrijver, *passim*
Seneca, Marcus Annaeus (Maior, 55 v.Chr.-39 na Chr.), redenaar en auteur, 54 e.v.
Sichard, Johann (†1552), jurist en humanist te Bazel, 115
Sigismund I (1467-1548), koning van Polen vanaf 1508, 46, 63, 243
Simon *zie* Petrus
Socrates (469-399), Grieks wijsgeer, 50, 60, 66
Spiegel, Jakob (ca. 1483-1547), jurist, keizerlijk secretaris, 37
Stadion, Christoph von (1478-1543), bisschop van Augsburg, 174, 225

Standish, Henry (†1535), franciscaan, bisschop van St. Asaph, 128
Stiebar, Daniel (1503-1555), kanunnik in Würzburg, student in Bazel, *2128*, *2161*
Sturm, Jakob (1489-1553), hervormd bestuurder te Straatsburg, 37
Sucket, Anton (†1524), lid van de Geheime Raad te Mechelen, 286
Sucket, Karel (ca. 1506-1532), zoon van Anton, rechtenstudent te Dole, 85, 153, 167, *2191*, 313
Suetonius Tranquillus, Gaius (ca. 70-140), Romeins historicus, 49, 53
Szydłowiecki, Krzysztof (1467-1532), kasztelan van Krakau, grootkanselier van Polen, *2177*

T

Tacitus, Publius Cornelius (ca. 56-na 117), Romeins geschiedschrijver, 49 e.v., 66
Talesius, Quirinus (1505-1573), dienaar en bode van Erasmus, *2113*, 112, 138, 213, 314 e.v.
Taxis, Johann Baptista von (ca. 1470-1541), mede-oprichter van de Habsburgse postdienst, 39
Terentius Afer, Publius (ca. 190-159), Romeins blijspeldichter, 117, 124, 143, 274
Terminus, Romeinse grensgod, 74, 102, 252, 303
Tertullianus, Quintus Septimius Florens († na 220), Latijns kerkvader, 48, 149, 159, 263
Theophylactus (ca. 1055-na 1107), aartsbisschop van Achrida, bijbelcommentator, 261, 267, 269
Thersites, Grieks strijder uit de Trojaanse oorlog, 68
Thomas a Kempis (ca. 1380-1471), volgeling van de Moderne Devotie, 36
Thomas van Aquino, (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 171, 238
Thraso, snoevende soldaat uit Terentius' *Eunuchus*, 117, 124, 143, 301
Thüngen, Konrad von (ca. 1466-1540), bisschop van Würzburg, *2164*
Tibullus, Albius (ca. 60/50-19/17), Romeins elegiedichter, 60
Timoteüs (1e eeuw), volgeling van Paulus, bisschop van Efeze, 190
Titelmans, Frans (1502-1537), franciscaan te Leuven, 38, 128, 310
Tomicki, Piotr (1464-1535), vicekanselier van Polen, bisschop van Krakau, 10, *2091*, *2173*, 246, 251, 316
Torinus, Albanus (1489-1550), vertaler van Griekse medische auteurs, 29, 217
Torresani, Gianfrancesco († na 1557), drukker te Venetië 258
Toussain, Jacques (†1547), Frans humanist, leerling en vriend van Budé, *2119*, 280

Transsilvanus, Maximilianus († voor 18 november 1538), diplomaat in dienst van Margaretha van Oostenrijk, 219
Transsylvanus, Martinus Sydonius (bekend 1522-1527), medewerker van de keizerlijke kanselarij, 219
Trechsel, Gaspard (†1570), vanaf 1530 drukker te Lyon, 28, 141
Trevet, Nicolaas (ca. 1257-1334), Engelse dominicaan, theoloog en historicus, 65
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), bisschop van Londen, 104, 141, 213

U

Ucalegon, figuur uit de Trojaanse oorlog, 245
Ursinus Velius, Caspar (1493-1539), humanist en dichter uit Silezië, 137
Utenheim, Christoph von (ca. 1450-1527), bisschop van Bazel, 36, 37
Uutenhove, Karel (bekend ca. 1524-1577), huisgenoot van Erasmus, 27, *2093*, 90, 91, 106, 172, 174, 216, 229, 241, *2188*, 308, 316
Uutenhove, Nicolaas (†1527), vader van Karel, voorzitter van de Raad van Vlaanderen, 67, 69, 70

V

Valdés, Alfonso de (c. 1500-1532), secretaris voor Latijn bij Karel V, 73, *2109*, *2126*, 136, 141, 142, *2163*, 229, *2198*
Valdés, Juan de (1509/1510-1541), broer van Alfonso, student in Alcalá, *2127*
Valla, Lorenzo (1407-1457), Italiaans humanist en filoloog, 237
Vaugris, Benoît (bekend 1518-1539), boekhandelaar te Konstanz, 106
Velius *zie* Ursinus Velius
Vergara, Francisco de (†1545), broer van Isabel en Juan, hoogleraar Grieks in Alcalá, *2125*
Vergara, Isabel de (bekend 1528-1533), zuster van Francisco en Juan, 144
Vergara, Juan de (1492-1557), secretaris van Alonso de Fonseca, 73, *2133*, 223
Vergilius Maro, Publius (70-19), Romeins dichter, 55 e.v., 228, 245, 315
Vergy, Antoine de (1488-1541), aartsbisschop van Besançon, 99
Vespasianus, Titus Flavius (9-79), Romeins keizer vanaf 69, 290
Virués, Alonso Ruiz de (1493-1545), benedictijner monnik en humanist, 221, 223
Vives, Juan Luis (1492-1540), Spaans humanist, gevestigd te Brugge, 205, 220
Vlatten, Johann von (ca. 1498-1562), Duits geestelijke, raadsheer van Johan III van Gulik-Kleef, *2088*, 135 e.v., *2146*
Vlatten, Werner von (†1573), jongere broer van Johann, 135

Volz, Paul (1480-1544), benedictijn, abt van Hugeshofen (Honcourt), 226
Vulcanus, Romeinse god van het vuur, 221, 320
Vulpennius, personage uit Persius' *Satiren*, 314

W

Waele, Willem de (†1540), magistraat te Gent, 69
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, 43, 104, 207, 213
Welzer, Bartolomäus (1484-1561), bankier te Augsburg, 128, *2153*
Wied, Hermann von (1477-1552), aartsbisschop van Keulen, 164
Willem V van Kleef (1516-1592), edele aan wie Erasmus zijn *De pueris instituendis* opdroeg, 10, *2189*, *2190*
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), Duits humanist en theoloog, 36, 37
Wimpfeling, Magdalene (†1532), zuster van Jakob 37
Wycliffe, John (ca. 1330-1384), door het Concilie van Konstanz als ketter veroordeeld, 159

X

Xantippe, echtgenote van Socrates, 320

Z

Zande, Lieven van den (Levinus Ammonius, 1488-1557), kartuizer monnik, *2082*, 69, *2197*
Zápolyai, Johan (János, 1487-1540), rivaal van Ferdinand om het koningschap van Hongarije, 248
Zasius, Ulrich (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, 252, 287 e.v., 304 e.v., 313
Zebedeüs (eerste eeuw), vader van Jacobus de Meerdere, 256, 257, 261
Zebrzydowski, Andrzej (†1560), achterneef van Piotr Tomicki, in 1528 gast bij Erasmus, 90, 216, 241, 242, 272, 316 e.v.
Zuñiga, Diego López de (Stunica, †1531), Spaans theoloog, criticus van Erasmus, 35, 99, 114, 147, 218, 236, 237 e.v., 303
Zwingli, Ulrich (1484-1531), kerkhervormer te Zürich, 175, 241